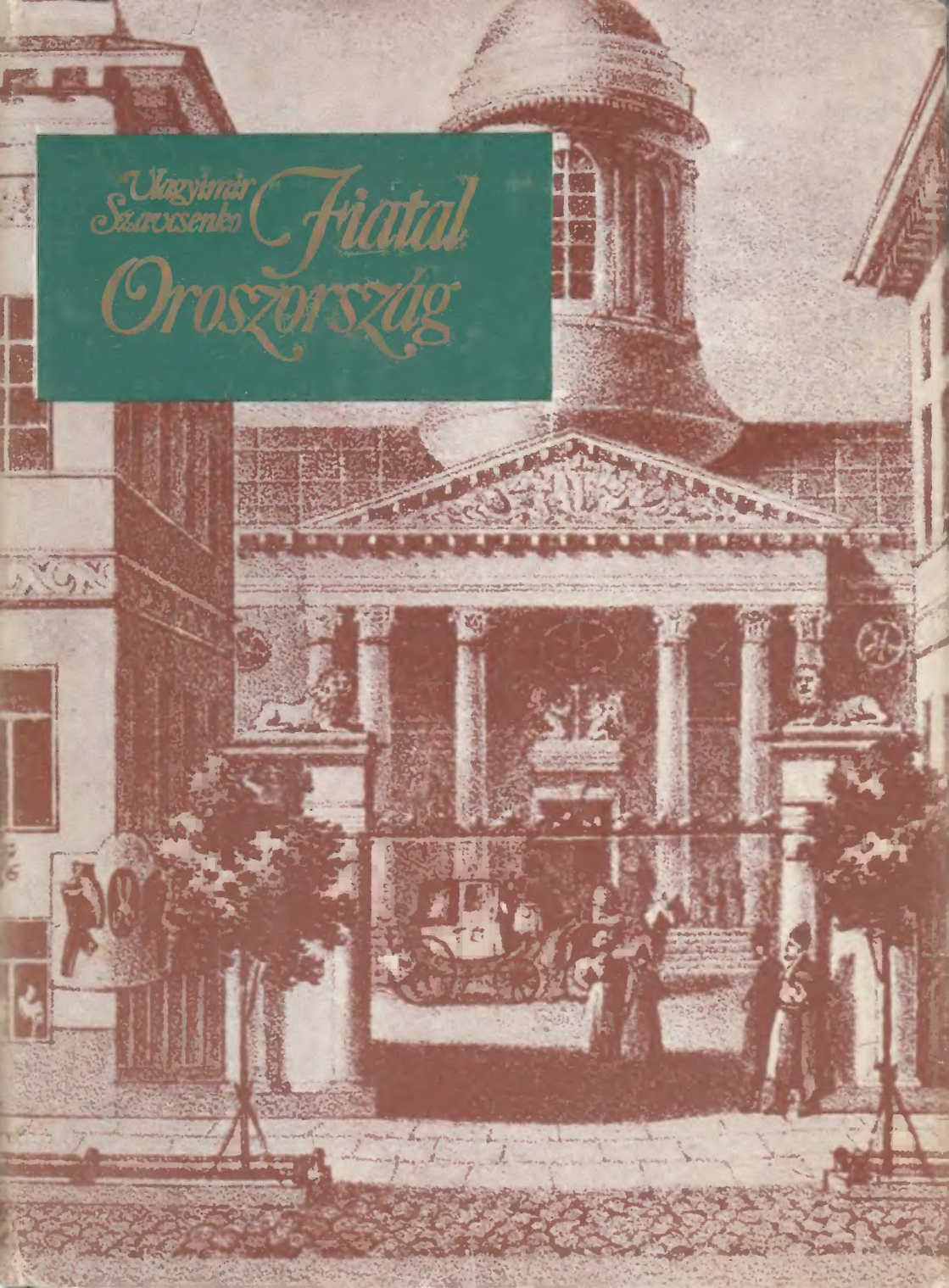
Vlagyimir Szavosenko
Fiatal Oroszország

Vlagyimir Szavcsenko

Fiatal Oroszország

Vlagyimir Szavcsenko

Fiatal Oroszország

FEJEZETEK
NYIKOLAJ CSERNISEVSZKIJ
ÉLETÉBŐL

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · KÁRPÁTI KIADÓ
1985

ВЛАДИМИР САВЧЕНКО: ВЛАСТЬЮ РАЗУМА
© ПОЛИТИЗДАТ, 1982.

FORDÍTOTTA:
RATZKY RITA

ISBN 963 09 2615 6
HUNGARIAN TRANSLATION
© RATZKY RITA, 1985
(3962)

Első fejezet

A pópa hangja hol felívelt, hol lehanyatlott. A templomban egy pillanatra patetikus csönd lett, hallani lehetett a parasztok zihálását és a papír zizegését. A papírt a pópa kinyújtott kezében, maga előtt tartotta.

– „... A földesurak megtartják az összes őket megillető föld tulajdonjogát – olvasta a pópa, s közben fokozatosan felemelte a hangját –, meghatározott járandóság ellenében átengedik állandó használatra a parasztok művelésében lévő földet és azon fölül ..."

A parasztok mintha összebeszéltek volna, hirtelen egyszerre a kijárat felé fordultak, és szó nélkül, csendben, vigyázva, hogy ne csoszogjanak, kimentek a templomból.

Vaszilij Iljics Sztabrovszkij, a rendőrbiztos a templom elülső részében a díszhelyen állt, a földesúr és a sztaroszta mellett, és először nem értette, mi történt. Nagy elragadtatással hallgatta a cári rendeletet őszinte lelkesedéssel felolvasó, még egészen fiatal, keskeny, sápadt arcú pópát, akinek ritka, hirtelenszőke szakálla volt, és amikor a parasztok mozgolódását észlelte a háta mögött, helyeslő morajnak vélte. Vaszilij Iljics már ötször vagy hatszor hallotta a rendeletet a saját és a szomszédos kerületek templomaiban, ötször vagy hatszor személyesen olvasta föl a nép előtt, mondhatni, kívülről tudta a szövegét, de az itteni tisztelendő arra késztette, hogy úgy hallgassa meg újból, mintha először hallaná: külön-külön minden egyes szót, akaratlan szorongással, jókedvű elszörnyülködéssel hatolva be a rendelet értelmébe, elképedve az Oroszországot ismeretlen útra vezető, új uralkodó merészségén ...

– „... És azon fölül létük biztosítására és a kormányzat iránti kötelezettségeik teljesítésére helyzetük szerint meghatározott mennyiségű szántóföldet ... – A pópa leeresztette a papírt, és vad tekintettel meredt a rendőrbiztos feje felett a templom mélyébe, a paraszti tömegre. Restelkedő hangon, tanácstalanul kérdezte: – Hová mentek?

A rendőrbiztos hátrafordult, nyomban megértett mindent és föl-

háborodott. Sejtette, amikor Zajasnyába indult, hogy az itteni parasztok produkálnak valami hasonlót. Szándékosan nem sietett ebbe a faluba, miután megkapta Lugából, a járástól a cári rendeletet és a jobbágyfelszabadításról szóló határozat példányait, amelyeket szét kellett osztania az egyházközségeknek és személyesen felolvasni a népgyűlésen, vagy legalább ellenőrizni, hogy helyesen olvassák-e fel és magyarázzák-e meg a papok. Először azokat a falvakat utazta be, ahol sohasem fordult elő semmiféle rendbontás, arra számítva, hogy a szabadság kihirdetéséről szóló hír megelőzi őt, és az a jóindulat, amivel e települések jámbor lakossága fogadja a cári rendeletet, előkészíti az érkezését, megértővé teszi az olyan nyugtalan települések lakóit, mint Zajasnya vagy a vele szomszédos Osztrov, Kolosici, Vaskov. Zajasnyában és a hozzá hasonló falvakban az utóbbi néhány évben állandósultak a nézeteltérések a parasztok és uraik között, legalábbis azóta, hogy Pétervárról először érkeztek hírek a készülő jobbágyreformról, és a hírek szájról szájra jártak. Néha nyílt elégedetlenségig fajult az ügy, mint két évvel ezelőtt, amikor a falvak parasztjai összebeszéltek, hogy nem mennek ki dolgozni az urasági földekre azzal az ürüggyel, hogy úgyis hamarosan eljön a szabadság, és már most ők dönthetik el, hogy mennek-e dolgozni a földesúrnak vagy sem, és semmilyen rábeszélés és magyarázkodás nem hatott rájuk. Vaszilij Iljics az egyik faluban be akarta börtönözni a fő zavarkeltőket és a lázadás főkolomposait, de a parasztok feldühödött tömege elkergette a faluból, az őt kísérő csendőröket elpáholták, Lugából kellett katonákat hozatni, akik aztán nemcsak a főkolomposokat vesszőzték meg. Az engedetlenség szelleme azonban tovább élt e falvak parasztjaiban, és íme, most Zajasnyában jelent meg... Természetesen a többi falu lakossága sem mutatkozott a jámborság és a józan belátás mintapéldájának, és velük is óvatosnak kellett lenni a rendelet kihirdetésekor, minden megtörténhetett, egyáltalán nem volt könnyű az írástudatlan parasztnak eligazodni az új törvényben, de ők legalább bizalommal hallgatták végig a magyarázatot, megértették, hogy a cári rendelet azért jött létre, hogy a kormányzat gondoskodjék életük jobbátételéről, és miután hálaadó imát mondtak az Úrnak, békésen visszatértek mindennapi munkájukhoz. Ezek viszont, akik a rendelet iránti tüntető közömbösséggel távoztak a templomból, szemlátomást merész kihívást intéztek Vaszilij Iljics-

hez és az ő képében az egész felső hatalomhoz – ezek minden bizonnyal lázadást terveznek...

– Hová mentek? – ismételte meg gépiesen a rendőrbiztos a pópa fölösleges kérdését. A parasztok csendben, egymást taszigálva mentek a kijárathoz.

– Állj! Vlaszov! Felelj, mit jelent ez?

A paraszt, akit a rendőrbiztos név szerint szólított, jó arcú, jó kötésű férfi volt, fekete bárányból bekecse erősen viseltes, de rendesen megfoltozott, fekete bőrcsizmája hosszú szárú, mint a tehetős parasztoké általában. Megállt, nyugodtan nézett a rendőrbiztosra, de nem sietett a válasszal.

– Miért hallgatsz? Miért mentek el? Az atya még nem fejezte be. Felelj!

– Nem akarjuk tovább hallgatni.

– A cári rendeletet nem akarjátok meghallgatni? Gyönyörű! Őfelsége szabadságot ad nekik, ők meg nem akarják meghallgatni! Így válaszoltok a felség gondoskodására?

– Ez nem a cári rendelet – válaszolta tartózkodóan Vlaszov, és a parasztokra nézett. Néhányan azok közül, akik Vlaszov és a rendőrbiztos közelében voltak, szintén megálltak, figyelmesen várva, mit válaszol erre a rendőrbiztos.

– Hogyhogy nem a cári? – csodálkozott a rendőrbiztos. – Mit locsogsz? Hát milyen volna?

– Mindenki tudja, milyen. Uraságí és papi. A cári még eztán jön – mondta Vlaszov valamivel élénkebben, mert érezte, a háta mögött a falubeliek néma támogatását.

– Eszednél vagy, Vlaszov? Miket beszélsz? Én ezt a rendeletet személyesen vettem át Lugában Kvitnyickij ezredestől, a pétervári főkormányzó adjutánsától. Az ezredes urat Pétervárról küldték hozzánk ezzel a rendelettel. Mi az, nem hiszel nekem?

– Akár hiszek, akár nem, ez nem az a rendelet.

– Hogyhogy nem az? Kicseréltem, vagy mi? Vagy talán Kvitnyickij ezredes?

– Azt mi nem tudjuk, hogyan és mint, de ez nem az a rendelet. Nincs benne a szabadság. Az emberekhez már megérkezett a szabadság, csak hozzánk nem. A novgorodi kormányzóságba már megérkezett a szabadság, és ők most szabadok...

– Már megint a régi, Vlaszov? Elfelejtetted, hol voltál?

– Semmit se felejtettem el – felelte nyugodtan Vlaszov.

– Mi a fenének beszélgetsz vele?! – szakította félbe Vlaszovot egy vézna öregember, aki egy pillanatra előbújt a tömegből, és már újból eltűnt a társai mögé. – Nincs miről beszélgetni. Száz szónak is egy a vége: nem akarjuk! Még két évre megfosztottak a szabadságunktól. Pedig van teljes szabadság! Azt adják meg! Ha nem, nem kell, isten áldja, Vaszilij Iljics! Gyerünk, emberek!

– Gyerünk, gyerünk! – lármáztak a parasztok, és újra a kijárat felé nyomultak. Vlaszov gyorsan otthagyta a rendőrbiztost, akinek elvonta figyelmét az öreg, és befurakodott a tömegbe.

– Állj! Hová mégy? – fortyant fel a rendőrbiztos, amikor észrevette, hogy Vlaszov eltűnt.

A rendőrbiztos és a parasztok között gyorsan nőtt a távolság, a parasztok nagy része már kiment a templomból. A rendőrbiztos váratlan fürgeséggel odapattant a tömeghez, és megragadta a keze ügyébe eső parasztot, aki zöld kaftánt viselt:

– Hová, hová? Maradj a helyeden! Hogy hívnak? Ha elmégy a templomból, felelni fogsz érte a törvény előtt! Álljatok meg! Ti is! – igyekezett a karjával eltorlaszolni a többiek útját, de azok félreugrottak és a kijárathoz szaladtak. A zöld kaftános is futott volna, de a rendőrbiztos a ködmöne ujjába kapaszkodott.

– Hová mégy? Megmondtam neked, hogy a törvény előtt fogsz felelni! Mondd meg azonnal, miért futsz el!

– Ahová a falu, oda megyek én is, nem maradhatok el tőlük. Krisztus szenvedett, miért ne szenvednénk el mi is, amit a bűneink miatt szabtak ki ránk? – hadarta alig érthetően a paraszt, kirántotta a ködmöne ujját, és a többiek után sietett.

A templomban csak a két falubeli csendőr és a sztaroszta maradt. A rendőrbiztos dühösen fordult a sztarosztához:

– Ki az az öregember, aki kiabált? És amelyik elszaladt? Jegyezd meg őket, és mindkettőt büntesd meg. Veled pedig, Prokopics, úgy látom, külön kell beszélnem. Valaki fellázította nálatok a népet, te pedig nem tudsz róla. Vagy még rosszabb: tudsz és hallgatsz. A képedről látom, hogy tudod. Akkor miért nem mondtad meg nekem? Miért nem jelentetted az imént, amikor összegyűltetek nálam, az istentisztelet előtt? Felelj nyíltan, ne hímezz-hámozz, a dolog komoly, és ha, isten ne adja, lesz nálatok valami, először téged nyúzlak meg. Érted?

A magas, széles vállú, gárdatiszt termetű rendőrbiztos, aki hosszúkás, bajuszos arcával a megboldogult Miklós cárra hasonlított, fenyegetően megindult a sztaroszta felé. Az igyekezett kitérni az útjából, de nem volt hová, egy oszlopnál állt, háttal az oszlopnak, és önkéntelenül egyre inkább hozzálapult, ahogy a tiszt közeledett, de szőrtelen arcán, amely kerek volt, mint a palacsinta, nem látszott ijedtség.

– Hogyne érteném, nagyon is értem. A nép, tudod, milyen. Zúgolódik. Hát aztán? Kimorogják magukat és abbahagyják. Minek jelenteni? Megállapodás, hogy nem hallgatják meg a cári rendeletet, nem volt, ez biztos. Ilyen megállapodás nem volt.

– Nem volt, ez biztos – erősítették meg a csendőrök is.

– Valószínűleg a templomban beszéltek össze.

– Valószínűleg csak a templomban – bólintottak a csendőrök.

– Honnan vették azt a badarságot, hogy ez nem az a rendelet? – kérdezte a rendőrbiztos. Zavart volt, nyugtalan.

– Ki tudja? – folytatta a sztaroszta. – Fontos ez? Beszélgettek, ezt tudjuk. Jöttek Osztrovból és Vaskovból is. Meghányták-vetették, milyen lesz a szabadság, amit kihirdetnek, jó-e, rossz-e? Hogy a cár igazi szabadságot adott, de azt eldugják előlük, nem azt a papírt olvassák föl. Ki tudja?...

– Ezt miért nem jelentetted, te tökkelütött? – kelt ki magából a rendőrbiztos, és újból nekirontott a sztarosztának. – Kötelességed lett volna azonnal jelenteni, hogy hallottál ilyen beszélgetésekről! Szép kis sztaroszta, mondhatom! El kéne csapni az ilyet. És legalább tudod, ki fecsegett? Ki jött más falvakból és kihez? Jegyezd meg őket! Tökkelütött!

– Bűnös vagyok – felelte a sztaroszta. De a képe egyáltalán nem volt bűntudatos, inkább lenéző, mintha valami felsőbbrendűséggel nézett volna a rendőrbiztosra, nem osztva a parasztok beszélgetései miatti nyugtalanságát. Mint aki azt gondolja: nincs jobb dolgod? Hogy a parasztok kimentek a templomból anélkül, hogy végighallgatták volna a rendeletet, rendbontás, ez igaz. Szemtelenség, amiért szigorúan meg kell büntetni néhány embert. De a sztaroszta erről nem tehet. Természetesen semmiféle előzetes megállapodás nem volt a parasztok között, ha lett volna, ő tudott volna róla, természetesen értesíti a rendőrséget. A beszélgetések ugyan mit számí-

tanak? A hatóság nem ismeri a parasztot, ezért fél tőle, ő viszont annál jobban ismeri.

– És maguk, uraim, tudtak ezekről a beszélgetésekről? – fordult a rendőrbiztos az intézőhöz és a pópához.

– Hogy is mondjam? – felelte levert ábrázattal a pópa. – Jöttek hozzám a zajasnyaijak, kérdezték, milyen lesz a szabadság. Elmagyaráztam, hogy s mint. Ki gondolta volna, hogy ez lesz belőle?

– Csak három napja, hogy visszajöttem, egy másik birtokon voltam a vityebszki kormányzóságban – válaszolta látható kedvetlenséggel az intéző. – Tegnap kiparancsoltam a fogatosokat, behívtam néhányat az irodába, de semmi ilyet nem mondtak. Egyébként mi furcsa van ezekben a beszélgetésekben? Ők olyan szabadságról álmodoznak, hogy az összes földet megkapják, és semmiféle adót nem kell fizetniük.

Kintről, a templom előtt összegyűlt tömegből kiáltozás és zsivaj hallatszott be.

– Oda kell menni hozzájuk – mondta a rendőrbiztos. – Maga, tisztelendő úr, ne jöjjön – állította meg a pópát, aki megindult mögötte. – Még azt hiszik, hogy a hatóság megpróbálja őket meggyőzni. Szigorúan kell velük beszélni. Én, uraim, magam is földesúr vagyok és demokrata, értem a parasztot és együttérzek vele, mindig hajlandó vagyok segíteni rajta, a saját parasztjaimat, megmondom maguknak, már két éve megváltottam a robottól, olyan érzékeny veszteséggel, hogy életem alkonyán kénytelen vagyok szolgálatot vállalni. De ami mindig meglepett a parasztokban: ez az ingatagságuk. A legvadabb fantazmagóriát is képesek isteni kinyilatkoztatásként felfogni, ha a fejükbe veszik, hogy hasznukra van. Ilyen esetben saját maguktól kell megmenteni őket. Itt csak egy eszköz van: a szigorúság. Gyerünk.

A rendőrbiztos, az intéző és a sztaroszta a csendőrökkel együtt kiment a templom vékony hóréteggel fedett tornácára. Az ajtótól a lépcsőkig keskeny ösvényt tapostak rajta. A tömeg, amely elég nagy térséget megtöltött a templom és a házak között, megjelenésükkor kissé elcsendesedett, de nem hallgatott el teljesen, mintha nem akarta volna mutatni, hogy észrevette vezetőit. A rendőrbiztos lassan lelépdelt a tornácról, egyenesen a tömeg felé, amely utat engedett neki és elcsendesedett. A tömeg közepébe ment, tekintetét a különösen felhevült arcokra szegezte, és szemrehányóan mondta:

– Mi van veletek, emberek? Nem szégyellitek magatokat? Elhittétek az arcátlan híreket. Hogy volna lehetséges, hogy a vezetőitek és a papotok valamilyen hamis papírt olvasott föl? Mikor történt már ilyesmi? Nálunk semmi sem történhetik a legfelső vezetők jóváhagyása nélkül. Látok köztetek régi katonákat. Kérdezzétek meg őket, ismerik a rendet...

De félbeszakították.

– Te, Vaszilij Iljics, ne szégyeníts meg minket! Nincs miért! Inkább mondd meg egyenesen: szabadok vagyunk vagy nem? A cári szó szerint, nem pedig a papír szerint! – kiáltotta egy magas hang a hátak mögül.

Vaszilij Iljics már azt hitte, hogy ez annak az öregembernek a hangja, aki a templomban is kiabált, de meglátta őt is, mellette pedig Vlaszovot is – ott voltak előtte –, mindketten izgatottak voltak, de most nem ők kiabáltak. A közelben volt a zöld kaftános paraszt is, aki szótlanul lesett körbe.

– Ki mondta ezt? Lépjen elő! – követelte Vaszilij Iljics szigorúan. De nyomban rájött, hogy hibát követett el.

Rögtön néhány felháborodott hang hallatszott:

– No nézd csak, mit akar! Hogy lépjen elő! Lépjen elő, hogy megbüntessék...

– Ne adjuk ki, emberek!

– Te meg felelj, ne követelőzz!

– Rendben van, megfelelek – egyezett bele a rendőrbiztos. – A cári szó szerint is, a rendelet szerint is, ami szintén a cár szava, szabadok lesztek, de nem azonnal, hanem meghatározott időn belül. A rendelet és az új határozatok szabályozzák a fokozatos felszabadítás feltételeit...

Ismét felháborodott hangok szakították félbe:

– Nem kell nekünk a rendeleted, szabadságot adj, hisz nálad van, hazudsz! Ajándékot kaptál az uraságtól!

– Semmi se igaz! Van másik parancs, amit eldugtok előlünk!

– A cár nincs itt, azt csináltok, amit akartok!

A rendőrbiztos felemelte a kezét, s megpróbálta lecsendesíteni a zajt:

– Még egyszer mondom: semmilyen más parancs nincs se nálam, se a tisztelendő úrnál, se másnál. Félrevezettek benneteket,

parasztok. Csak egy felséges rendelet van, az 1861. február 19-i. A rendelet szerint...

– Nem, azt mondd meg – szakította félbe az előbbi magas hang, és mindenki elhallgatott, figyelt. – Azt mondd meg, hogy mennyit kell majd fizetnünk fejenként?

– Két éven át ugyanolyan kötelezettségeitek lesznek, mint korábban... – kezdte volna magyarázni a rendőrbiztos, de újból félbeszakította az előbbi hang.

– Hazudsz! Az nem lehet, hogy a cár szabadságot ad, de nem szünteti meg az összes járandóságot! Mi mostantól szabadok vagyunk, és mint az állam parasztjai csak a cárnak fogunk fizetni!

– Az úrbéren kívül semmilyen más munkát nem vagyunk hajlandók elvégezni! – toldották hozzá a tömegben.

– Egy úrbért akarunk mindenkinek, földesúri robot és más járandóságok nélkül! Különösen fogatosokat nem adunk...

– A pityeri szekérsorba nem adunk fogatot!

– Nem akarunk a földesúr alá tartozni, a cárnak akarjuk fizetni az úrbért!

– Hát a föld? A földdel mi lesz?...

Most már mindenki kiabált, azok is, akik távolabb álltak, azok is, akik a rendőrbiztos orra előtt: a sovány öregember is, Vlaszov is, a zöld kaftános paraszt is, meg egy fiatal, szeplős fehérnép is, aki előre nyomakodott.

– Te, Vaszilij Iljics, ne gyere hozzánk hiába! Mi most már szabadok vagyunk, és magunk eligazodunk, mit hogyan. A faluközösség nagy! – kiabálta a sovány paraszt.

Haszontalan lett volna most folytatni a beszélgetést, el kellett menni, de méltósággal, magának hagyva meg az utolsó szót, és a rendőrbiztos kivárta, amikor ki tudja mondani ezt az utolsó szót.

– Miféle pityeri szekérsor? – kérdezte az intézőtől, aki dicséretes nyugalommal álldogált mellette; szándékosan jó hangosan kérdezte, hogy meghallják a parasztok és rájöjjenek, hogy a hatóság hajlandó kivizsgálni az ilyen egyedi ügyeket.

– Holnapra ki van jelölve tizenöt fogat, a kúriából Pityerbe szállítunk bútort és különféle felszerelést. A fiatal földesúr kigondolta, hogy a kúria helyén fűrésztelepet létesít. Ezeknek is előnyös, de nem fogják föl – mutatott a parasztokra az intéző, ő is jó hangosan beszélt, a parasztok fülének címezve.

Amikor a zaj elcsendesett, a rendőrbiztos hatásosan kijelentette, újból megkockáztatva, hogy kihívja a tömeg dühét:

– Azt tanácsolom, parasztok, ne makacskodjatok hiába. Várjátok ki bizalommal életetek fokozatos átalakítását. Ha szembeszegültök a renddel, abból semmi jó nem származik. Emlékezzetek a tavalyelőtti esztendőre. Azért mondom ezt, mert jót akarok nektek. Menjetek haza, és holnap jöjjetek ide ugyanebben az időben, odaadom közületek annak, akit magatok választotok az írástudók közül, az új határozatokat, és ti magatok is elolvashatjátok. Most oszoljatok, Isten áldásával.

A rendőrbiztos és az intéző visszament a templomhoz, s a sztaroszta és a csendőrök csatlakoztak hozzájuk.

– Győztünk! – kiabáltak örömmel a parasztok, amikor a vezetők eltávoztak.

– Ki fogunk tartani, emberek!

– Fogatot nem adunk! Szabadok vagyunk.

– Írjunk az uralkodónak!

– Elküldjük a faluközösség embereit az uralkodóhoz, és amíg vissza nem érkeznek nem fogunk engedelmeskedni . . .

– Zotovot küldjük. És Vlaszovot . . .

– A sztaroszta és a csendőrök csak teljesítsék a kötelességüket! – harsogott túl mindenkit egy vörös hajú, élénk vörös szakállú, fedetlen fejű paraszt magas hangja. Ő volt az, aki nem hagyta beszélni a rendőrfőnököt, félbeszakította a kérdéseivel. – Új elöljárókat választunk!

– Hát a föld, parasztok? A földdel hogy lesz?

– Ne adjuk ki egymást! Esküdjünk meg a szent ikon előtt! – hívta föl magára a figyelmet a sovány öregember. – Mindenki! Gyerünk a templomba!

– Gyerünk a templomba! A templomba!

– A templomba, emberek! És az irodába! Mutassák meg nekünk a faluközösség kasszáját . . .

– Gondolkozzatok, emberek . . .

– A templomba! Gyerünk a templomba!

De senki se mozdult a helyéről. Mindenki a másikat nézte, várta, hogy valaki elsőnek induljon, és akkor mögötte vonulnának a többiek. De senki se akart első lenni. Se az öreg, aki azt javasolta, hogy menjenek a templomba, se Vlaszov, se a vörös hajú, akit a

többiek Zotovnak neveztek, és akire különösen hallgattak; senki sem volt hajlandó vállalni az eredményt tekintve kétséges kimenetelű cselekedet kezdeményezőjének szerepét. A tömeg fölbuzdulása kezdett alábbhagyni. Ezt megérezte Vlaszov, és határozottan kijelentette:

– Most sehová se megyünk. Várunk még. Holnap elolvassuk azt a papírt, amit a rendőrfőnök ad. A robotot pedig nem teljesítjük! A fogatosok, akiket holnapra kirendeltek, maradjanak otthon...

Ebben maradtak, és lassan szétszéledtek.

Vlaszov a zöld kaftános paraszthoz csatlakozott, egyfelé vezetett az útjuk, a templomkert mellett, aztán a urasági kert mellett, amelynek sűrűjében állt a kúria, az urasági vízimalom mellett, a folyó hídjához. A hídnál volt a házuk.

– Ügyes vagy te, Mihejev, félbeszakítottad a rendőrfőnököt a templomban – mondta váratlanul Vlaszov, amikor már ott voltak a hídnál. – Hallottalak. Ügyes voltál.

Mihejev zavarba jött a váratlan dicsérettől és hallgatott, nem tudta hirtelenjében, mit mondjon.

– Téged is kijelöltek a szekérsorba, Mihejev?

– Kijelöltek.

– És nem sajnálod, hogy a közösség megtagadta a kocsisort?

– Mit sajnálnék rajta?

– Hogyhogy mit, bizonyára nem lett volna ellenedre a pétervári vendégeskedés. Pétervároni kocsikázni. Megkeresni fuvarral legalább tíz rubelecskét, nem? – kérdezte Vlaszov gunyoros jóindulattal.

Mihejev szigorúan felelt:

– Ennek van most itt az ideje?

– Igazad van, testvér – nézett rá csodálkozva Vlaszov, és a legnagyobb szívélyességgel búcsúzott el tőle. – Minden jót, Fjodor. A holnapi viszontlátásra.

– A holnapi viszontlátásra.

Éjjel kopogtak Mihejevék ablakán, és egy ismeretlen hang szólította:

– Mihejev, gyere ki!

Szerafima, a felesége ocsúdott fel elsőnek, kiült a dikó szélére, eltorlaszolva az utat, és mérgesen suttogta:

– Ne menj ki! Ez Vanyka Zotov és Vanyka Vlaszov. Nem dön-

gették el őket eléggé tavalyelőtt, megint a hűvösre kívánkoznak és másokat is belerántanának.

– Engedj! – tolta félre mérgesen Mihejev. – Ezek nem ők...

A sztaroszta volt, berekedt, ezért nem ismerte meg a hangját Szerafima. Amikor Mihejev kiment az utcára, minden teketória nélkül, szigorúan rászólt:

– Az összes fogatos megy, te is készülődj, ha nem akarsz felkerülni a listára. Te, Fjodor, felhívtad magadra a figyelmet a templomban, parancsot kaptam, hogy jegyezzelek meg magamnak. Úgyhogy készülj és menj Isten hírével.

– Pityerbe?

– Pityerbe hát, hová a csudába?

– És a közösség? A faluközösség úgy döntött, hogy nem megyünk – jelentette ki Mihejev, de nem túl nagy meggyőződéssel, érezve, hogy most nem helyénvaló a közösségre hivatkozni.

A sztaroszta megdühödött.

– A közösség úgy döntött! Nem ismerek semmiféle döntést. A gyűlés törvénytelen volt. De neked megvan a magadhoz való eszed, hát használd! Én elmondtam a magamét, dönts, ahogy tudsz. Ha nem mész, valaki mást küldök. Ha mész, légy hajnalban a malomnál, ott megmondom, mit kell fölrakni. Nincs időm beszélgetni.

A sztaroszta sarkon fordult és eltűnt a sötétben. Mihejev visszament a házba.

Második fejezet

I

„Kegyelmes Uram, Nyikolaj Gavrilovics! Feltétlenül találkoznunk kell. Közölnöm kell Önnel valamit, bizonyos témáról, ami Önt közelről érinti. Március 16-án, csütörtökön, délután 3 órakor várni fogom Önt a Nyevszkij Proszpekt és a Szadovaja sarkán, a Gosztyinij dvornál.* A. F."

Nyikolaj Gavrilovics letette a levelet és kezébe vette a borítékot, jól megnézte – a levelet postán küldték, a borítékon csak az ő címe volt rajta, finom, gömbölyű betűs, női írással. Még egyszer elolvasta, aztán összegyűrte és kidobta a papírkosárba: „Micsoda badarság!" – és megpróbálta elfelejteni.

De nem sikerült. Sietve átfutotta a többi postát, mert rögtön jönnie kellett Olga Szokratovnának, hogy áthívja a szalonba, ahonnan már régóta áthallatszottak hol a zongora szertelen akkordjai és Mihajlov vidám kiáltozása (vagy Sztugyenszkijé, nem lehetett megkülönböztetni), hol a nevetés hullámai – mégiscsak inkább Mihajlov szórakoztatta a vendégeket – és eltöprengett a levélen.

Semmiféle kétsége nem volt afelől, hogy az ismeretlen A. F. Olga Szokratovnáról akar valamit közölni. Az utóbbi időben már kifejezésre juttatták ilyenféle szándékukat különböző ismerős és ismeretlen emberek, természetesen a jóakarói. A jó híréért aggódtak, mi több, a becsületéért. Haragudtak Olga Szokratovnára, aki őszinte meggyőződésük szerint, különböző személyekhez fűződő, különös kapcsolatai miatt tápot adott a pletykának (egyesek egy tisztre célozgattak, mások egy grúz hercegi családból származó diákra), és ez azért megengedhetetlen volt, mert az ő neve most már nemcsak a sajátja, de bizonyos értelemben jelkép is, amely magában foglal minden haladó, bátran gondolkodó, fiatal eszmét Oroszországban. Híre a *Szovremennyik*** minden számával nő, és

* Híres, régi, ma is meglevő kereskedelmi központ a Nyevszkij Proszpekten, Pétervár főutcáján.

** *Kortárs.* 1836-ban Puskin indította, 1854-től Csernisevszkij szerkeszti, 1856-tól pedig Dobroljubov. – *A ford.*

esztelenség volna ezt a valóságos erőt valami badarság miatt megtörni.

Mindez nevetséges volna, ha nem lenne ebben az egészben valami, amit valóban át kellene gondolni. A legszomorúbb az volt, hogy Nyikolaj Gavrilovics egy idő óta maga is érzékelte kellemetlen helyzetüket, amelybe ő és Olga Szokratovna került a család, a rokonok és a barátok szemében. Természetesen nem Olga Szokratovna bizonyos személyekhez fűződő különös kapcsolata miatt. Egyáltalán nem ez a lényeg. De volt min elgondolkodni.

Ez az A. F. pedig – nyilván, egészen fiatal hölgy, talán egyszermásszor találkoztak valahol, valószínűleg Selgunovéknál, váltottak is egymással néhány mondatot, és most ez a lobbanékony, olvasott leányzó jogot formál arra, hogy kioktassa, hogyan illik viselnie magát a nyilvánosság előtt egy köztiszteletben álló írónak, az elsőnek a mostani világi publicisták közül, ahogy nemrég a *Pravoszlavnoje Obozrenyije** nevezte. Azután miféle nyelvezet? Ha az a *téma* egy személy, akkor a mondat kétértelmű. És ez a bizalmaskodás...

Olga Szokratovna jött be.

– Mi van veled, te csirkefogó? Már kínos. Gyerünk! Mindenki téged vár. Mihajlov elhozta ezt a moszkvai ulánus-költőt. Igaz, hogy Kosztomarovnak hívják?

– Annak.

– Nem rokona a mi Nyikolaj Ivanovicsunknak?

– Nem tudom. Nem hiszem. Egyébként tőle kell megkérdezni.

– Nem tesz semmit, kedves fiú. Szerény. Egyedül ül a sarokban. Szóval jössz?

– Igen, azonnal megyek.

Olga Szokratovna odament az asztalhoz, átlapozta a tálcán lévő borítékokat és az újságokat – ezt a postát még nem látta, Nyikolaj Gavrilovics maga hozta be a kapustól –, nem talált benne semmi érdekeset (A. F. borítékját, amelyre felfigyelhetett volna és megindulhatott volna a kérdezősködés, Nyikolaj Gavrilovics kidobta a levél után), szemügyre vette Nyikolaj Gavrilovics ruházatát, szorosabbra húzta a nyakkendőjét, amely egy kissé meglazult, és kiment.

Igen, Olga Szokratovna. Olenyka... Röviden arról van szó, hogy amikor nyolc évvel ezelőtt, 1853 tavaszán, bizonyos Nyikolaj

* Pravoszláv Szemle. – *A ford.*

Gavrilovics Csernisevszkij, a szaratovi gimnázium felső tagozatának irodalomtanára felajánlotta kezét és szívét a nemesi családból származó Olga Szokratovna Vasziljevának, egy orvos lányának, rosszul tette . . .

Nem, ez így nem igaz! Nem ezzel kell kezdeni. Legyünk igazságosak: ennek az eseménynek ő sokat köszönhet. Ha nem lett volna ez a házasság, ha nem találkozik Olga Szokratovnával, nem lenne az, aki. Sokat, sokat köszönhet neki!

Ő azzal a tökéletes bizonyossággal kérte meg, hogy őhozzá semmilyen fiatal lány nem óhajt feleségül menni. Csakugyan, ki az, aki megszeret egy unalmas embert, aki teljesen képtelen arra, hogy részt vegyen bármiféle szórakozásban? És mi lett volna vele, ha kosarat kap? Egyhangú és eseménytelen élete lett volna. Nem publikált volna egyetlen sort sem, csak feküdt és olvasott volna, nem vetette volna papírra azt, amit becsületesnek és hasznosnak tart. Ilyen volt az élete, mielőtt találkozott Olga Szokratovnával . . . Nem, nem a házasságról van szó! Pontosabban: nem pusztán a házasságról. Más a lényeg. De mi?

Három évbe telt, amíg Olga Szokratovna rájött, hogy hiábavaló sértegetni, megvető gúnyolódással büntetni, szurkálni a legapróbb viselkedésbeli baklövéséért, melyeket családi kötelezettségei teljesítése közben követett el, vagy csak minden ok nélkül bosszantani. Micsoda furcsa élvezet őt kínozni! Igen, különös élvezettel kínozta őt. Három egész esztendőn át. De mi következik ebből? Az igazat megvallva, semmi. Eltelt ez a három év, és a gúnyolódás magától megszűnt. Igaz, még két év kellett ahhoz, míg rájött, milyen is a kapcsolata a férjéhez, rossz-e vagy jó – ez nem sokkal a harmadik fiúk, Mihail megszületése előtt történt. A szülés nehéz volt, az asszony azt hitte, belehal, és akkor éjjel, miközben elbúcsúzott tőle, sírva vallotta be, hogy az összes ember közül a világon senki se áll közelebb hozzá, mint ő – se az apja, se az anyja, se a gyerekei –, csakis ő, Nyikolaj Gavrilovics a legkedvesebb számára. Többé soha nem hallott tőle hasonlót, szerelmes szavakról már nem is szólva; „tudom, hogy te jó ember vagy" – ez volt a legfőbb. De nem is nevette ki, nem szurkálta, mint az első években.

És miért ne piszkálta volna az első években. Hát hogyne nevetett volna rajta, a türelmes, igénytelen, az ő minden szeszélyét alázatosan fogadó férfin, aki végtelenül odaadó és végtelenül hálás neki

azért a puszta tényért, hogy hozzáment. Hogyne nevette volna ki őt, ez az élénk, jókedvű, makacs teremtés?

Nem szerelemből ment hozzá. De akkor miért? El akart szabadulni otthonról, ahol az anyja, ez a régi vágású úriasszony zsarnokoskodott. Mint kérő teljesen megfelelt neki, legalábbis nem kevésbé, mint a többi kérője, szám szerint huszonhat, ahogy összeszámolta. Nyikolaj Gavrilovics volt a huszonhetedik. Vonzotta őt – ezt maga mondta el neki – szelíd természete, esze, amellyel feltűnően, talán túlságosan is feltűnően kivált az őt körülvevő emberek közül, vonzotta, hogy Pétervárról álmodozik, mert odavágyott Szaratovból, és tudományos vagy irodalmi karriert remélt csinálni, és ő nem is kételkedett benne, hogy csinál is; a művelt szaratoviak között – erről sokaktól hallott – egy sem volt, akit tudás tekintetében össze lehetett volna hasonlítani vele, talán az egy Nyikolaj Ivanovics Kosztomarov, a történész kivételével, aki akkor Szaratovban élt száműzetésben és barátságban volt Nyikolaj Gavriloviccsal. Az is vonzotta, amit a férfi magáról mesélt: az életre, a házasságuk megszervezésére vonatkozó elképzelései. „Az ön hatalmában vagyok – mondta neki –, azt tesz, amit akar. Rendelkezzék velem bármikor." És ezt nem a természetével vagy a szerelmével indokolta, egyáltalán nem, hanem a nők társadalmi és családi helyzetéről, a függőségükről és egyenlőtlenségükről alkotott felfogásával. „A nőnek egyenlőnek kell lennie a férfival – mondta. – De ha a pálcát sokáig csak az egyik oldalra hajlítottuk, ahhoz hogy kiegyenesítsük, sokáig a másik oldalra kell hajlítani. Az én véleményem szerint minden tisztességes embernek többre kell tartania a feleségét magánál, ez az időleges súlypontáthelyezés a későbbi egyenlőséghez szükséges."

Olga Szokratovnát a férfi külseje sem taszította, ellenkezőleg, csinosnak tartotta, ő maga mondta meg neki, mi a vonzó benne számára: magas, erős, széles vállú alakja, sűrű és hosszú, gesztenyebarna haja. Az arca nem szép, kiugró arccsontjával és erős állával kicsit mongolos, de, mint mondta, minek egy férfinak szép arc, legyen férfias és okos. A modora nem valami ragyogó, nem beszél franciául, noha ismeri a nyelvet, nem valami jól zongorázik, nem jó táncos. De mit számít a modor, különben is meg lehet tanulni, hiszen táncolni is megtanult mindössze tíz óra alatt, amikor néhány hónappal a megismerkedésük előtt társaságba kezdett járni, mert

elhatározta, hogy menyasszonyt választ magának, és ha nem is valami fényesen, de táncol. Nyikolaj Gavrilovics maga magyarázta el neki a modorával kapcsolatban: „Már kilencéves koromban elhatároztam, hogy nem leszek divatfi. Nem akartam énekelni tanulni. Nem akartam zongorázni, rajzolni, táncolni. Nem akaródzott se lovagolni, se fogatot hajtani. Hogy miért nem? Tudós akartam lenni, és nem engedhettem meg magamnak, hogy ilyen butaságokra vesztegessem azt az időt, amit ismeretek megszerzésére fordíthatok. Azt mondja, hogy ez egyoldalúság? Igen, én egyoldalúan képzett ember akartam lenni. A zsenik mindig egyoldalú emberek, nekik túlzottan, ha tetszik, abnormálisan fejlett a természetük egyik oldala, csak ezért tudnak a tudományban vagy a művészetben létrehozni olyasvalamit, amire a többi ember fizikailag képtelen. Nem akarom azt mondani, hogy zseni akartam lenni, nem, de szerettem volna a tudományban felfedezni valami újat . . ." Egyvalami zavarta Olga Szokratovnát a vőlegényében: nem nemes; mi lesz a gyermekeikből? Másfelől manapság ki figyel a nemességre? Azon kívül, ha állami szolgálatba lép, még nemes is lehet. Nem, a vőlegény teljesen megfelelőnek látszott!

Igaz, nem értette különös nézeteit és kijelentéseit, az a gyerekes lelkesedés és fanatizmus, amellyel a csodálatos jövőt ecsetelte (és mindez egy felnőtt emberben, aki nősülni készül), bizalmatlanná tehetett és elijeszthetett volna bármely menyasszonyt. El is ijesztette a tizenhat éves Katyenka Kobilinát, a pénzügyi kamara elnökének lányát, amikor Nyikolaj Gavrilovics elszánta magát, hogy megkéri. De Olga Szokratovnát nem tudta elriasztani. Maga is eredeti egyéniség volt, szertelenül élénk és független jellem, csintalanságairól és szórakozásairól, melyek már a jóhírét veszélyeztették, sokat locsogtak a szaratovi pletykafészkek. Amellett tudta, hogy a különcségek és a fanatizmus a fiatalság sajátja, idővel elmúlik, és jövendő élete a jövendő tudós férj oldalán nyugalmas lesz, megszokott napirend szerint folyik, mint a többi emberé. És amikor hozzáment, és csipkedte, gúnyolta, mintegy bosszút állt rajta a fanatizmusa miatt, ezzel is arra akarta kényszeríteni, hogy hagyjon fel a fiatalos fantáziálással, és haragudott rá, bosszantotta, amikor azt látta, hogy a férje nem változik. Aztán belenyugodott.

Hogyne nyugodott volna bele? Mégis csúfolta. Szeretett beszélgetni. Naponta vagy hússzor bement a dolgozószobába, leült és to-

vább adott mindent, amit neki mondtak, amit ő mondott valakinek, amit tett, mindent a legapróbb részletekig. Nyikolaj Gavrilovics mindig tudta, hogy mire gondol, mit mond, mit tesz – mindent, de mindent és azonnal, ha ő úgy vélte, hogy érdemes vele elvonni a férfit a munkájától. Mit tegyen, beszélgetni kell, jólesik. És így ment éveken át. Akaratlanul is hozzászokott. És már az a gondolat foglalkoztatta – de ez már az után a borzalmas éjszaka után volt –, hogy a férfi összes furcsa ígérete, a fogadkozásai, amelyek valamikor olyan fantasztikusnak, élettől elrugaszkodottnak tűntek, mindez lehet, hogy nem is fantazmagória, hanem pontosan így kell élniük bizonyos embereknek, az olyanoknak, mint Nyikolaj Gavrilovics és ő – és meg is valósultak a férfi ígéretei, bizony megvalósultak! A legfontosabb, hogy valóban átengedte neki az elsőbbséget. Mindenben, ami nem érintette a munkáját, teljesen az ő akarata szerint járt el. Milyen lakásuk legyen? Olyan, ami a feleségének legjobban tetszik. A nyarat vidéken töltsék vagy maradjanak a városban? Ahogy ő jónak látja. „Te, galambom, okosabb vagy nálam – mondta –, dönts, ahogy akarsz."

És igazából úgy gondolta, hogy mindent, amit a felesége tesz, jobban csinál, mint ő, mindenről okosabban dönt, mint ő. Ő volt a ház úrnője, teljesen ő tartotta kézben a családi költségvetést, és egyszer sem fordult elő ezekben az években, hogy akár csak célzott is volna arra, hogy kétségei vannak az elszámolást, a beosztást, a terveket illetően vagy elégedetlen velük. Még ha hibázott, ha nyilvánvaló baklövést követett is el, olyat, ami miatt maga is szomorkodott, vigasztalásul ezt hallotta tőle: „Nem tehettél mást, galambom. Én sem tudtam volna jobban intézni a helyedben. Bármit teszel, nekem mindig az lesz a legjobb. Hogy miért? Azért, mert te nálam jobban el tudod dönteni, hogyan és mit kell tenni. Te vagy az én kis okosom."

Mindenben, dę mindenben szabad kezet kapott, mindenben hajlandó volt engedni neki, mindenről lemondani – az ábrándjain kívül. De ha ezeket az ábrándokat úgy fogja föl, mint szükségszerű dolgokat, ha megbékél velük, legyint rájuk – hány olyan ember van, akinek ábrándjai vannak, kinek ártanak velük? –, ha megbékél ezzel, ahogyan később gondolta (és ez a férje szemében a felesége eszének és józan gondolkodásának nyilvánvaló és különösen fontos jele volt), akkor az összes többi, mindaz, amit a házasság nyújt-

hat egy erős és teljes életet élő fiatal nőnek, a rendelkezésére áll! Még az is, amit a férfi hangoztatott: hogy a szívnek joga, hogy mindig szabad legyen, és még ez is így lehetett volna, erről meg volt győződve, ha történetesen élni akar ezzel a jogával. Nyikolaj Gavrilovics azt mondta neki: „Megengedem, hogy a feleségem szórakozzon, még komoly szenvedély is ébredhet benne valaki más iránt. Ezt is megengedem. Természetesen erősen fogom fájlalni, hogy nem engem szeret. De elviselem, fájdalommal, de elviselem, szenvedni fogok, de szeretem és hallgatok. És ha mással akar élni, csak ennyit mondok neki: »Majd ha úgy látod jónak, kedves barátnőm, hogy visszatérjél hozzám, kérlek, térj vissza, ne szégyelld magad egy cseppet sem.« Ugyanúgy foglak szeretni, ahogy korábban . . ." Ezt megjegyezte magának. És végül élt ezzel a jogával, nem akkor, amikor állandóan figyelte és gúnyolta, az összeszokásuk idején, hanem később, nyugtalanságot és izgalmat keltve vele „jóakaróik" körében, elindítva a leveleket, az ismeretlen A. F.-éhoz hasonlókat . . .

De ez nem tartozik a dologhoz! Ennek a legparányibb köze sincs ahhoz, ami most gondot okoz neki. *Ezen* nincs mit töprengeni! Ami viszont ide tartozik, az az, hogy önkéntelenül, mérhetetlenül túlbecsülte Olga Szokratovna eszét, jellemét, erkölcsét. Ezen kell elgondolkozni. Ez a lényeg!

Igen, bármilyen furcsa, lényegében erről van szó.

Természetesen sokat kapott ettől a házasságtól. A házassága késztette arra, hogy otthagyja Szaratovot, a szüleit, akiket korábban sehogy se tudott volna otthagyni, és Pétervárra költözzön. A házasság megváltoztatta erkölcsileg is. Házassága előtt, ha a frigyre gondolt, sokáig arról álmodozott, hogy a házasság nyugalmat ad majd a szívének, érzéseinek, amelyek az utóbbi években túlságosan kavarogtak, gondolatait túlzottan összezavarták, nem tudott arra összpontosítani, ami jövőjének fő tartalma kellett hogy legyen: a tudományra, az irodalomra, a politikára. És ez az álom megvalósult: az aggályoskodó, kiegyensúlyozatlan fiatalemberből, akit zavaros vonzalmak és szenvedélyek gyötörtek, olyan emberré vált, aki biztosan tudja, hogy mit akar, tudja, hogy a Paradicsomot nem személyes tapasztalatkörén kívül kell keresni, nyugodt meggyőződéssel uralja akaratát, tudatában van annak, hogy nem labilis pszichikumának sugallatai vezetik el céljához és a nemesebb érté-

kekhez, hanem a teljes és egészséges élet tapasztalatai. Gyerekes félénksége és szégyenlőssége eltűnt, az emberekhez való viszonya határozott és szabad lett.

De hiszen ő a házasságnak egy másik hatásáról is ábrándozott! Arról, hogy egy másik személyiséggel egyesülve, fejleszteni fogja magát mint személyiséget, saját világának határai kibővülnek egészen ennek a másik világnak a határáig – egész elmélete volt erről. Megvalósításához egyetlen feltétel hiányzott: hogy ez a másik legalább egy kissé hasonlítson őhozzá a céljait és tudásvágyát tekintve. A menyasszony nem volt ilyen; annyi baj legyen, ilyen lehet, kell hogy ilyenné váljon. Ő lesz a tanítója.

Miután felfigyelt és értékelte menyasszonya eszét és tapintatát, élénk és kezdeményező természetét, meg volt győződve arról, hogy csak komoly tudományos előadásokkal és felolvasással fejleszteni kell ezt az észt és tapintatot, és akkor olyan felesége lesz, akinek nincs párja. Így tervezte: először kifejti előtte is saját nézeteit, megtanítja neki a civilizáció enciklopédiáját, és ez a tanfolyam sokkal bővebb lesz, mint ami a mostani gimnáziumokban folyik; ez három-négy évet vesz majd igénybe. Ezen kívül együtt fognak olvasni. Ezzel a tanítással ő maga is sok mindent átismétel, olyan ismereteket szerez, amiknek most még nincs birtokában. Így fognak együtt tanulni. Lehet, hogy az asszony segíteni fog a munkájában is, talán maga is elkezd írni vagy fordítani. És lassan eljön az az idő, amikor azt mondja magának: íme, most kétszer olyan erős, bölcs, előrelátó vagyok, mint voltam valamikor, mint most is lennék, ha újból egyedül maradnék, és ezt a társamnak köszönhetem; mi egyazon „én"-nek a két oldala vagyunk, nőm olyan tulajdonságokkal bővítette a mi egységes „én"-ünket, amelyek hiányoztak belőle, de most már megvannak, én pedig olyanokkal, amelyek neki nem voltak meg, és amelyek most már ugyanolyan mértékben az övéi, mint az enyémek; a világot a saját, egyúttal az ő szemével fogom fel, és ő is éppígy fogja fel a világot. Ha arra gondolok mire van szükségem most és mire a jövőben, azonnal eszembe jut az is, mire van szüksége neki, és ő is éppígy gondolja; amit egyikünk elér, az ugyanakkor a másik eredménye is, a mi közös sikerünk – így egészítjük ki egymást, tágítjuk ki az individuális „én" lehetőségeit.

De mi történt? Az álmok álmok maradtak. Az órák nem sokáig tartottak: az asszonyka elálmosodott, megfájdult a feje, és igyeke-

zett minél messzebb kerülni ezektől az óráktól: varrónőhöz ment, ismerősökhöz, a Gosztyinij dvor bazárjaiba. Kedvenc szórakozása volt az üzletsorokat végigjárni, föltúrni a ruhahalmokat, hogy kiválasszon valami vacakot, amit nagy diadallal vitt haza – a nő, nő maradt. Nyikolaj Gavrilovics sajnálta, gyakran elengedte, alighogy elkezdték az „órát", és vigasztalta, amikor kesergett, hogy semmit se ért, mert buta, mert ez is előfordult: „egyszerűen fáradt vagy, nem csoda, pihenj, lesz még időd megtanulni minden szabályt és rendszert. Egy fejjel megelőzöd az összes általam ismert művelt nőt abban, hogy képes vagy megragadni a kérdések lényegét, nem kell szomorkodnod a szellemi képességeid miatt . . ." Olga Szokratovna megpróbált segíteni neki a munkájában, írt diktálás után, de ez sem sikerült: nem volt türelme, gyorsan elfáradt, hibákat ejtett, felizgatta magát, jobb volt elengedni, mintsem megvárni a cirkuszt. Csupán egyszer végzett rendes munkát: alfabetikus mutatót készített a *Szovremennyik*hez az első évtized anyagából . . .

Mindez még Misa születése előtt történt, aztán az életükben sok minden megváltozott, a felesége értelmének fejlesztésére vonatkozó elképzelését el kellett halasztania. De ugyanúgy mondogatta neki, mint régen: „Te okosabb vagy nálam, és jobban meg tudod ítélni a dolgokat . . ." Ez a hazugság természetellenes volt, és most már nem vigasztalásként hatott.

Márcsak azért sem, mert a házban gyermekek növekedtek, és nem volt róla tiszta szívvel meggyőzve, hogy minden, amit a nevelésükért Olga Szokratovna tesz, valóban a legjobb. És azért sem, mert a házban érlelődött a konfliktus Olga Szokratovna és Nyikolaj Gavrilovics unokanővérei és unokafivérei, Pipinék között. Jenyicska, Polina, Alekszandr és Szergej együtt lakott Csernisevszkijékkel, és ő ebben a konfliktusban, ha a lelkiismeretére hallgat, nem tudott Olga Szokratovna pártjára állni; azt jelentette volna, hogy magát is, őt is félrevezeti. És azért sem, mert buta és értelmetlen, de nem mindig következmények nélküli konfliktusok vagy félreértések robbantak ki Olga Szokratovna és Nyikolaj Gavrilovics kedves emberei, barátai, közeli munkatársai között is, és megintcsak nem tudott Olga Szokratovna oldalára állni anélkül, hogy ne hazudjon neki és magának. És végül azért sem – ez volt a legnyugtalanítóbb –, mert nehéz idők következtek, amelyre mindegyiküknek fel kellett készülni, de Olga Szokratovna nem volt felkészülve

rájuk. A február 19-i cári rendelet kihirdetése után furcsa, fenyegető, vihar előtti csönd köszöntött az országra. A kihirdetés óta egy hét telt el, de még semmilyen határozott információ nem volt arról, hogyan fogadják a rendeletet azok, akiket leginkább érintett: a tízmillió földesúri jobbágy. De el lehetett képzelni, hogyan fogadják a nekik adományozott szabadságot a parasztok, amikor majd megértik, miféle szabadság ez, és milyen következményei vannak. El lehetett képzelni, hogy olyan katasztrófa lesz ez, amilyet még nem látott Európa. A rettenetes események nem fognak megkímélni senkit sem, legkevésbé azokat, akik aktívan részt vesznek bennük, mint Csernisevszkij és barátai. Erről semmit nem tudott, ebből semmit nem vett észre Olga Szokratovna. A túlfeszített pálca őt magát kólintja majd fejbe. Hiszen előbb vagy utóbb számot kell adnia magának arról, mi történik vele, a gyerekekkel, a körülöttük élő emberekkel. Mit fog akkor mondani magának? Ezt kell elrendezni, amíg nem késő. Amíg nem késő ...

Csak az a kérdés, nem késő-e máris? Nincs-e túlságosan meghajlítva a pálca, annyira, hogy ha megpróbálja kiegyenesíteni, csak azt éri el, hogy eltörik?

De be kell menni a szalonba. Vendég van, Kosztomarov Moszkvából. Mihajlov azt állítja, hogy neki vagy valamilyen egyetemi hallgatóknak, akik a barátai, nyomdájuk van Moszkvában. Milyen lehet ez a nyomda? Különben, meg kell nézni, miféle ember ez.

2

Amikor Nyikolaj Gavrilovics bement a szalonba, ott még mindig Mihajlov szónokolt: szenvedélyesen bizonygatott valamit, s valaki másnak a nézetét, feltehetőleg Proudhonét támadta.

Főként diákok jöttek el, Jenyicska és Polina ismerősei az egyetemről, ahol a két nővér előadásokat hallgatott; szerényen, a szoba távolabbi részében húzódtak meg, az ablaknál, a citromfa mögött, ahol kis kerevetek és székek voltak. Ugyanott volt Alekszej Oszipovics Sztugyenszkij, aki szégyellte hórihorgas termetét, Csernisevszkijék távoli rokona, aki egy évvel ezelőtt megszökött a szaratovi szemináriumból, és Pétervárra jött, hogy itt keresse a boldogságát, Nyikolaj Gavrilovics ösztönzésére beiratkozott az egyetemre – neki

diktálta Nyikolaj Gavrilovics az utóbbi hónapokban a cikkeit, mert igen szép írása volt – és a fiatal Vlagyimir Alekszandrovics Obrucsev, Polina Pipina jó barátja és lehet, hogy jövendő vőlegénye. Obrucsevvel dolga volt Nyikolaj Gavrilovicsnak, ezért amikor bement a szalonba, és csendben mindenkinek meghajolt, rögtön feléje indult. Obrucsev nővére, Marija Alekszandrovna az asztalnál ült Olga Szokratovna mellett, aki teát töltögetett; valószínűleg a fivérével érkezett, de lehet, hogy a Pipin-lányokkal, egyenesen az egyetemről, ahol velük együtt hallgatta az előadásokat. A vendégek közül hiányzott a vőlegénye, Pjotr Ivanovics Bokov, Csernisevszkij régi barája és háziorvosa, aki általában vele együtt szokott megjelenni.

Arról az oldalról kerülte meg az asztalt, ahol Marija Alekszandrovna ült, s odaérve hozzá, hangsúlyozottan gyengéd mosollyal bólintott neki, mire ő, szintén mosolyogva a kezét nyújtotta, amit a férfi erősen megszorított. Mindig jól esett látnia ezt a nyugodt, állandóan valami belső dologra figyelő, fiatal nőt.

Nyikolaj Gavrilovics külön bólintott annak az ismeretlen fiatalembernek is, aki egyedül ült egy nagy díványon a jobb oldalon. A fiatalember furcsa látványt nyújtott, kiegyenesedve ült, katonásan kidüllesztette a mellét, közben mégis mintha hajlott háta lett volna; fejét behúzta a két válla közé, az egyik válla magasabban volt a másiknál, és nem egyenesen előre nézett, hanem valahogy oldalvást, és valahogy komor vagy letört volt a pillantása; a homloka magas és mintegy hátracsapott, felfelé szűkülő, sima és egyenletes, mint a kályhacsempe, s rövidre nyírt haj keretezte – valószínűleg ő Kosztomarov Moszkvából, a költő és ulánus tiszt. De most civilben volt, nyitott kétsoros kabátban, melynek divatos, keskeny gallérja és kihajtója volt, s alatta piperkőcös, világos, kockás mellény.

Míg Nyikolaj Gavrilovics Obrucsevhez ment, Mihajlov egy pohár teával a kezében a szalon közepén járkált, az asztal másik oldalán, és valóban Proudhonról beszélt, akiről nemrég írt a *Szovremennyik*ben, a „nőkérdésről" szóló cikkeiben:

– A fő, amivel ezek az urak alátámasztják a nő és a férfi egyenjogúságának lehetetlenségét, a nők fizikai tökéletlensége – mondta, s váratlanul megállt, majd éppolyan váratlanul folytatta a járkálást. – Michelet, akiből Proudhon kiindul, a következő definíciót adja a nőről: rendszerint beteg lény. Összeszámolta, hogy a nő ha-

vonta hét napig nem egészséges. Ha ehhez hozzávesszük a terhességgel és a szüléssel kapcsolatos szenvedéseket, a szám még tovább csökken. Proudhonnál más számok vannak, de nem ez a lényeg. Mit tudunk valójában a nő fiziológiájáról, a fiziológiának a nő erkölcsi és szellemi erejére gyakorolt hatásáról? Mind az emancipáció ellenségei, mind a hivei vitáikban ugyanazokra a több mint szerény tudományos adatokra hivatkoznak. Erre kell figyelnünk mindannyiunknak és önöknek, hölgyeim, különösen. Előadásokat hallgatni az egyetemen természetesen jó dolog, de gondolni kell a szakképzésre is. Véleményem szerint a nők magukra tudják vállalni az emberi tevékenység különböző fajtáinak mintegy a felét, főképpen az orvostudományt.

– Mi nagyon örülnénk ennek, csakhogy hol vannak azok a tanintézetek, ahová nőket is felvesznek? – szállt vitába vele Marija Alekszandrovna. – Még jó, hogy az egyetemre beengednek előadásokat hallgatni. De vajon meddig? És engednek-e vizsgázni az összes évfolyamból?

– El kell érni! Jelenleg nincs ennél fontosabb. Igen, én határozottan ezen az álláspontón vagyok – emelte fel a hangját Mihajlov, amikor észrevette Nyikolaj Gavrilovics és Obrucsev mosolyát. – A nők oktatásának kérdése az összes társadalmi probléma közül az első helyen kell hogy álljon. Ne felejtsék el uraim, hogy a nők a jövő állampolgárainak nevelői. A nő az első nevelőnk. És ha azt akarjuk, hogy a gyermekeinket a modern erkölcsi fogalmak szerint nevelje, lehetővé kell tenni neki, hogy a kor követelményeinek megfelelő színvonalra emelkedjék. Ön nem ért ezzel egyet, Nyikolaj Gavrilovics?

– Miért ne értenék vele egyet? A nőkérdés természetesen korunk első számú problémája. A parasztkérdés meg van oldva, mi van még hátra?

Mindenki nevetett.

– Jól van, jól – mondta szelíden Mihajlov. – Nevessenek csak, hiszen maguk is ugyanezt gondolják.

Amíg Mihajlov beszélt, megérkezett Bokov, Marija Alekszandrovna vőlegénye, aki a pácienseit látogatta végig. Megkerülte az asztalt, kezet csókolt Olga Szokratovnának, odaült egy pillanatra a menyasszonya mellé, súgott neki valamit, majd odament Nyikolaj Gavrilovicshoz és Obrucsevhez.

Pjotr Ivanovics és Marija Alekszandrovna különös párt alkotott: mindenben egymás ellentétei, a külsejükben is, a jellemvonásaikat tekintve is. A férfi igen jóképű, magas, szabályos, hosszúkás arcú, nyugodt, szelíd, kiegyensúlyozott, kissé flegma (de ezektől a kevéssé harcias jellemvonásaitól függetlenül, kitaposta a maga útját az életben: tanulóévei alatt maga tartotta el magát, mostanra pedig jól menő rendelője volt Pétervárott). A nő tárbornoklány, piciny termetű, jelentéktelen arcú (a ragyogó Olga Szokratovna mellett teljesen háttérbe szorult), s a férfival ellentétben tele cselekvésvággyal, kifejezetten férfias céltudatossággal, vállalkozó szellemmel. Ebben különben gyökeres ellentéte volt a bátyjának, Vlagyimirnak is ...

Egyébként Pjotr Ivanovics és Marija Alekszandrovna csak névleg voltak jegyesek, nem az esküvőre gondoltak, amikor eljegyezték egymást. Bokov az Obrucsev család háziorvosa volt, ismerte a fiatal lány régi tervét: önálló életet akar élni, tanulni. Marija Alekszandrovna egyike volt azoknak a pétervári hajadonoknak, akik, nem törődve szüleik ellenkezésével, kik a jó hírüket féltették, bejártak az egyetemre. Makacssága rosszul végződhetett volna, ezért Bokov felajánlotta neki, hogy lépjen vele névházasságra, akkor nyugodtan tanulhat itthon, vagy akár külföldre is utazhat. A lány belement és eljegyezték egymást.

Bokov megkérdezte Nyikolaj Gavrilovicstól:

– Mi van a *Szovremennyik*kel? Mikor hozzátok ki a harmadik füzetet? Még ebben a hónapban?

– Miért is ne? A cenzor a cikkek felét aláírta, hamarosan kiadjuk.

– A rendeletről is lesz valami?

– Hogyne! Miért lennénk rosszabbak másoknál? Közöljük magát a rendeletet. Vagy esetleg kivonatokat az új határozatokból.

– Ez minden?

– Mi kell még?

– Semmilyen cikk nem lesz?

– Miért ne lenne? Vlagyimir Alekszandrovics cikke jön le – intett Nyikolaj Gavrilovics Obrucsev felé. – „Rabszolgaság Észak-Amerikában" – tagolta a címet.

Bokov és a körülötte levők felnevettek.

– Elverik magán a port ezért – csóválta a fejét Bokov.– Az összes folyóirat himnuszokat készül zengeni a reformról és az uralko-

dóról. Már verseket is olvastam, amelyekben a cárt a szent Felszabadító Sándornak nevezik.

– Min nevetnek? – kérdezte élénken Olga Szokratovna. Ő és Marija Alekszandrovna Mihajlovval beszélgetett, és nem hallották, miről beszél Bokov és Nyikolaj Gavrilovics.

Sztugyenszkij odament hozzájuk, és elmondta Bokov kérdéseit és Nyikolaj Gavrilovics válaszait.

– Igaz is, Vlagyimir Alekszandrovics – fordult Nyikolaj Gavrilovics Obrucsevhez –, mielőtt elmegy, szóljon. Vigye el a cikkét, Beketov nem nagyon nyúlt hozzá, de mégis nézze át. Holnap 11-re hozza be a szerkesztőségbe nekem vagy Nyekraszovnak, amelyikünket el tudja kapni.

Obrucsev bólintott:

– Jól van.

Olga Szokratovna társasága jót nevetett a *Szovremennyik* kópéságain, és a háziasszony, felhasználva a beszélgetés fordulatát, megpróbálta a moszkvai vendéget a társalgásba bekapcsolni:

– Vszevolod Dimitrijevics, hogyan fogadták Moszkvában a rendeletet? Azt beszélik, valamilyen röplapok terjednek ...

„Okos vagy, galambom" – dicsérte meg gondolatban Nyikolaj Gavrilovics a feleségét, amiért figyelmes a vendéghez, és elindult az asztaluk felé.

– Moszkvában csend volt, ahogy itt, Pétervárott, és ahogyan a birodalomban mindenütt – felelte a moszkvai vendég melankólikusan. – Röplapok nem voltak, ezek a kihirdetés reggelén jelentek meg itt-ott a házakon kézzel írott falragaszok a következő szöveggel: „Ideje cselekedni. Gyertek a Színház térre." – Ezt már gunyoros hangon mondta, majd egy kis hatásszünetet tartott. – A rendeletet a falragaszok nem említették. És mindössze kettő vagy három volt. Magától értetődően sem a Színház téren, sem másutt, semmilyen gyülekezés nem volt. Sőt ezen a napon, nem tudni, miért, kevesebb ember volt az utcán, mint általában vasárnaponként. De odafönt meg voltak ijedve, mert pontosan ilyen feliratokat ragasztottak ki két héttel előbb is. Úgy értékelték, hogy ez nem egyszerűen csíny – mosolygott a moszkvai vendég. – Egyébként, ettől függetlenül, éjszakától a helyőrségnél készültséget vezettek be, a csapatok a laktanyában maradtak, de felfegyverezve. Az összes tisztnek az egységénél kellett tartózkodnia.

– Ugyan ki ragaszthatta ki ezeket a cédulákat?

– Ki tudja? Valószínűleg a kölykök – felelte a moszkvai vendég határozatlanul, ugyanakkor gúnyosan és kicsit titokzatosan, amiből azt lehetett kivenni, hogy éppen ő tud valamit ezekről a „kölykökről". – De hogy hogyan fogadják a rendeletet a parasztok, ezt egy kissé meg tudom ítélni, mert a vagonomban Tula környékére való parasztok utaztak, és egész éjjel beszélgettünk. Röviden szólva: nem érdekelte őket. Úgy, ahogy mondom, nem érdekelte – ismételte meg, mert a figyelmesen hallgató Csernisevszkij és Mihajlov összenézett és felnevetett: szemmel láthatólag elégedettek voltak a parasztokra vonatkozó következtetéseivel, de ő úgy tett, mintha nevetésüket hitetlenségnek fogná fel. – Úgy fogták fel, hogy ez nem az a szabadság, amit ők vártak. Igyekeztem megértetni velük, hogy ez az, másik nem lesz, de ők nem is igen figyeltek oda. „Nem uram, ez nem az a szabadság." Már magam is kételkedni kezdtem, hogy az-e egyáltalán! Olvasni kezdtem a határozatot, ma is egész reggel ezt olvastam, és semmit sem értek, még a nyelve is olyan nehézkes: mintha meg is szüntetné a robotot, de meg is erősítené. Magyarázzák meg legalább önök, uraim, hogyan kell ezt érteni! – fejezte be kedves mosollyal a moszkvai vendég.

– Az nem könnyű dolog – bólintott mosolyogva Csernisevszkij. – Senki sem képes megérteni.

Kosztomarov beszámolója mindenkit felélénkített: amíg beszélt, mindenki átköltözött a szalonnak abba a részébe, körülállták a díványt, úgy hogy fel kellett állnia, s mondandóját már állva fejezte be. Így kiderült, hogy átlagos növésű.

– Vszevolod Dimitrijevics, elfelejtettem bemutatni önt Nyikolaj Gavrilovicsnak, kérem legyen nagylelkű, és bocsásson meg – szólalt meg Mihajlov. – Nos, Nyikolaj Gavrilovics, szíves figyelmébe ajánlom Kosztomarov urat.

Nyikolaj Gavrilovics és Kosztomarov kölcsönösen meghajolt, és szívélyesen és érdeklődéssel fürkészték egymást.

– Mihail Larionovics, mely verseket fordította le Burnstől Vszevolod Dimitrijevicsnek? – kérdezte hirtelen Olga Szokratovna.

– Honnan tud maga erről? – kérdezte élénken Mihajlov.

– Már sort kerítettünk rá Vszevolod Dimitrijeviccsel, hogy beszéljünk az új válogatásáról – válaszolta nevetve az asszony. – Nem

is vette észre? Eldicsekedett, hogy sok új verset adott neki. Milyen versek ezek?

– Igen, nemcsak Burnst adtam, hanem Heinétől és Andersentől is.

– Olvasson föl valamit, Mihail Larionovics!

– Igen! Kérem! – támogatták örömmel Olga Szokratovna javaslatát a lányok. – Olvasson föl valamit Burnstől!

„Ezt kár volt galambom. Elsietted. Nem kellett volna ilyen gyorsan témát váltani – zúgolódott gondolatban Nyikolaj Gavrilovics a felesége ellen. – A moszkvai vendég még távolról sem mondott el mindent. Mikor lesz rá jobb alkalom?... Egyébként, nem számít."

– Rendben van – helyeselt Mihajlov. – De inkább Heinétől olvasnék, mint Burnstől. Nincs kifogásuk ellene?

– Kérve kérjük!

– Ez nem egészen új, de át van dolgozva, ebben a formában még nem olvastam föl. „Mit nekem már cifra zsoltár, / jámbor példa, bölcs igéret – / nézzünk egyszer már szemébe / a nagy, átkozott „miért"-nek!"* – kezdte olvasni Mihajlov.

De nem sikerült végigolvasnia a verset. Az előszobában kardok és sarkantyúk pendülnek, s hangosan beszélgetve és nevetgélve belépett a szalonba két tiszt: Szavickij és Zserakovszkij. Lovassági egyenruhát viseltek. Szavickij, egy daliás, szőke fiatalember, udvariasan megállt az asztalnál, kezet csókolt a hölgyeknek; társa, egy izzó kék szemű, vörös hajú, zömök fiatalember, egyenesen Csernisevszkijhez és Mihajlovhoz tartott:

– Uraim, csak egy pillanatra zavarunk! Tehát nem iszunk, vodkával se kínáljanak, nincs rá idő! Mihail Larionovics, önért jöttünk, kedvesem. Búcsúzzon el a háziaktól és indulás!

– Hová?

– Útközben elmagyarázzuk. Szükségünk van önre. – Közben észrevette Mihajlovot és Csernisevszkijt a szalon távolabbi sarkában, ezért emelt hangon folytatta: – Két szóban, uraim, arról van szó, hogy vidéken, úgy tűnik, elkezdődött valami. Ma Kufmannnál volt dolgom a hadügyminisztériumban, nekik már biztos híreik vannak a Volga-vidéki és néhány más központi kormányzóság pa-

* Az idézet a *Laß die heil'gen Parabolen* című versből való – fordította Karinthy Frigyes.

rasztjainak hangulatáról, ahol már kihirdették a rendeletet, és ahonnan jelentések érkeztek. A határozatról mindenütt egyformán vélekednek: elégedetlenek a meghirdetett szabadsággal!

Zserakovszkij szünetet tartott, diadalmas pillantást vetett barátaira, és várta, hogy mit mondanak. Mihajlov valamin töprengett, s hallgatott, nem sietett osztani Zserakovszkij felbuzdulását és lelkesedését. Csernisevszkij a homlokát ráncolva mondta:

– Hogy a parasztok elégedetlenek, várható volt. Nincs mit csodálkozni rajta. De máris következtetéseket levonni belőle ...

Zserakovszkij ujjongó arccal szakította félbe:

– Lehet, uraim, lehet következtetéseket levonni! Még nem mondtam el mindent. Amíg mi itt vitatkozunk, mindössze negyven versztányira innen, a viborgi út mentén egyszerre több birtokon is lázonganak a parasztok. Igen, uraim, nem tévedtem: lázonganak. Olhin vezérőrnagy kétezer jobbágya, amint kihirdették a rendeletet, megtagadta a robotot. A járási rendőrfőnököt, aki megpróbált velük beszélni, elzavarták és majdnem megverték. Lóhalálában Pétervárra rohant, és azt követeli, hogy küldjenek ki katonákat. Egy finn századot fognak küldeni.

– Na látják. Egykettőre észre térítik a huncutokat.

– Észre térítik? Ahogy vesszük. Tegyük fel, hogy ezek észhez térnek. Mert ők az elsők, és mert egy macskaugrásra vannak. De egész Oroszország?! Gondolják meg, uraim, ha ugyanilyen jellegű elégedetlenség törne ki a parasztság körében, ugyanilyen *mindenütt!* Az összes birtokra nincs elegendő gárdaszázad.

Újra megállt, hogy a barátai is elmondhassák a véleményüket. De Csernisevszkij kitért a válasz elől, csak ennyit mondott:

– Meglátjuk ...

Kerülte Zserakovszkij tekintetét, nem akarta lendületét, lelkesedését letörni.

Miközben Zserakovszkijt hallgatta, a másik tisztre nézett. Jóképű férfi Ivan Fjodorovics Szavickij. Kék szemű, mint Zserakovszkij, magas és különösen jó alakú, szép arcú és férfias, a hangja mély és zengő; a férfiúi erények teljes készletével rendelkezett, ami elbűvölte az asszonyokat, főleg a barnákat, mint Olga Szokratovna. Szép párt alkottak: a férfi belékarolt és a terem közepére vezette, egyenesen a csillár alá, ahol több fény volt, és halkan mondott neki valami vicceset, amin mindketten nevettek – szép volt a vidám ar-

cuk, vakító fehér foguk, kecses mozgásuk, ahogy föl-alá járkáltak az asztal és a fal között, ahol a zongora állt; irányt változtattak, mintha egy lassú, előkelő tánc figuráit követték volna; csodálatosan megértették egymást, szinte félszavakból, apró célzásokból, ajkuk azonos rándulásából és a szemük villanásából, nem is kellett hozzá hallani, miről beszélnek, hogy felfogjuk ezt az irigylésre méltó összhangot. Nyikolaj Gavrilovics hiába is próbálta volna utánozni ezt a természetes könnyedséget... Egyébként, nem számít. Semmi sem számít...

– Nem Olhinhoz akarnak vinni? – kérdezte Mihajlov.

– Nem, Miljutyinhoz megyünk. A hadügyminisztériumban azt beszélik, talán ő lesz a hadügyminiszter. De amíg még nem miniszter, addig kellene megszervezni az aláírását egy dokumentumra, ön hatással tud rá lenni.

– Miféle dokumentumról van szó?

– Kérvény. Litvániában a hadbíróság megvesszőztetésre ítélt egy lengyel katonát. Művelt ember, noha egyszerű származású. Megütött egy semmirekellő tisztet. Segíteni kell a fiatalemberen. Útközben megbeszéljük, mit kell csinálnia és mondania. Induljunk!

– És mi van a tervezetével, Vlagyiszlav Ignatyevics? – állította meg a tisztet Nyikolaj Gavrilovics. A tiszt által összeállított szolgálati szabályzat tervezetére gondolt, amely véget vetne a hadseregben a testi fenyítésnek; a tervezetet az már régen elindította az illetékesekhez.

– Halad! Átdolgoztam. Kaufmann nincs ellene! Ma egész délelőtt őt győzködtem. Meggyőztem! – felelte Zserakovszkij röviden, gyorsan, nekiiramodva, továbbszáguldva. – Megy a dolog! Hamarosan átadom önnek az átdolgozott változatot. De sürget az idő. Gyerünk!

A tisztek és Mihajlov elrohantak. Nyikolaj Gavrilovics visszatért Kosztomarovhoz, aki továbbra is magányosan üldögélt. Míg Zserakovszkij Csernisevszkijjel és Mihajlovval sugdolózott, Szavickij pedig Olga Szokratovnát foglalta le, a fiatalság Bokovval együtt a zongorához tódult, és halkan egy francia kuplét énekelt. Olga Szokratovna kikísérte a vendégeket az előszobába, visszajött a szalonba, és rögtön az éneklőkhöz sietett, helyet adtak neki a zongoránál, ő erőteljesen belecsapott a billentyűkbe, és az egész társaság fölélénkült, hangosan énekelt, nagyokat nevetett, nagy hévvel kiál-

tozta a különösen csípős szavakat. Amit énekeltek, nem is volt szabad máshogy előadni, egy huncut dalocska volt Jacques-ról és a szerelmeséről, Marianne-ról. Jacques (a nép) egyedül van, vágyódik a szerelmese után, nem győzi kivárni, már dühbe gurul, de Marianne (a köztársaság) még mindig sehol. Különösen vidáman és hangosan szólt a humoros refrén:

Je l'attends, je l'attends ...
L'attendrai-je encore longtemps?*

Nyikolaj Gavrilovics odament Kosztomarovhoz, leült mellé, és megnyerő szívélyességgel szólalt meg:

– Mihajlov itthagyott minket, de sebaj, van miről beszélgetnünk nélküle is. Vissza kell adnom önnek azokat a könyveket, amelyeket Mihajlovval küldött, és az új gyűjteménye korrektúráját. Mihajlov valószínűleg megmondta önnek, hogy a korrektúrával semmi gond.

– Igen, megmondta, hogy Beketov már aláírta. Nagyon hálás vagyok önnek, Nyikolaj Gavrilovics, a fáradozásáért ... – mondta Kosztomarov melegen, de észrevéve Csernisevszkij türelmetlen, bosszús mozdulatát, visszafogta a hangját. – Meg kell hogy mondjam, nem túlságosan reménykedtem, amikor megkértem Mihail Larionovicsot, hogy az ön segítségével járjon közbe a pétervári cenzúránál. Moszkvában határozottan elutasítottak. Azt mondták, Heinétől többé semmit nem engednek nekem publikálni. Hogy miért? Az isten se ismeri ki magát rajtuk. Valami megijesztette őket az első válogatásban. Pedig abban csupa lírai költemény volt Heinétől. Pétervárott, ezek szerint, türelmesebbek Heinével szemben?

Nyikolaj Gavrilovics válasz helyett megjegyezte:

– Jó kapcsolatban vagyunk néhány cenzorral. – Felállt. – Menjünk át hozzám, ott megbeszéljük.

Odahívta Obrucsevet is, és hármasban kimentek a szalonból.

* Várom őt, várom őt, várom őt ...
Sokáig kell-e még várnom? – *A ford.*

A szalon ajtaja a két folyosó találkozására nyílt; az egyik az előszobába vezetett, s erről nyíltak Pipinék szobái és a konyha, a másik – ez volt Csernisevszkijék oldala – egy sötét lépcsőhöz, s a végén, egészen a lépcsőfeljáróná volt Nyikolaj Gavrilovics dolgozószobája. Oda vezette vendégeit.

Míg Nyikolaj Gavrilovics Obrucsevvel foglalkozott, odaadta neki cikkét a cenzor megjegyzéseivel, elmagyarázta, mit kell csinálnia az írással, majd kikísérte, Kosztomarov körülnézett a dolgozószobában. A meglehetősen tágas szoba, melynek két ablaka a Második sorra* nézett, szűknek látszott a rengeteg könyv miatt. Mindenütt könyvek voltak: a bejárattól balra eső két falat könyvszekrények fedték, könyvek hevertek a szekrényeken, a nagy, négyszögletes asztalon, a nagy kecses mahagóni íróasztalon és az ormótlan íróállványon, amelynél bizonyára Csernisevszkij szokott dolgozni.

A szobában félhomály volt, noha a két magas gyertyatartóban vastag gyertyák égtek, de bádogból különleges ellenzőket szereltek rájuk, melyek a papírra, a könyvre irányították a fényt.

– Nem tetszik önnek az appartement-om? – kérdezte Csernisevszkij, miközben hellyel kínálta és maga is letelepedett egy másik fotelba.

– Épp ellenkezőleg. Csak valami okból egy hatalmas dolgozószobát képzeltem el, olyat, mint Nyekraszové, vagy még nagyobbat. Az előző utam alkalmával voltam Nyekraszovnál – magyarázta Kosztomarov, amikor észrevette Csernisevszkij fürkész szemében a hirtelen felvillanó, önkéntelen kérdést. – Micsoda könyvtára van!

– Igen, fokozatosan gyűlt össze, magam se vettem észre, hogyan – mondta elgondolkozva Csernisevszkij. – Ezek szerint gyakran tartózkodik Pétervárott?

– Az utóbbi időben gyakran. Irodalmi ügyek miatt is, a *Szovremennyik*en kívül Krajevszkijjal és Gerbellel van még itt dolgom, és most amiatt is, amiről már Mihail Larionovicstól értesült – mondta

* A Vtoraja linyija (Második sor) Pétervár egyik régi utcája a Vaszilij-szigeten. Az elnevezés még I. Pétertől származik. – *A ford.*

Kosztomarov célzatos mosollyal, óvatosan, mert még nem tudta, hogyan kell *erről* Csernisevszkijjel beszélni.

Csernisevszkij sehogy se reagált a mosolyra, továbbra is figyelmesen és elgondolkozva nézte Kosztomarovot, mintha nem hallotta volna, mit mondott, és ő ebből megértette, hogy most *erről* nem szabad beszélni. Valószínűleg Nyikolaj Gavrilovics maga hozza szóba, majd ha szükségesnek tartja.

– Önnek háza van Moszkvában?

– Háznak éppen nem nevezném – nevetett Kosztomarov. – Egy düledező faházikó. Édesanyámé. Igaz, a kert gyönyörű. Anyám a kert miatt vette meg a házat, újat akart rá építtetni, de a pénz elment, mi meg hoppon maradtunk.

– Nagy a családja?

– Most öten lakunk együtt – én, az édesanyám, két nővérem és az öcsém. Van még egy fivérem katonai szolgálatban.

– És az édesapja?

– Ő külön él, itt vállalt hivatalt Pétervárott. Nem vagyunk haragban, ellenkezőleg, a legjobb viszonyban vagyunk. Különösen azóta, hogy külön lakunk – tette hozzá némi malíciával Kosztomarov. – Moszkvában egyszerűen nem talált magának megfelelő állást, már amikor kénytelen volt keresni . . . – Gondolkodott egy pillanatig, van-e értelme tovább magyarázkodni, majd vidáman folytatta: – Valamikor birtokaink voltak a jaroszlavi és a kalugai kormányzóságban, ha nem is isten tudja, mekkorák, két-három száz lelkesek. De újra és újra el lett zálogosítva, és egy szép napon kalapács alá került minden. A végelszámolás után anyuskám kezében épp annyi pénz maradt, hogy megvegye azt a házat Moszkvában. Apuskát a barátai helyezték el Pétervárott. Íme családunk története, egyszerű, mint a kétszerkettő.

Megnyerő egyszerűséggel mesélt, semmit sem színezett ki, fesztelenül viselkedett, és ez tetszett Nyikolaj Gavrilovicsnak. Búskomor arckifejezésétől eltekintve, egészében számos megnyerő vonása volt, bizalmat keltett, arra indította az embert, hogy biztassa, segítsen rajta.

– Kadétiskolában nevelkedett?

– Igen, aztán a Tüzérségi Főiskolán. A lovasságnál, a vérteseknél és az ulánusoknál szolgáltam, három évet. Tavaly kvietáltam.

– Hát ezért van civilben. Tehát szabad ember. Akkor az irodalomból él? Vagy van más anyagi forrása is?

– Csak a folyóiratokban közölt publikációim és most a fordításkötetek.

– És az elég?

– Már hogy volna elég? Egy ember sem tudna megélni belőle, és ott van még anyuska és a nővéreim.

– Akkor miért hagyta ott olyan meggondolatlanul a katonaságot? Először a családról kellett volna gondoskodni, és csak aztán fogni irodalmi vállalkozásokba. Az irodalomból nem lehet megélni.

– Így jött. Már próbálkoztam állást szerezni itt, Pétervárott, egy időben repetitor voltam az I. kadéthadtestnél, de megbetegedtem, a helyemet meg betöltötték.

– Van egy jó ismerősöm az egyik moszkvai hadtestnél, Alekszandr Alekszandrovics Kotljarevszkij, ráadásul irodalomtörténész. Nem ismeri?

– Nem.

– Bemutatom, ha akarja, valamiben biztos tud segíteni. Például az ő támogatásával folyamodhatna órákért a hadtestnél.

– Ön nagyon kedves, Nyikolaj Gavrilovics, szívből hálás vagyok önnek. Igaz, óraadásra most nem gondoltam, de meggondolom.

– Ha eldöntötte, tudassa velem, majd írok neki.

– Rendben van.

– Igaz is, már meg akartam kérdezni; nem rokona ön a történész Nyikolaj Ivanovics Kosztomarovnak?

– Nem, csak névrokonok vagyunk.

Nyikolaj Gavrilovics hátranyúlt és elvett az íróasztalról két vékony könyvet és egy csomagot, s odaadta őket Kosztomarovnak.

– A könyvei és a korrektúra. Elolvastam mind a kettőt – mondta szűkszavúan. És semmi többet.

Kosztomarov átlapozta a korrektúrát, meglátta Beketov aláírását, és szükségesnek tartotta, hogy még egyszer megköszönje Nyikolaj Gavrilovicsnak.

– Köszönöm – dörmögte zavartan.

Belelapozott a könyvekbe is: az egyik a tavaly megjelent Béranger-életrajza volt, a másik pedig az ugyanakkor kiadott francia, német, olasz és dán költők fordításgyűjteménye, amelyet Fjodor

Berggel közösen fordított; a Beketov által aláírt korrektúra volt a második gyűjtemény alapja, amelybe az új Heine-fordításoknak és az angol és szerb költészetből fordított daraboknak kellett bekerülniük; a fordítók között ez alkalommal Kosztomarov és Berg mellett más költők is szerepeltek, többek közt olyan hírességek, mint Mihajlov és Plescsejev. Miközben a könyveket lapozta, eszébe jutott, nem kellene-e felajánlania őket és dedikálni Nyikolaj Gavrilovicsnak, de minthogy nem tudta, mi a véleménye róluk, nem merte megtenni. Nyikolaj Gavrilovics hallgatott, úgy látszik, a könyvekről nem akart beszélni. Kosztomarovot az is meglepte, hogy úgy látszott, a nyomdáról sem akar beszélni. A könyvekről pedig *muszáj* volt beszélnie vele, ezért végül mégis szóba hozta.

– Nyikolaj Gavrilovics, milyennek találta, amit olvasott – szegezte neki egyenesen és egyszerűen. – Van valami értelme ezeknek a kiadásoknak?

– Ön hogy gondolja?

– Hogyan gondolhatnám? Foglalkoztam volna-e velük, ha nem látom értelmét?

– No, ha ön úgy véli, hogy van értelme, akkor biztosan van.

– Ön nem így gondolja?

– Dehogynem. Ha egyszer úgy gondolja.

Kosztomarov nem értette, tréfál-e Nyikolaj Gavrilovics vagy komolyan beszél, mindenesetre elnevette magát, és másként tette fel a kérdést:

– Nem tetszenek önnek a fordításaim?

– Nem, nem erről van szó – válaszolta Nyikolaj Gavrilovics, és megint elhallgatott.

Csernisevszkij is hallgatott, Kosztomarov is, akit egy kicsit fölbátorított Csernisevszkij válasza, bár még nem volt meggyőződve róla, hogy a maga javára írhatja-e a szavait. Már épp meg akarta kérdezni, hogyan kell érteni a szavait, de Csernisevszkij megelőzte:

– Nem erről van szó – ismételte meg. – Az ön könyveiben jó néhány jó vers van. Tud maga írni. Jól tudja visszaadni a humort. Nem tudom, mennyire hasonlít az eredetire, külön nem ellenőriztem, de úgy látom, pontosan adja vissza mind a ritmust, mind az eredeti szellemét. A Béranger-fordításokra gondolok és néhány Heinére. Megvan önben az az éles megfigyelőképesség, az a szarkazmus és felháborodási készség, amire egy szatirikus költő-

nek, illetve ilyen versek fordítójának szüksége van, és ami például nincs meg Plescsejevben, aki többek közt ezért nem vállalkozik Heine politikai verseinek lefordítására, ezek nem mennek neki. Ön viszont bele mert vágni, és sikerül. Egyébként az *ön* Heinéjéről külön kell beszélni. Ha már Plescsejevről beszélünk, ha látja, hiszen úgy veszem észre gyakran találkoznak, adja át neki üdvözletemet, és mondja meg, hogy a *Szovremennyik* harmadik számában jön a kritikám az új verseskötetéről.

– Jól van, átadom.

– Sok jó fordítása van – folytatta Csernisevszkij. – Néhány versre még kívülről is emlékszem. Ott van például Bérangernak az a nagyon érdekes verse az eszméről, arról, hogyan születik meg egy új eszme...

– „Egy eszme története" – segített Kosztomarov.

– Igen, a története. „Une idée a frappé chez nous Fermons notre porte aux verrous." – nevetett Csernisevszkij. – Adja csak ide a könyvet!

Kivette Kosztomarov kezéből a kötetet, belelapozott, megtalálta a keresett oldalt, és mosolyogva olvasni kezdte magában.

– Igen, ez egy jó vers. És szintén nagyon jó a hangyákról szóló. Nagyon szellemes... Heinéből is vannak egész jó fordítások és más költőktől is – mondta Csernisevszkij, miközben továbblapozott. – Hanem az ilyen kötetek sikeréhez, mint az önéi, két dolog szükséges: a versek kiválasztásához kell egy vezérgondolat, eszme, hogy valami egységet alkossanak, és lehetőleg nem szabad gyenge verseket bevenni csak azért, hogy megteljen a könyv. Ön ezt a két dolgot nem tartja be. Minek kellenek például Heine, Béranger és Burns mellé Hugó romantikus badarságai, démonokkal és tündérekkel teli balladák a buja kelet természetképeivel? Vagy itt van ez a szamárság: „Épp fáradt voltam, aludni akarék; látom, hogy egy angyal csendben hozzám szállék?" Igaz, ez nem az ön fordítása, hanem a társáé, de mindegy. Nem kellett volna beletenni.

Kosztomarov széttárta a karját:

– Társszerkesztők vagyunk... fele-fele! Tekintettel kell lennem... – mondta boldog mosollyal, tudva, hogy ez a mosoly nem helyénvaló, és nem azt mondja, amit kell, elbizakodott és igazságtalan volt Berggel, akinek sok mindenben a lekötelezettje, akinek mind az anyagi, mind egyéb segítsége nélkül hozzá sem kezdhetett

volna ezekhez a kiadványokhoz, de nem tudott uralkodni magán. Csendes ujjongás töltötte el, a siker részegítő, mámorító érzése. Maga Csernisevszkij dicséri, mit kívánhat még?

– Miért dolgozik vele? – kérdezte Csernisevszkij.

Kosztomarov erre nem felelt. Csernisevszkij némi hallgatás után így folytatta:

– Vannak egyszerűen rosszul megírt versek, mint ez: „Népek ezrei pusztulnak tüzes hullámok láváiban". De az én alapvető fenntartásom a Heine-fejezethez kapcsolódik, különösen az ön bevezetőjéhez Heinéről. Szabad egy pillanatra a korrektúrát? – Visszaadta Kosztomarovnak a könyvet, és elvette tőle az új gyűjtemény lapjait, széthajtotta. – Itt Heinét idézi: „Sohasem vetettem nagy súlyt a költői dicsőségre, s akár dicsérik, akár gáncsolják dalaimat, nem sokat törődöm vele. De tegyetek kardot a koporsómra, mert az emberiség felszabadító háborújának becsületes katonája voltam." – Nem rossz, ugye?

– Nem . . .

– Ön meg ezt írja róla: „Heine élcei számára semmi se szent, semmit se tisztel, semminek se hisz és semmiben se reménykedik. Szenvtelen." Vagyis cinikusnak nevezi. Valóban így gondolkodik Heinéről?

– Nem! Természetesen nem! – jelentette ki hévvel Kosztomarov. – Nem tudtam, hogyan lehet a cenzúrán átverni Heine szatirikus verseit és a *Németország*ot, és úgy döntöttem, hogy már a cikkben . . . Hiszen az a legfontosabb, hogy maguk a művek megjelenjenek, nem igaz?

– De nem bármilyen áron – mondta csendesen Csernisevszkij. – Ön nemcsak Heinét, hanem saját magát is bemutatja az olvasóközönségnek. Mint írót, aki kifejti a maga Heine-értelmezését. Ezzel veszélyes dolog tréfálni. Az olvasó látja a különbséget aközött, amit Heinéről ír és amiket fordít tőle; ezek a fordítások arra sarkallnak, hogy Heinéről mint sokkal bonyolultabb jelenségről gondolkodjék. Nem, akkor már jobb semmit se kiadni tőle, mint ilyen árat fizetni érte. A nyomtatott szónak nagy a súlya, különösen ilyen időkben, mint most. Miért értékeljük le őt mi, írók? Azt tanácsolom önnek, hogy ne jelentesse meg ezt a cikket. Vagy legalább alaposan dolgozza át.

– Meggondolom, Nyikolaj Gavrilovics.

– Ami a cenzúrát illeti . . . ki lehet jönni vele. De nem a cenzúra kedvére kell dolgozni. Próbálja meg átírni, átdolgozni. Úgy írjon Heinéről, ahogy igazából gondolkodik róla. Majd azután törjük a fejünket azon, mi legyen a cenzúrával.

– Köszönöm, Nyikolaj Gavrilovics. Igaza van, átdolgozom a cikket. Mindenesetre nem fogom most megjelentetni, majd csak később . . . Bevallom önnek, egy Heine-összest szeretnék kiadni. Már sokat lefordítottam. Összeállítom az első kötetet, és ahhoz csatolom a cikket . . . Ha megengedi, megmutatom önnek, mielőtt leadnám . . .

– Rendben van.

Csernisevszkij felállt. Ezt úgy kellett érteni, hogy ideje befejezni a beszélgetést, és Kosztomarov felpattant.

Nyikolaj Gavrilovics valami miatt megint kimérten és idegenül nézett rá, mint a beszélgetés elején, de Kosztomarovot ez most nem zavarta. A nyomdát Csernisevszkij végül is nem hozta szóba. És Kosztomarov úgy döntött, hogy ezt is neki kell megtennie.

– Nyikolaj Gavrilovics – mondta, miközben kabátja zsebéből elővett néhány összehajtogatott papírlapot –, szeretném önnek ajándékozni . . . itthagynám önnek . . . Tudom Mihail Larionovicstől, hogy ön látta és olvasta, és úgy látszik, nem tartja butaságnak . . .

Széthajtotta a lapokat. Egy bibliai témájú, erősen epés hangnemű költemény volt, amelyet titkos nyomdában nyomtak ki. A sajtóban természetesen ilyen mű nem jelenhetett volna meg. Tulajdonképpen kiáltvány, noha ott állt alatta Kosztomarov teljes neve.

– Igen, megmutatta nekem a költeményt – mondta elgondolkodva Nyikolaj Gavrilovics. – De . . . Megmondom önnek kereken. Ne hagyja itt nálam.

Halkan mondta és valahogy szomorú hangon, de elég nyomatékosan ahhoz, hogy sértődés nélkül meg lehessen érteni: nem akar se beszélni, se semmilyen ügybe bonyolódni Kosztomarovval a titkos nyomdával kapcsolatban. Kosztomarov nem sértődött meg, és mindent megértett. Világos: minden ilyen ügyet Mihajlovval kell elintéznie. Világos: kettejük között ilyesfajta kapcsolat nem kívánatos. Nem azért, mert Csernisevszkij nem tiszteli eléggé őt vagy bizalmatlan iránta, hanem mert a célszerűség így kívánja. Világos. Legyen így.

Kosztomarov visszadugta a verset a zsebébe. De most nem lehet azonnal elköszönni és elmenni, valami mellékes dologról kell még beszélgetni. Nyikolaj Gavrilovics most már egyáltalán nem szigorúan, inkább elnéző és szomorkás arckifejezéssel nézte. Kosztomarov felnevetett, mintha valami vicces jutott volna az eszébe:

– Mielőtt elmennék, szeretném egy kissé megnevettetni. Az imént a szalonban az a szép úriember, ha nem tévedek, Bokov úr, arról beszélt, hogy olvasott egy verset, amelyet valamelyik folyóiratba szántak, és amelyben az uralkodót a szent Felszabadító Sándornak nevezik. Én is olvastam hasonló költeményt, mégpedig tegnapelőtt Moszkvában, a mélyen tisztelt Mihail Nyikiforovics Katkov tette be a *Russzkij Vesztnyik*jébe,* a harmadik számba.

– Nocsak! Ön már látta a *Russzkij Vesztnyik* harmadik számát?

– A harmadik szám korrektúráját. Van egy korrektor ismerősöm Katkov nyomdájában, aki odaadja nekem a korrektúrát, ha van valami érdekes benne.

– És miféle vers? Kié?

– Mihail Rosenheimé – mondta Kosztomarov, és mosollyal válaszolt Csernisevszkij mosolyára, melyet ez a név váltott ki: egyike a „leleplező" irányzat leghangosabb képviselőinek, akiket nem kímél a *Szovremennyik*. – Így kezdődik: „Krisztus, Krisztus feltámadott! Igazán feltámadott! Énekeljétek: él az Úr, dicsőség a magasságos Istennek! Ránk villan a szabadság fénye hazánk egéről" – és így tovább, ebben a stílusban. Az uralkodót a bibliai prófétához hasonlítja, aki kiszabadítja a népet a rabságból. Íme még egy szakasz: „Széttört a rablánc. Fel, halottak! Keljetek fel, lázárok, a koporsóból, melyben születtetek, melyben apáitok éltek; mondjatok búcsút a múltnak! Feledés reá!"

Azt hitte, hogy Csernisevszkij csodálkozni fog vagy hangosan felháborodik Rosenheim versén, ezért szünetet tartott, de Csernisevszkij hallgatott, s várakozóan nézett rá. Kosztomarov mosolyogva kérdezte:

– Furcsa, nem igaz?

– Mi a furcsa ebben?

– Hát az egész. A versek. A himnuszok az uralkodóhoz. Azt hihetnők, hogy a liberálisok megszűntek liberálisok lenni; a február

* *Orosz Hírnök*. Liberális folyóirat, melyet Katkov szerkesztett. – *A ford.*

19-i határozat után már nincs mit tenniük: a tisztességes emberek összes vágya teljesült, minden céljukat elérték.

Most Csernisevszkij is mosolygott:

– Igen, azt hihetnők. De ne nagyon higgyen ennek a benyomásnak. A dolog lényege, hogy a kihirdetett reformmal senki sem lehet elégedett. Nemcsak a parasztok. Senki.

– Értem! A legkevésbé pedig Katkov! – javította ki magát gyorsan Kosztomarov. – Mellesleg, ugyanebben a harmadik számban, a fennálló uralom reformjairól szólva, elszólja magát, mondván, hogy a reformok még csak „megvalósulóban vannak". És lehozza Rzsevszkij cikkét, mely a gazdasági szabadság kezdetét üdvözli . . .

Kosztomarov nem túl sikeresen helyesbítette magát, s ezt észrevette és elhallgatott. Kínos csend támadt. Csernisevszkij, hogy kisegítse belőle, megkérdezte:

– Mi van még a harmadik számban? Megint szidja a *Szovremennyik*et?

– Igen, de most nem annyira a *Szovremennyik*et, inkább Dosztojevszkij *Vremjá*ját,* mert támogatja a női emancipációt – nevetett fel hálásan Kosztomarov. – Nyikolaj Gavrilovics, ön miért nem felel a támadásaira? Nem is fog válaszolni?

– Ugyan minek? – kérdezte Csernisevszkij élénken, kissé gunyorosan, ugyanakkor meg is fordította a kérdést. – Egyébként nem tudom.

És újból elhallgattak. Kosztomarov várta, hogy Nyikolaj Gavrilovics kérdezősködni kezd a *Szovremennyik* elleni cikkről, de ő nem kérdezett semmit. Most már el lehetett menni.

– Nyikolaj Gavrilovics, engedje meg, hogy elköszönjek.

– Kikísérem önt.

Kimentek a dolgozószobából az előszobába.

4

Kosztomarov, miután eljött Csernisevszkijéktől, gyalog ment haza, nem akart bérkocsira költeni, amikor úgyis egyedül kellett maradnia, hogy mindent átgondolhasson, amit Csernisevszkij mondott.

* *Idő*, Dosztojevszkij folyóirata – *A ford.*

Nem akart sietni sem, nem volt még olyan késő, az apja valószínűleg még nem alszik, és agyonkínozná a bűnbánó monológjaival. Mostani pétervári útja alkalmával az apjánál szállt meg, a Povarszkaján, bár megszállhatott volna egy diák ismerősénél is, Lesznojban, de mert csak két-három napra jött Pétervárra, nem akart olyan meszire kiköltözni, most azonban bánta. Apja szemmel láthatóan kezdett tönkremenni; mindig is fárasztó volt a csüggesztő önmarcangolásával, semmire sem vezető önostorozásával amiatt, hogy nem tudta biztosítani gyermekei megfelelő megélhetését, de most egyenesen elviselhetetlenné vált, tegnap egész este és ma reggel is, amíg nem jött el az ideje, hogy bevánszorogjon az ügyosztályra, egészen kihozta őt a sodrából a könnyeivel.

Volt még egy oka, amiért nem sietett haza: még egy vizitet kellett tennie, de még maga sem tudta, elszánja-e magát rá . . .

Még nem volt késő, de már régen beesteledett, az utcán égtek a lámpák, és sehol egy lélek. Az éjszaka nem volt sötét, az ég szürkén derengett, és ezt különösen ott lehetett észrevenni, ahol nem működtek a lámpák. A háztetőket és a Bolsoj Proszpekt aszfaltját még hó fedte és az is világított.

Kosztomarov elment a Bolsoj Proszpekt végéig, befordult jobbra a Névához, és az új kőhídhoz, a Blagovesenszkij-hídhoz ért. Már felment a hídra, amikor visszapillantott a Vaszilij-sziget csúcsáig húzódó épületekre, köztük a kedvencére, a tőzsdére, ahol ma már járt azelőtt, hogy Csernisevszkijhez ment. Amikor Pétervárra utazott, mindig eljött ide, bármennyire elfoglalt volt is, mindig szorított erre legalább egy órácskát, és megkerülte az épületet, ez valóságos szertartás, igény, szükséglet lett a számára, enélkül már el sem tudta képzelni pétervári útját. Hátranézvést látta, hogy a házak jól kivehetőek az áttetsző sötétségben, és nem állt ellen a csábításnak, még egyszer megkerülte a tőzsdét: kíváncsi volt rá, hogy néz ki éjjel.

Most még erősebb hatással volt rá, mint nappal. A masszív oszlopsor, mely mind a négy oldalról körülölelte a téglalap alakú épületet, nyitott galériát képezett. Az oszlopsor magas kőalapzaton helyezkedett el és lentről, a földről, úgy tűnt, hogy a fehér oszlopok a magasba, a végtelenbe tartanak, és végtelen az oszlopok hosszú sora is. Mintha ez egy székesegyház lenne, melyben ünnepélyes istentiszteleteket vagy más vallási szertartásokat tartanak. Könnyű

volt ezekben a pillanatokban Athénba képzelnie magát, a Parthenonra...

De most nem erre kell gondolnia! Nappal, amikor itt járt, egy borzasztó gondolat jutott az eszébe, és egészen megzavarta.

Nem az a lényeg, hogy milyen célt szolgál ez az épület. Ez a Vaszilij-sziget csúcsán elhelyezett építészeti együttes központja. Sőt az egész városé! Ebben valósult meg felső fokon azoknak az eszméje, akik ezt a várost kigondolták: egyetlen művészi egészbe vonzani a paloták és székesegyházak sorát. Fantasztikus eszme: terv szerint felépíteni egy várost, és nem engedni, hogy az élet ösztönössége benyomuljon az eredeti elgondolásba. Európa-szerte a városok mindig is ösztönösen alakultak ki. Oroszországban egy mesterséges várost építettek, megvalósították a modern főváros építésének ideális változatát. Önkéntelenül is térdet hajt az ember az előtt az erő előtt, amely immár másfél évszázada töretlenül valósítja meg ezt az elképzelést. Az orosz államiság, a cári önkényuralom város-emlékműve, igen, az önkényuralmi elvé, mert az jut kifejezésre benne; és e mű koronája a tőzsde épülete...: Péter óta arra törekedtek az orosz cárok, hogy az európai uralkodók között jelentős személyiséggé váljanak, és ennek érdekében gondot fordítottak családi birtokukra: Oroszországra, melynek nagyságához grandiózus főváros dukál. És minél kihívóbb, minél pusztítóbb, kegyetlenebb az ár, melyet a népnek kell fizetnie az uralkodók szeszélyéért, annál jobban mutat az embertelen erőnek ez a szeszélye. Mit számít ehhez az erőhöz képest az egyes ember, a pártok? Liberálisok, radikálisok, titkos nyomdák, lázadó költemények? Játékszerek, ráérő emberek kedvtelései...

De nem, ez nem egészen így van! Néha ezek a kedvtelések történelmi eseményeket hoznak létre. Nyikolaj Gavrilovicsnak kétségtelenül igaza van: a történelmi haladás ügye azzal kezdődik – ahogy valamelyik cikkében írta nemrég –, hogy a tömegből fokozatosan kiválik néhány művelt, haladó gondolkodású ember, aki új ismeretekre tesz szert, fejleszti a tudományt és arra törekszik, hogy annak eredményei az egész nép életét áthassák. Természetesen először mindig nehéz, és minden új szó, új gondolat üldözésnek van kitéve. Igen, nehéz, de mit tegyen a művelt ember, aki képes önállóan érezni és gondolkodni, képes arra, hogy újat mondjon azon a terü-

leten, amelyet szabadon választott magának – hajoljon meg ez előtt az erő előtt, béküljen meg vele? Minek akkor egyáltalán élni?

Megkerülte a tőzsde épületét, és újra a hídhoz érve, átment a Néván.

Igen, morfondírozott tovább magában, Nyikolaj Gavrilovicsnak kétségtelenül igaza van: cselekedni kell, mondandóját a közvélemény elé kell tárni, arra törekedni, hogy a nép tömegeihez is eljusson, más kiút nincsen, ha a haladást akarjuk szolgálni. Abban is igaza van, hogy az írás hatalom, és úgy kell élni vele, hogy elferdítés nélkül érjen célba – miért ne próbálnánk meg épp most, amikor azt lehet mondani, egy cipőben járunk önnel, mélyen tisztelt Nyikolaj Gavrilovics, amikor támaszkodhatunk az ön tapasztalataira és tekintélyére?

Igen, az este legfontosabb eredménye az, hogy ő, Vszevolod Kosztomarov, mintha jó benyomást keltett volna Csernisevszkijben. Lehet, hogy ő adta hírül neki először azt, hogyan fogadják a parasztok a kihirdetett szabadságot, mégpedig úgy, hogy igazolta saját feltevéseit. Nem volt nehéz kitalálni, hogy Csernisevszkij és barátai nem is vártak mást, minthogy a parasztok elégedetlenek lesznek ezzel a részleges szabadsággal. Nem volt nehéz azt sem elképzelni, milyen elgondolásokat fűztek a parasztok elégedetlenségéhez. Gratulálhat magának: ő, Vszevolod Kosztomarov mindezt kitalálta, és újból meggyőződhetett arról, hogy van politikai érzéke.

Akkor vált egészen világossá, hogy elnyerte Csernisevszkij tetszését, amikor az a verseiről kezdett beszélni. Még az is, amit Heinéről mondott, a kritikája, a kemény bírálata, amellyel a Heinéről szóló cikkét sújtotta, a rokonszenvéről árulkodik. Aligha szoktak ilyen részletesen boncolgatni holmi dilettáns badarságot, nem pazarolnak ennyi időt olyan emberre, akivel kapcsolatban nincsenek elképzeléseik.

Igaz, nem volt túl sikeres fordulat a liberálisokról beszélni – rosszkor hozta szóba a liberálisokat, úgy tűnik, egyáltalán nem kellett volna ezt a témát érinteni a beszélgetés közben. Van itt valami, amit ő nem ért, és ami ugyanakkor megkülönbözteti Csernisevszkijt például Mihajlovtól: Mihajlov előtt is kifejtette Vszevolod ezeket a gondolatokat, és teljes megértésre és helyeslésre talált... De ezek apróságok. Úgy tűnik, még maga Csernisevszkij sem tulajdonít nagy jelentőséget nekik.

Nem, minden a legjobban alakult! Nem is sikerülhetett volna jobban. Még Csernisevszkij nyilvánvaló tartózkodása sem attól, hogy a nyomdáról beszéljen – még az sem volt kellemetlen. Épp az lett volna kínos, ha már most, az első találkozáskor kérdezősködni kezdett volna a nyomdáról, egy alig ismert ember előtt fedve fel kíváncsiságát. A sokkal nyíltabb Mihajlov sem rögtön adott hangot érdeklődésének, amikor Vszevolod elvitte neki az illegálisan kinyomtatott versét és elmondta a titkos nyomda történetét, igencsak meglepve a vállalkozás vakmerőségével. A dolog világos, az összeesküvők közismert elvét tartják be, az ötös és hármas csoportok kölcsönös kapcsolatának elvét: minél kevesebb személy van beavatva egymás titkába, annál kevesebb a lebukás – az ötös és hármas csoportok csak összekötők útján érintkeznek . . .

És kapóra is jött, hogy Nyikolaj Gavrilovics nem kezdett kérdezősködni a nyomdáról. Most igazán nem volt mivel dicsekedni. Arról van szó, hogy Vszevolodnak nincs is nyomdája. Legalábbis most nincs. A télen volt egy nyomdagépe a három egyetemistának. Petrovszkijnak, Szulinnak és Szorokónak. Azon nyomtattak ki kétszáz példányt Ogarjov könyvéből, melyet Korf báró 1825. december 14-ről szóló tanulmánya elemzésének szentelt.* Ezen kívül még néhány apróságot, mint Vszevolod Krisztus-versét, és a régi, fából készült gép tönkrement. Igaz, hogy a fiúk új gépet akarnak szerezni, megbízták Vszevolodot, hogy nézzen ki egy megfelelőt, ő talált is már Moszkvában, Beketov vésnöknél, és megállapodott a barátaival, hogy ezt a gépet nála állítják fel, a Mária-ligetben, a félemeleti szobában, amelyet Vszevolod anyjától bérel egyikük. De mi értelme lett volna arról beszélni, ami még csak lesz?

Még jobb volna, ha egyáltalán nem kellene foglalkozni ezzel a bizonytalan üggyel. Nem az ő dolga az illegális nyomda; az övé a költészet, az irodalom. Óriási tervei vannak a pétervári kiadókkal kapcsolatban. Mindenekelőtt és mindennél fontosabb a *Szovremennyik*. Talán bekerül a *Szovremennyik* szerkesztőségébe, Mihajlov célzott erre a lehetőségre. A folyóirat népszerűsége növekszik, emiatt természetesen bővülni fog, újabb rovatai és mellékletei lesznek, nyilván szükség lesz újabb munkatársakra. Nem azért beszélgetett-e vele Csernisevszkij, olvasta el a könyveit és elemezte őket

* Ezen a napon robbant ki Oroszországban a dekabrista felkelés. – *A ford.*

olyan szenvedéllyel, hogy megvizsgálja mint lehetséges jövendő szerkesztőségi munkatársát?

A *Szovremennyik*beli működését hatalmas munkával kezdené: folytatólagosan megjelentetné irodalomtörténetét az ókortól napjainkig, aminek összeállításán már régóta dolgozik, csak a Scherr-, Schlosser- és Schlegel-kivonatok egy egész bőröndnyi anyagot tesznek ki, ez alapvető munka lenne, ilyen még nem volt Oroszországban. Minden számba tehetne versfordításokat is; Heine versesregényével kezdhetné. Fordíthatna Shakespeare-t, először azokat a drámákat, amelyek még nincsenek meg oroszul, aztán a többit is, amelyeknek a fordítása csapnivaló ...

De Shakespeare-rel már olyan tervek és érdekek kerültek elő, amelyek túlmutattak a *Szovremennyik*kel kapcsolatos terveken.

5

Úgy elmerült a gondolataiban, hogy nem is vette észre, hogyan jutott el a Szadovajáig, túlment az Izsák téren, ahol pedig szintén akart időzni, ezt még a tőzsdénél határozta el.

Ez a tér volt a másik hely a Vaszilij-sziget csúcsa után Pétervárott, amely úgy vonzotta, mint a mágnes. Valójában nem maga a tér, hanem a tér végén, a füves rész mögött másfél évvel ezelőtt emelt szobor: Miklós cár lovas szobra, Klodt báró utolsó alkotása.

Hajlandó volt elismerni, hogy nem ez a legjobb pétervári emlékmű. De ez nem jelentett semmit. Volt ebben a szoborban valami, ami erősebben vonzotta, mint Pétervár bármely más szobrászati vagy építészeti remekműve, kivéve a tőzsde épületét. Hogy mi? A szépsége. Egyedül a szépsége. Az a mesterkélten öncélú, önmagán kívül semmit sem kifejező „tiszta" szépség, amit tagadnak a *Szovremennyik* újságírói, és amit Druzsinyin,* Turgenyev és mások állítanak, akik szakítottak a *Szovremennyik*kel. Az ő szépségelméletüket fogadta el, ebben közelebb érezte magát hozzájuk, mint a *Szovremennyik* mostani szerkesztőihez. A művész a mindennapi élet egyik pillanatának szépségét ábrázolta: a galoppozó, díszruhás lovast, a ló és a lovas tökéletes formáit, a lovas tökéletes tartását, a

* Orosz esztéta, az esztéticizmus, a l'art pour l'art híve. – *A ford.*

katona gyakorlott, fesztelen mozdulatát, a váll éles szögét, a derék és a törzs feszülését, amely enyhén hátradől, mintha a lovaglás a legkisebb nehézséget sem okozná a lovasnak, és ezt Vszevolod, a lovassági tiszt, tudta értékelni. És annak, hogy a „tiszta" szépség bemutatása a cár alakjában történt, hogy a „tiszta" szépséget annak a cárnak az alakja testesítette meg, aki sokat tett a város szépítéséért az alapítók fantasztikus szeszélyének megfelelően, szintén megvolt a maga fantáziát borzoló jelentősége.

Amikor már a Szadovajánál járt, megtorpant. Az első pillanatban még meg is ijedt: hogy lehet, hogy átrohant az Izsák téren és nem jutott eszébe a szobor, nem nézett körül, nem is vette észre, sötét van-e ott vagy égnek a lámpák, pedig azért ment arra, hogy meggyőződjék róla, igaz-e, amit mondtak: hogy a szobor különleges lámpákkal van megvilágítva. Mérges lett magára, és már boszszúsan fordult is volna vissza. De meggondolta magát: nem neki valók az ilyen séták, jó néhány sarokkal előbbre járt, s a fájós lába már hasogatott, holnap egyáltalán nem fog tudni járni. Pedig holnap talpon kell lennie. Moszkvába szeretne utazni, de az elutazás előtt még el kell intéznie néhány dolgot, és ami legfőbb, el kell mennie Mihajlovhoz.

Azért is meggondolta, hogy visszamenjen az Izsák térre, mert még hátra volt az a vizitje, amit akkor döntött el, amikor eljött Csernisevszkijéktől.

Arról van szó, hogy itt a közelben lakik egy elragadó lény, egy fiatal lány, akivel még januárban ismerkedett meg, és néhányszor meglátogatta pétervári útjai alkalmával, figyelte, tanulmányozta, próbálta megérteni az életét és a szokásait, de nem értette, ám ezzel együtt egyre jobban tetszett neki.

Nasztyának hívják. Egészen egyszerű lény, valamilyen tveri földesúr felszabadított jobbágya, de írástudó, nagyon önálló nő, egyedül él, varrással keresi a kenyerét; gyönyörűen hímez. Vszevolod az utcán ismerkedett meg vele, a lányt fellökte egy megcsúszó szán a síkos kereszteződésben, kiesett kezéből a kartondoboz, és az egész járdát beborították a hímzésmintákkal kirajzolt, különféle színű vászondarabok. Vszevolod segített neki felállni és összeszedni a mintákat, közben érdeklődött a munkája iránt, a lány szívesen és talpraesetten válaszolt, ő hazakísérte, és azóta mindig meglátogatja, amikor Pétervárra jön.

Korábban egyáltalán nem gondolta volna, hogy egy ilyen egyszerű, alig tanult lány is meg tudja fogni a képzeletét. De megfogta! Mégpedig alaposan. És mit mondjon – a bájosságával, mit a bájával!, a szépségével, a legtermészetesebb, friss, mégis szinte kifinomult szépségével és fesztelen, közvetlen modorával, ami valóságos csoda egy parasztlány esetében, semmivel sem maradt el a fővárosi hölgyektől. Keskeny arc, alig észrevehető gödröcske a finoman ívelt állon, ragyogó, világos szemek, keskeny orr, a tövénél enyhén benyomva, mintha csiptető nyomta volna meg, amit most levett, és aminek a nyoma két kis csík formájában jobbra és balra ott maradt. Úgy is öltözött, mint egy hölgy, szerényen, de elegánsan, kifinomult ízléssel és természetes mértéktartással.

Eddig még egyetlen lány sem vonzotta úgy, mint ez a parasztlányka. Órákig tudtak beszélgetni; örült neki, hogy a leány őszinte érdeklődéssel, szinte megbabonázva hallgatja, nem fárad el és nem veszíti el a fonalat, noha nem ért mindent, amiről ő áradozik, őt meg mulattatja, hogy elmesélheti neki a költők életrajzát, akiket fordít, felolvassa saját fordításában a verseiket, elmagyarázza a versek értelmét és a fordítás sajátosságait.

A legkomolyabb szándékai voltak vele. Futó kapcsolatra, flörtre nem gondolt. Már találkozásuk első napján, azután, amikor hazakísérte és elüldögélt nála egy órácskát, kikérdezte a mesterségéről, elgyönyörködött okos válaszaiban és benne magában, amikor eljött tőle, hirtelen azt gondolta: „Ez az a leány, aki a feleségem lehetne." Igen, a felesége. És minden újabb találkozáskor egyre inkább tetszett neki ez a gondolat.

Miért ne lehetne ezen komolyan gondolkodni? Kit is venne el, ha nem egy ilyen egyszerű, buta úri igényektől mentes, rendszerető és egészséges, szép leányt, aki dolgos és tehetséges? Hogy tehetséges, azt meg tudta ítélni a kézimunkáiból, maga gondolja ki az eredeti hímzésmintákat, bonyolult kompozíciókat állatfigurákkal, és emberi alakokkal, még portrékat is megpróbált kivarrni saját, természet utáni vázlatai alapján. Sok gyönyörűséget talált már abban a gondolatban is, hogy egy népi származású lány lesz a felesége. Kinek kell elszánnia magát ilyen lépésre, ha nem neki, a költőnek, az orosz írónak, aki a nép felvilágosításának szenteli magát, aki a rendek és állapotok mielőbbi egyenlővé tételéről álmodozik? Ez az

egészséges gondolkodás, a józan számvetés elemi megnyilvánulása volna.

Természetesen van közöttük különbség a szellemi képzettség, a műveltség terén. De mi következik ebből? Ez nem olyan jellegű különbség, aminek eltünésében ne lehetne reménykedni, most sok nő tanul, miért ne tanulhatna ő is, ha szükség van rá?

Igaz, van neki valami titka, amire célzott, de még nem szánta el magát, hogy elmondja. Egyszer, amikor éppen egyik rajzán lelkendezett, s szokása szerint dicsérte az ízlését, a tehetségét, mint rendesen, megjegyezte:

– Maga, Vszevolod Dimitrijevics, túlbecsül engem. Egyáltalán nem ismer. Majd ha megismer, nem fog dicsérni. Az az igazság, hogy nem érdemlem meg a dicséretét.

– Megérdemled, Nasztyenka . . .

– Nem, nem érdemlem meg – mondta sóhajtva, de nem szólt többet, ő meg nem merte firtatni, hogy mire gondol.

Abban az utcában lakik, amelyik a Szénapiactól a Fontankához vezet, egy négyemeletes bérházban, két kis szobácskában. Az udvarról kell felmenni hozzá, egy éles szögben forduló, szűk lépcsőházban.

Szobáiban sok volt az élő virág és kézimunka; élénk színű kis szőnyegek, terítők, párnahuzatok. Nasztya állandóan váltogatta a kirakott és kiakasztott munkáit, újakat és régieket, amiket egy ládában őrzött, nem tudta sokáig nézni ugyanazt a mintát, és minden ilyen csere csodálatosan megváltoztatta a szobákat.

6

Nasztya szívélyesen fogadta, egyáltalán nem csodálkozott a késői viziten, és teával kínálta. Kosztomarov nem utasította vissza.

Amíg a lány a főzőfülkébe ment a forró vízért, ő a munkaasztala fölött függő kis szőnyeget nézegette. Új szőnyeg. Nasztya sokáig varrta, Vszevolod ismerte a kompozícióját. Fehér alapon sárga virágos és piros bogyós bokrok vannak, a bokrokon négy madár csipegeti a bogyókat – ezek a madarak eredetileg nem szerepeltek a kompozíción. Mind a madarak, mind a bogyók erősen stilizálva voltak, a bogyók egyszerre emlékeztettek málnára és eperre, a ma-

daraknak cinege tollazatuk és legyezőként széttárt kakukkfarkuk volt, és minden csupa ragyogó, élénk színben.

– Hát még nem fejezted be? – kérdezte Vszevolod a szőnyegre mutatva, amikor Nasztya visszatért a teáskannával.

– De befejeztem. Miért gondolja, hogy nem fejeztem be? Nem tetszik magának?

– Miért ne tetszene? A madarak nagyon érdekesek. Azt hittem, ezen csak madarak és gyümölcsök lesznek.

– Először én is úgy terveztem. A megrendelő is úgy kívánta. De így sikerült. Amikor elkezdi az ember, sohasem lehet tudni, hogy mi lesz belőle. Maga szerint még valami hiányzik?

– Dehogyis, egyszerűen azért kérdeztem, mert még nem adtad át.

– Sajnálom odaadni. Hadd lógjon itt egy kicsit – magyarázta szégyenlősen mosolyogva Nasztya. – Igyon egy teát.

– Köszönöm! – Vszevolod az asztalhoz ült. – Bocsáss meg, hogy ilyen későn zavarlak. Látni akartalak. Máskor nem tudtam jönni. Tegnap érkeztem, holnap megyek. Nem sokáig zavarlak. Elüldögélek egy kicsit, gyönyörködöm benned és megyek. Egy fél óra, nem több.

A lány elnevette magát.

– Üljön csak nyugodtan! Hát elzavarom én?

De a hangjában volt valami különös, Vszevolod nem jött rá azonnal, hogy mi. Valamilyen feszültség, amelyet igyekezett leplezni. Figyelmesebben megnézte. Valóban van benne valami rendkívüli. Úgy van öltözve és fésülködve, mintha várna valakit. És a szobákban olyan rend van, amiből látszik, nem magányosan készült tölteni az estét, nem is dolgozott, nincs elöl a kézimunkakosara, minden el van rakva.

De kit várt? Az világos, hogy nem őt, nem tudhatta, hogy jön.

Mégis örült neki. Örült! Ezt már az előszobában érezte, amikor ajtót nyitott. Amikor meglátta, örömteli meglepődés látszott rajta, felragyogott a szeme, és megjelent a gödröcske az állán. Örült neki, de rosszkor jött, és jobban tenné, ha nem üldögélne itt.

De kit várt? A kereskedő asszonyt, aki értékesíti a kézimunkáját, akinek a rendeléseire dolgozik? Az öregasszony azonban aligha ilyen későn jár hozzá. Egy férfit vár? Erre a feltételezésre úgy érezte, hogy a szíve fájdalmasan összeszorul.

De nem kérdezősködött. Itta a teát és arról mesélt, hogyan töltötte ezt a két napot Pétervárott.

– Tegnap haszontalan napom volt, akit meg kellett volna látogatnom, nem volt otthon. Este egy ismerősömet vártam, miatta ültem otthon egész este, nem tudtam sehová sem elmenni, apuska panaszkodását hallgattam, az ismerősöm meg nem jött el. De ma jó napom volt. Tudod, lehet, hogy ma félig-meddig eldőlt, hogy hamarosan Pétervárra költözhetem. Képzeld, akkor gyakrabban láthatlak.

– Mindig örülök magának, Vszevolod Dimitrijevics – mosolygott a leány. – Hiszen tudja.

Töltött neki a teából, elővette kézimunkakosarát a komódból, és átült a munkaasztalához, nekifogott varrni, és őt hallgatta. De nemcsak őt hallgatta! A lépcsőházból beszűrődő hangokra is figyelt, az előszoba ajtaját nyitva hagyta, hallani lehetett amint valahol lent becsapódik egy ajtó, feljön két férfi, hangosan beszélgetnek egymással, aztán jött még egy súlyos alak, vasszögekkel kivert csizmában, a lány figyelt minden hangra, egy-egy pillanatra megvonva figyelmét Vszevolodtól. „Elmenjek vagy még maradjak? Várjam meg, amíg minden kiderül? Vagy kérdezzem meg kereken, hogy miről van szó? Magától nem fogja megmondani." – gondolta, miközben egyre rosszabb kedve lett, és nem tudta, hogy döntsön.

– Igen, többször meglátogatlak – folytatta. – És ha akarod, felolvasom az egész irodalomtörténetemet, mindent, amit megjelentetek, előbb fel fogok olvasni neked. Többet fogsz tudni az irodalomról, mint bármelyik egyetemista. Mi a véleményed erről?

– Maga tréfál, Vszevolod Dimitrijevics – mondta a lány, és sóhajtott. – Ezt most csak úgy mondja. Nem lesz így soha.

– De szeretnéd, hogy így legyen?

– Nem lesz ebből semmi. Maga tréfál.

– Nem, nem tréfálok. És meglátod, hogy így lesz. Aztán nyelvekre tanítlak. Úgy látom, hogy gyorsan megtanulnál valamilyen idegen nyelvet... Nem beszélsz máris valamilyen nyelven? – kérdezte gyorsan, látva, hogy a lány arcán furcsa, kicsit fennsőbbséges mosoly jelenik meg.

– Yes. I speak English a little *– felelte nevetve, meglehetősen folyékonyan, és ami a fő, helyes kiejtéssel.

– Nahát, Nasztya, neked nincs párod! – kiáltott föl lelkesen. – Ugyan hol tanultad?

– Még kislány koromban két évig Londonban éltem az úrral. Komorna voltam nála. Volt egy angol szolgálója is. Tőle tanultam. Nem volt más dolgom... Ez régen volt, már kezdem elfelejteni a szavakat meg a beszédet.

„Hát innen a modora, a viselkedése, az úrias ízlése! – gondolta. – De mit jelent az, hogy nem volt semmi dolga? Megint egy rejtély..."

– Addig kell foglalkozni az angollal, amíg el nem felejted teljesen.

– De minek?

– Hogyhogy minek? Kell... – Elgondolkozott, mert hirtelen eszébe jutott, hogy ő sem tudja, minek a lánynak az angol, és gondolkozni kezdett a válaszon, ugyanakkor azon, hogy meg kellene kérdezni, vár-e valakit, és ha azt mondja, hogy igen, felkelni és elmenni. És nem jönni többet...

De már nem tudott semmit se mondani, mert ebben a pillanatban kopogtak az előszobaajtón; és Nasztya, miközben sokatmondóan Vszevolodra pillantott, kiment ajtót nyitni. A szobaajtót behúzta maga után.

A belépő férfi hangosan beszélni kezdett:

– Nem tudtam korábban jönni, aranyom... De hoztam egy...

Hogy mit hozott, titok maradt, mert a lány félbeszakította, nagyon halkan mondott neki valamit. Egészen csendesen beszélgettek.

A szobába belépő magas fiatalember, talpig feketében volt, mintha az arca is fekete lett volna. Udvarias mosollyal lépett Vszevolodhoz, és erőltetett szívélyességgel így szólt hozzá:

– Á, itt van a mi megmentőnk! Nasztyenka mesélt nekem önről. Engedje meg, hogy bemutatkozzam: Ivan Dimitrijevics Putyilin vagyok.

Vszevolod felállt, viszonozta Putyilin meghajlását, és elmotyogta a saját nevét. Putyilin láthatólag nem értette a nevét, és nagyon sze-

* Beszélek egy kicsit angolul.

rette volna megtudni, még közelebb is hajolt, de arra nem szánta rá magát, hogy megkérdezze.

– Ugyan, micsoda megmentő! – mondta gyorsan Vszevolod, hogy ne keltse azt a benyomást, mintha szándékosan harapta volna el a nevét. – Egyszerűen segítettem neki felállni. Hazakísértem ...

Úgy látszik, most megvilágította arcát a lámpa; Putyilin leplezetlen kíváncsisággal nézett rá és hirtelen fölismerte:

– Vszevolod Dimitrijevics! Ön az? Hú, micsoda találkozás! – mondta csodálkozva. – Nem gondoltam volna, hogy ön... hogy mi ... – nevetett a saját gondolatán, amit nem mert hangosan kimondani. – Nem hallottam a nevét, amikor bemutatkozott. És Nasztyenka se mondta meg, amikor kérdeztem. Hogy hívják azt az urat, aki kihúzott a lovak alól? – kérdem tőle, de csak hallgat. Nem mondja meg. Hát ön az! Nem gondoltam volna ... Nagyon megváltozott ...

– Honnan ismer engem?

– Hogy honnan? Hát az irodalomból! De találkoztunk is. Körülbelül egy hónappal ezelőtt láttam önt Andrej Alekszandrovics Krajevszkijnél. Andrej Alekszandrovics elfogadta a Longfellow fordításait, ha nem tévedek.

– Krajevszkijnál dolgozik? Író?

Putyilin felnevetett:

– Mit ki nem talál! Író! Nem, írónak nem merném nevezni magam. Néhányszor megbíztak a főnökeim, hogy írjam meg az észrevételeimet a folyóiratokba a fővárosi rendőrségről, amelyet hivatalból ismerek. Hát ilyen író vagyok én! Ismerem a könyveit. Olvastam őket. A folyóiratokban is mindig keresem a nevét. De nem túl gyakran publikál. Miért?

– Nem gyakran – mondta Vszevolod válasz helyett.

– Hát igen. Azért nem ismertem meg most, mert megváltozott. Amikor korábban láttam, egyenruhában volt. Nem tudtam, hogy kilépett a szolgálatból ... Hogy az egyenruha mennyire megváltoztatja az embert!

Az utolsó mondatot valósággal hadarta, talán azért, hogy leplezzen valamit, valami baklövést. De mit? Mint aki hirtelen rájött, hogy valami fölöslegeset mondott, és gyorsan helyesbítette magát. De mi volt az elszólás? Mit tudott arról, hogy miért hagyta ott a hadsereget? Vagy nem akarta, hogy ő tudja, hogy tud róla? De mi

különös van ebben? És mit mondott akkor a rendőrséggel való kapcsolatáról? Lehet, hogy ő szolgál a rendőrségen. Ha spicli, akkor nagyon ügyetlen ...

– Ön valószínűleg a rendőrségnél szolgál? – kérdezte Vszevolod mintegy udvariasságból, hogy véget vessen a csendnek.

– Részben – válaszolta szívélyesen és lefegyverző közvetlenséggel Putyilin. – Végzettségem szerint jogász vagyok, és bizonyos pénzügyminisztériumi ügyeket vizsgálok ki, a pénzügyminisztériumban vagyok különleges megbízatású hivatalnok. Gyakran kell együttműködnöm a rendőrséggel.

„Nem, közönséges alkalmazott. És együgyű – nyugtatta meg magát Vszevolod. – Ingerült vagyok, ezért képzelek be magamnak mindenféle badarságot. Vagy csak együgyűnek tetteti magát?"

– És mi van Longfellow-val? – kérdezte szívélyes tónusban Putyilin. – Az *Otyecsesztvennije Zapiszki*ban* úgy tűnik, nem jelentek meg a fordítások. Mikor jönnek le?

– Visszavettem őket. A *Szovremennyik* és a *Russzkij Vesztnyik* hozza őket a következő számok valamelyikében.

– Feltétlenül el fogom olvasni!

Egy kis ideig csendben ültek. Putyilin szakította meg a hallgatást:

– Aranyom, nem kínálsz meg minket teával?

– Vszevolod Dimitrijevics már ivott – válaszolta hűvösen Nasztya.

Putyilin csodálkozva nézett a lányra.

– És engem nem kínálsz meg? – kérdezte letörten.

A lány furcsán nézett rá, majdhogynem csodálkozva, de nem szólt semmit, elvette az asztalról a kannát, és kiment forró vízért.

Újból szótlanul ültek. Vszevolod közömbös képpel, hidegvérrel nézegette Putyilint, és csöppet sem volt zavarban. Az volna jó, gondolta, ha ez az úr, bárki legyen is, mielőbb eltakarodnék innen. Itt fogok ülni, amíg el nem megy.

Putyilin úgy tett, mintha el volna foglalva a saját gondolataival. És ismét ő volt az, aki nem bírta tovább a hosszú hallgatást:

– Hát igen, minden rosszra fordul – mondta fásultan, mintha a saját gondolataira felelne. – Rosszra ... – Vszevolodra emelte bá-

* *Hazai Tudósítások. – A ford.*

natos szemét, amelyből csakúgy sütött a szenvedés és félelem, és még egyszer azt mondta: – Rosszra fordul.

– Mi?

– Minden.

– Hogyhogy minden?

– Hát a reformok – dadogta Putyilin. – Rosszak...

– Nem értem.

– A reformok semmit se érnek. Milyen reform? Nem lesz alkotmány, nem lesz szólásszabadság, semmi sem lesz.

Vszevolod meglepődött. Persze hogy spicli. Liberális spicli.

– Miből nem lesz semmi?

– Hogy miből? Európában szabad intézmények vannak, parlament és szólásszabadság. Ettől fejlődik az európai országokban az ipar és a tudomány. De mi változik meg Oroszországban a jobbágyfelszabadítással? Semmi. El fogunk maradni Európától. Oroszország azelőtt az első nagyhatalom volt, de most? A krími hadjáratot elvesztettük. Még egy háború Európával és kész.

– Eltűnik Oroszország? – kérdezte Vszevolod.

Nasztya behozta a teát, és neki is töltött.

– Hát hogy gondolja, már bocsásson meg! A nemzetek sorsa most a tudomány fejlődésétől függ. A krími hadjárat megmutatta: nekik gőzhajóik vannak, nekünk vitorlásaink, nekik karabélyuk, nekünk egyszerű kováspuskánk, nekik messzehordó ágyúik, még gyorslövetűek is, és a harci felállásuk is jobb, mint a mienk. Mindezt a tudománytól kapták! De mi a tudomány? A szabad gondolat, mindenekelőtt a szabad emberek szabad gondolatai. Az emberek pedig abban a társadalomban szabadok, amely szabad intézményeken nyugszik, a nép önkormányzatán, a hatalom megosztásának elvén és amit még kigondolt az emberiség javára a haladó gondolkodás. Vajon a most bevezetésre kerülő jobbágyreform és az ezt követően javasolt jogi és földreformok elősegítik-e hasonló intézmények létrejöttét Oroszországban? Mint jogász megmondom önnek egyenesen: nem! Oroszországban a törvényhozóknak az a szándéka, hogy a fennálló állami és társadalmi rend alapjai örökre érintetlenek maradjanak. Én és ön ezt a rendet röviden önkényuralomnak nevezzük.

– Ennek a rendszernek is megvannak a maga előnyei, nemde? –

kérdezte Vszevolod gúnyosan; nem hitt a fekete úriember túlságosan nyílt, kihívó liberalizmusában.

– Megvannak, persze! – helyeselt lelkesen Putyilin. – Óriási előnyei vannak. Mi oroszok, hála államrendünknek, megmenekültünk sok csapástól, amely az utóbbi évszázadokban sújtotta Európát. Megmenekültünk a proletariátus rákfenéjétől. Megmenekültünk általában a zavargásoktól, a politikai anarchia és a szabadság túlburjánzásának szükségszerű következményeitől. Már ez is arra kell hogy késztessen minden becsületes oroszt, hogy hálás legyen államrendünknek, őrizze és szüntelenül erősítse, mindenki a maga posztján. De ... – Megállt egy pillanatra, és drámai hangon folytatta; óriási feszültség látszott rajta, remegett, egészen belesápadt a kínzó érzéseibe, melyek erre a furcsa beszédre késztették. – De a tudomány? A tudomány szenved! Szenved és szenvedni fog! A tudomány nem tud ilyen körülmények között fejlődni! Az emberi együttélés paradoxonjai? Igen. A tudomány fejlődésének, bármilyen borzasztó is ez, nem a csend és a nyugalom használ, amelyet egy erős központi hatalom, felülről tervszerűen fejleszt, hanem a bizonytalan állapot, a politikai és a társadalmi szféra ama összevisszasága és a túlzott szabadság, amelyen az európai társadalmak alapulnak, és amely veszélyes, kétségkívül nagyon veszélyes. De mégis gyorsabban fejlődnek, mint mi! A vulkán tetején állnak, elviselik a csapásokat, amelyek minket elkerülnek, és gyorsabban fejlődnek. Oroszország lemarad! Ez az, ami megijeszt. Még egy, a krímihez hasonló hadjárat, és nem lesz Oroszország. Minden rosszra fordul!

Vszevolod érdeklődéssel hallgatta. E csinovnyik hitvallása a fogalmak furcsa egyvelegét mutatta. Ha egyáltalán őszinte, ha nem egyszerűen egy arcátlan, agyafúrt fickó, aki papagáj módjára minden belső összefüggés nélkül, mások gondolatait hajtogatja, laikus hallgatóságra számítva. De ebben a látszólagos összefüggéstelenségben volt logika. Néha őt is megzavarták és kínozták ilyesféle esztelen gondolatok, melyekben egybekapcsolódott az, ami összeilleszthetetlen. Körülbelül egy órával ezelőtt, Csernisevszkijtől jövet, valami hasonlót élt át, amikor furcsa módon összekapcsolódott benne a hatalom ördögi erejének fogalma a szépség fogalmával, és ez a kapcsolat oly sokatmondónak látszott. Valami hasonló sugárzott ennek a patrióta csinovnyiknak a szavaiból.

Nem, a fekete úriember, nem olyan együgyű, amilyennek az elején látszott. Ezzel az úrral érdekes volna alaposabban megismerkedni, gondolta Vszevolod ... De nem most.

– Kérnek még teát? – kérdezte Nasztya.

– Nem – válaszolta Putyilin.

Nasztya Vszevolodra nézett.

– Nem – válaszolta Vszevolod is.

A lány átvitte a poharakat a másik szobába, és azonnal visszajött. Vszevolod tüntetően hallgatott. Putyilin lassan magához tért furcsa felindulásából.

Nasztya odajött az asztalhoz, de nem ült le, megállt, mintegy figyelmeztetve a vendégeket, hogy ideje tisztességet tudni. Putyilin sóhajtott és felállt:

– De már megyek. Csak egy percre néztem be. Vszevolod Dimitrijevics, hadd mondjam meg önnek: nagyon örülök az ismeretségünknek. Remélem, hogy még találkozunk – mondta, miközben meghajolt, és Vszevolod ismét bizalmatlanságot érzett ki a hangjából.

Ő is felállt, meghajolt. Nasztya kikísérte Putyilint, és ezúttal nem csukta be maga után az ajtót, ami Vszevolodot kárörömhöz hasonló érzéssel töltötte el.

Nasztya visszajött, odament az asztalhoz, és állva maradt, nézte a gyertyát, a gyertya fénye szemében sápadtan villódzó szikrákra bomlott.

– Te ezt az urat vártad, amikor jöttem? – kérdezte Vszevolod Putyilinra célozva.

– Igen.

– Miért nem mondtad, hogy vendéget vársz?

A lány némán vállat vont.

– Miért hallgatsz?

– Mit mondjak?

– Az ... ismerősöd? – Vszevolod megakadt az utolsó szó előtt, nem tudta elhatározni magát, hogy durvább szót mondjon.

– Igen.

– És gyakran van nálad?

A lány lehorgasztotta a fejét.

– Gyakran?

Nasztya felemelte a fejét és keményen a szemébe nézett:

– Minek azt magának tudni?
– Tehát gyakran?
– Gyakran – felelte szárazon.
– Lehet, hogy nemcsak ő? – folytatta a faggatást Vszevolod.
– Nemcsak ő.
– És mondd csak, én is lehetnék a te . . . jóismerősöd? És járhatnék ide . . . mint ők?
A lány hirtelen elmosolyodott.
– Hát maga miért járt ide? . . . eddig miért is . . . – Nem fejezte be a mondatot. – Maga tudja.
– Tehát lehetnék – mondta elgondolkodva Vszevolod. – És mennyit kérnél tőlem?
A lány abbahagyta a mosolygást, de nem fordult el, továbbra is valahogy sajnálkozva nézte őt.
– Mennyit is? – folytatta makacsul Vszevolod. – Öt, tíz rubelt? Igaz is, hiszen te angolul is tudsz. Akkor húsz rubel jár. Ne szégyelld magad, mondd csak meg! – A lány hallgatott, ő tehát folytatta: – De ostoba vagyok! Hogy nem jöttem rá mindjárt! És ami a fő: miről álmodoztam! – felnevetett, csakugyan nevetségesnek látta, hogy ő, Vszevolod Kosztomarov, költő és nemes ember, majdnem eljegyzett egy utcalányt. – Ó, uramisten! Azt azért nem mondom el neked, miről ábrándoztam. Azaz mégis elmondom. Látod, azt hittem rólad, hogy a népi élet új jelensége vagy. Íme, gondoltam, ez a lány, te testesíted meg a népet magát, amely a művelt osztályok segítsége nélkül, a maga tehetségével és munkaszeretetével művelt életre törekszik. Micsoda reményt keltő perspektíva! Íme, gondoltam, az emberi természet gazdagsága, frissesége, egészsége és tisztasága! Gyémánt, amit csak csiszolni kell, és horribilis értéke lesz. Egy ilyen lányt feleségül is lehet venni! De, úgy látszik, a maga nemében szintén új jelenség vagy. Mióta élsz így?
Elhallgatott, mert látta, mennyire megváltozott a lány arca. A szeme még jobban csillogott, de nedves fénnyel, és sűrűn folytak a könnyei. Úgy sírt, mint egy gyermek, nem takarta el kezével az arcát, nem törölte le a könnyeit.
– Miért sírsz? – csodálkozott a férfi. – Nekem kellene sírnom, én csalódtam az álmaimban, neked mi bajod lehet? Mintha tőlem többet vártál volna, mint ettől az úrtól, vagy hogy nevezzem. Legalább jó ember?

– Miért kínoz engem? – kérdezte sírva.

– Én kínozlak téged? Ez új! Te kínzol engem. Épp most magyaráztam el . . .

– Mit nevet rajtam? Mi rosszat tettem magának? Kedves voltam magához, másképp nem jött volna, senki se hívta.

– De bocsáss meg, épp most magyaráztam . . .

– Én semmit se kívántam magától. Én semmit se mondtam, mert nem kérdezett. Azt hittem, így is kitalálta.

– No igen, én aztán csakugyan éles szemű voltam! – nevetett Vszevolod. – Rendben van, elég. Hagyd abba a sírást. Nem bántlak többé. A megbántottságtól, a fájdalomtól volt. Nagyon dühös voltam, Nasztya, nem annyira rád, mint inkább magamra. De már elmúlt. Ülj le és nyugodj meg. Ez az úr jó ember?

– Jó. – Nasztya leült, ujjával letörölte a könnyeit, sóhajtott. – Kezdettől fogva segített nekem, mihelyt Pétervárra költöztem. Az uraság írt neki, hogy segítsen. Ismerősök.

– Igaz is, most beszéljünk az uraságról. Azt mondtad, komorna voltál nála. Jobban mondva komornának hívtak, igaz?

Nasztya lehajtotta a fejét.

– Igaz.

– És hány évig voltál nála ebben a helyzetben? Két év Londonban, meg még London előtt és azután is?

– Még kislány voltam, amikor magához vett, tizenkét éves. Nemcsak én voltam nála. Hárman voltunk.

– És ő is jó ember volt?

– Jó.

– Hogyan? Udvarias volt? Nem vert, nem szidott? És felszabadított. Talán még pénzt is adott a berendezkedésre?

– Igen.

– Putyilin úr tehát segített neked itt berendezkedni? Ezt a lakást ő kereste neked?

– Ő. És a szükséges papírokat is ő szerezte be. Ha ő nincs, nem tudom, hogy éltem volna az első évben.

– Hiszen volt pénzed az uraságtól.

– Miféle pénz? Ahhoz a pénzhez nem nyúlhattam hozzá.

– Miért nem?

– Nem nyúlhattam hozzá.

– A pénzt a hozományodra tetted el? Házasságra gondoltál?

– Nem, nem hozományra – felelte; a házasságra vonatkozó kérdésre nem válaszolt.

– A szüleidnek akarod elküldeni?

– Nincsenek szüleim. Korán meghaltak, engem pedig bevittek az uraság házába. Egy hímzőnő vett oda. Nem volt jobbágy, de az uraságnál lakott Tverben, és varrni tanította a lányokat. Engem is ő tanított.

– Nem gondoltál arra – kezdte Vszevolod bizonytalanul; hirtelen úgy tűnt neki, hogy a pénz rejtélyének valami romantikus magyarázata lehet –, nem gondoltál arra, hogy ezt a pénzt visszaadd?

– Miért? – csodálkozott a lány. Láthatólag ez a gondolat eszébe sem jutott. De elgondolkozott rajta, mintha mérlegelné, miért kellene ezt tennie, és elvetette a gondolatot. – Ugyan miért? Nem az ő pénze. A varrásért sohasem kaptam pénzt, és mindig sokat varrtam, Tverben is, és aztán is. Megdolgoztam ezért a pénzért.

– Miféle titkod van? Miért nem tudod kereken megmondani, minek neked az a pénz?

– Nem mondhatom meg. Majd egyszer megmondom, de most nem. Most ki fog nevetni.

– Most? – csodálkozott a férfi. – Ez meg mit jelent? Mire gondolsz?

Figyelmesebben megnézte. A lány szomorúan nézte a gyertyát.

– Miért fogok most nevetni? – ismételte meg, de a lány hallgatott. – Tehát nem mondod meg?

– Nem. Most nem.

Szilárdan mondta, és még el is komorodott, szelíd arca büszke kifejezést öltött.

„No nézd csak" – és akaratlanul elgyönyörködött benne.

– Rendben van, lehet, hogy majd egyszer megmondod – mondta és elmosolyodott: azt gondolta, hogy ez a „majd egyszer" már nem lesz soha.

És milyen furcsa; amikor ezt gondolta, hirtelen elöntötte a bánat, elszorult a torka, fel kellett hogy álljon és elforduljon Nasztyától, nehogy észrevegye rajta. Még csak az hiányzik, hogy sírva fakadjon, gondolta, és csodálkozott magán, csodálkozott az érzésein.

Elkezdett járkálni a szobában, az asztal és a spanyolfal között. Nasztya az asztalnál maradt, a férfi magán érezte szelíd, zavart pillantását.

Erősen kötődött ehhez a lányhoz! Vonzódik hozzá, annak ellenére, ami most kiderült. Ami a fő, nem érez iránta ellenszenvet, semmilyen utálatot. Hogy lehet ez? Érthetetlen volt, összezavarta a gondolatait... Természetesen, a legokosabb volna most elmenni. De nem volt kedve hozzá. Nagyon nem volt kedve hozzá. Mi a csuda ez?

Zavarában visszament az asztalhoz, leült és így szólt Nasztyához.

– Azt mondd meg nekem... Ne gondold, hogy ki akarlak nevetni vagy ilyesmi. Nem, egyszerűen érdekel. Neked vannak vagy voltak még... jótevőid Putyilinon kívül is, nem igaz? Neki nem volt ellene kifogása?

– Ki nekem ő? Nem a férjem, nem a gazdám. Azzal barátkozom, akivel akarok. Meg nem is túl gyakran jön – mosolygott. – Mindig örökre elbúcsúzik, aztán újra jön. Nős.

– Még azt mondd meg... hiszen te a varrásból élsz, ugye? Az imént jól lehordtalak, tücsköt-bogarat összehordtam. De hát ez badarság, igaz? Olyasmire nem kerül sor, ugye? Persze hogy nem! Akkor mire kellenek neked ezek a férfiak? Gondolom, mind művelt és házas, mint Putyilin. Azt akarom mondani: mire számítasz?

A lány értetlenül nézett rá, nem fogta föl, mit akar ezzel.

– Hát mire számíthatok?

– Férjhez menésre gondolsz?

– Minek gondoljak? Gondolok vagy nem, úgysem tudok férjhez menni. Valami részeges katonához menjek? Akkor már jobb egyedül élni.

– És ha gyereked lesz? Erre nem gondoltál? Hogy fogod egyedül felnevelni?

A lány hallgatott.

– Talán nem is gondoltál erre?

– Minek gondoljak? Ha majd lesz, akkor gondolok.

– Csakugyan nem gondoltál rá?

A lány ismét hallgatott.

– Mondd, hogyan képzeled a jövődet? Hiszen szoktál erre is gondolni, nem? Hogyan fogsz élni később?

– Ahogy most élek, úgy fogok élni később is, ha isten megsegít. Amíg az erőmből futja.

– Nem félsz?

– Mitől?

– El fog jönni valamikor az utolsó nap, amikor már erőd sem lesz, és nem lesz melletted senki. És az isten se segít. Nincs isten, nem tudod? Nincs.

– Lehet, hogy nincs.

– Hát ez döbbenetes, hogy mennyire nyugodt vagy! Figyelj ide, igazán furcsa, hogy ilyen nyugodt vagy! Igazán nem félsz? Nem félsz a jövőtől? – ismételte meg a kérdést, mert a lány hallgatott. – Nem félsz a haláltól? Meg fogsz halni egészen, a lelked is meghal, ahogy a test. Nem félsz a haláltól?

– Akár félek, akár nem, egyre megy. Minek féljek? Magamnak ártok vele. Nem kell rágondolni, és akkor nem fél az ember – válaszolta megfontoltan Nasztya.

– Brávó! Remek válasz! És remek tanács! Csak kár, hogy nem mindenki tudja betartani. Te viszont valóban nem félsz, úgy élsz, ahogy beszélsz. Hogyan sikerül ez neked? Mondd, mi a legfontosabb számodra az életben? Miért élsz? Tudsz felelni erre a kérdésre?

– Miért élek? Semmiért. Csak élek. És itt van a hímzés.

– Hogy jön ide a hímzés?

– Hát... érdekes.

– Mi érdekes van benne?

A lány zavarba jött, de ő olyan követelően nézett rá, hogy lelkiismeretesen magyarázni kezdte, ahogy a többi kérdésére is válaszolt:

– Amikor egy régi mintát silabizálok ki, mintha száz évvel, kétszáz évvel ezelőtti emberrel beszélgetnék. Mintha nem volna az idő.

– „Mintha nem volna az idő"?

– Igen, mintha nem volna az idő. Az az ember kétszáz évvel ezelőtt élt, de mintha csak most ment volna ki a szobából, a mintája meg, lám, itt van a kezemben. Így fogja az én mintámat is silabizálgatni valaki kétszáz év múlva, és szintén nem lesz az idő. Érdekes dolog.

– Igen, érdekes – helyeselt elgondolkozva Vszevolod. – Ezt jól mondtad: „Mintha nem volna az idő". Magad sem tudod, hogy most milyen fontos dolgot mondtál. „Mintha nem volna az idő." Igaz... Ha van valami örök, úgy a szépség az. Minden bizonytalan, a szerelem, a gazdagság, az eszmék, elméletek, társadalmi in-

tézmények, egyedül a szépség örök. A Parthenon huszonnégy évszázados, de nekünk ugyanolyan szép, mint amilyen szép volt az ókori athéniaknak... Tudod, hogy mit mondtál? A szépséghez kapcsolódás révén, a szépség teremtése által, tehát az örökkévalóság teremtése által magad is kapcsolatba kerülsz az örökkévalósággal. Ezt mondtad! Igen, az a szerencséd, hogy van benned ilyen érdeklődés... De az a kérdés: mi legyen azzal, akiben nincs ilyen érdeklődés? Hisz nem mindenki olyan szerencsés, mint te! Erre felelj! Érted, mit kérdezek? A világ meg volna mentve, ha mindenki legalább úgy kapcsolódna az élethez, mint te, mert élvezné, hogy szépséget hozhat létre. Hímezhet, festhet, gyönyörű házakat építhet, ravasz gépeket tervezhet. Érted?

– Igen, az jó volna.

– De mi legyen azokkal, akikből hiányzik ez a vágy?

– Mi lenne? Semmi. Majd ők is ilyenné lesznek.

– Mitől lennének ilyenné?

– Az emberek egymást tanítják. És hozzászoknak ahhoz, ami körülöttük van. Én, amióta az eszemet tudom, mindig hímzéseket láttam, nálunk, Tverben mindenki hímezett, hát én is elkezdtem hímezni. Ha majd több ilyen szépség lesz a világon, és lesz kitől megtanulni csinálni, akkor a többiek is ilyenek lesznek.

– Ez megint igaz. Az kell, hogy több szépség legyen a világon. Ha nő a szépségtömeg, erősebben fog hatni. Igaz?

Nasztya nevetett; örült a férfi kérdésének, hangnemének: ismét a régi volt, álmodozó és szolid, és úgy beszélt vele, mintha hangosan gondolkodna, de az ő véleménye is érdekelné, noha milyen véleménye lehet neki, amikor a tizedrészét sem érti a csavaros kérdéseinek.

– Igaz – válaszolt mégis készségesen.

– Brávó! Látod, micsoda kérdésekig jutottunk el? Óriási kérdésekig, Nasztyenka... Te tényleg elképesztő lány vagy! Nem győzök rajtad csodálkozni... – kezdte volna, de észbe kapott és csüggedten elhallgatott.

„El kell menni. Elég volt" – gondolta és felállt.

– Megyek.

– Elmegy? – kérdezte Nasztya gépiesen és ő is felállt.

Nem volt a hangjában semmi különös, ami valamilyen hátsó

gondolatot sejtett volna, de Vszevolod a maga kifinomult gyanakvásával úgy érezte, mintha csodálkoznék.

– Azt gondoltad, hogy nálad maradok? – kérdezte váratlan dühvel, epésen és gőgösen.

A lány nem értette meg mindjárt, mitől gurult dühbe, és amikor megértette, zavarba jött, lehorgasztotta a fejét.

Hallgatott, engedelmesen várta, mit mond még, de ő hallgatott. Amilyen gyorsan jött a dühe, olyan gyorsan el is párolgott.

Sajnálni kezdte a lányt. És kínosan érezte magát éles megjegyzése miatt, de nem tudta, hogyan tegye jóvá.

És ahogy elnézte lehorgasztott fejét, finom profilját, amely a gyertya fényénél különösen szépnek látszott, és mintha szolid fény sugároznék belőle, hirtelen arra gondolt: hiszen maradhatna is, ha akarná. Maradhatna. A lány természetesen boldog volna. Először, az első pillanatban megdöbbenne, amikor azt hallaná, hogy marad; ezt nem várta tőle, de boldog lenne ... Ettől a gondolattól elöntötte a forróság, hangosan dobogott a szíve, úgyhogy szinte megijedt, nem hallja-e meg a lány. Vissza szeretett volna ülni, de nem mert.

A lány nem értette, hogy miért hallgat, félénken felemelte a fejét, és csakugyan azonnal kitalálta, mire gondolt, mert hirtelen mélyen elvörösödött. Ez meghatotta őt: „Istenem, olyan ártatlan, mint egy gyermek! Ezzel a tapasztaltsággal!" Soha nem látta még ilyen zavarban.

Tudta, hogy nem szabad leülnie, nem szabad most maradnia, mégis leült, és gyorsan mormolt valamit; nehezen tudta fékezni a hangját, hogy ne remegjen:

– Leülök egy kicsit. Fáj a lábam. Muszáj egy kicsit ülnöm. Tudod, rossz a lábam. Kérlek, ne zavartasd magad.

A lány némán bólintott; ugyanolyan felindult volt, mint a férfi, nem volt ereje bármit is mondani. Átment a másik szobába, hogy lecsillapodjék.

Mit csinálhat ott? „Ó, uramisten, ez már elviselhetetlen. Még elájulok ... Hát így vagyunk! ... Mit csináljak? El kell szánni magam. Mikor? Miért nem vagyok képes elszánni magam? ..." – gondolta bánatosan, belátva, hogy nincs ereje hozzá.

Aztán elöntötte a düh. Hogyan engedhette meg magának, hogy ilyesmiket gondoljon? Egész életében tiszta házasságról, egyetlen

szerelemről álmodozott. Testileg-lelkileg szűzen akart a házasságba lépni, ahogy szűz lesz a menyasszonya is, egyet akart szeretni egész életében, csak egyet, semmi más szerelem, mint ami majd a feleségéhez fűzi, nem kell neki. És most mindezt eldobná! Miért!

El innen! El ettől a szennytől! Jó leckét kapott. Naiv ember, azt hitte, a népből való menyasszonyt talál magának. Most már tudja, milyen az egyszerű erkölcs igénytelensége.

Felállt és kiment az előszobába.

– Elmegyek – mondta hangosan.

Nem várta meg, míg kijön utána Nasztya, lerántotta a fogasról a bundáját és a sapkáját (az előszobában gyertya égett), kinyitotta az ajtót és a lépcsőházban menet közben öltözött fel.

Harmadik fejezet

I

Március 16-án, csütörtökön, amikor Csernisevszkij, mint rendesen, három óra után hazament a nyomdából, amint elhagyta a Szadovaját a Gosztyinij dvornál, halkan utánaszólt valaki:

– Nyikolaj Gavrilovics!

Azonnal eszébe jutott a két nappal azelőtt postán kapott levél, amelyben éppen ide hívták találkozóra, és éppen ebben az órában, s amelyről teljesen elfeledkezett.

Egy fiatal hölgy szólította, aki a Gosztyinyij dvor szélső árkádja alól lépett elő, a Nyevszkij felőli oldalról. Tett felé két lépést és megállt. Nyikolaj Gavrilovics csodálkozott, amikor ismerőst fedezett fel benne:

– Anna Arkagyevna? Maga az?

– Én. Miért csodálkozik?

– Maga írt nekem, hogy jöjjek ide?

– Igen, és már majdnem egy órája várom.

– Hiszen előfordulhatott volna, hogy egyáltalán nem jövök el! Tiszta véletlen, hogy találkoztunk. Nem is gondoltam a levelére. Nem akartam eljönni.

– Nagyon kedves.

– Nem tudtam, hogy maga írta. A levélben A. F. volt aláírva. De hiszen magát Remizovának hívják. Miért „F"?

– A férjem neve Remizov. A lánykori nevem Franceva. Néha a régi vezetéknevemet használom.

– Hát férjnél van? Nem is tudtam. És maga mit gondolt, kitalálom, hogy maga írta?

Az asszony felnevetett.

– Nem. Nemigen számítottam rá.

– Akkor miért nem a megszokott nevét használta?

Az asszony megint nevetett, majd elhallgatott. A kérdés kényes lehetett, nem tudott rá felelni.

– Á, már értem: elővigyázatosságból, arra az esetre, ha a levél Olga Szokratovna kezébe kerülne! Ismerik egymást?

– Igen, ismerjük.
– És miért gondolta, hogy eljövök a találkozóra?
– Azt nem tehette volna meg.
– Ugyan miért nem?
Az asszony megint nevetett és megmagyarázta:
– Maga egyszer tréfából mesélt a szokásairól és különcségeiről, és többek között elmondta, hogy mely napokon és órákban tartózkodik a nyomdában, melyik úton megy haza, hol megy át a Nyevszkijen és a Szadovaján. Megjegyeztem magamnak.
– De hiszen tréfáltam. Gúnyolódtam a magam pedánsságán, és egy kicsit felnagyítottam. Biztosíthatom magát, nem is vagyok olyan különös ember. Az emberek többségének sokkal furcsább szokásai vannak, mint a maga alázatos szolgájának, csak nem veszik észre. Amellett oly sok minden történhetett volna velem, például ma is. Megrándíthattam volna a lábamat és bérkocsin megyek haza, akkor pedig elkerüljük egymást.
– De mégsem kerültük el egymást!
– Nem. Igaza van.
Nyikolaj Gavrilovics ezzel a hölggyel valóban találkozott Selgunovéknál, ahogyan gondolta is a titokzatos A. F.-ről, amikor elolvasta a levelet, csak még nem tudta, hogy Anna Arkagyevna az. Vagy magának Ljudmilla Petrovnának volt a barátnője, avagy Mása húgának, akivel együtt járt be az egyetemre. Nem olyan régen tűnt fel Selgunovéknál, talán ősszel, amikor Mása kezdett bejárni az egyetemi előadásokra. Selgunovéknál gyakran nagy és vegyes társaság gyűlt össze, különböző korú és érdeklődésű emberek, erdészeti tisztviselők, Selgunov kollégái, költők és írók, Mihajlov kollégái, fiatal professzorok, a katonai akadémiák hallgatói, diákok. Nem mindenki ismerte egymást, a formaságokra ebben a házban nem sokat adtak, a társaság rendszerint kisebb körökre bomlott, és Anna Arkagyevna mindig abban a társaságban volt, ahol Nyikolaj Gavrilovics. Bármiről beszélt, komolyan vagy tréfálkozva, ahogy egymást kevéssé ismerő emberek társaságában szokott, az asszony csendesen elgondolkozva, különös figyelemmel hallgatta. Észrevette, hogy amikor ő hallgatott, előfordult, hogy más körhöz csatlakozott, de mihelyt bekapcsolódott a beszélgetésbe, nyomban igyekezett közelebb ülni hozzá, és csendben hallgatta, ráfüggesztve állhatatos, tűnődő pillantását. Már régen hozzászokott az efféle figye-

lemhez, és nem nagyon törődött vele, tudta, hogy általában nem a saját személye váltja ki az érdeklődést, nem is az, amiről beszél, hanem az, hogy közismert újságíró, aki az utóbbi időben még néhány botrányban is szerepelt: túlságosan gyakran emlegették a nevét a folyóiratok polémiáiban. De ennek a hölgynek a figyelme jólesett neki. Nem átlagos jelenség, érdeklődése nem hiúságból fakad.

Valószínűleg vidékről jött fel, a vidéki szabad levegőn kivirágzott arca egészséges, erőtől duzzadó: a kormányzósági hierarchia legfelső fokán álló, jó családból való, jól nevelt hölgy. Kifogástalanul viselkedett, fesztelenül és méltósággal, nem létezett olyan szituáció, amely zavarba hozhatta volna, ha valamiről a véleményét kérdezték, teljes határozottsággal felelt, biztos lévén abban, hogy amit mond vagy tesz, okosan és megfelelően teszi, úgy, ahogy kell. Szépen zongorázott, mindig leültették a hangszer mellé, ha a társaság zenét kívánt, és irigylésre méltó természetességgel beszélt franciául és angolul.

A külsejében sok sajátos vonást lehetett felfedezni. Nem volt szép a szó szoros értelmében: kicsit kemény arcvonások, valamilyen munkától fejlett, erős kéz, magas, egyenes váll. És mégis vonzó. Karcsú alakja és nagyon vékony dereka volt, ami a széles válla mellett különösen szembetűnő és hatásos. Markáns arcvonásai kifejezőek, telt, nagy ajka kihívóan elnyílt és pirosító nélkül is fénylett, boltozatos homloka és kissé előreugró álla határozott jelleget kölcsönöztek arcának, mely úgy maradt meg az ember emlékezetében, mint egy erős és nagyon egészséges fiatal nő szembetűnően szép arca.

Természetesen figyelmet keltett maga körül. Mindenki, aki Selgunovékhoz járt, a férfiak is, a nők is akaratlanul utánafordultak, amikor végigment a szobán. Ami meglepő volt: mindig vagy majdnem mindig egyedül volt.

Azt hihetnénk, hogy fiatalemberek vették körül, akikből mindig sok volt ezeken az estéken. Nem, a fiatalemberek a jókedvű, butuska Mása, vagy a férjezett és már nem fiatal Ljudmilla Petrovna és Olga Szokratovna körül keringtek, zajos társaságuk elkerülte ezt a friss szépséget. Udvariasan viselkedtek vele, megcsodálták, de nem ő volt a bálványuk. Mintha félnének tőle, mintha valamivel elijesztené őket. De mivel? Talán azzal, hogy túlságosan komoly?

Kétségkívül rendkívüli komolyságát jelezte, hogy azokhoz a kö-

rökhöz vonzódott, ahol valamilyen tudományos kérdésen vitatkoztak. Erre vallottak a kérdései is, amelyeket feltett, és amelyekre nem mindig lehetett kielégítő választ adni. Ezt a komolyságot tanúsította ritka beszélgető partnereinek, a fiatalembereknek az arckifejezése is, akikkel néhanapján mégis beszédbe elegyedett. Érdekes látvány volt egy ilyen beszélgetés. A nő mintegy rávetette magát partnerére, mintha ki lenne éhezve arra, hogy beszélhessen, sietett kifejteni a fontos, eddig titokban tartott, nehezen követhető véleményét; a fiatalemberek mélyen elgondolkozó arccal hallgatták lelkes szavait, nem szóltak, vagy határozatlanul helyeseltek, valószínűleg nem tudtak semmit se mondani, hozzátenni ahhoz, amit az asszony kifejtett, és az első adandó alkalommal igyekeztek véget vetni ennek a számukra meglehetősen kockázatos, mert nem a szájuk íze szerint való beszélgetésnek. Az idősebb vendégekkel, mint amilyen Nyikolaj Gavrilovics is volt, nem vállalkozott efféle beszélgetésekre, valószínűleg nem tartotta magát eléggé felkészültnek hozzá. Nyikolaj Gavrilovicsot érdekelte, néhányszor szeretett volna beszélgetni vele, de még nem talált rá megfelelő alkalmat. Kérdezősködni nem akart róla senkitől, hogy ne adjon tápot a gyanús mosolyoknak és szokásos viccelődéseknek, amelyekkel az effajta kérdezősködést szokták fogadni.

– Miről akart velem beszélgetni? – kérdezte. – Közölni akart velem valamit. És hol fogunk beszélgetni, itt az utcán?

– Esetleg hazakísérne? A Bolsaja Morszkaján lakom, az Izsák székesegyház mögött. Útközben beszélgethetünk. Szép az idő – mutatott mosolyogva a kék égre, a tavasziasan sütő napra, a hótól már megtisztított Nyevszkij Proszpektre és a csinosan öltözött emberekre, akik kijöttek sétálni a régen várt melegre és fénybe.

– Ahogy gondolja. Szabad? – nyújtotta az asszonynak a karját, aki belekarolt, és elindultak a Nyevszkijen a Gosztyinij dvor oldalán a Bolsaja Morszkaja irányába.

Egy darabig szótlanul mentek. Az asszony láthatólag megpróbálta összeszedni a gondolatait, nem tudva, mivel is kezdje. A férfi oldalvást nézte. Majdnem egyforma magasak voltak, ki kellett húznia magát, hogy egy kicsit nagyobbnak látszódjék.

– Nem tudja, hogyan kezdje? – kérdezte jóindulatúan.

– Így van – nevetett a nő.

– Segítsek? Valószínűleg Olga Szokratovnáról akar velem beszélni, igaz?

– Igen, részben ... Mondjuk, hogy igen.

– Valószínűleg tudomást szerzett Olja Szokratovna valamilyen, ön szerint elítélendő tettéről, és elhatározta, hogy közölni fogja ...

– Nem, nem erről van szó! – szakította félbe gyorsan az asszony. – Egyszerűen szerettem volna ... De előbb meg kell mondanom, hogy már régen szerettem volna önnel beszélgetni. Sokat hallottam önről még Szaratovban, és olvastam a dolgait ...

– Szaratovi?

– Nem, Permből jöttem, de Szaratovban laktam egy évig, mielőtt Pétervárra költöztem. Egy nagynéném él ott. De ez nem fontos. Ismerem a *Szovremennyik*ben megjelent írásait, és magam is írok ... próbálok írni, és érdekelnek azok a kérdések, amelyek, gondolom önt is érdeklik, bár valami okból nem foglalkozik velük ...

– A nőkérdésre gondol?

– Igen. De most nem erről van szó. Látja, lehet, hogy nem is mertem volna találkozót kérni öntől, ha nem volna ez a buta eset. Belekerültem egy históriába, amiből botrány is lehet, és ami fő, sértő önre nézve. Először nem hittem volna, de aztán úgy alakult ...

Elhallgatott: megint nehéz helyzetbe került. Már átmentek a Gosztyinij dvor mögötti téren és a Nyevszkij végénél voltak, az óratoronynál, amikor Nyikolaj Gavrilovics balra fordult, el a forgalmas Nyevszkijtől, a hintók zörgésétől és a kocsisok kiabálásától.

– Menjünk erre, a mellékutcákon át a Kamennij-hídig. Itt nincs olyan zaj, nyugodtan lehet beszélgetni. Rendben van?

– Igen.

– Akkor beszéljen. Beszéljen egyszerűen, ne keresgélje a szavakat.

Az asszony bólintott és folytatta:

– Egyik ismerősömnél, nem Selgunovéknál, egy úr, nem mondom meg a nevét, aljas dolgokat mondott Olga Szokratovnáról. Követeltem, hogy vonja vissza a szavait és figyelmeztettem, hogy ha nem kér bocsánatot, pofon verem. Még nincs vége – előzte meg Nyikolaj Gavrilovicsot, aki nevetni kezdett és mondani akart valamit. – Győzködni kezdtek, hogy ez az úr csupán elismételte azt,

amit már egy másik úr is mondott, aki ekkor nem volt ott. Akkor annak is adok egy pofont, mondtam. Ezzel eljöttem. És kész vagyok megtartani a szavamat. De aztán a következőkre gondoltam: védelmére keltem önnek és Olga Szokratovnának, de nem tudom, hogy nem teszek-e ezzel rossz szolgálatot.

– Ezt jól gondolta – jegyezte meg gunyorosan Nyikolaj Gavrilovics.

– Az esetet szétkürtölik, pletykálnak róla, meghurcolják az ön nevét. Az a másik úr jelentős személyiség. Nem a saját jó híremet féltem, nem akarok örökre Pétervárott maradni, de ön más eset. Úgy döntöttem, előbb önnel kell beszélnem.

– Okosan tette.

– De most nem tudom, mit tegyek.

– Mit kellene tennie? Semmit. Butaság az egész. És mit mondott az az úr?

– Nem tudom elismételni. Aljasságot.

– Magam is megmondhatom. Akarja? Olga Szokratovna flörtjeiről beszélt. Igaz?

– Igen.

– Neveket is mondott? (Csönd.) Mondott vagy nem?

– Egy nevet mondott.

– Szavickij?

– Igen.

– És mondott még valamit?

– Mondott.

– Valószínűleg a gyermekükről, nem?

– De igen, arról.

– És önt ez elkeserítette, ugye? Sértőnek érezte miattam?

Anna Arkagyevna csodálkozva nézett rá. A férfi teljesen nyugodt volt, mintha nem is róla lett volna szó, és őrajta csúfolódnék.

– Nem is tudom... Kellemetlen volt. Ön sem engedte volna meg a helyemben, hogy pletykáljanak a füle hallatára egy olyan emberről, akit tisztel.

– Igen, valószínűleg. És miattam érezte sértve magát, amikor hallotta?

– Nem tudom, hogyan is mondjam... – Zavarba jött, kezdte sejteni, hova akar kilyukadni Nyikolaj Gavrilovics.

– Azelőtt semmi effélét nem hallott?

– Nem, miért hallottam volna? – mondta és megint zavarba jött: érezte, hogy tapintatlanságot mondott. – Vagyis azt akartam mondani...

Mérges arccal szakította félbe, felnagyítva haragját:

– Hagyja abba végre a szalonképes kifejezések keresgélését! Én nem vagyok széplány, hogy megsértődjem, maga meg, noha szép lány, van olyan okos, hogy ne törődjön ilyen butaságokkal. Tehát hallott már valami hasonlót azelőtt is?

– Mást hallottam, de ezt nem.

– Tehát mégis ez keserítette el?

– Egy kissé – vallotta be az asszony.

A férfi felnevetett:

– És ezt éppen ön mondja, asszonyom. Egy olyan asszony, aki az emancipációról ír. Mit mondjak arról, ami a férfiak fejében, a férfiak túlnyomó többségének a fejében kering? És ezzel a teherrel a fejekben mi még valamiféle reformokban reménykedünk, bízunk a haladásban... Szegényke. Engem sajnál. Azt gondolja, hogy az én életem egy tragédia. Hogyan magyarázzam meg önnek, hogy nincs semmilyen tragédia, ellenkezőleg, boldogság van, amilyenről nem is álmodott senki maguk közül, és nem is fog soha, amíg nem tanulják meg a saját szemükkel nézni a világot és önmagukat... Megszokták, hogy a boldogság a birtoklás. Birtokolják a köpenyüket, birtokolják a nőt, köpeny és feleség ugyanaz a dolog! Át lehet engedni jó fizetéssel járó állás fejében egy előkelő pártfogónak, akkor nincs tragédia, senki se nevezi az ilyen férjet boldogtalan fráternak, nem fogják sajnálni, ellenkezőleg, lelkesen mondják: milyen ügyes, milyen bölcs! De merjen valaki lemondani a birtok jogáról nője felett: elsőnek maguk, asszonyok fordulnak el lenéző együttérzéssel az ilyen embertől: micsoda férfi! Maguk bizony, a nővéreink... De milyen nővéreink is maguk? Cselédek voltak és azok is maradtak...

Annyira belemelegedett, észre sem vette, hogy elengedte útitársnője karját, és egy lépéssel eltávolodott tőle. És miközben hozzá beszélt, nem őt látta maga előtt, hanem a csuda tudja, kit... Az asszony lelkesen nézte.

– Bocsásson meg, elragadtattam magam. Nem önről beszélek, remélem, érti... Önt minden bizonnyal ez a kérdés érdekli: szeretem-e a feleségemet? Igen, szeretem. Szeret-e ő engem? Igen, sze-

ret. A maga módján, de szeret. Féltékeny vagyok-e? Nem. Engem nem érdekelnek a feleségem viszonyai, bárkivel legyen is kapcsolatban, ez az ő magánügye. Engem csak annyiban érdekel, hogy ettől függ az ő lelkiállapota, és pontosan annyira érdekel, amennyit ebből ő maga szükségesnek tart közölni velem. Egyébként, nincsenek előttem titkai. Én vagyok a legjobb barátja. Ezt nem én gondolom így, hanem ő. Kielégítettem a kíváncsiságát?

Az asszony arcán még mindig az a lelkes kifejezés látszott. A férfi kérdésére bocsánatkérő hangon válaszolt, ami a legkevésbé sem illet a habitusához:

– Igen, most már látom, mekkora butaság volt részemről ennek a beszélgetésnek a forszírozása. Borzasztóan kínos nekem. Őszintén sajnálom. Bocsásson meg.

A férfi megengesztelődött:

– Ugyan már...

– És nagyon sajnálom, hogy beleártottam magam ebbe az ügybe. Természetesen önnek igaza van, jobb egyáltalán oda se figyelni az ilyen dolgokra. A következőket fogom tenni. Egyszerűen nem járok el többé abba a házba, ahol ez az egész történt, és kész. Noha a rokonaim. Megszakítom velük a kapcsolatot.

– Nem túlzás ez?

– Nem, megszakítom. Most már látom, hogy ez lesz a legjobb. De örülök, hogy beszéltem önnel. Most már sok mindent értek.

– Mit például?

– Sok mindent. Például azt, hogy miért nem ír ön az emancipációról.

– Miért nem?

– Nem, erről most nem tudok önnel beszélgetni. Még nem ismerjük eléggé egymást. Mindketten zavarban lennénk.

– Na tessék! Tehát mégsem elégítette ki az, amit az Olga Szokratovnával való kapcsolatomról mondtam. Nos, rendben van, várjunk, amíg jobban megismerjük egymást – mondta egy kis gúnnyal.

– Igen, várjunk – válaszolta az asszony teljesen komolyan.

Átmentek a Kamennij-hídon és elindultak a Gorohovaján, először a napos oldalon, aztán átmentek az árnyékba. A napos oldalon sokan voltak. A nap már melegített, és néhány kapualjban, amelyet nem árnyékoltak be az utca szemközti oldalának házai, idős úriasszonyok üldögéltek a házakból kihozott székeken, tőlük

kicsit odébb cselédek, szolgák, kocsisok álldogáltak, szintén a napnak örvendezve. Idilli béke és nyugalom: minden a maga helyén, ahogy egy éve, ahogy tíz éve, semmi sem változott...

Egyébként, nem is igaz, vannak változások: az egyik ilyen cselédhad előtt, mint Nyikolaj Gavrilovics észrevette az utca árnyékos oldaláról, egy úr hangosan felolvasott egy újságból, nyilván a jobbágyrendeletek szövegét – ezt könnyen ki lehetett találni a felolvasó gesztusaiból, szüneteiből és a hallgatóság reagálásából; ez a kép az utóbbi napokban megszokottá vált. A nép belemélyedt a rendeletekbe, sehogy se fogta föl az értelmét.

– Mellesleg, miről ír most? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics, újból hölgyéhez fordulva.

– Vitacikkeket az újságokba és folyóiratokba azokról az írásokról, amelyek minket, nőket érintenek. Például a *Russzkij Vesztnyik*-ben jelent meg nemrég egy cikkecském.

– Melyik számban? Ebben az évben?

– Nem, még tavaly... – kezdte magyarázni, de aztán elhallgatott.

– De melyik számban?

– Nem, nem akarom, hogy elolvassa – és nem mondta meg a folyóirat számát.

– Miért?

– Most erre nincs szükség. Amikor írtam önnek, meg is akartam kérni, hogy olvassa el ezt a cikkecskét. De nem mertem, most meg már fölösleges.

– Ahogy tetszik.

Mindketten elhallgattak, és sokáig csendben mentek. A férfi bosszús volt és gyámoltalan: minek kellett ilyen hirtelen megnyílnia? A legelején gátat kellett volna szabni beszélgetésüknek. És nem kellett volna belemennie ebbe a teljesen fölösleges sétába. Mindig így van: nem tud megszabadulni a tolakodó emberektől, nem tud félbeszakítani egy elhúzódó, értelmetlen beszélgetést...

Jó volna, ha most történne valami, ami miatt itthagyhatná ezt a hölgyet, beültethetné egy bérkocsiba, ott a Bolsaja Morszkaja sarkán van is bérkocsi, ő maga meg sietne haza, ahol már várják. Otthon várják, biztosan várják, és várja a munka is, ő meg ilyen ostobaságokra vesztegeti az idejét. Rásandított az asszonyra: úgy tűnt, teljesen elégedett és jókedvű, gondtalanul támaszkodott a férfi kar-

jára, és előrenézett. De érezte, hogy ő is zavarban van, őt is nyomasztja, hogy mellette kell mennie, pedig most neki is egyedül volna a legjobb. De nem csinálhatjuk azt, amit a józan eszünk diktál, az illem nem engedi. Az etikett gúzsba köt és sehová sem menekülhetsz...

Amikor átmentek az Izsák téren, és már elhaladtak Miklós cár szobra mellett, Anna Arkagyevna felnevetett, mert meglátta, hogy Nyikolaj Gavrilovics direkt elfordítja fejét a szobortól. A téren nagy volt a tömeg, láthatólag vidékiek, mindenki az emlékművet nézte: már csak azért is, akarva nem akarva, abba az irányba kellett volna nézni. De Nyikolaj Gavrilovics nem nézett oda.

– Min nevet? – kérdezte mosolyogva.

– Ön úgy el van foglalva a gondolataival – válaszolta az asszony –, hogy rá se nézett Klodt szobrára.

– Téved. Egyáltalán nem azért – magyarázta.

– Hát miért?

– Azért, amiért most sem nézek oda, amikor ön róla beszél. És amiért mindig elkerülöm ezt a teret azóta, hogy ideállították ezt a szobrot.

– Nem tetszik?

– Miért, önnek tetszik?

– Hiszen gyönyörű munka!

– Már hogy lehetne gyönyörű munka egy Miklós-szobor?

– Mi köze van ehhez Miklósnak? Semmi köze hozzá mint műalkotáshoz.

– Valóban? Én eddig úgy tudtam, hogy ez a műalkotás Miklós cár szobra, nem pedig Gogolé, az íróé. Úgy látszik, tévedtem.

– De hiszen nem a szobor elnevezéséről van szó! Miklós cár csupán modellje volt a szobrásznak, semmi több. Mi az, ami ebben a szoborban különösen a cárra emlékeztet? Még külsőleg sem hasonlít rá. Itt nem a lovas a fontos, hanem a ló, mint Klodt báró minden művében. Csodálja meg csak ezt a lovat! Talán a ló tehet róla, hogy az uralkodó ül rajta?

Az asszony ezt olyan energikus, vidám hévvel mondta, hogy maga is elnevette magát. Mosolygott Nyikolaj Gavrilovics is.

– A ló valóban nem bűnös – mondta.

– Tehát meggyőztem?

– Nem, nem győzött meg.

– De miért? Magyarázza meg, kérem.

Nyikolaj Gavrilovics, miután kikacagta magát, megmagyarázta:

– Jó, tegyük fel, hogy meggyőzött. Meggyőzött arról, hogy majd valamikor lehetséges, hogy úgy fogják felfogni ezt a szobrot, ahogy ön szerint kellene: mint a tiszta szépséget ...

– Énszerintem?

– Jó, nem ön szerint. Druzsinyin és Katkov szerint, ön pedig egyetért velük. Legyen. De mikor lesz ez? Amikor ennek a lovasnak a neve elszáll az emberek emlékezetéből. Most már így van. Túlságosan jól emlékszünk még erre az úrra. Az utálaton kívül mit tud kiváltani a neve minden egészséges gondolkodású orosz emberből? Miféle szépség az, amit a közönségesség és az aljasság képe vált ki, ami nem örömöt, hanem undort kelt. Az ilyen szépség már nem is szép, hanem maga a rút. A ló nem bűnös, de mi tudjuk, hogy nekünk nem akármilyen lovat állítottak ki oda, hanem a Miklós cár lovát. Nem, akkor jobb, ha megfosztom magam attól az élménytől, hogy gyönyörködjem Klodt lovának tökéletes formáiban, minthogy ismételten eszembe jusson a ló gazdája.

– És tényleg igaz, hogy mostanában nem megy át ezen a téren?

– Nem járok erre. Pedig ez volt a kedvenc terem. Keresztül-kasul bejártam, addig, amíg nem találtam meg azt a pontot, ahonnan a legjobb rálátás nyílik az Izsákra. Szerettem ezt csinálni. Szerettem nézni, ahogyan a nap megcsillan a kupoláin. Íme a példa arra, amikor a szépséget önmagában véve érzékelhetjük, nem zavarja az az obskurantizmus, amely az épület rendeltetésével kapcsolatos. És most le kellett mondanom erről az élvezetről. Nincs mit tenni. A körülményeket figyelembe kell venni.

Vajon tréfált vagy komolyan beszélt? Mégis inkább tréfált, és Anna Arkagyevna úgy döntött, ő is humorosan fejezi be a beszélgetést.

– Nagyon sajnálom, hogy miattam kénytelen volt megszegni a fogadalmát.

– Nem számít. Nincs nagy baj. Hiszen nem is néztem meg a maga művészeti csodáját.

Már odaértek Anna Arkagyevna házának magas kapujához, melyet a második emelet magasságában kiugró kovácsoltvas fedél védett.

– Az én ablakaim mindjárt a fedél felett vannak – mondta az

asszony, amikor megálltak a bejárat előtt. – Szívesen látnám önt, a szaratovi nénikémmel lakom együtt, akiről beszéltem önnek, ő nagyon örülne, ha megismerkedhetne önnel, de félek, hogy feltartom. Már így is visszaéltem a türelmével, annyi időt raboltam öntől. Meghívhatom? – s kicsit szomorú mosollyal nézett rá.

– Ne hívjon meg. Most tényleg nem érek rá. Vendégeket várok.

Az asszony a kezét nyújtotta.

– Isten áldja. Köszönöm a sétát. És kérem, bocsásson meg...

A férfi félbeszakította:

– Nem kell mentegetőznie. Egy jót sétáltunk. Ég áldja.

Megszorította a kezét és elment, nagyon elégedetten, amiért az asszony nem kérte, hogy látogassa meg egy másik alkalommal, kellemetlen lett volna megtagadni, üres ígéreteket pedig nem szeretett tenni.

2

Nem messze, az utca másik oldalán két kocsi állt, Nyikolaj Gavrilovics hozzájuk indult. Hozzá közelebb egy falusi kocsis taratajkája állt, kicsit távolabb egy hintó, aminek kocsisa a fővárosi luxusbérkocsisok divatja szerint volt öltözve: meleg cilinder, csíkos, vastag ülepű nadrág, a derékon piros öv. Már kezdte is igazítani a kantárszárat, bizonyos lévén abban, hogy a jól öltözött úr őt választja. De az úr az egyszerű kocsit választotta és a Vaszilij-szigetre hajtatott, a Bolsoj Proszpektre.

– A tőzsde mögött? Azt ismerjük. – A kocsis nagyon elégedett volt, amiért az úr mellette döntött, csettintett a lovacskának, meglegyintette, megcsapta a kantárszárral, hogy gyors ügetésre fogja.

Gyorsan elhúztak a hintó mellett: az úri kocsis megvető pillantással kísérte őket. Amikor egy kissé eltávolodtak, Nyikolaj Gavrilovics leintette az igyekvő parasztot:

– Ne hajszold, nem sietek.

A kocsis rögtön lazított a kantárszáron. A ló könnyed poroszkálásra váltott.

Ez a paraszt – fürge, még nem öreg, tömzsi emberke – vastag katonaposztóból készült, zöld színű, formátlan kaftánt, a kaftán fölött szaratovi köpenyt viselt, a fején pedig zöld fülessapkát ugyanabból a posztóból. Külsejéből ítélve a pétervári vagy más közeli

kormányzóság valamelyik földesurának lehetett a jobbágya, az ilyenek télen, amikor nincs mezei munka, feljönnek a fővárosba egy-két hónapra a saját szánjukon vagy bricskájukon, amelyen utast lehet szállítani vagy könnyebb terhet fuvarozni. Vannak köztük értelmes emberek, akik sokat láttak és szeretnek beszélgetni, s akiket mindig érdekes meghallgatni.

– Hová való vagy, kedvesem? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics.

– Hová? Pityeriek vagyunk, bátyuska, Luga mellől. Van egy ilyen város, amit Lugának hívnak. Hallottál róla? – A kocsis élénken hátrafordult, és kíváncsian nézte utasát.

– Hallottam. Régóta vagy itt?

– Csak három napja, és már itt az ideje hazamenni.

– Hogyhogy?

– Hát tudod, bátyuska, megjött a szabadság, azt mondják, hasítanak földet. Itt az ideje hazamenni.

– Mindössze három napra jöttél?

– Nem a saját jószántamból, kedves uram. Az uraságnak szállítottunk faluról. A többiek már mind visszamentek, csak én maradtam. Gondoltam, egy kicsit furikázok Pityerbe. Az úr elengedett. Fiatal uraságunk van. Semmi baj vele, jó ember.

– És te ezzel a taratajkával álltál be a kocsisorba? – kocogtatta meg Nyikolaj Gavrilovics a nyitott kocsi faülését.

– Nem, ez a hintó nem az enyém – nevetett a kocsis. – Ezt itt kaptam kölcsön egy földimtől. Nem vagyok új Pityerben. Amikor fiatal voltam, három évig kocsiskodtam. Úrbér fejében.

– Azt mondod, jó az uratok. Akkor miért nem ad nektek földet, ha jó. Fogná és odaadná, nem részenként, hanem megváltás nélkül.

– Ingyen?

– Ingyen.

A kocsis újra hátrafordult, cinkos mosollyal az utasra nézett: értjük ám mi is a tréfát!

– Szóval vannak olyan urak, akik odaadják?

– Hát te hogyan gondolod, vannak ilyen urak?

A kocsis megint az utas felé fordult, és mosolyogva ingatta a fejét. De nem felelt. Válasz helyett – minek a sok fecsegés? – a kantárszárat igazgatta, csapkodta a lovat, ügetésre fogta.

Amíg átmentek a téren, ahol a szobor állt, nem beszéltek. Mö-

götte balra fordultak az Admiralitáshoz. Ekkor Nyikolaj Gavrilovics újból szóba elegyedett a kocsissal.

– No és mit fogtok csinálni, ha földet kaptok?

A kocsis nem válaszolt rögtön. Elgondolkodott, visszafogta a lovat, amíg az futását nyugodt poroszkálásra váltotta, és visszakérdezett:

– De sokat adnak-e bátyuska? Te biztos tudod. Mi buták vagyunk, semmit se tudunk. Semmit se értünk.

– A rendelet szerint abból a földből amit most használtok, a negyedétől a feléig kaphattok.

– Nocsak! Aztán mennyit kell ledolgozni ezért a lehasított földért az úrnak? Mennyit?

– Amíg le nem dolgozzátok az egészet, amennyibe a föld kerül. Amennyire az úr értékeli.

– Például, ez mit jelent? Hogyan kell érteni? Mennyit kell dolgozni? Mi változik?

– Nos, az első két évben semmi sem változik, felmérik a földet, aztán hosszú időre el lesztek kötelezve a földesuratoknak. Hogy ez mit jelent? Majdnem semmiben sem különbözik a mostani helyzettől, a földesúrtól se elmenni nem lehet, sem a juttatott földet otthagyni. Ez hét évig így lesz, ahogy a papír ígéri, de lehet, hogy valójában tizenhét vagy huszonhét lesz belőle a halogatások miatt. Tudod, hogy mennek a dolgok nálunk. Ezen idő alatt ugyanolyan jobbágyok lesztek. Aztán megváltás alatt lesztek, már nem az úrral, hanem a kincstárral lesz dolgotok, a kincstárba kell befizetni a maradékot, amíg le nem szurkoljátok a megváltás teljes összegét. Hogy meddig fogjátok fizetni, testvér, azt csak a jó isten tudja, lehet hogy egész életetekben és még a gyerekeitekében is.

– Azt mondd meg, miért ácsingóznak erre a földre az urak? Miért követelnek fizetséget ezért a földért? Mindig is jobbágyföld volt. A parasztokat táplálta. Az uraságnak megvan a maga földje, amit robotban művelünk. Hát kevés az a föld? Neki egyedül van annyi, mint az összes parasztnak.

– Jobbágyföld, azt mondod?

– Igen.

– Aztán mondd csak, miért teljesítesz te robotot a földesuradnak?

– Hogyhogy miért? – A paraszt megdöbbent. – Így volt ősidőktől fogva . . .

– Pontosan ősidőktől fogva. Nem testvér, nem jobbágyföld az. A rendelet szerint az összes föld a földesuraké, az urasági is, meg az is, amelyik titeket táplál. Neked csak engedélyt adott az úr, hogy felszántsad, vagy szénát kaszálj róla, ezért teljesíted neki a robotot. Most az a föld, amit neked kimérnek, a tied is lesz. De csak azután, hogy teljes egészében ledolgozod. Hogy ledolgozod-e testvér, azt nem tudom. Erről nem merek véleményt mondani. Egyet azonban tudok: rosszul megy majd nektek parasztoknak. Eddig is rossz volt, ezután még rosszabb lesz. Sajnállak benneteket.

– Akkor hát még többet kell dógozni, mint rég?

– Ez már így van.

– Hogy lehet ez? Magyarázd meg, légy szíves.

A kocsis most oldalvást ült, mohón figyelt, fölszegte kis, hegyes szakállát.

– Nézzünk egy példát. Eddig volt nektek a faluban portánként négy gyeszjatyina szántótok, most kaptok majd kettőt vagy csak egyet. És a két gyeszjatyináért majdnem ugyanannyi robotot fogtok teljesíteni, mint azelőtt a négyért. Aki meg úrbéres, az majdnem annyit fizet, mint azelőtt a négy gyeszjatyináért. Szóval a kötelezettségek nemigen csökkennek. A föld meg a fele lesz, esetleg csak a negyede. Mondd, meg tudtok lenni a fele földből?

– Hogy gondolod, bátyuska, hogy megleszünk? Sehogyan se tudnánk meglenni.

– Akkor hát szépen odamegy az egész falu az urasághoz, és alázatosan megkéritek: adj egy kis földecskével többet, a cári rendelet nagyon keveset hagyott, nem élünk meg belőle. Ő meg ad. Miért ne adna? Neki nincs abból haszna, ha a földje üres. Ad. Abból a földből, amit elvettek tőletek. De azt mondja: ezentúl úrbért fizettek érte vagy több robotot adtok. És annyit kér, amennyit akar. Úgyhogy a mostani semminek tűnik majd. Pedig olyan könnyű az? Te talán nem is tudod, milyen istenverése egy ilyen hátralék? Tudod vagy nem? Miért hallgatsz?

A paraszt nagy erőlködéssel lehúzta a száját: nem volt kedve tréfálni. Érthetetlenül motyogott valamit, csupán az utas kedvéért:

– Hogyne tudnánk? Hogyne . . .

– Tönkretesz benneteket az úr, aztán végképp elűz a földről,

amikor vége lesz a megszabott időnek, és elmehettek tőle. Úgy megszorongat, összeprésel, úgy megnyomorít, hogy ti magatok szöktök el tőle. A föld meg neki marad vagy a faluközösségnek, mármint azoknak, akik erősebbek, akik a közösséget a markukban tartják, akik a többieket nyúzzák. De ti hova mentek? A városba? A városok, a gyárak mind tele vannak, nem kell oda ember. Egy kiút van: zsellérnek szegődni. A zsellérnek most sincs valami jó élete, mi lesz akkor, ha majd ezrek kóborolnak az országban? Az lesz... Ne haragudj azért, amit mondok. Te kérted, hogy magyarázzam meg, én meg elmagyarázom, ahogy én értem. Így lesz-e vagy nem? Ki tudja? Majd kiderül. De nem tudlak semmivel sem vigasztalni.

– Jaj, bátyuska, jobb nem lesz, az már látszik. De mit tegyünk? Ahogy lesz, úgy lesz. Isten akarata.

– Isten akarata, hát persze. Az isten aztán nagyon pártfogolja, testvér, a parasztokat. De elveszik tőletek a földet, nem nézik istent.

– Mit lehet tenni? Elveszik. A barázdára nem fekhetsz rá, nem tudod betakarni. Úgy lesz, ahogy az urak akarják. Az urakkal nem lehet szembeszállni. Gyengék vagyunk mi ahhoz.

– Már próbáltátok?

– Mit? Szembeszállni?

– Igen, szembeszállni.

A kocsis felnevetett:

– Igen, próbáltuk.

Már a Blagovesenszkij-hídnál jártak, a kocsis gyorsabb ügetésre fogta a lovat, hogy mihamarabb átjussanak a rakparton, ahol jobbra is, balra is szüntelenül áradtak a hintók. Amikor felértek a hídra, újból visszafogta a lovat, nem lehetett gyorsabban, mint lépésben menni, előttük vánszorgott egy szekér, amin valamilyen keresztfát szállítottak, olyan széleset, hogy majdnem az egész utat elfoglalta. Nyikolaj Gavrilovics közelebb ült a kocsishoz, és az mesélni kezdett.

Most jobban megnézhette az arcát. Átlagos parasztarc, sovány, szegletes, széltől cserzett, erős száj és járomcsont, gyér szakáll, csak a szeme tűnt ki, az is csak ha közelről nézték. A szemét félig eltakarta leeresztett szemhéja, és ettől álmosnak látszott, de a keskeny rés mögött szeme élénken ide-oda járt, mohón magába szívott mindent, amit látni lehetett a környező világból: makacs, ravasz szem

volt. A paraszt valószínűleg tisztában volt szemének ezzel a sajátosságával, ezért nem szívesen nézett beszélgetőpartnere szemébe, nem akarta magát leleplezni, inkább gyakran és gyorsan rápillantott, majd elfordította az arcát, feltehetőleg előnyösebbnek tartotta, ha kevésbé hívja fel magára a figyelmet.

– Az elmúlt nyáron megpróbáltunk ellenkezni – kezdte bizalmasan. – Először megtagadtuk a munkát a járási elöljáró birtokán. Az egyik faluból is, a másikból is ötven ember megegyezett, hogy nem megy hozzá mezei munkára. Nem is mentek el. Az intézőnek azt mondták: nem takarítjuk be az úr gabonáját és a szénáját, és nem adunk fogatot. Hamarosan jön a szabadság, nem fognak minket megbüntetni. Mi pedig a szomszéd birtokról, Zajasnyából várjuk, mi lesz. Megbüntetik-e őket az urak, vagy nem? És mivel végződött? Tudjuk mivel . . .

– Várj csak! – szakította félbe Nyikolaj Gavrilovics. – Azt mondod, hogy az elöljáró birtokán kezdődött. Miért ott? Történt ott valami ezt megelőzőleg?

– Mi történt volna? Semmi se történt. Ők kezdték.

– De miért ők? Miért nem ti például? Vagy valaki más?

– Mindig vannak, akik elkezdik.

– Mindig vannak, akik elkezdik?

– Persze, akik először csinálják. Aztán a többiek utánuk mennek. Az elsők pedig tartják a hátukat. Őket ütik elsőnek – nevetett a paraszt és folytatta, az utas biztató pillantásától felbátorodva. – Tudod, megjelent nálunk a faluban Varlaam Kuzmin, az kezdte. Ő meg három hozzá hasonló vette rá a többit. Hozzánk is jöttek, hogy tartsunk velük. Nálunk is akadtak néhányan, nagyon zajongtak, hogy vágjunk bele. Aztán mi lett? Ahogy elkezdődött, az intéző le akarta fogatni Varlaam Kuzmint, de a nép nem adta ki. Másnap katonákat küldtek, megvesszőzték akit kellett, a felbujtókat, Kuzmint és még néhányat a mieink közül, elvittek Lugába, volt, akit még messzebbre. Hát így sikerült a próba.

Az előttük haladó szekér hirtelen megállt, valami történt vele, a keresztfa erősen jobbra csúszott, félrehúzta a kocsit, a szállítmányt kísérő parasztok futkosni kezdtek körülötte. Most meg lehetett kerülni, és a kocsis gyorsan élt is ezzel a lehetőséggel.

Amikor megkerülték a szekeret, Nyikolaj Gavrilovics megkérdezte:

– Rendben van, ez volt azelőtt. És most mi van?
– Hogyhogy most? – kezdett fülelni a paraszt.
– Felolvasták a rendeletet?
– Most semmi – felelte a paraszt, úgy téve, mintha a második kérdést nem hallotta volna. – Semmit sem tudunk – hadarta. – Mit tudunk mi, ugyan mit tudhatunk.

Láthatólag nem tetszett neki, hogy az utas a rendelet után érdeklődik, elkomorult és arrébb húzódott. Nyikolaj Gavrilovics nem nyugtalanította tovább.

Amikor kiértek a Bolsoj Proszpektre, Nyikolaj Gavrilovics megmutatta, hogy melyik házhoz igyekszik, és megkérdezte, bár nem nagyon számított rá, hogy feleletet kap:

– Hogy hívnak? Hátha találkozunk még. Ha felétek járok, a Zajasnyátokban, benézek hozzátok. Kíváncsi vagyok, hogy fogtok élni az új világban. No, vendégül látsz?

A kocsis készségesen válaszolt, mintha nem épp az előbb fordult volna el tőle.

– Örülni fogunk – mondta szerényen, elégedetten azzal, hogy az utas előadta kissé különös kérését. – Engem pedig Fjodor Potapov Mihejevnek hívnak.

Nyikolaj Gavrilovics fizetett és búcsút vett a kocsistól.

3

A bejárat előtt néhány fogat áll, s legalább az egyik közülük biztosan Nyikolaj Gavrilovicshoz jött: Nyekraszov hintója volt. Valószínűleg az imént érkezett, mert a kocsis még a felhevült, prüszkölő, tajtékos lovak körül járkált, a szerszámot igazgatta rajtuk.

Nyekraszovon kívül mások is voltak: Mihajlov és Selgunov. Selgunovról az előszobában függő katonai köpeny árulkodott és a kardja, amelyet hanyagul a tükör alatti asztalkára dobott, Mihajlovról pedig a hangja, amely kihallatszott a szobából: szokása szerint ő szónokolt, a többiek hallgatták.

Nyikolaj Gavrilovics más vendéget várt, az *Ekonomicseszkij Ukazatyel* * kiadó szerkesztőjét, Ivan Vasziljevics Vernadszkijt, akivel

* *Gazdasági Híradó. – A ford.*

néhány évvel ezelőtt sajtóvitája volt a faluközösségről, és akivel az utóbbi napokban eléggé váratlan kapcsolatba került. Az egész azzal kezdődött, hogy február végén egy nagy ebéden, amelyen a cenzorokat vendégelték meg, néhány pétervári szerkesztő és író között az került szóba, hogyan lehetne könnyíteni a sajtó helyzetén. Ezen az ebéden Vernadszkij és Csernisevszkij is részt vett, mindketten elmondták a véleményüket. Nyikolaj Gavrilovics arról beszélt, hogy nem ártana feljegyzést összeállítani a sajtó helyzetéről, és belefoglalni néhány követelést is, mindenekelőtt a sajtó mentesítését az előzetes cenzúrától, alá kellene íratni az összes pétervári és moszkvai szerkesztővel, és úgy adni át a kormánynak, mint az orosz újságírás feliratát. Az elképzelés mindenkinek tetszett, és Vernadszkij azt javasolta Nyikolaj Gavrilovicsnak, hogy állítsa össze a felterjesztést. Nyikolaj Gavrilovics beleegyezett. Vernadszkij kijelentette, hogy ő már régen kidolgozott egy reformtervezetet a cenzúrára vonatkozólag, nyomban el is mondta, és javasolta Nyikolaj Gavrilovicsnak, hogy esetleg használja fel egyes pontjait. Nyikolaj Gavrilovics összeállította a feljegyzést, két napja elvitte Vernadszkijnak, de nem találta otthon, otthagyta hát nála a névjegyével együtt, amire ráírta, hogy csütörtökön délután otthon lesz.

– Jött még valaki? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics a cselédlánytól, aki ajtót nyitott és közölte, hogy az úrnő nincs itthon, a gyerekek a nevelőnővel sétálnak, Nyikolaj Gavrilovicsot meg három úr várja, akiket Jevgenyija Nyikolajevna fogadott.

– Jött még egy úr, nem tudott várni, megkért, hogy adjak át egy csomagot. Azonnal hozom! – s a lány kiszaladt az előszobából.

Amíg Nyikolaj Gavrilovics levetkőzött, kihozta a cselédszobából a csomagot és Vernadszkij névjegyét.

„Gondoltam. Kár." – mérgelődött Nyikolaj Gavrilovics, amikor meglátta Vernadszkij nevét a kártyán.

– Régen volt itt ez az úr?

– Nem régen. Egy órája sincs.

„Kár. Megnyerhettem volna" – ismét bosszúsan gondolt a haszontalanul elfecsérelt órára, felesleges sétájára ezzel a furcsa A. F-fel. Kibontotta a csomagot. Az ő feljegyzése volt benne Vernadszkij ceruzás megjegyzéseivel a margón. A névjegyre ez volt írva: „Néhány pontot meg kellene beszélni."

– És ezek az urak régóta itt vannak? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics, a szalon irányába mutatva.

– Már az előbbi úr után jöttek. Először Mihajlov úr a tiszt úrral. Nyekraszov úr csak az úr előtt valamivel.

– Tudod mit, Olja, öltözz föl, azonnal írok egy levélkét, te meg elviszed a postára. Most mindjárt.

– Rendben van, Nyikolaj Gavrilovics.

Bement a szobájába, és egy cédulára ráírta: „Kedves Uram, hogy ne kerüljük el egymást ismét, legyen otthon szombaton délelőtt 11-kor." Lepecsételte a borítékot, ráírta Vernadszkij címét, kivitte Olgának, aki már fel is öltözött. Kiengedte Olgát, és bement a szalonba.

– Á, végre! Már készültem elmenni, de a húga tartóztatott, mondván, hogy minden pillanatban itt lehet – mondta a maga halk, rekedt hangján Nyekraszov, és felállt, hogy üdvözölje. – Én nem így gondoltam. Beugrottam a nyomdába, ott azt mondták, hogy már elment. Idejövök, de nincs itthon. Hová tűnhet egy nős, bár még fiatal, de igen elfoglalt ember, aki klubokba nem jár, vizitelni nem szeret, a barátait szívesebben fogadja az otthonában? Egy a válasz: egy fiatal hölgy társaságában van. Tehát egyhamar nem kerül elő.

– Eltalálta – válaszolt hasonló stílusban Nyikolaj Gavrilovics –, a nyomda után valóban egy fiatal hölgyet kísértem haza.

– Ez esetben nem szólok semmit. Vegyük úgy, hogy egy szót se szóltam. Most inkább arról, hogy miért jöttem önhöz – terelte gyorsan másra a beszélgetést Nyekraszov, mert érezte, hogy ártatlan tréfája váratlanul kétértelművé vált: Csernisevszkij még azt gondolhatja, hogy ő követte, ha úgy van, ahogy mondja, és csakugyan hölgyet kísérgetett. – Két napja azt mondta nekem Antonovics, hogy ön Vernadszkijjal, Blagoszvetlovval és társaságával elkezdett dolgozni valamilyen anyagon a cenzúráról. Nem hittem el. Tegnap aztán találkoztam Vernadszkijjal, és ő megerősítette, sőt elmondta, hogy ön már össze is állította a felirat tervezetét, amelyet ő már el is olvasott és lelkesedik érte. Ön komolyan beszállt ebbe az ügybe?

– Komolyan.

– Megháborodott? Mi lehet ebből? Komolyan gondolja, hogy eléri a cenzúra eltörlését?

– Miért ne? – válaszolta kis mosollyal Nyikolaj Gavrilovics.

– Hagyja a viccelődést. Mondja meg egyenesen: mi a szándéka?

– Mi a szándékom? Az, hogy ne legyen cenzúra. Az, hogy az oroszországi életkörülmények oly módon alakuljanak, hogy a nép tömegéből több olyan ember tűnjön fel, akiben van kezdeményező-erő, és akiben a becsület előrelátással párosul. Hogy az egyszerű emberek ne tűrjék tovább, hogy szélhámosok zsarnokoskodjanak felettük, és az orruknál fogva vezessék.

– Még mindig tréfál. Adja ide, legalább elolvasom azt a tervezetet. Önnél van?

– Igen. Mindjárt hozom.

Nyikolaj Gavrilovics hozta a felterjesztést. Nyekraszov átlapozta a kéziratot.

– Itt sok minden van. Oda tudná nekem adni? Most nem tudom elolvasni. Holnap visszahozom önnek.

– Jól van.

Nyekraszov Mihajlovra nézett:

– Ön olvasta?

– Nem.

– Meg akarja nézni? Amíg itt vagyok.

– Nem, nem fontos – mondta közömbösen Mihajlov.

– Nem érdekli?

Mihajlov megvonta a vállát, és kitérően válaszolt:

– Majd azután elolvasom.

– És ön, Nyikolaj Vasziljevics?

– Tessék? – Selgunov Jenyicskával beszélgetett, és nem hallotta, miről beszélt Nyekraszov.

– Olvasta ön Nyikolaj Gavrilovics tervezetét?

– Nem, nem olvastam.

– Nem akarja átlapozni? Mert aztán elviszem.

– Nem, köszönöm – válaszolta Selgunov, és újból Jenyicska felé fordult. Oldalvást ült a széken, hanyag pózban, átölelte a szék támláját, keresztbe tette a lábát, az alacsony díványon ülő Jenyicska felé hajolt, mintegy föléje magasodott, és most Mefisztóra hasonlított élesen metszett profiljával, hegyes orrával, prédára leső, összehúzott szemével, vékony szemöldökével, amely széles ívben szaladt a halántékához. De félrevezető volt a kép: a zord külső ellenére kivételesen jó ember volt. Nyikolaj Gavrilovics különös gyengédséggel viseltetett iránta. Ez a gyengéd érzés azután keletkezett benne,

hogy megismerte Selgunovék és Mihajlov viszonyát, mely mintegy megismételte az ő családi történetét, és nem csak az övét, hanem sok más családét is, melyben Selgunov nemeslekűen viselkedett, amire kevés példa akad az emberek között.

Nyikolaj Gavrilovics mosolygott magában, amikor észrevette Nyekraszov csodálkozását, aki Selgunovtól és Mihajlovtól nem várt ilyen közömbösséget.

– Ahogy tetszik. – Nyekraszov összehajtotta a kéziratot, és bő zakójának zsebébe dugta. A másik zsebéből előhúzott egy másik kéziratot, és odaadta Csernisevszkijnek. – Ezt Dobroljubov küldi. A piemonti parlamentről. Jó lenne a harmadik számba. Nézze meg és küldje el Beketovnak. Egyébként nem is fontos megnéznie, jó cikk. Kíváncsi vagyok, Beketov mit mond.

– Hol van most Dobroljubov?

– Hát nem ír önnek?

– Régóta nem kaptam tőle semmit. Pedig január óta két vagy három levelet is küldtem neki. De úgy látszik, nem tud megülni egy helyben. Hol van?

– Firenzében. Bár lehet, hogy már Rómában.

– Mit ír?

– Azt kérdezi, mikor jöjjön vissza.

– Már válaszolt neki?

– Nem, megvárom, hogy Beketov mit mond a cikkről.

– És mit fog neki válaszolni, mikor jöjjön vissza?

– Hogy mikor? Májusban, de augusztusnál ne később. Őszig, tegyük fel, megleszünk nélküle, de augusztusban, amikor közeledik az előfizetések ideje, itt kell hogy legyen. Persze, csak ha egészséges lesz. Kevés az ilyen határozott fellépésű ember. Ön is elutazhatna Szaratovba.

– Mit ír még?

– Aggasztják a pénzügyei. Hogy lesz, mint lesz. Nem szeretne adósa lenni a *Szovremennyik*nek. Furcsa ez a mostani ifjú nemzedék! Én az ő korában nyakig úsztam az adósságban, de nem csüggedtem. És nem vesztem el. Írja meg neki, hogy ne nyugtalankodjék a pénz miatt. Jól állunk, van hatezer előfizetőnk, senkinek sincs ennyi. Minek izgulni?

– Jól van, megírom.

Már kettesben beszélgettek, fel-alá járkálva, Mihajlov otthagyta

őket, amikor Nyekraszov Dobroljubov cikkéről kezdett beszélni, és Selgunovhoz és Jenyicskához csatlakozott. Nyekraszov nem volt valami jó állapotban. Köhögött, arca fájdalmasan eltorzult. Majd egy hete nem látták egymást, nem volt rá szükség, a harmadik szám nyomás alatt volt, a cenzúra kíméletesen bánt vele, ezen a héten Csernisevszkij fő gondja a nyomda volt, Nyekraszov az aktuális szerkesztőségi ügyeket intézte. Nyikolaj Gavrilovics meg akarta kérdezni, hogy mi van vele, de Nyekraszov maga hozta szóba:

– Micsoda ocsmány idők! Mint az állomáson, ha sokáig nincs vonat. Minden kiesik a kezemből. Semmihez sincs kedvem. A várost mintha ellenség ostromolná. Mindenki összevissza rohangál, vár valamit. Mit lehet itt várni! Nincs mit várni. – Kérdőn nézett Csernisevszkijre, de ő hallgatott. – Ráadásul fáj a torkom. Attól tartok, sokáig nyavalyás leszek. Az pedig rondább, mint a halál. El kéne utazni valahová. Leginkább falura. Talán elmúlna a betegségem. Legalább maga eljönne néha hozzám. Jöjjön el Olga Szokratovnával ebédre. Elüldögélünk, elbeszélgetünk erről-arról. Verseket olvasunk. Régieket. Jöjjenek el holnap, jó? A tervezetét is elviheti.

– Rendben van. Megmondom Olga Szokratovnának.

– Próbáltam valami újat írni, de semmi se sikerül. Azt hiszem, soha többé nem fogok verset írni. Érzem, hogy butulok. Ezután csak a *Szvisztok*ba* fogok dolgozni. Anekdotákat szedek rímbe. Adjon tanácsot, mit csináljak?! Ronda az élet!

– Igen, van ilyen – jegyezte meg Csernisevszkij. – Egyszer Goethe is azt hitte, hogy tudós gondolatokat kell versbe szednie. És semmi mást nem csinált.

– Igen? – Nyekraszov csodálkozva nézett rá. – És?

– Megírta *A növények alakváltozását*. A növényi szervek átváltozásáról. Bebizonyította, hogy a különböző növényi szervek hasonlóságát úgy lehet értékelni, mint a fejlődés szakaszait.

– És? Azután?

– Azután megírta a *Faust*ot.

És ezt olyan természetesen mondta el, hogy nem lehetett megállni nevetés nélkül. Nyekraszov felnevetett. Csendesen, alig hallha-

* *Fütty. – A ford.*

tóan, de sokáig nem bírta abbahagyni. Nyikolaj Gavrilovics is nevetett.

– Jaj, de megnevettetett! Önnel nem lehet unatkozni, Nyikolaj Gavrilovics. Megvigasztalt. Köszönöm. De mennem kell. Jöjjenek el holnap! Ég önökkel, uraim – búcsúzott vidáman a fiatalemberektől, és még mindig nevetgélve kiment a szalonból. – Igen, nekem is egy *Faust*ot kéne ilyen váratlanul . . .

Nyikolaj Gavrilovics kikísérte, és visszament a szalonba.

– Mivel nevettette meg? – kérdezte Mihajlov.

– Megvigasztaltam. Teljesen besavanyodott. A korra panaszkodott. Hogy rossz korban élünk. Nincs mit várni – mondta Nyikolaj Gavrilovics elgondolkozva. Majd felnevetett s hozzátette: – Elmeséljem önnek, hogy fogadta a „nagy napot"? Betérek hozzá reggel, még nem kelt fel, a karja kinyújtva a teste mellett, az egyik kezében a rendelet, a feje lehorgasztva. Meglát engem, összerezzen, felül az ágyon, összegyűri a papírt és nagy kínnal kinyögi: „Lám, milyen ez a szabadság. Micsoda szabadság ez!" És ebben a stílusban beszélt még két percig. Amikor megállt, hogy levegőt vegyen, mondom neki: „Hát mit várt? Régóta tudjuk, hogy pontosan ilyen lesz." „Nem – azt mondja –, én nem ezt vártam. Magától értetődik, hogy semmi különöset nem vártam, de hogy így intézzék el!. . ." Hát ilyen Nyikolaj Alekszejevics. Mennyit beszélgettünk, mennyi tintát elpocsékoltunk, hogy megírjuk, milyen lesz majd a törvény. Hát így értjük meg mi egymást.

– Jól van, ez Nyekraszov – nézett Csernisevszkijre értetlenül Selgunov. – Hát önt hogy kell érteni, Nyikolaj Gavrilovics, ezzel a cenzúratervezetével?

Csernisevszkij felnevetett:

– Butaság! Nem érdemes beszélni róla. Térjünk rá a mi dolgunkra. Hiszen valami munkaügyben jött, nem? – váltott témát határozottan.

– Igen, vannak fontosabb ügyek is, mint az ön beszélgetései Vernadszkijjal.

– Gyerünk át hozzám! Jenyicska, bocsáss meg, magadra hagyunk. Bizalmas dolgokat kell megbeszélnünk.

Jenyicska az egész beszélgetés alatt le nem vette a szemét bátyjáról, elpirult, sőt majdnem sírva fakadt szavai hallatán, annyira megsértődött: ő hajlandó meghalni érte, ő pedig mentegetődzik,

bocsánatot kér tőle, mint egy nagyvilági dámától! Tehát még nem bízik benne? Nem fogadja el az áldozatát, hogy hajlandó mindenben őt szolgálni? Fél éve laknak együtt, naponta többször találkoznak, és még mindig nem érti őt?! Felpattant, legyintett és nevetett, hogy leplezze zavarát és sértődöttségét:

– Menjenek csak! Mintha nem tudnék mit csinálni maguk nélkül!

A férfiak kimentek a szobából. Amikor már a folyosón voltak, megszólalt a csengő. Nyikolaj Gavrilovics várt egy kicsit, hogy megnézze, ki jött. A szakácsnő nyitott ajtót. Olga jött vissza kipirulva, feszes arca mint az érett alma: már megjárta a postát, bár lehet, hogy a Második sor sarkán adta le a levelet a boltban – ott is elfogadják.

– Feladtam, Nyikolaj Gavrilovics – jelentette vidáman, amikor észrevette őt a nyitott ajtóban.

4

Amint bementek a dolgozószobába, Mihajlov szenvedélyesen beszélni kezdett, már nem leplezte izgatottságát, nem tartotta szükségesnek. Nem ült le, odament az asztalhoz, megfogta a szék támláját, és idegesen babrálta, hol magához húzta, hol az asztalhoz lökte.

– Nem akartam Nyekraszov előtt mondani, de sok újság van. Borzasztó, hogy semmit sem vesz észre. Kivel találkozik? Nem olyan idők járnak most, hogy nyavalyogni lehessen. Mindenekelőtt azt kell elmondanom, hogy Zserakovszkij, amikor mi itt hétfőn találkoztunk... vagy kedden?

– Kedden.

– Igen, kedden... Zserakovszkijnak igaza volt, amikor azt mondta, hogy a parasztok mindenfelé elégedetlenek a rendelettel és lázadoznak, a forrongások elkerülhetetlenek. Így is van, uraim. Újabb hírek vannak a lázadásokról és katonai megtorlásokról.

– A kijevi kormányzóságban?

– Már tud róla? Igen, a kijeviben. És máshol is. De erről később. Először másról. Érdekes, hogy a parasztok hogyan fogadják a rendeletet. Képzelje el, nem hiszik el, hogy ez az igazi! – Mihaj-

lov nevetett. – Az a véleményük, hogy ezt nem a cár fogalmazta, hanem a földesurak, az igazit pedig a hivatalnokok eldugták, akiket a földesurak lefizettek. Van olyan elképzelés is, hogy a rendelet és a határozat igaziak, de a hivatalnokok rosszul olvassák fel és félremagyarázzák. Ezért a falvakban most a parasztok maguk olvassák el. Az olvasni tudók faluról falura járnak, felolvassák és a maguk módján értelmezik. El lehet képzelni, hogyan.

– Hogyan? – érdeklődött Nyikolaj Gavrilovics.

– Mindenesetre nem úgy, ahogy akkor értelmeznék, ha mellettük állnának a felvilágosult jóakaróik. Egyszóval, uraim . . . – Mihajlov izgalmában akaratlanul is szónokolni kezdett, pedig nagyon igyekezett, hogy egyszerűen beszéljen, tartózkodjon a pátosztól –, eljött a mi időnk. Úgy gondolom, most kell felhívással fordulnunk a néphez. Nem is eggyel!

– És nemcsak a néphez . . . – kezdte volna Selgunov, de Mihajlov nem hagyta szóhoz jutni.

– Igen, a közvéleményhez is, a hadsereghez is, a lakosság mindazon csoportjaihoz, melyekről a télen beszéltünk! A nép mozgolódik. Meg kell próbálni megszervezni ezt a mozgolódást, amíg nem késő. Márcsak azért is, mert éppen most van erre némi lehetőségünk.

– Igazán? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics.

– Ön kételkedik? Természetesen van. Emlékezzen vissza, amikor két évvel ezelőtt a kocsmai lázadások voltak, azon keseregtünk, hogy még írni sincs kinek, hogy megtudjuk, mi történik vidéken. Most meg az összes egyetemi városban körök alakultak. Zserakovszkij már azon ügyködik, hogy az összes pétervári és litvániai kört egy föderációba egyesítse. Hogyha összefogjuk a titkos társaságokat az egész birodalomban . . .

– Na látja, ez az: „hogyha".

– Nem azonnal! De tény, hogy legalábbis Oroszországban százával vannak művelt fiatalemberek, akik hajlandók határozottan fellépni, és már holnap vezetői lehetnek a parasztfelkelésnek. Csak össze kell hangolni a tetteiket.

– Mindössze az a feladat, hogy legyen alaposan megszervezett titkos társaság, és . . .

– Várjunk, amíg létrejön egy ilyen társaság? Ne éljünk a kedvezően alakuló körülményekkel? Egyes csoportokat már most egyesí-

teni lehet! Erre a rétegre kiáltványokkal hathatunk. Most lehetőségünk van rá, hogy ezt megtegyük, és ne éljünk vele?

– Miért ne? Élni kell vele. Ha lehet.

– Ön ebben is kételkedik? Nem bízik a moszkvai nyomdában? Kosztomarov panaszkodott, hogy nem akart vele a nyomdáról beszélni. Kár.

– Uraim, ne térjünk el a tárgytól – mondta Selgunov. – Döntsük el a legfontosabbat: írunk kiáltványt vagy nem? Ha igen, beszéljük meg a tartalmát és lássunk neki. Az én véleményem, hogy írjunk, ne halogassuk. Nyikolaj Gavrilovics, mi az ön véleménye?

– Írjunk – mondta Nyikolaj Gavrilovics egyszerűen, és várta, mit mond még Selgunov.

De Selgunov váratlanul elhallgatott. És Mihajlov is hallgatott. A két jó barát kérdőn nézett Csernisevszkijre: láthatólag nem voltak egészen tisztában vele, mi a véleménye a dolgokról.

– Azt akarják, hogy kifejtsem a véleményemet? – kérdezte ő.

– Igen – bólintott Mihajlov. – Mintha nem lenne meggyőződve róla, hogy érdemes belefognunk a dologba.

– Dehogynem. Egyetértettem Nyikolaj Vasziljeviccsel: részt kell vennünk benne.

– Ebben az esetben érthetetlen a szkepticizmusa. Úgy emlékszem, télen mindenben pontosan megállapodtunk. Lehet, hogy ön változtatott a tervein?

– Semmi sem változott, uraim. Egyszerűen van néhány problémám, amikről most talán nincs értelme beszélni. De ha gondolják, elmondhatom.

– Igen, jobb most mindent megbeszélni. Hogy ne maradjon köztünk semmi tisztázatlan dolog.

– Ahogy parancsolják. De ismétlem: ezek igen általános elképzelések...

Amíg beszélgettek, besötétedett, és Nyikolaj Gavrilovics meggyújtotta mindkét gyertyát. Az asztalra tette őket, ő meg az íróasztalkához ment, rátámaszkodott, és beszélni kezdett; közben az óraláncával játszott:

– Tudják... – Hirtelen abbahagyta, elgondolkozott, elengedte a láncot, összetette mellén a kezét, majd egy pillanat múlva folytatta: – Miről is van szó? Évekig tanulmányoztam a történelmet, és arra a következtetésre jutottam, hogy nemcsak Oroszországban, de még

Európában sem értek meg a feltételek ahhoz, hogy a népi mozgalmak kielégítő eredményre vezessenek, mármint a nép számára kielégítő eredményre, nyomban az események után. Eddig még egyetlen nép sem mentette meg saját magát. Ez valahogy a sors fintora, örökké és mindig ugyanaz: jön egy gondolkodó ember, társakat gyűjt maga köré, felszólítják az embereket az ő javukat szolgáló közös cselekedetre. Összegyűlik a tömeg, és kész cselekedni. Elkezdik a dolgot, félig véghez is viszik, sok erőt fektetnek bele, aztán megjelenik egy szélhámos, elkezd intrikálni: az emberek szájtátva hallgatják, és mennek utána. Ő meg a mocsárba vezeti őket, ahol elmerülnek, s közben azt kiáltják: „A szándékaink tiszták!" Tisztának tiszták, csak az a kár, hogy a tiszta szándékaikkal együtt elpusztulnak. Annak a gondolkodó embernek kevés társa marad, agyondolgozzák magukat, de folytatják az ügyet immáron kevesen, és tönkremennek bele. És nem az a kár, hogy végük van, hanem hogy az ügyet nem végzik be. És ha csak arról van szó, hogy nem végzik be, de rosszabb ennél: kompromittálják. Jönnek a hitványok és azt ordibálják: „Ők akarták, de nem ment nekik, mert nem is lehet!" Az egész nemzet utánuk mondja: „Úgy van, nem lehet. Csak belepusztulunk. Jobb, ha beletörődünk és azokra hallgatunk, akik józanul gondolkodnak." És azok jutnak hatalomra, akik még rosszabbak, mint a régiek. És ez a história ismétlődik az ókortól napjainkig.

Nyikolaj Gavrilovics nyugodtan kezdte, de most kénytelen volt megállni, hogy lecsöndesedjék.

– Természetesen amit már elértek, nem vész kárba – folytatta. – A történelem halad, ha nagyon lassan is. Bár ahhoz, hogy észrevegyük ezt az eredményt, elég hosszú időn keresztül kell figyelnünk az események menetét. Egyes korokban évszázadok is kellenek hozzá... Minek mondom ezt? – szakította félbe magát hirtelen. – Azért, hogy világosan láthassuk, mit várhatunk a közeljövőben. Sokat nem...

– A mostani lázadásoktól? – kérdezte Mihajlov.

– Igen. Függetlenül attól, hogy ezek a mostani parasztlázadások egyesülnek-e egy szélesebb mozgalommá, vagy ezekkel az elszórt megmozdulásokkal be is fejeződik az egész. *Most* kevés értelme van az egésznek. Ezt teljes józansággal be kell vallanunk. A nemzet semmit sem ér el a paraszttömegek jelenlegi szellemi színvonalán.

Már az is sokat elárul, hogy a parasztok a cárban reménykednek. Egyszóval semmi értelme komoly reményeket fűzni a mostani megmozdulásokhoz, és szervezésükről gondoskodni. Hatékonyabban használjuk fel az erőnket, ha a *jövőbeni* mozgalmat készítjük elő. Ebben pedig fel kell használnunk a mostani megmozdulásokat is, meg azokat az új körülményeket is, amelyeket önök említettek ...

– Álljon meg! – szakította félbe Mihajlov. – Miért gondolja, hogy nem lesz széles körű ez a mozgalom?

– Nincs miből kifejlődnie.

– Hogyhogy nincs? És a rendelet? A mostani zendülések a parasztok közvetlen reagálásai a rendeletre. És ez még csak a kezdet.

– A rendelet reakciója csak szóbeli reakció. Úgy lesz-e, ahogy a rendeletben áll vagy nem, ezt a paraszt valószínűleg nem tudja. Nem a szavaktól lázad fel a nép, hanem a tényektől, az életkörülményektől.

– Rendben van, a rendelet csak szó. De két év múlva, amikor befejeződik a föld felmérése, és a parasztot a megkurtított földre szorítják, gondolja, hogy akkor sem lesz semmi?

– Két év múlva várhatók bizonyos események. És erre kell felkészülni. Két év múlva sem valószínű, hogy komoly dolog lesz. De készülni kell rá. És véleményem szerint ...

Mihajlov újból félbeszakította:

– De ha így van, ha semmi sem lesz, és nem is lehet eredménye a tömegmegmozdulásoknak, akkor minek az egészbe beavatkozni? Lehet, hogy nem is kellene?

Csernisevszkij elmosolyodott: Mihajlov mulatságosan kiforgatta a gondolatát.

– A jövőre kell készülni. *Ezért* kell beavatkozni – felelte.

– És a parasztot erre szólítsuk fel?

– Igen, erre.

– De hiszen süket ezekre a szavakra! Nem hallja meg.

– Tőlünk függ, hogyan beszélünk vele.

– Nocsak.

– Igen, így van. Most keveset tudunk tenni. De valamikor el kell kezdeni. A pillanat kedvező, Mihail Larionovics, ebben önnek igaza van. Ki kell használni a helyzetet.

Mihajlov a fejét csóválta, és bosszús hangsúllyal mondta:

– Nem kell túlbonyolítani, Nyikolaj Gavrilovics. A dolog na-

gyon egyszerű. Mi a fontos most? Az, hogy most már tudjuk, mit kell tennünk ma. És azt kell tennünk. Hogy mi lesz holnap, azt majd meglátjuk.

– Így is lehet – egyezett bele Nyikolaj Gavrilovics: nem volt értelme tovább vitatkozni, Mihajlov úgysem hallgatna rá, nem fogadna el semmit, tele van lelkesedéssel, mit lehet csinálni? Selgunovhoz fordult: – Ön is a kiáltványról akart beszélni?

– Igen – válaszolta Selgunov –, gondoljuk meg, hogyan és miről fogunk írni. Ami a parasztokat illeti, világos. Meg kell magyarázni a reform lényegét, ez a legfontosabb. Jó volna levél formájában írni: „Üdvözlet a jobbágyoknak..."

– „A földesúri jobbágyoknak, jóakaróitoktól" – javasolta Csernisevszkij.

– Rendben van – bólintott Selgunov. – A parasztok számára javasolt program is világos: most nem szabad fejjel menni a falnak, meg kell őrizniük magukat, míg eljön az idő, és készülni kell a tettre. Készülni kell a tettre – ismételte meg elgondolkodva. Aztán Csernisevszkijre nézve folytatta: – Nyikolaj Gavrilovics, ön írjon a parasztoknak. Ezt ön érti a legjobban. Mi meg írunk a közvéleménynek és a katonáknak... Igaz is: az egész művelt társadalmunkhoz forduljunk?

– Nem, csak az ifjúsághoz! – jelentette ki határozottan Mihajlov. – Valamennyi rend ifjúságához. És ami a fő: ki kell fejteni Oroszország jövendő rendszerének programját, a mi politikai és társadalmi hitvallásunkat... Ne nézzen rám olyan gúnyosan, Nyikolaj Gavrilovics. Valamikor ki kell fejteni a programunkat, nem?

– De igen. Csak előbb magunk előtt kell tisztázni.

– Miért ne? Mindjárt tisztázhatjuk. Mi Nyikolaj Vasziljeviccsel már fölvázoltunk valamit... A fő pontok – Mihajlov kihúzott a kabátja zsebéből egy darab papírt, a gyertyához hajolt, és felsorolta a pontokat. – Az egésznek az alapja a népjog, a választott és korlátozott hatalom, amely a népünknél már meglevő önkormányzati kezdeményekből fog kifejlődni: a mi faluközösségünk az alapsejt, ezeknek a gyűjtője Oroszország. Törvény előtti egyenlőség, semmiféle rendi korlát és privilégium. A föld nem egyes személyeké, hanem az országé, a közös földet adják ki hosszú lejáratra. A jobbágyrendszer nyomait el kell tüntetni, a felszabadított jobbágyok

átmeneti helyzetét meg kell szüntetni, az egész földesúri tulajdonban levő földet azonnal meg kell váltania a kormánynak vagy az ország rendjeinek. A cenzúra, a testi fenyítés, a cári rendőrség megszüntetése... És még a hadseregről. Mi van itt, ami ön szerint nem helyénvaló?

– Ha a föld nem egyes személyeké, hanem az országé, minek a megváltás?

– Nem említettem, hogy a parasztkérdés megoldásának két útját látjuk; a békés út: felvásárolni a földet, és átadni a közösségnek; a forradalmi út: a föld erőszakos szétosztása, ha a kormány és a társadalom nem hajlandó a megváltásra.

– Ön még reménykedik ebben?

Mihajlov felnevetett:

– Hogy is mondjam? Nem, minek is reménykednék? De utoljára még hivatkozni kell a józan észre... – Nem akart elidőzni ennél a homályos pontnál. – Mi van még?

– Ön semmit sem mond az iparról: a gyárak, manufaktúrák kié legyenek? Lehet, hogy nem olvasta föl az összes pontot?

– Az alapvetőket mind. – Mihajlov újból felnevetett és összenézett Selgunovval. Szemlátomást ennél a pontnál sem akart megállni.

– Abból ítélve, ahogy felveszi a programjába a közösségi csírákat, arra következtetek, hogy a magántulajdon teljes megszüntetésére törekszik. Akkor kié lesz a gyár: a faluközösségé? Vagy a munkásoké? Vagy az államé? Ezt pontosan meg kellene fogalmazni. Vagy önök Oroszország ipari fejlődése, a városi civilizáció ellen vannak? Ha pedig nem – kérdezett tovább gyorsan Nyikolaj Gavrilovics, nehogy Mihajlovnak időt adjon, hogy elkanyarodjon a témától – miért nem nevezi a programját szocialistának vagy kommunistának? Ha zavarják ezek az európai terminusok, lehet találni orosz megfelelőt is. – Mindezt nagyon egyszerű hangnemben mondta, mert ismerte Mihajlov gyengéjét: vonzódik az eredetiskedő elméletekhez, és szívesen csalná lépre velük a barátait. – Vagy nem?

Az ideges, könnyen izgalomba jövő Selgunov nem tudta elviselni Csernisevszkij iróniáját, akaratlan pökhendiséggel, élesen válaszolt.

– Badarság! Mit jelent az, hogy lehet vagy nem lehet? – De rög-

tön hangnemet váltott, és a maga kissé száraz, tárgyilagos modorában folytatta: – Nem ez a lényeg. Mi valóban gondolkodtunk a terminusról. Többek között az ön gazdasági elméletéről is a dolgozókkal kapcsolatban. De nem lehet mindent rögtön eldönteni. Egyébként még visszatérünk erre a témára. Addig meg a következőket csináljuk. Írjuk meg a szövegeket, és majd akkor folytassuk a beszélgetést. A szövegről. Különben sohasem készülünk el vele. Az idő, uraim, nem vár.

– Rendben van – helyeselt Csernisevszkij. – Mikorra javasolják a szövegek elkészítését?

– Jó volna, ha egy hét múlva kész szövegeink lennének – felelte Mihajlov. – Akkorra a moszkvaiak is felkészülnek. Megállapodtunk Kosztomarovval, hogy eljön vagy küld valakit a diákok közül, amikor már mindennel készen lesznek.

– Amikor mindennel készen lesznek? Most nincsenek készen?

– Ah, nem is mondtam: elhatározták, hogy kicserélik a nyomdagépet, egy jobbat szereznek helyette vagy ilyesmi, és ezt most intézik. Egyébként lehet, hogy pénz is kell nekik, úgy száz-kétszáz rubel. Gondoskodni kell róla.

– Gondoskodunk róla.

– Nos, uraim, búcsúzzunk és dologra! – Mihajlov vidáman mosolygott, noha nem ült le egész idő alatt, nagy robajjal lökte székét az asztalhoz.

A két jóbarát kiment a dolgozószobából, és az előszobába igyekezett.

Amikor elmentek a szalon mellett, Nyikolaj Gavrilovics észrevette ott a félhomályban Sztugyenszkij nyúlánk alakját, aki magányosan jött-ment, egy nyitott füzettel, feltehetően francia szótárral a kezében és a szavakat magolta, hogy ne vesszen kárba az ideje. Mindig negyed hétkor szokott jönni, most hét óra felé járhatott, tehát több mint egy fél órája itt van és várja, hogy mikor szabadul fel Nyikolaj Gavrilovics. Csernyisevszkij mindennap dolgozott vele három-négy órát, cikkeket diktált vagy a Mill-fordítást. Jenyicska nem volt a szalonban: Sztugyenszkij nem számított vendégnek, nem kellett vele foglalkozni, s Jenyicska valószínűleg a gyerekekkel volt, akik már visszajöttek a sétából, kihallatszott hangjuk a gyerekszobából, mely szomszédos volt a szalonnal.

– Jó estét, Alekszej Oszipovics! – nézett be a szalonba Nyikolaj

Gavrilevics. – Menjen a dolgozószobába, és készüljön fel. Azonnal kezdjük.

– Rendben van, megyek.

Az előszobában Mihajlov már kabátban volt, amikor eszébe jutott:

– Igaz is, Nyikolaj Gavrilovics, hogy tetszett önnek Kosztomarov? Már meg akartam kérdezni, de kiment a fejemből.

Csernisevszkij elgondolkozott, majd óvatosan felelt:

– Még nagyon fiatal. Sok gyerekes vonás van benne. Inkább az álmaiban él. Habár alkalomadtán tud helyeselni meg dicsekedni is. – Amikor észrevette Mihajlov és Selgunov mosolyát, hirtelen meggondolta magát, igyekezett tréfára fordítani a dolgot: – Egyébként költő, és a költőkhöz illik az éretlenség. Gondoljanak Puskinra, Nyekraszovra... Maguk jobban ismerik – váltott komolyra. – És ha önök úgy vélik, hogy ügyes, értelmes ember, akkor az úgy is van.

Mihajlov nevetve megjegyezte:

– Ön javíthatatlan, Nyikolaj Gavrilovics. Már megint ez a bizalmatlanság! Nem, Kosztomarov kedves fiú. Sokat szenvedett. És tehetséges. Nos, isten önnel!

5

Mire Nyikolaj Gavrilovics visszament a dolgozószobába, Sztugyenszkij előkészítette a papírt az íráshoz: az egyik gyertyát az írópultra tette, ahol Nyikolaj Gavrilovics jegyzetei voltak és Mill politikai gazdaságtanának kötetei. Csernisevszkij már több mint egy éve foglalkozott a fordításával és magyarázó jegyzetei megírásával.

– Köszönöm! – mondta. De a gyertyát visszatette az asztalra.

Sztugyenszkij kérdőn nézett rá:

– Nem a Millt írjuk?

– Nem, a harmadik számba, a „Polityika" rovatba kell adnom valamit. Ma az osztrák ügyekről fogunk írni. – Nyikolaj Gavrilovics szétterítette az asztalon a bécsi újságot és a londoni *Timest*, amelybe papírdarabok voltak berakva. – Az osztrák császár reformjairól.

Sztugyenszkij elmosolyodott: A *Szovremennyik* nyelvén az oszt-

rák birodalmon rendszerint Oroszországot értették. Világos volt: a harmadik számban Obrucsev cikkén kívül lesz még egy allegorikus visszhang a jobbágyreformról. A harmadik szám veszélyesnek ígérkezett.

Nyikolaj Gavrilovics kinyitotta a *Kurir von Wient* a szükséges cikknél és diktálni kezdett:

– Írja le a címet: *1861. március*. Lejjebb, bekezdéssel: Ausztria nem mindennapi változásokkal hívja fel magára Európa figyelmét... nem, jelenségekkel, változások törölve – javította ki magát és folytatta: – Mint olvasóink tudják, a dolog azzal kezdődött, hogy az itáliai hadjárat után a felizgatott kedélyek lecsillapítására... nem felizgatott kedélyek, írja azt, hogy az elégedetlenség miatt, amely egyre hangosabban nyilatkozott meg a katonai balsikerek után... a katonai balsikerek után reformokat kellett ígérni – itt megállt, mert észrevette, hogy Sztugyenszkij nem tudja követni. – Az ígéretek nyomán megvalósult reformokat most teljesen hiábavaló lenne felsorolni, minthogy egyik sem sikeredett – nem, ez nem jó, tegye idézőjelbe, vagy inkább: egyik sem valósult meg, mindegyik már a papíron kimúlt, szépen egymás után...

Igy most Ausztiában – folytatta a diktálást Csernisevszkij – a birodalom mostani idézőjelben, „organikus fejlődésének új pillanata realizálódik": közzétették a képviseleti rendszer bizonyos csíráinak bevezetéséről szóló törvényeket. Vajon ez azt jelenti, hogy a császári hatalom mostantól fogva korlátozva lesz? Egyáltalán nem. Ez csak a tapasztalatlan olvasónak tűnhet így – nyugtatta meg az olvasókat ironikusan Csernisevszkij –, csupán az intézmények elnevezései változnak meg, a lényegük azonban ugyanaz marad: semmiféle igazi képviselet, a hatalom egységesen és oszthatatlanul az uralkodóházé.

Összeráncolta a homlokát, s megcsóválta a fejét. Sztugyenszkij megállt, kérdően nézett rá, de Csernisevszkij intett neki, hogy írja csak tovább. Nem azzal volt elégedetlen, amit diktált. Diktálás közben, gondolatban visszatért a Mihajlovval és Selgunovval folytatott beszélgetésre, ez izgatta és bántotta. Elégedetlen volt magával. Kár volt ilyen tartózkodóan viselkednie. Valószínűleg határozottabban és élesebben kellett volna megfogalmaznia azt, ami véleménye szerint ebben a pillanatban a legfontosabb az ügyre nézve. De ki tudja, hogy ezek a lelkes urak hogyan fogadták volna az egyenes

beszédet? Aligha ez a legmegfelelőbb időpont a vitára, a huzakodásra. Enélkül is elég feszült a hangulat... És mégis bossszantó. Nagyon türelmetlenek a barátai. Van Oroszországban néhány száz ember, aki hasonlóan gondolkodik, ez szép, szép, de vajon ez azt jelenti-e, hogy itt az idő a cselekvésre? Össze kell gyűjteni az erőket. Ami a kiáltványt illeti, az fontos.

Csernisevszkij folytatta a diktálást.

A cikk gyorsan haladt. A szövegét még délelőtt nagyjából megfogalmazta, amikor kiválasztotta az újságokat az esti diktáláshoz, csak fel kellett mondania, és most könnyen és gyorsan megszabadul tőle, a diktálás ütemét Sztugyenszkij gyorsírása szabta meg. A szövegbe itt-ott idézeteket illesztett az újságokból, amit kapásból fordított le, ez sem okozott semmiféle fennakadást.

Vagy három óra múlva a cikk már majdnem készen volt, csak még két vagy három idézetet kellett elhelyezni a közepén, igaz elég hosszúakat, ezeket kihagyta a diktáláskor, nem akarta megszakítani vele a munkát, nem akart a fordítás mechanikus munkájával eltérni a tárgytól, nehogy megtörjön a lendülete, minél gyorsabban ki akarta fejteni a fő gondolatot: akkor jó fogalmazni, amikor hirtelen föllobban az emberben a gondolat, és akkor nem szabad elszalasztani, gyorsan elő kell kapni, mint ahogy az üvegfúvó húzza ki a folyékony masszából az üvegszálat, különben kihűl a massza, elszakad a szál, oda a szépség. Most, hogy befejezte a szöveget, elkezdte diktálni a kihagyott idézetek fordítását.

Ekkor felhangzott a folyosón Olga Szokratovna erős hangja, aki éppen most jött haza, s szólt valakihez, aki a szalonban volt, ő a szalon ajtajában állhatott. Nyikolaj Gavrilovics kinyitotta az ajtót, és megismerte Jenyicska hangját is, aki röviden és csendesen válaszolgatott mint mindig, amikor Olga Szokratovnával beszélt, különös, megfontolt udvariassággal – attól félve, hogy valamilyen meggondolatlan szóval megsérti könnyen felcsattanó sógornőjét. Udvariasságát túlzottnak és kissé gunyorosnak is fel lehetett fogni, tartózkodását és szűkszavúságát pedig fennhéjázásnak, és ezt tette egy idő óta Olga Szokratovna.

– Mivel kínálták meg a vendégeket? – kérdezte éppen.

Nem lehetett hallani, mit felelt Jenyicska, de úgy látszik, nem sikerült megmaradnia a szokásos védőkorlát mögött, mert Olga Szokratovna felcsattant:

– Ezt, kedvesem, nem magának kell megítélnie — kezdte dühösen, és bement a folyosóról a szalonba.

Nyikolaj Gavrilovics becsukta az ajtót, és visszament az asztalhoz. Sztugyenszkij zavart mosollyal nézett rá, mert természetesen hallotta Olga Szokratovna hangját és kitalálta, mi történt a folyosón. Nyikolaj Gavrilovics elmosolyodott és sóhajtott.

– Rendben van, Alekszej Oszipovics, menjen. Majd magam beírom ezeket a részeket.

Rögtön bejön az izgatott Olga Szokratovna, ő igyekszik majd megnyugtatni, minek ezt látni és hallani ennek a fiatalembernek?

– Rendben van, Nyikolaj Gavrilovics – mondta Sztugyenszkij megértően, sietve összegyűjtötte az asztalon szanaszét heverő teleírt lapokat és kiment.

Gyorsan és nesztelenül osont el a szalon mellett, Olga Szokratovna nem vette észre.

Nyikolaj Gavrilovics leült a helyére, és elkezdte fordítani a *Times* cikkét.

Még csak keveset haladt vele, amikor nehéz, orgonalila bársonyruhában, elegánsan, illatosan, bejött Olga Szokratovna – nem volt ideje átöltözni – a szeme villámokat szórt, arca piros volt a dühtől. Idegesen kérdezte:

– Ki ment most el? Sztugyenszkij? Miért nem várt meg engem? Meg akartam bízni valamivel. Tudta, hogy ma szükségem lesz rá. Miért nem tartóztattad?

Merőn nézte a férjét. Ő nyugodtan válaszolt:

– Nem tudtam, kedvesem, hogy szükséged lesz rá. Befejeztük a munkát és elment. Lehet, hogy elfelejtette?

Ez a válasz váratlanul megnyugtatta az asszonyt.

– Lehetséges – mondta elgondolkozva.

Odament az asztalhoz, arrébb tette a széket és leült, szélesen berakott, harangszerűen szétterülő ruhája a fél szobát elfoglalta. Sóhajtott.

– Elfáradtam. Egész nap talpon voltam. A színházban csak fél felvonást néztem meg. – Aztán Nyikolaj Gavrilovicsra nézett, és minden átmenet nélkül folytatta: – Összevesztem Jenyicskával. Utálatos kislány, szemtelenkedni mer velem. Képzeld el, kérdezem a vendégekről, Olga már az előszobában megmondta, hogy itt volt Nyekraszov, Mihajlov és Selgunov, szóval megkérdeztem Jenyics-

kától, Polina is ott lebzselt, hogy legalább megkínálták őket valamivel? Jenyicska meg azt válaszolta, tudod, azzal a kis grimaszával: „Ezek az urak nem enni járnak ide." Vagyis az *én* vendégeimre célzott. Az én műveletlenségemre. És Polina is megéri a pénzét, nem tudta megállni szó nélkül: „Fölösleges megsértődnie, Olga Szokratovna. Miért kell mindig megsértődnie? Mi semmi rosszat nem gondolunk magáról." Még csak ez hiányzott!

– De hiszen ez igaz, kedvesem, ők semmi rosszat nem gondolnak rólad. Biztos vagyok benne, hogy Jenyicskának eszében sem volt megbántani téged. Lehet, hogy tréfával akarta leplezni házikisasszonyi mulasztását, te meg magadra vetted.

– Akarta vagy sem, mindegy. Én is tudom, hogy nem akarta. Csak úgy mondta. Gyűlölöm. Ő aztán igazi kékharisnya. És a másik is. Még megvédi! Mindketten megérik a pénzüket. Nem kellett volna összeköltöznünk velük.

– De hiszen te magad akartad ...

– Igen, akartam! Unatkoztam. Gondoltam, így együtt majd vidámabb lesz. Honnan tudtam volna, hogy ők ... – Kedvetlenül elhallgatott. Kicsit gondolkozott, aztán keserűen mondta: – Én vagyok a hibás, tudom. Ők okosak műveltek, jók, látom én, én meg buta vagyok, műveletlen, gonosz. Irigylem őket. Magam miatt vagyok elkeseredve, ha velük vagyok. Ők mindenről tudnak valami okosat mondani, kérdéseik vannak, én meg csak butaságokat tudok mondani. Mi a bűnöm, mondd meg? Nehéz velük. Keressünk más lakást.

– Ahogy akarod, kedvesem – helyeselt szokásból Nyikolaj Gavrilovics, és csak később ocsúdott fel: eszébe jutott, hogy épp ebben a kérdésben, a húgaival kapcsolatban, nem szabad engednie a feleségének, így döntött nemrég, amikor azon gondolkozott, hogyan kellene javítani a család helyzetén. Óvatosan visszakozni kezdett.

– Jobb lesz, ha nem most döntünk erről. Halasszuk el ezt a beszélgetést legalább ...

Olga Szokratovna nem hallotta, hogy mit mond, pedig őt nézte, félbeszakította, és mondta a magáét:

– Legalább te ettél valamit?

– Ettem. A nyomdában jól megebédeltem ...

– Gondoltam! – csapta össze a kezét az asszony. – A nyomdában! Mikor volt az!

– Nem érdekes. Nem vagyok éhes. Hidd el...

– Hazudsz, barátom. Még higgyek is neked! Nem éhes! Megjön és neki a munkának. Látom, még át sem öltöztél. Az evésre meg nem is gondoltál. Azonnal enni fogsz! – Felpattant és kisietett a dolgozószobából. – Szólok Olgának, hogy adjon vacsorát, átöltözöm és érted jövök. Addig dolgozz!

Úgy látszik, megnyugodva ment el. Mint mindig, amikor zaklatott: kibeszéli magát és megnyugszik.

Amíg az asszony a vacsorával foglalkozott és átöltözött, a férfi befejezte a fordítást, összerakta a kéziratot, hogy reggel elvigye a nyomdába, eltette az újságokat, majd odament az írópulthoz, és nekiállt a Millnek.

6

Olga Szokratovna cigányosan élénk, fekete alapon nagy piros mintás bő blúzban jött vissza; ehhez a blúzhoz jobban illett a mai frizurája, mint a bársonyruhához, mert szurokfekete haja cigányosan simára volt fésülve, középen elválasztva, hátul szorosan összetűzve, oldalt nagy csokor virággal, amelyek a rózsára emlékeztettek. Nyikolaj Gavrilovics szerette volna megmondani neki, hogy most nagyon vonzó: Olga Szokratovnának tetszett, ha a férje észrevette, hogy szép, új ruhája vagy új frizurája van, és meg is mondja a véleményét róla. Ezt a frizurát ma még nem látta: reggel, amikor elváltak, az asszony még nem volt felöltözve; de most nem lehet erről beszélni, jókedvre hangolná és megzavarná a készülő beszélgetést, amelyet már napokkal ezelőtt el akart kezdeni, csak a megfelelő alkalomra várt, ami most, úgy látszik, elérkezett.

Az asszony bevezette a szalonba. Az asztalon már ott volt a szamovár és az étel; sonka, sajt, felnyitott dobozban szardínia. Olga szalvétát hozott, gyűrűbe húzta és odatette Nyikolaj Gavrilovics terítéke mellé.

– Kell még valami, Olga Szokratovna? – kérdezte a lány.

– Nem, elmehetsz. Majd később leszedsz.

Olga kiment, és ők kettesben maradtak. Csend volt. A belső traktusból sem hallatszott egyetlen hang sem, ahol Olga Szokratovna és a gyerekek hálója volt – a gyerekek aludtak. Pipinék részén is csend volt; ha nem is aludtak, bezárkóztak – most aztán néhány

napig senki sem mutatkozik közülük azokban az órákban, amikor Olga Szokratovna itthon van. Mindig így volt a maihoz hasonló jeleneteket követőleg.

Pedig Olga Szokratovna már el is feledkezett a mai csetepatéról. Amilyen könnyen felhúzta az orrát, ugyanolyan hamar meg is békült. Most nyugodt és jóindulatú volt, a színházról mesélt, meg valamilyen ismerősöknél tett látogatásról, ami miatt lekéste az előadást. A férfi hallgatta és arra gondolt, hogy ha a felesége már mindenről részletesen beszámolt, és ő is megmondja neki, amit meg kell mondania, akkor a felesége újból robban, kikel magából, mert nem úgy fogja fel, ahogyan kell, azt hiszi, hogy ő csak megakarja ijeszteni, hogy régebbi ígéreteit megtagadva korlátozni akarja az ő szabadságát. Ingerültségében sértő szavakat fog mondani neki, mert fájón és gonoszul, igazságtalanul tud sértegetni; jó, hogy ő már hozzászokott ezekhez a kitörésekhez, megtanulta, hogy ne reagáljon rájuk, már nem is érez fájdalmat, bezzeg két-három évvel ezelőtt még hogy szenvedett... De nincs mit tennie, meg kell mondani.

Otthagyta a teáját, a székével együtt eljött az asztaltól, és maga mellé tett egy másik széket is.

– Gyere, kedvesem, ülj mellém, és ne keseregj azon, amit mondani fogok – kezdte békésen, de a hangjában volt valami, ami az asszonyt óvatossá tette. Engedelmesen leült mellé, kissé meg is volt ijedve. – Tudod, hogy milyen bizalmatlan természetem van, ezért ne tulajdoníts túlságosan nagy fontosságot a szavaimnak, de gondolkozz rajtuk. Tudod, eddig minden csendes, igen, mondhatjuk, hogy csendes, és valószínűleg semmi komoly nem lesz ezután sem, legalábbis a legközelebbi két-három évben. Én csak azért gondolok a jövőre, mert gyanakvó természetem van, elképzelem azt is, ami valószínűleg nem lesz. Óvatos vagyok. Ha nem lennék ilyen bizalmatlan, nem kellene aggódnom se miattad, se a gyerekek miatt. De bármi megtörténhet. Engem, mint tudod, befolyásos embernek tartanak. Amíg minden csendes, addig semmi baj. De ha megváltoznak a körülmények, és bármely pillanatban megváltozhatnak, mindig történhet valami, ami megzavarja az események menetét, és ha így lesz, rólam nem fognak elfeledkezni, ebben biztos vagyok, és mi lesz akkor veled és a gyerekekkel?

Kis szünetet tartott. Az asszony csak nézte, és nem értette, hová

akar kilyukadni, noha már ösztönösen elfogta a félelem, érezte, hogy most valami borzasztót fog hallani – így még sohasem beszélt vele a férje, soha azóta, hogy összeházasodtak. Hirtelen úgy tűnt neki, mintha erre az ismeretlen borzalomra várakozott volna évek óta, csak előzte kellemetlen gondolatait, de *az* láthatatlanul mindig jelen volt az életében... Micsoda? Ezt még nem tudta, de most a férje meg fogja mondani, és már semmit se lehet tenni ellene...

– Emlékszel, az esküvőnk előtt – folytatta a férfi – mondtam neked, hogy hamarosan lázadás tör ki, és ha valóban lesz, akkor én részt fogok venni? Természetesen, akkor még én se hittem benne túlságosan. De minél jobban múlik az idő, annál inkább úgy látszik, hogy ezt komolyan kellett volna vennünk...

– Hát erről van szó? – értette meg végül Olga Szokratovna, és úgy elsápadt, hogy még a gyertyavilágnál is észre lehetett venni. *Ez,* pontosan *ez* volt az a láthatatlan valami, ami mindig közöttük állt...

A férjének mindig volt valami titka. A környező világtól való látszólagos elzárkózása, mindazon dolgok mögött, melyek dolgozószobáján kívül estek, a könyvekkel való ártatlan időtöltésén túl, a mindennapi élettel kapcsolatos alaposssága és józansága mögött mindig volt valami. Valami, ami megrémítette őt, ami ellenséges érzelmeket ébresztett benne, ami ellene volt egész életének, amit nem akart. Ez volt hát tudományos gondolatai és érdeklődése mélyén. Még ha akart volna, sem tudott volna eligazodni bennük, de nem is akart, mintha előre érezte volna, hogy neki ebből semmi jó nem származik. A férje sem próbált mindent megmagyarázni neki, valószínűleg szintén attól tartott, hogy úgysem értene belőle semmit, s ha mindent a maga végső konklúziójában kifejtene előtte, csak kivetné a megszokott kerékvágásból. Ő nem kapcsolta össze ezt a titkot a korábbi beszélgetésükben említett parasztlázadással, amit most a férje említett, mert soha többé nem beszélt neki erről: – a lázadás úgy látszott, a fiatalságukat az érett kortól elválasztó vonal mögött maradt, mint szép, ifjúkori ábránd. Bár ha komolyan elgondolkodott volna arról, mi is ez a titok, éppenséggel a lázadás is eszébe juthatott volna más lehetséges magyarázatok között, de bármi mást inkább feltételezett volna, még ha ugyanolyan veszélyes és nem kívánt is, de mégsem lázadás. A lázadás túlságosan valószerűtlen, fantasztikus. De ő nem is gondolkodott ezen, így a titok

titok maradt. Tulajdonképpen ezért a titokért csipkedte a férjét az első években – hogy hagyja már abba ezt a gyerekes álmodozást, és bosszankodott, amikor látta, hogy a férje nem változik. Előbb gúnyolta érte, aztán megbékélt vele.

Megbékélt ezzel az ismeretlen valamivel, és nem izgatta különösebben, minthogy az élettől valahogy nagyon távolinak látszott és úgyis elmúlik majd. Előbb vagy utóbb biztos elmúlik, erről meg volt győződve, az érett férfiak szolidabbak, körültekintőbbek lesznek.

Mégis jobb lett volna, ha nincs közöttük ez a titok! Bárhogy is volt, néha mégis nyugtalanította, néha összeszorította a szívét a jövőért való szorongás.

Ez az ijedelem, úgy vette észre, akkor keletkezett benne, amikor világossá vált számára Nyikolaj Gavrilovics sajátos helyzete a pétervári írók és újságírók körében, sőt azok viselkedése is irányában, akik nem is ismerték személyesen Nyikolaj Gavrilovicsot, csak a cikkeiből, amelyeket ő nem tudott megítélni (nem is olvasta őket, bár nemegyszer megpróbálta, de nem jutott tovább az első oldalaknál, unni kezdte őket, s félredobta), de látta, hogy neves és tekintélyes emberek is adnak a férje véleményére, vágynak az elismerésére. Ugyanezt vette észre a férje barátainál, azoknál, akik, mint ő is, tele vannak gondolatokkal és kérdésekkel, türelmetlenül törekszenek arra, amire ő – mire is? –, ugyanarra a titokra, amiről ő hallani sem akart, amit csak azért viselt el, mert az idő gyógyító hatásában bízott; a férje barátai ugyanezzel a titokkal álltak kapcsolatban. És minél tiszteletteljesebbnek és lelkesebbnek mutatkoztak ezek az ismert és ismeretlen emberek, minél jobban nőtt a társaságban Csernisevszkij tekintélye, annál gyakrabban rohanta meg őt a bizonytalan félelem . . .

És most a titokról kiderül, hogy mégis a parasztok lázadása. Tehát komoly dolog, ha ennyi év alatt nemhogy megfeledkezett volna róla – de egész idő alatt ez foglalkoztatta . . .

– Igen, akkor komolyabban kellett volna felfognunk – mondta a férje. – Én akkor is elmondtam neked mindezt, el is magyaráztam, hogy nem köthetem senkinek a sorsát az enyémhez, mert nem láttam magam előtt más lehetőséget, mint a száműzetést vagy talán még az akasztófát is, és azt mondtam neked, hogy utasíts vissza. Neked akkor mindez képtelen ostobaságnak tűnt, természetesen

nem tudtad komolyan venni, ezért is jöttél hozzám. Én meg túlságosan gyorsan engedtem neked. Aztán amikor összeházasodtunk, úgy alakultak a körülményeink és a kapcsolatunk, hogy nem tudtunk az én dolgaimról úgy beszélgetni, hogy teljesen megértsd őket. És most...

– Hallgass! Egy szót se többet!

– Nem, kedvesem, erről muszáj beszélnünk. Most együtt kell megfontolnunk, hogy legyen. Arra az esetre, hogyha bekövetkeznék...

– Elég legyen! Egyszer már hallottam. Még egyszer nem akarom. Nem akarom! – Fölpattant, sarkon fordult és átment a szobájába.

Nyikolaj Gavrilovics utána akart menni, de a felesége máris visszajött. Arca elkínzott volt, de arckifejezése határozott, kemény.

– Kérlek – mondta –, soha többé ne beszélj nekem erről. Nem akarom. Butaság. Semmi sem lesz. Nincs miről beszélni. Még csak ne is gondolj rá. Itt az ideje, hogy abbahagyd ezt a fantáziálást. Gondolj arra, hogy gyerekeink vannak. Az kellene még, hogy árván maradjanak! Elég nekem, amit már eddig átéltem. Elég. Hallod? Hallgass! Ne felelj semmit.

Nem akarta végighallgatni a férjét, újból kiment a szalonból, de most a folyosóra, és Olgát hívta, először a konyhába nézett be, aztán a cselédszobába, majd valami miatt a lépcsőházba – valószínűleg Olga a szomszéd cseléddel fecsegett odakint.

Végre bejött a lány, és nekiállt leszedni az asztalt. Olga Szokratovna nem mutatkozott; miután a lányt bezavarta, maga kezdett beszélgetni valakivel a lépcsőházban. Nyikolaj Gavrilovics várt egy kicsit, majd bement a szobájába.

7

Ezt jól megbeszéltük – nevetett magában, miközben kiment a folyosóra. De mit lehet tenni, többre nem is számíthatott. Már az is jó, hogy nagyobb skandalum, felbőszülés, sértegetés nélkül zajlott le. Elkezdődött – így kell felfogni, és már ez is valami. Kis idő múlva fel lehet melegíteni ezt a beszélgetést. Nincs mit tenni, muszáj.

Vissza kell térni ahhoz a régi beszélgetésükhöz a lázadásról, ami-

kor ő – már nevetséges visszaemlékezni rá – megpróbálta lebeszélni a lányt a házasságról. Valóban le akarta beszélni? Természetesen nem. Azt akarta, hogy tudatosan válasszon, amikor úgy határoz, hogy hozzámegy, adjon számot magának arról, mi vár rá a jövőben, hogy a vele való házasság (amilyen ő akkor volt) egyáltalán nem tréfa, hogy nagyon reális veszélyeket tartogat a jövőre, mégis a legjobb kiút számára akkori helyzetéből, és valóban így volt, ő, Nyikolaj Gavrilovics volt a legjobb parti azok közül, amelyeket abban az időben köthetett volna. Ezt a házasságot ő is kívánta. Azért „beszélte le" Olga Szokratovnát, hogy lehetővé tegye neki, hogy jobban megértse helyzetüket és *tudatosan* válasszon. És ha ezt teszi, ha mindent megfontolva választja őt, ő is boldog lenne, a lelke nyugodt, a lelkiismerete tiszta, tudná, hogy a felesége a társa is, hogy a jövője közös jövőjük, és hogy bármi történjen is velük, akár a legrosszabb is, az asszony nem fogja magát becsapottnak érezni, mint akitől elvették a boldogságát, nem fogja magát áldozatnak tartani.

Mennyire leste ő akkor ennek az öntudatnak a jeleit, az óhajtott közösségnek a jeleit, ha nem is a gondolkodásmód tekintetében – erről nem voltak illúziói –, de a lelki rokonságot, a jellem, a természet közösségét! Milyen mohón táplálta magában és elemezte minden egyes szavát a fejében és a naplójában, amit akkoriban vezetett a lány! És hogy ujjongott, amikor észrevette ezt a hasonlatosságot! Amikor még nem ismerte, olyasmiket hallott róla, hogy független és határozott jellemű, merész nézeteket valló nő; mesélték, hogy egy estélyen megemelte a poharát, és jó hangosan azt mondta: „A demokráciára!" Már az első találkozásaikkor feltűnt neki, milyen élénk és közvetlen teremtés, milyen egyszerűen viselkedik, észrevette, és ez is fontos volt neki, hogy szereti a gyors hajtást, maga is hajt, és meglehetős jól lovagol – ezek a dolgok a bátorságára vallottak. Ő is szerette a kockázatos szórakozásokat, gyermekkorában ő volt a veszélyes időtöltések értelmi szerzője, például télen parasztszánon szánkáztak le a hosszú, jeges és meredek Gimnazista utcán, egészen a Volgáig, és át kellett ugratni a léket, a szánkázás végcélját. Milyen izgalomba jött, amikor ama bizonyos beszélgetésük közben – a lázadásokról – együttérző mondatot hallott tőle, amilyenre nem sokan merészkedtek volna! Amikor ő kijelentette, hogy ha kitör a parasztfelkelés, részt fog venni benne, hogy nem

ijed meg sem a sártól, sem a husángokkal felszerelt részeg parasztoktól, sem a mészárlástól, a lány azt mondta: „Én sem ijedek meg . . .” Természetesen ő akkor is tisztában volt azzal, hogy szavai nélkülözik a kellő tudatosságot, mégis ujjongott: nem volt kedve bevallani magának, hogy ezt nem kellene komolyan vennie.

Erről aztán hamarosan meggyőződhetett. A fiatalasszony tökéletesen közömbös volt a társadalmi kérdések iránt, amelyekért ő élt; a nép súlyos helyzetéről és ennek lehetséges következményeiről hangoztatott nézeteit a felesége unta, tehát akkor, azok a szavai a felkelésről magáról, szinte gépiesen hangzottak el: egy pillanatra elragadta az ő lelkesedése és rajongása. Gyorsan meggyőződött arról is, hogy azt a pohárköszöntőt se kell különösebben komolyan venni, amit a demokráciáért mondott: nem a nézeteiből következett, szavai csupán a szaratovi társadalom legfelső köreinek szóltak, ahová ő, az orvos lánya, nem volt bejáratos. Később kiderült, hogy nem kell olyan nagyon csodálni a lovaglótudományát és bátorságát se, inkább jellemző rá az óvatosság és az előrelátás, mint a féktelenség és a kockáztatás hajlama, azaz inkább gyáva, mint bátor. Bár makkegészséges, tizenhét éves kora óta az a gyanúja, hogy tüdőbaja van, és egész életében kúrálja magát ebből a képzelt betegségből, elveszti a fejét, ha csak egy kicsit is rossz a közérzete; retteg a rossz előjelektől és pánikszerűen fél a vihartól: az első mennydörgést meghallva eszét vesztve szalad a hálóba, bedugja a fejét a párnája alá, és nem mozdul onnan a vihar elültéig.

Mint később, jóval később kiderült, egy dologban féktelen: a pénz elköltésében. Költekezik, nem gondol a holnapra. Bármennyit is keresett Nyikolaj Gavrilovics – pedig az utóbbi években már keresett annyit, hogy kedvük szerint élhettek volna, nem kellett megtagadni maguktól a legszükségesebbeket, sőt be is lehetett volna tenni a bankba minden évben néhány ezrest, de minden pénz kifolyt az asszony keze közül. Semmiségekre költötte, luxusholmikra, drága ajándékokra, cicomára, szórakozásra. Elkeseredetten költekezett, amit úgy is fel lehetett fogni mint kihívást a polgári erényekkel – a kicsinyes takarékoskodással, a zsugoriassággal, az élet anyagi oldalának túlértékelésével – szemben, ha nem vesszük figyelembe azt, hogy ez Nyikolaj Gavrilovics jövőbeli kilátásait tekintve meglehetősen ésszerűtlen. Lehet, hogy az asszony költekezésével lényegében a férfi titka ellen lázadt? Öntudatlanul lázadt, amiről még

magának sem adott számot? Minthogy lehetetlenné tette a család jövőjének biztosítását, arra kényszerítette őt, hogy veszélyes vállalkozásai közben egy pillanatra se feledkezzék meg mindennapi ellátásáról. Miért ne lehetne így? Vajon ő, amikor még vőlegény volt, és azon töprengett, miért is kell megnősülnie, nem gondolt-e a házasságra ebből a szempontból is, nem kívánt-e sok egyéb mellett valamiféle védelmet találni benne saját szélsőséges hangulatai ellen, óvatosabbnak lenni és vigyázni magára? Az a gondolat, hogy felesége van, nem ilyesféle védekezés volt-e? Nohát, meg is kapta Olga Szokratovna személyében ezt a védelmet... Bárhogy is volt, az asszony pazarlását már csak azért sem akadályozhatta meg, mert az volt az elve, hogy mindaz, ami nem érinti az ő munkáját, Olga Szokratovna véleménye és fennhatósága alá tartozik, a családi kassza kezelése pedig a felesége dolga, és amit az asszony szükségesnek és helyesnek tart, az a jó...

De mindez csak később derült ki; akkor, amikor még csak nézegette jövendő feleségét, több erényt talált benne, mint hibát, olyan erényeket, amelyek fokozatosan elnémították a kétségeit, hogy joga van-e feleségül venni, és végül meggyőzte magát arról, hogy a lány választása, ha nem is egészen tudatos, mindenesetre a legjobb. Az akkori kérői közül egyikkel sem lett volna boldogabb, még ha a sorsnak egyszer mégis kedve támadna úgy rendelkezni az ő életével, ahogyan azt előre megjósolta – reménytelen társaság volt, vagy részegesek, vagy teljesen jelentéktelen emberek, akiknek az igényeik és eszményeik nem terjedtek túl egy irodafőnöki beosztásnál a kormányzósági közigazgatásban, és ez nem Olga Szokratovnához illett. És nem várhatott tovább: már húszéves volt.

Ezenkívül volt egy nagyon fontos érve a házasság mellett: lehet, hogy a lány nem egészen tudatosan választotta éppen őt, de ezt nem kell megbánnia, majd később mindent megért és értékel, mert ha majd összeházasodnak, a férj csiszolni fogja felesége eszét, együtt fognak tanulni, közös elfoglaltságaik és érdeklődési körük lesz, és idővel tényleg társa lesz mindenben.

Volt még egy érve, de ez csak végső esetre: az asszony mindig érvényesítheti jogát a teljes szabadságra, ezt ő biztosítja neki...

Nem egészen úgy történt, ahogy elképzelte és remélte. Nem egészen úgy...

Nyikolaj Gavrilovics bement a dolgozószobájába, és újból nekiállt a Millnek. De az imént túlságosan felidegesítette magát. Járkálni kezdett, és az Olga Szokratovnával folytatott beszélgetésre gondolt.

Amikor megtiltotta férjének, hogy a lázadásról beszéljen, megemlítette az őt ért bánatot. Természetesen a középső fiukra, Vityenkára gondolt, aki négy hónappal ezelőtt halt meg Szaratovban, skarlátban. Szegényke, ezt a fiát jobban szerette, mint a többit. Azok rá hasonlítottak: barnák voltak, fekete szeműek, ő meg azt szerette volna, ha a gyerekei szőkék, kék szeműek, de még inkább azt, hogy legyen egy lánya, de lánya nem született, ez a kisfiú meg olyan volt, amilyenről álmodozott: szőke, kék szemű . . .

Fel-alá járkált a dolgozóban a dívány és a sarok között, ahol a *Russzkij Vesztnyik* néhány évfolyama volt összegyűjtve, nézte az újsághalmot és azon töprengett, hová tegye, csak nem fogja kidobni – amikor hirtelen eszébe jutott mai sétája A. F.-fel: ő említett egy cikkecskét a *Russzkij Vesztnyik*ből.

A. F.-re gondolt, és váratlanul elöntötte a meleg. Csodálkozott: mi lehet ez? Inkább bosszankodnia kellene, hiszen miatta kerülte el Vernadszkijt, elvesztegetett egy teljes órát, mindenféle butaságot hallott tőle, lényegében sértő dolgokat. Igaz, hogy vonzó nő, sőt nagyon is vonzó, mindig is szeretett volna beszélgetni vele, ha társaságban találkoztak. És okos, noha ma butaságokat mondott. De talán kevés vonzó és okos nő van a világon? Mi dolga velük?

Gondolkozott egy kicsit és rájött: arról van szó, hogy micsoda ellentét van az Olga Szokratovnával épp most lezajlott nehéz jelenet és az A. F.-fel tett séta között, az utóbbi kellemes volt és könnyű, és ezért lehet a spontán visszaemlékezés A. F.-re kellemes.

Meg kell nézni, miről írt. Nem mondta meg, melyik számban jelent meg az írása, csak azt, hogy nemrég, pontosabban tavaly. Kicibált a halomból néhány tavalyi számot, és már az elsőben, amelyet kinyitott, megtalálta a cikket – az augusztusi szám volt, s a neve kezdőbetűivel volt aláírva. Olvasni kezdte.

A cikk nem volt hosszú, mindössze három oldal. De értelmes és ügyesen, szellemesen volt megírva. A. F. felháborodását egy bizonyos F. R.-nek a nővéréhez szóló levél formájában megírt cikkso-

rozata váltotta ki, amely a *Szt.-Petyerburgszkije Vedomosztyi*ban* jelent meg, és amely a politikáról szólt, de olyan stílusban, amelyet kifejezetten nőknek szántak. A. F. idézett a levélből, hogy érzékeltesse az édeskés-nyafogós hangvételt és a végtelenül primitív, szűk szókincset, amely valóban sérthet egy művelt nőt. Nyilvánvaló, írja felháborodottan A. F., hogy a levelek írója meg van győződve arról, egy nővel udvariatlanság „komoly dolgokról és komoly hangnemben" beszélni. Vajon, kérdezi A. F., az orosz nő „kortársaink szemében" most is üresfejű, értelemmel nem bíró lény, aki csak cicomázkodni, flörtölni, pletykálni tud és legföljebb szalagokról elmélkedni? Vajon tényleg nincsenek „gondolkodó nők, akik szellemileg fejlődőképesek, és a mai célokat magukévá tudják tenni"?

Nem igaz, válaszol rá, vannak ilyen nők! Az érzékeny női természetet óhatatlanul megérinti „annak a heves tiltakozásnak a hatása, amely hazánk minden tájáról hallatszik". Már most „sok gondolkodó lényt", nőket lehet találni, akiket az utóbbi évek társadalmi mozgalmai „új tevékenységre" ébresztettek.

Így hát A. F. bejelenti, hogy Oroszországban megjelent az új típusú nő: komoly, gondolkodó, fogékony a társadalmi problémákra, a férfiakkal együtt akar részt venni az ország társadalmi életében is, művelődni akar, ami elől eddig el volt zárva. Hm, nem rossz. Egyáltalán nem rossz. Modern. Sőt új: még Mihajlov sem, aki az emancipációért folyó küzdelem élharcosa, merte a nőkérdésről szóló cikkeiben azt bizonyítani, hogy ilyen típusú, emancipált nőt *sokat* látott.

De miért nem akarta A. F., hogy ő elolvassa ezt a cikket? Arra gondolt, hogy ki fogja nevetni a lelkesedését? Sajnos; azok után, amiket a sétán hallhatott tőle, nyugodtan ezt gondolhatta. Vagy zavarban volt a cikknek egy bizonyos kitétele miatt?

Még egyszer elolvasta, és felfigyelt egy különös szakaszra a „család szentségéről". Mire gondolt? A hagyományos családra? Aligha. Semmi esetre sem nevezte volna a hagyományos családot „szentnek", nem azért bontott zászlót a nő felszabadítása mellett, hogy visszaterelje a hagyományos családba. Olyan családra gondolt, amilyen Selgunovéké? De mit gondolt az ilyen családról? És a saját családja?

* *Szent-Pétervári Hírek. – A ford.*

Azt mondta, férjezett. De itt él Pétervárott, kettesben a nagynénjével. És egy egész évet töltött el ugyanezzel a nagynénjével Szaratovban. A férje Permben maradt? Társaságban mindig egyedül jelenik meg. És úgy viselkedik, mintha lány lenne, nem is hinné az ember, hogy férjes asszony. Gyerekei valószínűleg nincsenek. Nem valószínű, hogy a férjével hagyományos családban élne. Érdekes volna kifaggatni.

De mikor és hol tud beszélni vele? Selgunovéknál kellene tölteni valamikor egy estét, ahol azelőtt találkoztak? Olyan idő következik . . .

Butaság! Erre kell most gondolnia?

A folyóiratot visszadobta a sarokba, és visszatért a Millhez. Átlapozta a lefordított oldalakat, megnézte, mennyit fordított ma – mindössze hat oldalt, tehát még legalább ennyit le kell fordítania, hogy teljesítse a napi normát, a nem „tiszta" napra szólót; „tiszta" napokon, amikor nincs más dolga, le lehet fordítani húsz oldalt is vagy még többet. De holnap korán kell kelnie s bemenni a nyomdába. Tehát energikusabban kell dolgoznia, hogy teljesítse a normát, és legalább négy órát alhasson is.

De ma nem sikerült teljesítenie a normát.

9

El volt merülve és nem vette észre, hogy bejött Olga Szokratovna. Egész csendben jött oda hozzá, nevetve fölragadta a lefordított oldalakat, és elszaladt velük.

– Elég mára a munkából! Megint egész éjjel dolgozol, és semmit nem alszol. Sok van még hátra?

– Még vagy öt oldal . . .

– No nem, elég volt. Majd holnap lefordítod. Ma bejöhetsz hozzám. Persze csak ha a feleséged kedvesebb neked, mint a politikai gazdaságtan.

Újra odament hozzá, és a helyükre tette a lapokat. A férfi örömteli mosollyal nézett rá: örült a jó kedvének, gyönyörködött benne. Már kifésülte sűrű haját, amely most lazán és dúsan omlott a vállára, amelyre egy meleg, puha, szürke kendőt dobott. De így is megborzongott a hűvös szobában, melynek mindkét szellőzőablaka

nyitva volt: munka közben Nyikolaj Gavrilovics gyakran rágyújtott. Be akarta csukni őket, de az asszony nem engedte, visszatartotta a kabátujjánál fogva, magához húzta. Bűnbánó pillantással, alulról fölfelé nézett rá, hozzásimult, a mellére dőlt.

– Ölelj meg. Erősebben. – (Megölelte.) – Még erősebben. – (Erősebben szorította magához.) – Így – és elhallgatott.

Bűntudata volt a szalonbeli jelenet miatt, azért, hogy oly durván félbeszakította a férjét, nem hagyta, hogy elmondja, amit akar. De természetesen nem szándékozott engedni abból, amit ő mondott neki. Hízelgett, meg akarta győzni arról, hogy fogadja el őt olyannak, amilyen, és szeresse, szeresse úgy, ahogyan az elmúlt években. Szüksége van a szerelmére. Mihez kezdene enélkül? Erre gondoljon és sohase felejtse el. Soha! És ne haragudjon az ő galambocskájára... A férfi mosolygott és bólintott, mintha ezt felelné rá: úgy, úgy galambom, természetesen, hogy is lehetne másként? Jobban már össze se tartozhatnánk. Nem is lehetne ember és ember között mélyebb kapcsolat, mint köztünk. Hogy lehetne másként? És gyengéden, óvatosan magához szorította, s megpróbálta tenyerével befedni az asszony keskeny, remegő, meghatóan gyenge, odaadó hátát...

Hajnalban arra ébredt, hogy elzsibbadt a karja az asszony feje alatt. Sokáig feküdt nyitott szemmel, nem mervén kihúzni a karját, nehogy felébressze. Feküdt és megint csak a szerelem csodájára gondolt, mely oly erősen összekapcsolja az embereket, még az olyan különbözőeket is, mint ő és Olga Szokratovna. „Igen, nincs szorosabb, mélyebb kapcsolat az emberek között, mint az, amely egy szerelmes férfit és nőt kapcsol össze. Még a szülők és a gyerekeik közti kapcsolat sem ilyen mély. Még az anyai szeretet sem ilyen erős. Aki elveszíti a gyermekeit, talán egész életében bánkódik utánuk, de nem amiatt szokták eldobni maguktól az életet, hanem a boldogtalan szerelem miatt" – gondolta, miközben egyre jobban hasogatott a karja, de könnyedén elviselte ezt a fájdalmat. Szinte élvezetet okozott neki ez a kis áldozat, amit a szeretett lényért hozhat. Mit a fájdalom, az életét adná ezért a nőért, akinél kedvesebb nincs neki a világon; sem a gyerekei, sem az apja, sem a megboldogult édesanyja nem jelentett számára soha olyan sokat, mint ez a kis asszony itt. Valójában megfoghatatlan az az erő,

amely összeláncolja őket, akik mindenben annyira különböznek egymástól. Mi volna, ha nem lennének köztük azok az akadályok, amelyek most még elválasztják őket? Ha kölcsönösen megértenék egymást, legalább úgy, mint Jenyicskával, még Jenyicskával is, vagy Avdotya Jakovlevna Panajevával vagy Selgunovával... vagy azzal az A. F.-fel. Ha így volna, akkor rendkívüli, példa nélküli, meseszép volna az életük...

Hogy A. F.-re gondolt, újból érezte azt a meleg hullámot, mint az este a dolgozószobában. És ismét csodálkozott ezen a váratlan érzésen... De nem kezdett el gondolkodni rajta. Kiverte a fejéből A. F.-t.

Igen, meseszép lehetne az életük. Természetesen amennyire ez lehetséges a körülöttük levő nyomor, a rengeteg ember szenvedései közepette. Lehetne. Bár most sem rossz. Kevés embernek van ilyen élete. És van-e egyáltalán? Egyelőre nem tud több példát. Vagy egészen keveset. Selgunovék... Ez minden?

Az a nevetséges A. F.! Mennyire meglepődött, amikor ő azt mondta neki, hogy nem érdeklik a felesége kapcsolatai, bárkiről legyen is szó, hogy ő boldog, amiért lemondott az asszony birtoklási jogáról, annyira boldog, hogy ezt a boldogságot sokan meg sem értenék. Furcsa: miért lepte ez meg ennyire, amikor ott van előtte Selgunov példája is, aki körülbelül ugyanazt mondhatná, amit ő. Lehetséges, hogy Selgunovékkal nincs olyan szoros kapcsolatban, hogy erről beszélhessenek? Vagy őszerinte Selgunov és az övé két különböző dolog? Úgy látszik, kevéssé ismeri Selgunovékat... Hogyan reagált volna rá, ha elmagyarázza neki, hogy kevésbé lenne boldog, ha Olga Szokratovna nem élne a felkínált szabadsággal, ha nem merne élni vele, megfosztván őt attól, hogy átélje az ő teljes boldogságának örömét? Hogy kevésbé szeretné, ha nem eleven ember volna, aki engedelmeskedik a természet szavának, hanem a megtestesült tiszta erkölcs, amelyet századokon át a férfiak írtak elő a nőknek – tiszteletre méltó, de ostoba erkölcs, amelynek első parancsa: a feleség legyen hűséges a férjéhez? De hogy lehet ezt elmagyarázni?

Ők most is jól élnek. Szeret és szeretik. Az ő élete folytatódik majd a gyermekeiben és abban, amit már megtett és ezután sikerül tennie a társadalomért. Az élete boldog. Igen. Ideje, hogy megossza másokkal is a boldogságát. Nyolc évvel ezelőtt még nem állt

készen erre. Még nem élt. Nem szeretett. Kényelmetlenül érezte magát abban az életben. Mi okosat lehet várni egy rendezetlen magánéletű, boldogtalan embertől? Ha ilyen, jobb ha nem fog bele komoly dologba . . . Most már kész rá, igen. Csak az a baj, hogy az ő galambocskája nincs felkészülve, egyáltalán nincs felkészülve a jövőre. És ez a férje baja.

Az ő bűne is? Nem, nem ő hibás ebben. Megtette, amit lehetett. És az asszony is megtette, amit tehetett, rábízta magát, követte, ameddig bírta. És egyben-másban meg is változott! Mondjuk, semmiség, de mégis: megtanulta elviselni az ő vendégeinek a beszélgetését a politikáról, amit még három évvel ezelőtt nem bírt elviselni. Sőt mintha kezdené érdekelni is: megkérdezgeti a különböző kifejezések és esetek jelentését. Többet nem is lehet várni tőle. Nehéz átgyúrni egy embert. Nyolc év nem olyan nagy idő, hogy áttörjük a páncélt, amelybe gyermekkorától beleszorították, annak a rétegnek az elképzeléseit és értékítéleteit, amelybe született. Azét a sajátos rétegét, amelyhez hasonló nincsen sehol a civilizált világban, ahol a legfőbb eszme, amely nemzedékről nemzedékre szállt az ókortól mostanáig, az önkény és az önkénynek való vak engedelmeskedés; nem a törvények és a tagok tudatos együttes cselekvése, hanem az önkény és az engedelmesség az az erő, amellyel elérik e társadalom belső egyensúlyát és szilárdságát; itt mindenki rab és ugyanakkor zsarnok, lentről felfelé csupa rab és kicsi meg nagy zsarnok . . . Születésünktől fogva mindegyikünket ebbe a páncélba öltöztetik, csak egyeseké vastagabb, másoké vékonyabb. A feleségének sajnos nem éppen vékony. Addig kell ütni, amíg repedések nem keletkeznek rajta. Talán egész életén át. Amíg él az ember, van remény, hogy előbb vagy utóbb áthatja a pozitív értelem, és maga is elkezd küzdeni a saját fejlődéséért . . .

Az asszony felsóhajtott álmában, s mint egy gyerek, cuppogott, kibontakozott a férje karjából, és újra elcsendesedett. Nyikolaj Gavrilovics behajlította a karját, nehezen állta meg, hogy fel ne nevessen örömében, hogy megszabadult a tehertől. Most mintha ezer gombostű szurkálta volna a karját, de az már nem tart soká.

Nem tudott újra elaludni. Csendesen felkelt, hogy föl ne ébreszsze a feleségét, felöltözködött és bement a dolgozószobájába. A reggeliig még elég idő volt, hogy lefordíthassa a tegnapi öt oldalt és elkezdhesse az új nap normáját.

Negyedik fejezet

I

Az egész következő hét nagyon zsúfolt volt, nem akadtak „tiszta napjai" a Mill számára.

Nem hagyott nyugtot a cenzúra. A *Szovremennyik* cenzora, mintha rosszat sejtett volna: sokáig magánál tartotta az utolsó, az újság számára legfontosabb cikkeket, melyeket maguk a szerkesztők és néhány állandó munkatárs írt, és amelyek rendszerint csak a legvégén készültek el, és az élet aktuális kérdéseiről fogalmazták meg bennük a véleményüket. Egyre kötekedőbbé vált a cenzor piros ceruzája, hosszabbak lettek a keresztek, amelyek egyes sorokat, sőt egész bekezdéseket végeztek ki. Belekötött a cenzor Jeliszejev „Út a szibériai száműzetésbe" című cikkébe; már a címe is óvatosságra intette, és a „Belpolitikai szemle" rovatba is, melyet ugyancsak Jeliszejev állított össze: másodszor is visszakérte elolvasásra Obrucsev cikkét az amerikai rabszolgatartásról többek közt azért, mert a „rabszolgatartás" szó szerepelt a Mihajlov által fordított Longfellow-versciklus címében is. Azt kérte, hogy az egyik címet változtassák meg, hogy ne szerepeljen kétszer ez a gyanús szó. Belekötött Dobroljubov cikkébe, mely a piemonti parlamentről szólt, és Csernisevszkij „Politiká"-jába is.

Mindennap el kellett menni a cenzorhoz magyarázkodni, kitartani az aláhúzott rész mellett, vagy ha nem sikerült megvédeni, átírni a kihúzott részt, aztán megkeresni a szerzőt és egyeztetni vele a javítást, aztán átküldeni a cikket a nyomdába, ahol a szedők átszedték a korrigált részt, aztán újra a cenzorhoz, ha azt akarta, hogy mutassák meg neki a kijavított korrektúrát, mindez töméntelen időt emésztett fel és a folyóirat megjelenését késleltette.

Természetesen volt alapja annak, hogy a cenzor belekötött ezekbe a cikkekbe. Ha valamin csodálkozni lehetett, az az volt, hogy mégis sikerült valamit benne hagyatni a folyóiratban. A mást mondás művészete nem elég ehhez. A szerző egyre tökéletesítette csalafintaságát, egyre körmönfontabban fogalmazott, de a cenzor is tökéletesedett a maga szakmájában, és gyakran nem azért tartotta

vissza a cikket, mert közvetlenül megsértették a cenzúra szabályait, hanem azért, mert remekül látta benne az összes mesterkedést és ravaszkodást, és minél többet talált belőlük, annál gyanúsabb lett szemében a cikk. A cenzorra panaszt lehet tenni a cenzori bizottságnál, de ennek nem sok haszna van. Jobb az ügyre nézve, ha nem veszekednek a cenzorral, hanem olyan kapcsolatot alakítanak ki vele, amelyben párbeszédet lehet folytatni. Ilyen viszonyban voltak a *Szovremennyik* szerkesztői és a cenzor, úgyhogy Csernisevszkij egész hete a cenzorral folytatott végtelen párbeszédekkel telt.

Voltak ebben az ütközetben vereségek, de győzelmek is. Minden a taktikán múlott. Engedni csekélységekben, de nem hagyni magunkat a lényegesebb ügyekben. Például megjátszott elszánt küzdelem után Nyikolaj Gavrilovics beleegyezett abba, hogy a Longfellow-ciklus címét „Néger dalok"-ra változtassa, törölve belőle a „rabszolgaság"-ot, ellenben meg tudta védeni a „Belpolitikai szemle" magabiztos kezdését, ami pedig teljesen reménytelennek tűnt. A szerző, Jeliszejev így kezdte áttekintését: „A kedves olvasó valószínűleg azt várja, hogy arról fogok beszélni, amiről harangoznak, énekelnek, fecsegnek a többi folyóiratban és újságban, azaz a parasztoknak adományozott szabadságról. Hát csalódni fog reményében. Sőt sértő rám nézve, hogy ezt gondolja rólam" – és így tovább, ugyanebben a kötekedő hangnemben célozgatva a jobbágyreformra. A *Szovremennyik* ezzel nyíltan kijelenti, hogy hű marad az egy évvel ezelőtt elfogadott irányvonalhoz, amikor tüntetően felhagyott azzal, hogy részt vegyen a jobbágyreform feltételeinek megvitatásában, amelynek kimenetele már akkor is teljesen nyilvánvaló volt: nem a parasztok javát fogja szolgálni.

Természetesen a cenzor személye is fontos szerepet játszott. Az év elejétől Beketovot jelölték ki a *Szovremennyik* cenzorának, és ő a legjobb a folyóirat eddigi cenzorai közül. Már az ötvenes évek elején is őt bízták meg a *Szovremennyik* ellenőrzésével, de ötvenhatban leváltották ebből a tisztségéből, mert hagyta, hogy lehozzák a lapban Nyekraszov akkor megjelent verseskötetének néhány tendenciózus költeményét, többek közt a „Költő és állampolgár"-t. Beketov nem volt gyáva és nem volt buta, mint az elődje, Rahmanyinov, aki alatt a folyóirat néhányszor katasztrofális helyzetbe került: nem volt mit megjelentetni, minden látható ok nélkül visszatartotta az összes cikket, egyszerűen mert annyira gyanakvó és gyá-

va volt. Beketov tágabban fogta fel a feladatát. „Lehet az ember akármilyen bölcs – mondta –, akkor sem kerüli el a büntetést, mert nem lehet előre megjósolni, hogy odafönt ki, hogyan értelmezi majd a cikket." Bizalmas kapcsolatot alakított ki a szerkesztőkkel, azzal a helyes feltevéssel, hogy nekik is jobb, ha együttműködnek vele. „Becsüljenek meg engem, uraim – mondta –, akkor jó barátok leszünk."

Beketov nagyon szeretett jókat enni-inni, és a *Szovremennyik* minden hónapban ebédet rendezett. Minden esetben kereken meghívatta magát, amikor aláírta a folyóirat soron levő számát: „Munka után édes a pihenés, uraim. Holnap elmegyek magukhoz ebédelni. Csak úgy, családiasan." És eljött, jópofáskodott és bizalmaskodott, szidta a főnökséget és panaszkodott a cenzorok nehéz helyzetére. („Hálátlan foglalkozás. Soha senki nem mond köszönetet az embernek a munkájáért. De minden semmiségért kirúghatják az állásából.") Nagyon szerette, ha ebéd után ráköszöntötték a poharat, dicsérték a barátságát és irodalmi tehetségét, Oroszország egyetlen felvilágosult cenzorának nevezték. Ilyenkor elérzékenyült és meghatottan hálálkodott.

Igazán hitte, hogy van írói talentuma, szívesen írta át maga a cikkek gyanús passzusait, egész oldalakat rótt tele a hivatali feljegyzések klasszikus nyelvén, függetlenül attól, száraz statisztikai kimutatásról volt-e szó vagy regényről. Egyébként nem sértődött meg, ha a szerzők törölték az ő szövegét, és a maguk ízlése szerint írták újra a kihúzott részt.

Eltekintve ezektől a bogaraitól, lehetett vele beszélni s megvédeni azt, ami fontos.

De Beketov sem tudott ellenállni a mindenkori széliránynak, és a közeledő vihar hatására piros ceruzája napról napra kevésbé volt liberális és engedékeny. Csak a hét végén látszottak a jelei annak, hogy mégiscsak aláírja a harmadik számot.

A cenzornál tett látogatásokon kívül, ezen a héten sok járkálnivalója volt a cenzúra megszüntetéséről szóló feljegyzés ügyében. Március 18-án, szombaton Nyikolaj Gavrilovics Vernadszkijnál volt. Vernadszkij megjegyzései a szöveget illetően nem voltak lényegbevágóak, igaz volt, amit Nyekraszov mondott róla: hogy nagyon lelkes, és nem annyira a saját módosítási javaslatairól, mint inkább arról, milyen hatása lehet a felterjesztésnek, ha össze tudják

gyűjteni az összes Oroszországban megjelenő folyóirat és újság szerkesztőjének aláírását; abban pedig, hogy mindegyik aláírja, egy cseppet sem kételkedett. Nem gondolta volna, hogy Nyikolaj Gavrilovics ilyen jól megfogalmazza ezt a feljegyzést, egyesíti a saját gondolatait az övéivel, s az egész ilyen alapos és praktikus lesz. Semmi kétség, ha elolvassa az uralkodó – arra kell törekedni, hogy a tudomására jusson a leendő felirat –, azonnal meg fogja érteni a cenzorok közepette, reformokra van szükség, és a sajtónak nagyobb szabadságot kell adni. Most Párizsban összehívták a törvényhozó testületet, liberális törvényeket várnak. És ezt várják Ausztriában és Poroszországban is ... Ha akarják, uraim, én megpróbálom beindítani ezt a kampányt. Az újságírók első nagyobb összejövetelén előterjesztem ezt a javaslatot ..."

A cenzúra ügyében indított kampányt, mely a „velikoruszokkal" való beszélgetés közben merült föl, Nyikolaj Gavrilovics mosolyogva vetette fel: még nem volt meggyőződve arról, hasznos lesz-e, de a „velikoruszok" helyeselték, érdemesnek tartották, egy ilyen kampány sikerének komoly agitációs jelentősége volna, és némi gondolkodás után úgy döntött, hogy tényleg nem butaság, meg kell próbálni.

Az újságírók első nagyobb összejövetele az a bizonyos ebéd volt a cenzorokkal, melyen Nyikolaj Gavrilovics találkozott Vernadszkijjal, és ezen az ebéden mondta el a javaslatát ...

Az előzményekből természetesen semmit sem árulhatott el Vernadszkijnak.

Nem mondhatta el, nem csak azért, mert nem volt olyan bizalmas viszonyban Ivan Vasziljeviccsel, hogy rábízza a konspirációs titkot. Nem a bizalomról volt szó. Ellenkezőleg, Nyikolaj Gavrilovics úgy ismerte mint olyan embert, akiben meg lehet bízni. Liberális a szó legjobb értelmében. Azt kívánja, hogy egy szép napon szűnjön meg Oroszországban az önkényuralom, amelyet a szabad gazdasági fejlődés fő akadályának tart, és alkotmányos rend váltsa föl, mint Nyugat-Európa haladó országaiban. Hajlandó támogatni bármely olyan társadalmi kezdeményezést, amely az önkényuralom megszüntetésére vagy legalább a korlátozására irányul. Csernisevszkijnek a cenzúra elleni felirati javaslata lényegében ugyanezt a célt szolgálja, tehát minden tevékenységének képtelenségét és hiába-

valóságát. Dicsérte Nyikolaj Gavrilovicsot, hogy ilyen alapos és praktikus munkát végzett, és magát a feljegyzés ötletét, bár csodálkozott, hogy épp Nyikolaj Gavrilovics fejtette ki ezt az elgondolást; hangosan idézte a feljegyzésből a különösen kifejező részeket, és emlékeztetett régi vitájukra a faluközösségről. Majd újból dicsérte Nyikolaj Gavrilovicsot, most a kitartásáért és a szellemességéért, amellyel az utóbbi években írt cikkeiben megindokolta a munkások és a parasztok közös szövetkezeteinek gondolatát, a mezőgazdasági kollektívák gépesítését és a munkások ipari egyesülését mint az eljövendő, szocialista Oroszország alapját, amelyben Vernadszkij maga nem hitt, utópiának tartotta, de az eszméjét érdeklődéssel és együttérzéssel fogadta, éppen mint utópiát, mert tudta, hogy utópiák nélkül nem fejlődhet a tudomány; és szidta a jobbágyreformot a parasztokra nézve katasztrofálisan magas megváltási normáiért, és az önkényuralmat mint Oroszország minden gazdasági bajának legfőbb okát. A pontok, amelyeket meg akart vitatni, az ügy gyakorlati részét érintették: hogyan gyűjtsék össze a szükséges aláírásokat. Megbeszélték, hogy a pétervári szerkesztők közül kihez megy el Nyikolaj Gavrilovics, kihez Vernadszkij.

Március 23-án, csütörtökön Vernadszkijnál találkoztak. Nem sikerült az összes szerkesztőt körbejárni ez alatt az idő alatt, de azok, akiknél voltak, helyeslően nyilatkoztak a feljegyzés szövegéről, feltétel nélkül egyetértettek fő pontjával: a cenzúra eltörlésének követelésével, és késznek mutatkoztak arra, hogy aláírják a leendő feliratot. Nem volt rá szükség, hogy most körbejárják az összes szerkesztőt, világos, hogy mindenki alá fogja írni.

– Moszkvába kell menni – jelentette ki Vernadszkij. – Ha a moszkvaiak között is ilyen egyhangú helyeslésre találunk, sietni kell a végleges szöveg megfogalmazásával. Az idő nagyon alkalmas a feljegyzés benyújtására.

De ki utazzon Moszkvába? Vernadszkij előadásokat tartott a pedagógiai főiskolán és két-három hétnél korábban nem tudta magát szabaddá tenni.

– Én hamarabb szabad leszek – mondta Nyikolaj Gavrilovics. – Ha a napokban a cenzor aláírja a számot, szombaton vagy vasárnap utazhatok.

– Minél előbb, annál jobb – mondta Vernadszkij. – Moszkvában, úgy gondolom, mindenekelőtt ... Különben minek terhelem a

tanácsaimmal? Ön természetesen legalább olyan jól tudja, mit kell tenni Moszkvában, kivel kell beszélni. Bocsásson meg.

– Ugyan, ellenkezőleg. Éppen kérni akartam a tanácsát. Ön régi moszkvai, én kevés embert ismerek ott. De értem, hogy kire gondolt. Természetesen mindenekelőtt Katkovval kell beszélni.

– Igen, őhozzá forduljon. Majd ő meghívja az összes moszkvai újságírót, és nem kell egyenként elmennie hozzájuk. Persze csak ha részt akar venni ebben a dologban. Nagyon fontos megnyerni az ő beleegyezését. A moszkvaiak nagy része őt követi. Még az itteni társaságból is lesznek olyanok, akik nem írják alá, amíg nem látják az ő nevét. Egyébként azt hiszem, nem fogja megtagadni. Csak az zavar, hogy nem kellemetlen-e önnek éppen hozzá fordulni. Hiszen vitában vannak.

– Miért volna kellemetlen? Más a vita, és más ez az ügy. Önt meg engem zavar ebben a dologban az, hogy másban különbözik a véleményünk?

– Igaza van – mosolyodott el Vernadszkij. – Írok Katkovnak egy levelet. Majd ön átadja . . .

Még egyszer átfutották a feljegyzés szövegét.

– Tudja, mégis furcsa, hogy épp önnek jutott eszébe ez a felirat – villogtatta ravaszul a szemét Vernadszkij. – Mire kell ez önnek? Hiszen nem hisz benne, hogy ebből a vállalkozásból kijön valami hasznos. Nekünk, liberálisoknak, még megbocsátható, ha efféle illúziókkal ámítjuk magunkat. De önnek, a szocialistának, a materialistának?

– Miért ne hinnék benne? Ellenkezőleg, éppen hogy hiszem, hogy valamit el lehet érni – válaszolt mosolyogva Csernisevszkij. – Azt talán el lehet érni, hogy az előzetes cenzúrát felválthatja az utólagos.

– De mi értelme van? Az egyik cenzúra helyett lesz egy másik. Jobb lesz? Az utólagos cenzúra a maga büntetőrendszerével veszedelmes dolog az újságírókra nézve. Az előzetes cenzúra, amely a fennálló törvények szerint működik, ha igazságosan alkalmazzák, ha nem engednek a hatalom önkényének, nem elsősorban a cenzoroknak előnyösebb. A mi körülményeink közepette lehetséges egy jobb? A mi nemzeti berendezkedésünk egész jellegének megváltoztatása nélkül? – A ravasz Ivan Vasziljevics mintha Csernisevszkij nevében beszélt volna, az ő szavaival, cikkei kifejezéseinek betű

szerinti ismétlésével, mintegy bemutatva, hogy érti az ő logikáját; az utolsó mondatot mint Csernisevszkij politikai cikkeinek központi gondolatát különösen hangsúlyozta. – A sajtó helyzete még elviselhetetlenebb lesz! A mi körülményeink között a büntető cenzúra megöli az összes tehetséget, megsemmisíti az irodalmat. Így lesz, nem igaz?

– Nem – nevetett Csernisevszkij. – Nem hiszem, hogy épp ez következnék be.

– Rendben van, nem egészen így lesz. De a sajtó helyzete lényegében nem fog változni attól, hogy a cenzúra egyik fajtájáról áttérünk a másikra. Vallja be: ön nem vár lényeges változást.

– És ön vár?

– Én várok. A mi liberális barátainknak az a sajátosságuk, hogy szőlőfürtöt várnak a kökénybokron – idézte ismét ironikusan Csernisevszkijt. – De ön nem vár semmit. Akkor mi a célja?

– Az én célom az, hogy elérjük az előzetes cenzúra eltörlését – válaszolta szerényen Nyikolaj Gavrilovics, és felállt.

– Nem akarja megmondani. No, isten önnel – mondta jólelkűen Vernadszkij és szintén felállt. Egyáltalán nem volt megsértődve Csernisevszkijre, ha nem mondhat el mindent, hát úgyis jó.

Barátságosan váltak el, megbeszélték, hogy azonnal találkoznak, mihelyt Nyikolaj Gavrilovics visszatér Moszkvából.

2

Nyikolaj Gavrilovics nem csodálkozott Vernadszkij faggatózásán. Ha ő lett volna a helyében, őt is nagyon érdekelte volna, mi készteti őt arra, hogy a cenzúra reformjáért hadakozzék, amikor a cikkeiben állandóan azt a gondolatot fejtegeti, hogy lehetetlen lényegesebb reformokat megvalósítani a társadalmi életben az alapvető intézmények: a nemzet társadalmi viszonyai megváltoztatása nélkül.

Mindamellett ő egyáltalán nem tréfált, amikor azt mondta, az a célja, hogy most a cenzúra formájának megváltoztatását érjék el, nem többet. Azaz, ha sikerülne legalább ezt elérni, több mint elégedett lenne. Többre úgy sem lehet számítani. Magától értetődik, hogy nem áltatja magát, és Vernadszkij okos ember, helyesen értet-

te, hogy az előzetes cenzúra utólagossá válása milyen következményekkel járhat. Természetesen a sajtó helyzetében nem lesz lényeges változás attól, hogy nem a cenzor, hanem az író és a szerkesztő felel a megjelentetett rebellis cikkekért. De nem a lényegi változásokról van szó. Nem a sajtó helyzetének javítása a fontos. A fontos, a javításért folyó *harc*. A társadalmi mozgalom megélénkülése.

Nemrég, úgy két héttel a cenzorokkal elköltött ebéd előtt, amelyen Nyikolaj Gavrilovics azt javasolta, hogy fogalmazzanak egy feliratot a cenzúra megreformálásáról, négy fiatalember jött össze nála, a lakásán: a *Velikorusz*nak nevezett csoport tagjai. Ezzel az elnevezéssel különböztették meg magukat a nagyszámú lengyel titkos társaságtól. A csoportba állami hivatalnokok, írók és diákok mellett a katonai akadémiák, továbbá a pétervári helyőrség alakulatainak tisztjei tartoztak: orosz tisztek, akik eljártak a lengyel tiszti körökbe is, és jól ismerték a lengyelek hangulatát, akiknél az első helyen a nemzeti ügy állt: Lengyelország felszabadítása, az ő szemükben azonban a társadalmi átalakulás volt a legfontosabb, amelynek következménye lehet, és kell hogy legyen Lengyelország felszabadulása. Ezek az orosz tisztek az azonos gondolkodású civilekkel közös csoportot szerveztek, és ők javasolták, hogy „velikoruszok"-nak nevezzék magukat.

A „velikoruszok" csoportja Mihajlov és Selgunov köréhez hasonlóan, zárt egyesület volt, tagjai kötelesek voltak titokban tartani a szervezeti kezdeményezéseket, és noha, mint Mihajlov és Selgunov, arról álmodoztak, hogy majd kiterjesztik befolyásukat a többi csoportra, és az összes orosz szervezetet egyesíteni fogják, mindamellett ők is teljes titokban szervezkedtek. Egyelőre azt sem engedhették meg maguknak, hogy a társadalom tudomására hozzák csoportjuk létezésének tényét, amely pedig a jövőben az ellenzéki erők összoroszországi szervezetének magja kívánt lenni. Természetesen feltételezték, hogy ez az „egyelőre" nem fog túlságosan sokáig tartani.

Mint a Mihajlov-féle csoport és a többi titkos kör is akkoriban, a „velikoruszoké" sem volt szervezet a szó szoros értelmében – nem hivatásos forradalmárokból állt, a tagok között nem volt szigorú munkamegosztás, nem voltak rendszeresek az összejöveteleik és nem voltak napirendhez kötve, nem volt kassza. De a konspirációs

szabályokat betartották. Ennek a csoportnak a létezéséről még Mihajlov és Selgunov sem tudott, akik Csernisevszkijt a „maguk" emberének tartották – ugyanúgy, ahogy a „velikoruszok" is a „magukénak" tekintették. Ha pontosabban akarunk fogalmazni, Mihajlov és Selgunov tudta, hogy van Pétervárott egy csoport, amelyet általuk személyesen ismert urak alkotnak, akikkel gyakran találkoznak társaságban, például Csernisevszkijnél is, akikkel baráti viszonyban vannak, akiket becsületes, felvilágosultan gondolkodó embereknek ismernek, de kapcsolatukban mégis bizonyos távolságot tartottak, és hogy milyenek a nézeteik, mennyire azonosan gondolkodnak a maguk társaságán belül, és milyen szervezeti alapon nyugszik a csoportjuk, ezt Mihajlov és Selgunov nem tudta. Csak sejtették, hogy csoportjuk nem csak civilekből áll, hogy egymás között ezek az urak éppolyan nyíltak, mint Mihajlov és Selgunov, hogy ugyanazokon az átkozott kérdéseken törik a fejüket, amelyeken minden komoly ember, sőt úgy lehet tekinteni rájuk, mint az ő körük leendő, lehetséges tagjaira. Természetesen pontosan így gondoltak Mihajlovra és Selgunovra a „velikoruszok" is.

A „velikoruszok", akárcsak Mihajlov és Selgunov, saját nyomdáról álmodoztak, illegális újság kiadásáról, amelyhez nagy reményeket fűztek. Nemcsak úgy tekintettek az újságra, mint a társadalomban új nézetek terjesztésének eszközére, de mint olyan eszközre is, amellyel egy szervezetbe tömöríthetik Oroszországban az összes ellenzéki erőt. Programjukban, melyet alaposan megvitattak 1861 legelején, a jövendő újság nagy szerepet játszott. A lap segítségével készültek szervezni egy aláírásgyűjtő kampányt a cárhoz szóló feliratukhoz, amely tartalmazná a legfontosabb követeléseket, mindenekelőtt a népképviselet összehívását. Az illegális újságban akarták közölni és terjeszteni a társaságban és a nép között a szerintük az ország számára szükséges reformok teljes programját.

De az a kérdés, hogyan kell megszervezni ezt az ügyet. És meg tudja-e ezt szervezni a maga erejéből ez a fiatal csoport ebben a rendőrállamban, a művelt társadalom nagy részének politikai apátiája és a néptömegek letargiája mellett? Van-e értelme egyáltalán?

Épp azért ment el Csernisevszkijhez februárban, még az előtt, hogy elterjedt a hír: az uralkodó aláírta a jobbágyfelszabadítást kihirdető manifesztumot, a négy „velikorusz", hogy megvitassák ezeket a kérdéseket és kételyeket. S ugyanezért kereste fel őt Mihajlov

és Selgunov csoportja, majd Zserakovszkijé és Dombrovszkijé és még sok más csoport képviselői, és nem csak pétervváriak...

A fiatalemberek között ott volt az ifjabbik Obrucsev, Pjotr Ivanovics Bokov, az idősebb Szerno-Szolovjevics (Nyikolaj, a parasztok helyzetéről szóló bátor cikkek szerzője, aki az elmúlt évet külföldön töltötte, ahol Herzennel és Ogarjovval találkozott, most pedig a *Szovremennyik* számára írt egy politikai cikksorozatot; vele az utóbbi időben Nyikolaj Gavrilovics különösen bizalmas kapcsolatba került) és Alekszandr Vasziljevics Zaharin, egy kalugai hivatalnok, Csernisevszkijék rokona (Olga Szokratovna öccse: az apja törvénytelen fia), aki gyakran jött fel Pétervárra, és Csernisevszkijéknél szállt meg. A fiatalemberek feltették kérdéseiket, és mindent a felirati kampányra futtattak ki, elsősorban ezzel az üggyel voltak elfoglalva.

– A népre bármikor tudunk hatni. És a radikális közvéleményre is. Most azt kell megpróbálni, hogy egyesítsük a fennálló rend összes ellenfelét. Éppen most, amíg a helyzet kedvező, nem ártana ezzel sietni – mondta lelkesen Szerno-Szolovjevics. – A mi társaságunknak még nem volt alkalma kipróbálni az erejét egy ilyen horderejű ügyben. Adjuk meg neki ezt a lehetőséget.

– Lehetséges, hogy ebből a kísérletből semmi sem lesz. Nem baj. A negatív eredmény is eredmény – állította Obrucsev. – Mindenki látni fogja, hogy értelmetlen komoly engedményeket várni a hatalom részéről.

– Ez igaz – helyeselt Csernisevszkij.

A felirati kampányt helyeselte. „Az ötlet természetesen fantasztikus. Utópikus gondolat. Abban reménykedni, hogy sikerül elegendő aláírást gyűjteni, és hogy ez arra készteti a hatalmon levőket, hogy engedményeket tegyenek: tisztára utópia – mondta Csernisevszkij. – De Oroszország eredeti ország. Ha itt valami értelmes reformra került sor, az mind irracionális, fantasztikus módon valósult meg. Gondoljunk csak Péterre és reformjaira. Mit akart Péter? Behozni hozzánk a nyugati civilizációt? Nem, ő csak erős orosz hadsereget akart létrehozni, nyugati mintára. De bizonyos változások mégis végbementek a társadalom életében és szokásaiban... Meg kell próbálni. De ha megpróbáljuk, át kell gondolni a taktikát. Én nem tanácsolnám, hogy mindjárt az aláírásgyűjtéssel kezdjük. Az önök csoportjának ehhez nincs elég ereje. Először külön

csoportokat és bizottságokat kellene mindenütt létrehozni azzal a speciális feladattal, hogy mindegyik a maga területén készítse elő az aláírásgyűjtést a majdani felirathoz. Jó volna két-három kisebb kampányt szervezni az általános program részkérdéseiről. Például kampányt indítani a cenzúra ellen. A pétervári újságírók, esetleg az egész oroszországi újságírás nevében követelni kellene az előzetes cenzúra eltörlését. Egy ilyen hadjárat számára most kedvező a helyzet. Egész Európa a sajtószabadság kérdésével foglalkozik. Példát, mint mindig, Franciaország mutat: maga Lajos király is megértette, hogy a civilizált világban, a mostani szellemi erjedés közepette, reformokra van szükség, és a sajtónak nagyobb szabadságot kell adni. Most Párizsban összehívták a törvényhozó testületet, liberális törvényeket várnak. És ezt várják Ausztriában és Poroszországban is... Ha akarják, uraim, én megpróbálom beindítani ezt a kampányt. Az újságírók első nagyobb összejövetelén előterjesztem ezt a javaslatot..."

A cenzúra ügyében indított kampányt, mely a „velikoruszokkal" való beszélgetés közben merült föl, Nyikolaj Gavrilovics mosolyogva vetette fel: még nem volt meggyőződve arról, hasznos lesz-e de a „velikoruszok" helyeselték, érdemesnek tartották, egy ilyen kampány sikerének komoly agitációs jelentősége volna, és némi gondolkodás után úgy döntött, hogy tényleg nem butaság, meg kell próbálni.

Az újságírók első nagyobb összejövetele az a bizonyos ebéd volt a cenzorokkal, melyen Nyikolaj Gavrilovics találkozott Vernadszkijjal, és ezen az ebéden mondta el javaslatát...

Az előzményekből természetesen semmit sem árulhatott el Vernadszkijnak.

Nem mondhatta el, nem csak azért, mert nem volt olyan bizalmas viszonyban Ivan Vasziljeviccsel, hogy rábízza a konspirációs titkot. Nem a bizalomról volt szó. Ellenkezőleg, Nyikolaj Gavrilovics úgy ismerte mint olyan embert, akiben meg lehet bízni. Liberális a szó legjobb értelmében. Azt kívánja, hogy egy szép napon szűnjön meg Oroszországban az önkényuralom, amelyet a szabad gazdasági fejlődés fő akadályának tart, és alkotmányos rend váltsa föl, mint Nyugat-Európa haladó országaiban. Hajlandó támogatni bármely olyan társadalmi kezdeményezést, amely az önkényura-

lom megszüntetésére vagy legalább a korlátozására irányul. Csernisevszkijnek a cenzúra elleni felirati javaslata lényegében ugyanezt a célt szolgálja, tehát minden bizonnyal hajlandó támogatni. Ugyanígy támogatja egy olyan felirat eszméjét is, amely a népképviselet összehívását követeli és még néhány más pontját is a „velikoruszok" programjának, ha Nyikolaj Gavrilovics felfedte volna a programjukat. De a „velikoruszok" programja egyáltalán nem korlátozódott volna az önkényuralom elleni harcra. Arról pedig, ami e program határain túlmutat, és amit az utópiák kategóriájába lehet sorolni, arról teljesen haszontalan volna beszélni vele ... Számára utópia minden olyan társadalmi elmélet, amely a lehetséges, jövőbeli társadalmi berendezkedést vázolja fel. Ha egy elmélet olyan társadalmi mozgásokat ír le, amelyeket még nem lehet megfigyelni az életben, az utópia. Számára utópia volt Csernisevszkij gazdasági elmélete is, amelynek elvi feltétele minden ember anyagi helyzetének kiegyenlítődése, bár Vernadszkij is elismerte, hogy ez az elmélet inkább megfelel a kor igényeinek, mint bármelyik létező elmélet a tőkéről; annak ellenére elismerte ezt, hogy gazdaságilag hatékonyabbnak tartotta a magántulajdonon és a versenyen alapuló rendszert. Ám felismerte, hogy a nagyobb hatékonyság nem feltétlen bizonyul öröknek a történelmi fejlődésben! Megértette, hogy a dolgozók hipotetikus társadalmának fő gondja a tömegek jóléte és fejlődése, ez a társadalom tudja leginkább garantálni az összes osztály anyagi jólétének fejlesztését a civilizáció mai, ipari szakaszában, mely az ismeretek gyarapodásán és terjesztésén alapul ... De ez az elmélet nem létező társadalmat ír le, következésképpen az ő szemében utópia volt.

Hasztalan lett volna bizonygatni azt, hogy valahogyan meg kell próbálni közelebb hozni a jobb jövőt, hogy a társadalom életében mindenféle fontos változást megelőz az elmélet, minden rendszert mesterségesen, a hatalom törvényes intézkedéseivel vezetnek be; ha a hatalmat meggyőzik a tudós emberek elméleti elképzelései, meghozza a megfelelő törvényes intézkedéseket, hogy küzdeni kell azért, hogy olyan intézkedések valósuljanak meg, amelyek jobban megfelelnek a kor követelményeinek. Minderre Ivan Vasziljevics kuncogva azt felelte volna: ha ön hiszi, hogy küzdeni kell, hát küzdjön, de engem hagyjon ki belőle. Ha meg tudja valósítani az utópiáját, elsőnek fogom elismerni a hasznát az emberiségre nézve.

De számomra addig utópia marad... Nem utópiákért kell harcolni, hanem azokért a társadalmi reformokért, amelyek valahol már megvalósultak; nekünk oroszoknak először utol kell érni a haladó népeket. Miért kell küzdeni? Az alkotmányért. A cenzúra eltörléséért. A rabszolgamunka mindenféle formájának megszüntetéséért. Sok másért, ami nálunk nincs meg, de megvan másoknál. Az, ami sehol sincs meg, lehet, hogy nem is lesz soha... A társadalom életének minden javulását, mondja ön, megelőzi az elmélet. De ki tudja megmondani, melyik elmélet fog megvalósulni, és melyik marad utópia? Hogyan és miért jelennek meg az életben új társadalmi formák – ez olyan titok, amit mi nem tudunk megfejteni. A legjobb esetben ezeknek a formáknak a váltakozásában a történelmi véletlen megnyilvánulását fedezhetjük föl. És meg lehet-e jósolni a véletlent? Már maga a kérdésfeltevés is abszurd... Beszélni természetesen erről is lehet. Miért ne lehetne? Tanulságos. Az utópiák megvitatása általában hasznos a tudományra nézve: ingerli a képzeletet, ugyanakkor fegyelmezi az elmét, megtanítja arra, hogy a létező kérdésekre összpontosítsa a figyelmét és elhessegesse a csábító butaságokat. Beszélni lehet róla. De az utópiák megvalósításáért cselekedni... már megbocsásson. Egyszóval: ön azt tartja, hogy a jövő előre látható, én meg azt, hogy nem. Kétségbevonhatatlan bizonyítékot hozni rá se ön, se én nem tudok. De egyet biztosan állíthatok: ha kevesebbet fogunk heveskedni az előre nem látható jövő érdekében – kevesebb máglyát fognak gyújtani a legharciasabbaknak közülünk, akiket egyetlen hatalom sem szeret. Ha kevesebb a máglya, kevesebb a gyűlölet az emberiségben, és egyenletesebb az élet tökéletesítésének folyamata...

3

Március 25-én, szombaton Nyikolaj Gavrilovics elhozta Beketovtól a *Szovremennyik* harmadik számának utolsó aláírt korrektúráját. Beketovnak már csak a mintegy kétoldalnyi könyvhirdetést kellett átnéznie és aláírnia, amelyeket csak 29-én este adtak nyomdába, de már ki voltak szedve, s csak nem vitte őket magával, mert egyenesen otthonról ment Beketovhoz, és azt gondolván, hogy a cenzor úgysem írja alá az egész korrektúrát, ami nála van, de ő ez-

úttal váratlanul fürgének mutatkozott. A hirdetésekkel kapcsolatban megállapodtak: ha Nyikolaj Gavrilovics bemegy a nyomdába, átküldi őket Beketovnak a kifutófiúval.

Így hát a harmadik kötet készen állt. Most már mehet Moszkvába.

Mehet Moszkvába, bár egy dolgot még nem intézett el: nem írta meg a jobbágyokhoz szóló kiáltványt, de nem a saját hibájából. A moszkvaiak tartották fel a dolgot. Még mindig nem volt róluk semmi hír, és Csernisevszkij és Mihajlov még a hét közepén megállapította: nincs értelme megfogalmazni a pozitív válasz megérkezéséig, hogy Moszkvában minden kész a kinyomtatásához. Mi történhetett náluk? Ésszerűbbnek látszott nem túlságosan sietni az írással. Tegnap megint találkoztak, és elhatározták, hogy Nyikolaj Gavrilovics ne várjon a moszkvai úttal emiatt: amikor tud, menjen. Ha az elutazásáig még mindig nem jön hír Moszkvából, neki kell majd ott tudakozódnia, esetleg elmenni Kosztomarovhoz és felmérni a helyzetet.

Mindenesetre ma este Mihajlovnak még egyszer be kell néznie Nyikolaj Gavrilovicshoz.

A cenzortól eljövet Nyikolaj Gavrilovics a menetjegyirodába ment, vett másnapra két jegyet Moszkvába a második osztályra – magának és Jeliszejevnek, aki társnak ajánlkozott mellé a cenzúraügyben –, aztán a nyomdába indult, átadta Jeliszejevnek a jegyet, a tördelőnek meg a korrektúralapokat Beketov javításaival, elküldte a cenzornak az inassal a hirdetések korrektúráját, és hozzálátott a saját cikkei korrigálásához.

Háromra elkészült és hazament.

Amikor keresztülment a Szadovaján, hirtelen eszébe jutott, milyen jó volna, ha most összetalálkozna Anna Arkagyevnával. Miért is ne történhetnék meg? Előfordulhat, hogy most is látni akarja őt, mint akkor, és idejönne ebben az órában, amikor haza szokott menni a nyomdából. És miért ne akarná az asszony? Ő maga is szeretné most látni, pedig akkor, másfél héttel ezelőtt egyáltalán nem gondolta volna, hogy ez valamikor is megtörténhet. És ez alatt az idő alatt sokat gondolt rá, különösen az utóbbi napokban ... Akkor a Gosztyinyij dvor szélső árkádja alól bukkant elő. Hátha most is? És ha csakugyan megjelenik? Fiatal, cilinderes kereskedők jöttek most onnan és egy rosszul öltözött magas úr és egy kövér asz-

szonyság meg két cseléd vízhordó járommal, egy toprongyos alak, nyakában tálcával, eltakarták előle az árkádot, de jön-e ő? Pompás lenne... és éppen jól jönne. A múltkori találkozásuk ünnepi érzést keltett benne, valami rendkívülit, nagyon frisset és ragyogót, izgatót... És most... most fog megjelenni az árkád alatt...

Egyébként miért épp az árkád alatt? A Nyevszkijen is jöhet...

És alighogy erre gondolt, meglátta őt.

Szinte földbe gyökerezett a lába a csodálkozástól. Csakugyan ő az? Igen, ő! A Nyevszkijen jött, a Gosztyinyij dvor mentén, majdnem a járda legszélén, lassan jött felé és mosolygott.

És megállt, amikor meglátta őt. Feszült mosollyal, mintegy bűntudattal nézett rá.

Érezte, hogy a szíve erősen ver és úgy jár, mint egy kovácsfújtató. Odament hozzá és arcát önkéntelen örömteli mosoly öntötte el. Amikor az asszony ezt látta, ő is felderült. Fejét felszegve, gyors léptekkel közeledett felé. Kihúzta a kezét a muffból, gyorsan az arcához emelte, látszólag azért, hogy felemelje a fátylát, de a fátyol már fel volt hajtva a kalapjára. Máris megfeledkezett a kezéről, és így, felemelt kézzel jött felé, s a férfi arcáról sem tűnt el az örömteli, csodálkozó tekintet.

Úgy üdvözölték egymást, mint régi barátok. Nem volt szokása, hogy kezet csókoljon a hölgyeknek, soha senkinek nem csókolt kezet, az egyedüli kivétel Avdotya Jakovlevna Panajeva volt, akit tiszta szívből szeretett és tisztelt, de most nem tudta magát visszatartani, megragadta Anna Arkagyevna kezét és megcsókolta.

– Anna Arkagyevna, de jó, hogy találkoztunk! – mondta nyíltan, örülve saját őszinteségének, miközben el nem engedte volna a kezét.

Az asszony boldogan felnevetett:

– Én is úgy örülök!

– Már készültem, hogy írjak magának, találkát akartam kérni. És képzelje el, hol akartam magával találkozni? Mit gondol?

– Talán itt?

– Természetesen itt. És maga egyszer csak itt van! Milyen okos, hogy kitalálta...

– Én meg féltem... rettenetesen meg voltam ijedve...

– Feleslegesen...

– Nem tudtam megnyugodni... Borzasztóan féltem, hogy maga megharagszik...
– Amikor meglátom itt?
– Igen. Hogy tolakodó vagyok...
– Igen, gondoltam, hogy ettől fog félni...
– Én nem tudtam... De kitaláltam...
– Hogy én is akarom látni magát?
– Igen – nevetett az asszony.

És ő is nevetett. És arra gondolt boldogan, naiv gyerekes önelégültséggel, hogy íme, egy nővel beszélget, egy gyönyörű nővel, ugyanolyan természetesen és fesztelenül, és ugyanúgy félszavakból, gesztusokból megértik egymást, ahogy nemrégiben Szavickij és Olga Szokratovna beszélgetett, amikor ő úgy irigyelte őket, amiért ilyen harmónia van közöttük.

El kellett menniük valahová, már-már feltűnést keltettek. Valamilyen hivatalnok – szakadt, zöld kabátban és fülvédős tányérsapkában – rohant el mellettük, egy pillanatra megállt, sietősen Nyikolaj Gavrilovics arcára pillantott, aztán Anna Arkagyevnáéra, aztán újból Nyikolaj Gavrilovicséra, hirtelen meglepődött és továbbszaladt, de még egyre őket bámulta, és nekiment a járókelőknek.

– Menjünk innen – mondta Nyikolaj Gavrilovics. – Elkísérjem? Mint akkor?
– Igen.

A Gosztyinyij dvor oldalán mentek.

– Rengeteg kérdésem van magához – mondta a férfi.
– Nekem is magához – válaszolta az asszony.
– Tudja, elovastam a cikkét a *Russzkij Vesztnyikben,* bár lebeszélt róla... Ó igen! Előbb meg akartam kérdezni, mi lett a pofonhistóriával?
– Megszakítottam a kapcsolatot azokkal az urakkal, akik miatt történt az egész. Természetesen értesítettem őket erről. Ez minden.
– És a saját rokonaival is? Akiknek a házában történt?
– Velük is.
– Semmi baj, majd rendbe jön a kapcsolatuk – mondta nevetve, önkéntelenül nevetve, nem tudta visszatartani ujjongását, de megpróbált hangjának vigasztaló színezetet adni.
– Nem tudom. Nem vagyok meggyőződve róla.

Nem engedte le a fátylát, mint aki megfeledkezett róla, esetleg

nem szokta meg a divatos öltözködésnek ezt a kellékét, vidéki élete során aligha használta, a férfi pedig csodálattal nézte és leplezetlenül gyönyörködött benne.

Fiatal kora óta volt egy beteljesületlen álma egy nő-barátról, aki mindenben egyenlő lenne vele, elfoglaltságaiban és érdeklődési körében, a szórakozásaiban is, ahogy egy férfi-baráttal egyenlő lehet az ember. Még fiatalon arra a meggyőződésre jutott, és az évek során ez a meggyőződése csak megerősödött, hogy csak akkor, amikor a többségből értékes ember válhat, lehet komolyan reménykedni az emberiség életének megváltoztatásában, ha majd egyenlőség lesz férfi és nő között, ha ez lesz a norma. Azt remélte, hogy Olga Szokratovnából ilyen barátot tud csinálni. Lehetséges, hogy majd valamikor az is lesz belőle. Lehetséges. De mikor lesz az? És lesz-e egyáltalán?

Vajon most megvalósul az álma? Nem túlságosan későn-e? És nem téved-e?

– És most a cikkről. Van néhány kérdésem. Az első ...

– A család szentsége? – találta ki mosolyogva az asszony.

– Igen. Mire gondolt? A saját családjára?

Kis szünet után felelt:

– Inkább az ideális családra ...

– Úgy. Az ideális család. De a saját családja ... Mi még oly kevéssé ismerjük egymást ... Maga többet tud rólam. Meséljen magáról. Milyen a családja, hiszen a férjével nem él együtt, igaz? Ugye, egyedül él?

– Igen.

– Rossz ember?

– Nem, nagyon jó ember volt. Sokat köszönhetek neki ...

– De miért volt? Meghalt?

– Nem, él. Boldogtalan ember ... Hosszú történet.

– És ha hosszú? Nekünk most, azt hiszem, sok időnk lesz, hogy erről és sok egyébről beszélgessünk ... A férje Permben maradt? Ott dolgozik?

– Igen. De ... – Láthatólag nem szívesen beszélt a férjéről.

A férfi a segítségére sietett:

– Azt akarom kérdezni, hogy miből él? Úgy látom, nem milliomosnő.

– Nem, nem vagyok milliomosnő – felelte hálásan.

– De nem is szegény.

Az asszony elmosolyodott.

– A saját munkámból élek. – Ezt büszkén mondta. – Jobban mondva, megpróbálok a saját munkámból megélni. Az anyámnak van egy kis birtoka, és ő természetesen küld egy kis pénzt. De a saját munkámmal is keresek. Fordításokkal és kisebb cikkekkel. A műhelyben is keresek egy keveset. A nénikémmel . . . a szaratovi nénikémmel itt, Pétervárott van egy varrodánk, ahol mindkettőnknek fizetett munkája van.

– Fizetést kap? – Nyikolaj Gavrilovics nem értette. – A *saját* műhelyükben? – Azt hitte, rosszul hallotta, és újra megkérdezte. – Azt mondja, a *maguké*?

– Igen, a miénk.

– Tehát a maguk tőkéjével rendezték be?

– Igen. – Tartózkodó mosollyal nézett rá, láthatólag tetszett neki a csodálkozása.

– És mit jelent ez a fizetés? – kérdezte ő kis hallgatás után.

Az asszony nevetett; tetszett neki, hogy a fizetésről mondott szavai ilyen hatást tettek rá.

– Két szóval nehéz megmagyarázni. Ez nem kereskedelmi vállalkozás . . .

– Aha. Úgy látszik, kezdem sejteni . . .

– Már régen akartam magával erről beszélni. A nénikémmel együtt. Megtanácskozni magával. Még tavaly, amikor csak gondolkoztunk rajta, mivel kezdjük, hogyan fogjunk a dologhoz. Ez tavasszal volt. De úgy adódott, hogy előnyös feltételek mellett ajánlottak nekünk egy működő műhelyt, nem volt idő fontolgatni, eldöntöttük, és egész nyáron pénzügyi műveletekkel foglalkoztunk. Ősszel pedig, amikor találkoztam magával Selgunovéknál, nem mertem odamenni magához.

– A nénikéje is jár Selgunovékhoz?

– Igen, de ritkán, és egyszer sem találkozott magával. Különben már ismernék egymást, ő nem olyan szertartásos, mint én. Állandóan szid engem, amiért ilyen nehézkes vagyok.

– Kíváncsivá tett a műhelyükre és a nénikéjére.

– Igen, a nénikém rendkívüli asszony . . . Az a helyzet, hogy a férjem egyik tervét próbáljuk megvalósítani. Ő jó barátságban volt a nénikémmel. Mindkettőjüket érdekelte a közgazdaságtan, még

egy kört is szerveztek Permben; ő egy időben velünk lakott ott. Francia és angol közgazdászokat olvastak, referátumokat írtak. Millt is olvasták. Még mielőtt maga fordított volna belőle. Azután a fordítását is olvasták, a jegyzeteivel és kiegészítéseivel együtt... Nem, ezt már ketten olvastuk a nénikémmel, amikor tavaly Szaratovba költöztünk. Ott, Szaratovban olvastuk a maga cikkét is: a „Tőke és munká"-t. Már akkor úgy gondoltuk, hogy magát kell hogy érdekelje az, amit a férjem javasolt nekünk. És amikor Pétervárra készülődtünk, elhatároztuk, hogy mindenekelőtt magával kell tanácskoznunk.

– Mit javasolt a férje?

– Számításokat végzett a tőke jutalékáról a termelésben való részvételéért...

Nyikolaj Gavrilovics csodálkozva, szinte ijedten nézett az asszonyra, és kiábrándult hangon kérdezte:

– A férje a tőke jogát védi a jutalékra?

Anna Arkagyevna elnevette magát.

– Dehogyis! Valószínűleg rosszul fejeztem ki magam. Azt hiszem, nem jutalékot kell mondani, hanem valami mást, de nem tudom mit. Arról van szó, hogy a tőke segítségével, a tőke kölcsönadásával a dolgozóknak segítséget lehet nyújtani, hogy idővel, a kölcsön visszatérítése után, az egész tőke birtokosává, az ügy gazdájává váljanak...

– Aha! Ez egészen más – mondta Nyikolaj Gavrilovics, látható megkönnyebbüléssel. – Csökkenő kamattal visszafizetendő kölcsön. Mill ír erről.

– Igen, csak Mill nem végez semmilyen számítást. A férjem meg elkészítette, és azt javasolta, hogy a nénikémmel valósítsuk meg.

– Volt pénzük?

– Húszezer. A férjem adta azután, hogy elhatároztuk, hogy elválunk. Nem akartam elfogadni, akkor ajánlotta, hogy társadalmilag hasznosan fektessük be. Gondolkoztunk rajta a nénikémmel, és beleegyeztünk.

– Mi a terv lényege?

– Jobb lesz, Nyikolaj Gavrilovics, ha erről a nénikémmel beszél. Ő jobban érti, mint én, ő is irányítja, én csak segítek neki ebben-abban. Úgyis meg kell vele ismerkednie. Nagyon szeretné megmutatni magának a műhelyt.

Már befordultak a Csernisov közbe, és a Katalin-csatornához tartottak, a jobb oldalon. A közben sok hó volt, az utóbbi napokban esett, mindenütt sáros hóbuckák tornyosultak, a házmesterek seperték össze őket, a hótól megtisztított járdát és a gödrös, likacsos jégréteggel fedett pocsolyákat vastagon beszórták sárga hamuval. Ebben a közben valami okból mindig erős lószag terjengett, vagy a Gosztyinyij dvor előtti bérkocsiállomástól jött, vagy már itt áporodott bele az épületek és a kőkerítések régi, nyirkos, megsárgult falaiba, összekeveredett a hó és a széna, a rozsdás vas, a friss havon a lovak patái által széttaposott trágya szagával. Most a sűrű, nyirkos, ködös levegőben különösen erősen érződött ez a szag, ahogy csak tavasz elején szokott.

– Anna Arkagyevna, szeretnék még valamit kérdezni, de nem merem... – kezdte óvatosan Nyikolaj Gavrilovics és elhallgatott.

– Hogy vannak-e gyerekeim, igaz? – fejezte be csendesen a mondatot az asszony.

– Igen.

Nem válaszolt rögtön.

– Volt egy gyermekem, egy kisfiú, de nem sokkal a születése után meghalt. – Megremegett a hangja a „kisfiú" szónál, de erőt vett magán, és keményen fejezte be a mondatot: – És szerencse, hogy meghalt, mert egész életében csak kínlódott volna. Betegen született.

– Mi baja volt?

Kis hallgatás után hevesen, de keserűen válaszolt:

– Az, ami az olyan szülők gyerekeinek szokott lenni, mint az apja. Az apja...

Többet nem tudott mondani. Ugyanis valami fölöttébb furcsa dolog történt, ami elhallgattatta.

Már a köz végénél jártak, és készültek átmenni a másik oldalra, amikor a csatorna partjáról egy parasztszán fordult be a közbe, két fiatal, bundás, részeg férfival. Három tarisznyás paraszt ment, hosszú bottal döfködve a havat, épp az úttest közepén. A vágtató ló elől egymást lökdösve szétugrottak. „Utat! Csirkefogók!" – játszotta az urat a kocsis, mellét kidüllesztve, az ostorral hadonászva. Állva hajtotta a lovat, nyitott bundája alól kilátszott szürke, lenvászon inge, amely a köldökéig fölhasadt, az egész melle kinn volt. A másik az oldalán fekve hahotázott és heccelte: „Taposd el a bü-

dös parasztját! Ne sajnáld!" A kocsis az ostorral végighúzott a hóbuckába ragadt paraszton, és már épp Nyikolaj Gavrilovicsra készült lecsapni. Nyikolaj Gavrilovics, aki Anna Arkagyevnával együtt az úttest szélére húzódott, szemtől szembe került a kocsissal, aki a kanyarban oldalt lendült.

De ütnie nem sikerült a kocsisnak. Nyikolaj Gavrilovics rávetette magát, feldöntötte és vele együtt rázuhant a szánra; a gyeplő megfeszült, a ló megállt.

Dühösen megrázta egypárszor a részeget, kikapta kezéből az ostort, eltörte a nyelét, és messzire hajította. Kimászott a szánból, odament Anna Arkagyevnához, és megrázta magát: bundájára szalmatörek tapadt.

Mindez oly váratlanul és gyorsan játszódott le, hogy Anna Arkagyevna nem is értette, mi történt. Csodálkozva nézte a harciasan izgatott és borzas Nyikolaj Gavrilovicsot, aki ott állt sapka nélkül – sapkája elröpült, amikor a szánra vetette magát, az egyik öreg paraszt hozta vissza. Amikor odaért az asszonyhoz, elnevette magát, oly jó kedvre derítette az asszony zavara – s hátrapillantott a szánra. A megszelídített részegek csendben motoztak a szánban – valamit rendezgettek vagy kerestek – és ugyancsak értetlenül bámészkodtak. A kocsis elment az ostorért.

– Micsoda pogány, nézze meg az ember! – mondta fejét csóválva az öreg paraszt, szintén a kocsis után nézve, meghajolt Nyikolaj Gavrilovics előtt, úgy adta oda a sapkát. Részvéttel kérdezte:

– Nem sérült meg az uraság?

– Nem, bácsika, hála istennek! Köszönöm – válaszolta Nyikolaj Gavrilovics, és elvette a sapkát.

– Hála istennek. Hála istennek – hajtogatta az öregember. Anna Arkagyevnára pillantott, kedveskedve meghajolt előtte, és újra Nyikolaj Gavrilovicshoz fordult: – És adjon isten neked tartós boldogságot ezzel a szépséggel.

Még egyszer meghajolt és odament társaihoz, akik a sarkon várakoztak.

Nyikolaj Gavrilovics és Anna Arkagyevna összenézett, s elnevette magát, majd a részegek felé pillantottak. A kocsis már megtalálta az ostort, bedobta a szánba, felült és csendben elindította a lovat.

– Micsoda ember maga! – mondta Anna Arkagyevna, amikor

továbbmentek. – Nem is gondoltam volna, hogy alkalmas az efféle ugrabugrálásokra.

– Felháborított, ahogy ez a gazember a parasztra támadott. Nem tudom elviselni, elönti az agyamat a vér, ha sértegetik a parasztokat... Maga még sok mindent nem tud rólam – folytatta egészen más hangon. – Várjon csak, érjük meg a nyarat, és ha semmi nem jön közbe, kibérelünk két szomszédos nyaralót a szigeteken, és megtudja, hogy például micsoda evezős vagyok én. Imádok evezni...

– Igazán? – kiáltott fel örömmel Anna Arkagyevna. – Én is őrülten szeretek evezni!

– Mindjárt gondoltam – mondta és a vállára nézett, valami bókot akart mondani, de aztán elhallgatott, mert rájött, hogy illetlenség lenne.

Az asszony vidáman felnevetett, mert kitalálta, hogy mit akart mondani.

– Igen, olyan alakom van, mint egy matróznak, tudom. Már gyerekkoromban mondták. Gyerekkorom óta evezek. Apám tanított meg rá...

– Él az apja?

– Nem, meghalt. Vadászaton. Szenvedélyes vadász volt. Engem is mindig magával cipelt a vadászatokra. Nyáron vadkacsára. Én voltam az evezőse és a vadászkutyája – nevetett. – Igen, igen! Úgy nevelt, mint egy fiút, megtanított, hogy ne féljek semmitől és ne vessek meg semmilyen munkát. Amikor magával vitt, nem vitt kutyát, és nekem kellett megkeresni a lelőtt kacsákat, beúszni értük.

– Művelt ember volt?

– Igen. Bányamérnök. Angliában tanult. Onnan hozta a vadászszenvedélyét és az evezés szeretetét, és engem is megtanított mind a kettőre. És nyelvekre is. A műveltségemet neki köszönhetem... és a férjemnek – egészítette ki elgondolkozva.

– A férje szintén mérnök?

– Nem. – Kicsit töprengett valamin a férjével kapcsolatban.

– Ő nem mérnök, nem. Jogász, de nincs állásban... azaz állásban van, de nem a végzettségének megfelelően. Egyébként most, azt hiszem, egyáltalán nem dolgozik... A gyermekemről kezdtem önnek mesélni – szakította félbe saját magát. – Betegen született,

mert az apja, a férjem... iszik. Nagyon. Az ilyeneknek nem lesznek egészséges gyermekeik... Én ezt későn tudtam meg...

– Anna Arkagyevna, úgy látom, nehezére esik erről beszélnie. Talán nem is kellene?

– De, de! – Ijedten nézett rá. – Nekem kell! Húszéves koromban mentem hozzá feleségül. Akkorra elhatároztam, hogy sohasem megyek férjhez. Senki sem tetszett nekem. Apám már nem élt, ketten voltunk anyámmal... És megjelent Pjotr Sztyepanovics... így hívják a férjemet. Egy másik kormányzóságból helyezték hozzánk, valamilyen botrány után. Már korábban is ismertem, évekkel azelőttről. Egyetemista volt, hazajött a szünidőre, járt apámhoz, vitatkoztak, heveskedtek. Én még egészen kislány voltam, semmit sem értettem a vitáikból, de akkor tetszett nekem. Az tetszett, ahogy vitatkozott. És a papa is tisztelettel nyilatkozott róla, azt mondta, hogy ő a leendő Szperanszkij* vagy Robespierre. De amikor újból megjelent, egészen más volt.

– Mi történt vele? Gyenge jellem?

– Nem, gyenge jelleműnek nem nevezném. Egyébként, nem tudom... Negyvennyolc után... Valahogy összetört, ahogy később rájöttem.

– Hát erről van szó! Igen, ez az ő nemzedékének sok művelt emberét összetörte. És nem csak a fiatalokat... Miért döntött úgy, hogy férjhez megy hozzá... egy ilyen emberhez?

– Elhatároztam, hogy megmentem – mondta keserű mosollyal Anna Arkagyevna. – Akkor komolyan gondoltam, hogy képes megváltozni. Néhányszor találkoztunk és én ajánlottam, hogy házasodjunk össze. Visszautasította, mondván, hogy elrontom a saját életemet, és semmit nem érek el vele, ő már nem képes megváltozni, és nincs is miért megváltoznia. Győzködni kezdtem, hogy meg kell próbálni... Végül meggyőztem.

– Mivel magyarázta azt, hogy nincs miért megváltoznia? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics.

Már átmentek a csatorna fölött és a Gorohovaján haladtak. Lassan mentek, az asszony a férfi karjára támaszkodott, de néha, amikor látni akarta az arcát, oldalt lépett és szembefordult vele, s a férfi is ezt tette, és így egymás felé fordulva, oldalvást tettek né-

* Szperanszkij, Mihail Mihajlovics orosz államférfi, I: Sándor tanácsadója. – *A ford.*

hány lépést, aztán újból összefogózkodtak, s az asszony óvatosan belékarolt. A beszélgetés felvillanyozta, arca kipirult, pillantása céltudatos lett, makacs és meglepően súlyos.

– Azt mondta, hogy nincs miért vigyáznia magára – válaszolta. – A legjobb benne a meggyőződése, ugyanaz, mint apámé volt, az apám pedig szocialistának vallotta magát... De ez a meggyőződés értelmetlen, mert butaság azt hinni, hogy bárhol is át lehetne szervezni ennek megfelelően a társadalmat, Oroszországról meg nem is szólva. Jó volt erről álmodozniuk a mostani franciák dédapáinak; nekik még nem volt történelmi tapasztalatuk. De most, Európa népeinek annyi terméketlen kísérlete után... Ha semmi hasznát nem lehet venni az ember meggyőződésének, minek vigyázzon magára, az életére... És így tovább, ebben a stílusban.

– De magának mégis sikerült meggyőznie.

– Sikerült. Ő is megszeretett engem – mondta tartózkodóan és elhallgatott. Aztán újból megszólalt: – Egy évig jól éltünk. Ez az év nagyon sokat adott nekem. A férjem, mint kiderült, jól ismerte a nőkérdés történetét és a francia irodalmat erről a témáról, nekem meg fogalmam sem volt róla. D'Héricourt asszony neve nekem például semmit sem mondott. Én is elkezdtem olvasni... Aztán... – Hirtelen hadarni kezdett, mintha megijedt volna, hogy nem sikerül vagy nem meri elmondani azt, amit el kell mondania –, aztán megszületett a beteg gyermekem és meghalt, s én úgy éreztem, nem bírom tovább. Megundorodtam a férjemtől. Nem bírtam elviselni az érintését, a szagát... főleg azt a szagot... mindig az a borzasztó szag... az alkohol szaga. Azelőtt sem bírtam elviselni, de most egyenesen rosszul lettem tőle... És akkor rájöttem, hogy nem vagyok szerelmes. És nem is voltam. Csak igényem volt a szerelemre. De nem volt kit szeretnem... Az iránt, akit szeretünk, nem érezhetünk undort, igaz?... Ő mindent megértett, és elváltunk. Ennyi az egész.

Az asszony elhallgatott.

– A férje – kezdte Nyikolaj Gavrilovics is kis hallgatás után – átadott magának bizonyos összeget. Vagyonos ember?

Anna Arkagyevna elmosolyodott:

– Az a pénz kártyajátékból származott. Nagy kártyás és nagyon ügyes. Néha igencsak nagy összegeket nyert. De rögtön el is her-

dálta. Kétféle játékot űz: szolidat, hogy nyerjen, és hazárdot, mert az kell a lelkének, és akkor mindent elveszít.

– Ezt ismerem! Nyekraszov is így játszik – mondta élénken Nyikolaj Gavrilovics. Még valamit akart mondani, de meggondolta magát. Elhallgatott, elgondolkodott.

Csendben mentek a térig, ahol a szobor állt.

Anna Arkagyevna vallomása furcsa, ellentmondásos érzéseket ébresztett benne: egyrészt együttérzett vele, másrészt nem tetszett neki valami ebben a történetben, valami tiltakozásra ingerelte, bosszantotta. Nem a legszebben viselkedett Anna Arkagyevna ebben a történetben, vagy maga is vétkes volt valamiben? Nem tudott eligazodni benne. Ehhez még sokat kell kérdeznie tőle. De nem most...

Amikor átmentek a téren, Nyikolaj Gavrilovics, akár a múltkor, futó pillantásra sem méltatta a szobrot. Anna Arkagyevna észrevette ezt és felnevetett:

– Maga milyen következetes! Figyeltem, nem nézett a szoborra.

A férfi is nevetett:

– Kételkedett benne? Rosszul ismer. Nem, ezt a „szépséget" Druzsinyinnal kell csodálnia. Egyébként ismeri?

– Voltam nála tavaly.

Nyikolaj Gavrilovics felélénkült és érdeklődéssel fordult felé:

– És milyen benyomást szerzett róla? Tetszett?

– Nem, nem tetszett. Túlságosan nagy véleménnyel van magáról. És ez az arcára van írva. Amellett valahogy olyan kétértelmű... Nem tudom megmagyarázni, miért.

Nyikolaj Gavrilovics nevetett:

– Ilyen akkor is, ha vitatkozik! – Amikor kinevette magát, hozzátette: – Mindent, amit ír, a *Szovremennyik* ellen írja, észrevette? Ha a *Szovremennyik* megszűnik, valószínűleg ő is abbahagyja az írást.

– És miért nem válaszol neki, Nyikolaj Gavrilovics? – kérdezte Anna Arkagyevna.

– Miért nem? Hiszen teljesen ártalmatlan. Ki hallgatja meg vagy olvassa el? Hadd morogjon. Meg aztán szégyelleném megsérteni. Tudja-e, hogy ő is bizonyos értelemben negyvennyolc áldozata, mint a férje?

– Igazán?

– De mennyire! A *Szovremennyik*nél kezdte, még Belinszkij idejében, ugyanazzal a „módszerrel", amelyet most üldöz. Leleplező cikkeket írt, megszégyenítette az „arisztokrata csirkefogókat". A negyvennyolcas forradalmak után a cenzúra már semmi effélét nem engedett meg, de a folyóiratot valamivel meg kellett tölteni, ő és Nyekraszov kénytelen volt mindenféle badarsággal, játékos fecsegéssel teletömni a számokat, Szenkovszkij* stílusában. Druzsinyinnak ez egész jól sikerült. A cenzúra terrorjának hét esztendeje alatt olyan ügyességet szerzett ebben, úgy beletanult, hogy amikor Miklós halála után egy kicsit fellélegezhettünk, már nem akart visszatérni a régi csipkelődéshez. A lakájkodás megrontja az embert... Egyébként legyünk hozzá igazságosak. Nyekraszov aligha tarthatta volna fenn a folyóiratot nélküle azokban a nehéz években... Tulajdonképpen szánalmas história.

– Nyikolaj Gavrilovics, Katkovnak ugyanazért nem felel, mint Druzsinyinnak? Ő is ártalmatlan? – kérdezte váratlanul Anna Arkagyevna.

– Nem – nevetett Nyikolaj Gavrilovics. – Katkov más ügy. Neki lehet felelni. Feleltem is neki korábban... De hiszen Katkov is negyvennyolc áldozata – folytatta Nyikolaj Gavrilovics. – Valamikor egy véleményen volt Belinszkijjel, Sztankeviccsel, Bakunyinnal, az ő körükbe tartozott. De csakhamar rájött, hogy a többé-kevésbé következetes szembenállás az abszolutizmussal bizonytalan dolog... Egyébként holnap Moszkvába utazom. Katkovhoz is elmegyek. Nincs valami dolga vele? Elintézhetem.

– Nincs.

A beszélgetés közben már majdnem odaértek Anna Arkagyevna otthonához. A kapu cifra kovácsoltvas-keretes védőteteje alatt egy kék hintó állt. Anna Arkagyevna már messziről szemügyre vette.

– Azt hiszem, a nénikém kocsija – mondta, amikor egészen közel értek. – Reggel, mikor elment itthonról, pont egy ilyet bérelt. Tehát már visszajött... Ha így van, most azonnal bemutatom magát neki.

*Szenkovszkij, Oszip Ivanovics orosz író, újságíró. – *A ford.*

A hintó valóban a nagynénié volt, akivel már a kapualjban összetalálkoztak; egy cseléd kíséretében jött lefelé a széles lépcsőn, s menet közben utasításokat adott a lánynak. A nagynéni negyvenöt év körüli, testes asszonyság volt, nagyon energikus mozdulatokkal, húsos arccal: kerek, világos szem, akárcsak az unokahúgáé. Elcsodálkozott, amikor meglátta őt egy ismeretlen férfi kíséretében, s megállt az utolsó lépcsőfokon.

– Ánya? Ki van veled? – kérdezte megejtő közvetlenséggel, és nyíltan szemügyre vette a vendéget. Arckifejezése ugyanakkor elég szigorú volt. Annyira lehajtotta a fejét, hogy a pillantása gyanakvónak látszott, pedig jó hangulatban volt.

– Engedd meg Nágya, hogy bemutassam a vendégünket, Csernisevszkij urat. – Anna Arkagyevna gyorsan odament hozzá, és egy cseppet sem törődött a szigorú pillantásával. Majd Csernisevszkijhez fordult. – Nyikolaj Gavrilovics, ez itt a nagynéném, Nagyezsda Jakovlevna Abutkova.

– Nyikolaj Gavrilovics? Nem lehet igaz! – A nagynéni még jobban csodálkozott, és nem vette le róla kutató pillantását.

– Képzeld, Nyikolaj Gavrilovics velünk tölthet egy órát vagy többet is – mondta vidáman Anna Arkagyevna. – Igaz, Nyikolaj Gavrilovics?

– Igaz – hajolt meg a férfi, és mosolyogva nézte Nagyezsda Jakovlevna jóságos arcát, ezt a különös arcot, a maga eredeti dombocskáival, dudoraival és ráncaival, melyek az elpusztíthatatlan jóság jellegét kölcsönözték neki, és amely nagyon különös és meghatő volt, bárhogy igyekezett is szigorúnak, sőt harciasnak látszani.

– Nem lehet igaz! – ismételte meg a néni, és lejött a lépcsőn. – Hogyhogy nem mondtad előre, Ánya? Jaj, hogy nem tudtál előre szólni! Látod, el kell mennem, csak egy percre ugrottam be... Mégse megyek el. Kedvesem – fordult a cselédhez –, eredj, mondd meg a kocsisnak... Nem. Állj meg, öltözz át és menj el te... Nem, mégse, várj, írok egy cédulát, átadod a kocsisnak, ő meg elviszi... Menjünk fel! – fordult az unokahúgához és a vendéghez.

Mindezt hangosan és élénken, temperamentumosan mondta, nem jött zavarba attól, hogy nem voltak egyedül, itt állt, katonásan kihúzva magát, az öreg kapus, aki úgy nézett rá, mint egy ezredes-

re, majd egy hölgy és egy úr jött lefelé, csodálkozva néztek rá, s a hangos szóra a földszinti lakásból kinézett egy borzas fej, nem lehetett látni, nőé-e vagy férfié, s máris visszahúzódott.

Felmentek a második emeletre. Az előszobában, miközben vetkőződtek, Nagyezsda Jakovlevna észrevette, hogy Nyikolaj Gavrilovics bundája csupa szalmatörek, és összecsapta a kezét:

– Uramisten, hol piszkította így össze magát?

Nyikolaj Gavrilovics levette a bundáját, rázni kezdte, s mosolyogva felelte:

– Ügyetlenül szálltam ki a szánból... a Gosztyinyij dvornál...

– És képes volt így jönni keresztül az egész városon? Ánya, hát te hová tetted a szemed? A Gosztyinyij dvornál találkoztak? Hogy lehet, kedvesem, hogy egész úton nem vetted észre! – Újból Nyikolaj Gavrilovicshoz fordult. – Persze, telebeszélte a fejét! Mindenkinek telebeszéli a fejét. Lehetetlen asszony. Csak beszél, beszél... – Elvette a bundáját, és odaadta a cselédnek, hogy tisztítsa ki. Aztán a hölgyek bevezették a vendéget a szalonba.

Nem volt nagy lakásuk, három vagy négy szoba egymás után, a szalon volt az első, amely egyenesen az előszobából nyílt. Amíg egy kissé felengedett a hangulat, főképpen a nagynéni beszélt, utasításokat adott a cselédnek, közben mesélt a vendégnek magáról és az unokahúgáról, szaratovi életükről és a mostani péterváriról.

Állandóan azt hajtogatta, hogy az unokahúga lehetetlen teremtés, mindenkit agyonbeszél. Holott ez inkább ráillett. Nem tudott halkan beszélni, rengeteg energia volt benne, ami mind ki akart törni, ezért nem beszélt, hanem kiabált, közben felugrált, gesztikulált, és nem hagyott mást szóhoz jutni, mindenkit félbeszakított, és igyekezett egyre többet és többet mondani egyetlen monológba keverve a fontosat és a kevésbé fontosat. De tudta, hogy mit beszél, és nem mondott olyat, amit véleménye szerint nem kellett. Például egyszer sem említette Anna Arkagyevna férjét; nem tudta, mit tud róla Nyikolaj Gavrilovics. Magáról viszont nem szégyellt nyíltan, minden köntörfalazás nélkül beszélni. Elmondta, hogy özvegy, gyerekei nincsenek, szaratovi birtokának jövedelméből él, és minden energiáját népművelő körök szervezésére, jótékonysági intézmények létrehozására fordította, most meg a munkások ipari egyesületének megszervezésére, egy női ipariskola létrehozására és a műhelyre, ami miatt az unokahúgával Pétervárra költöztek.

– És miért éppen női ipariskolát? Vagy véletlenül határozta el? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics.

– Nem véletlenül. Ez az ő ötlete – intett a néni Anna Arkagyevna felé. – Ő küzd a női egyenjogúságért. Neki csak azért fontos az iskola, mert női, tehát össze lehet kötni a nőkérdéssel . . .

– Ez nem egészen így van! Ne túlozd el, kedvesem – tiltakozott Anna Arkagyevna, de a nénikéje oda sem figyelt.

– És önnek miért fontos? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics.

– Számomra az egyesülés eszméje a fontos. Hogy férfi-e vagy női, az mindegy.

– És miért fontos ez önnek?

A nénit nem hozta zavarba a nyílt kérdés, sőt mintha várta volna.

– Én az ön oldalán állok, Nyikolaj Gavrilovics. Nem tudom, mondta-e önnek Ánya vagy sem: én egyetértek azokkal a nézeteivel, amelyeket a „Tőke és munká"-ban fejtett ki. Meg vagyok győződve arról, hogy a fennálló rendet szocialista rend fogja felváltani. Ebben nem kételkedem. Kétségeim akkor támadnak, ha arra gondolok, hogyan fog történni. Engem erősen nyugtalanít az az elterjedt nézet, hogy a szocializmus értelme és célja a vagyonok erőszakos kiegyenlítése. Mintha más út nem volna a dolgozók gazdagságának létrehozására. Mondván, hogy a kapitalisták nem adják oda önként a tőkéjüket, tőke nélkül pedig hogyan hoznák létre a munkások a saját szocialista vállalataikat? Ez a nézet aggaszt engem, mert sokakat csábíthat, mint a legegyszerűbb megoldás, és ha elterjed a tömeg körében és programmá válik, nem kerülhetjük el a szörnyű és értelmetlen következményeket. Pedig a közgazdaságtan ismer a tőke megszerzésére becsületes módszereket is, ahogy az ön Millje mondja.

– A „becsületes kölcsönök"-re gondol?

– Igen, a „becsületes kölcsönök"-re. Az elv ismeretes, de furcsamód a szocialista írók közül senki sem foglalkozik vele komolyan, mintha mindenki belenyugodott volna az erőszak elkerülhetetlenségébe. És ha nem gondolkodunk más módokról, elkerülhetetlen is lesz. Szóval ez az elv megérdemli, hogy propagálják. De a legjobb az, ha átültetik a gyakorlatba. Ezért is fogtunk hozzá Ányával ehhez a dologhoz, amikor javasolta és pénzt is adott hozzá . . . egy úr. – Itt megakadt, és az unokahúgára nézett.

– Anna Arkagyevna férje? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics, hogy kisegítse a nehéz helyzetből.

– Á, ön tud róla? Annál jobb. Igen, Pjotr Sztyepanovics, a férje. Az ő boldogtalan férje – tette hozzá jelentőségteljesen, láthatólag azzal a céllal, hogy mellékesen csípjen egyet az unokahúgán.

– Nágya! – szólt rá szigorúan Anna Arkagyevna. Úgy látszik régóta csatáztak egymással Pjotr Sztyepanovics megítélése kérdésében.

– Mi az hogy Nágya?! – fortyant fel Nagyezsda Jakovlevna. – Nem fogod nekem előírni kedvesem, hogy mit mondjak! Azt mondok, amit akarok. Igen, a boldogtalan férj. Nem azt kapta, akit megérdemelt. Más a te helyedben egy lépésre sem engedné el magától, kényeztetné, lihegne érte, te meg se ezt, se azt: látni sem bírom ... A férje rendkívüli ember – mondta most, és Nyikolaj Gavrilovicshoz fordult. – Hát igen, iszik. De ki nem iszik? – Anna Arkagyevnához fordult egészen izgatottan: – Ez még nem ok arra, édesistenem, hogy eldobjanak egy férjet! Kőszívű vagy ... Torzszülött lett a gyerek! Baj, de mit lehet tenni? Nekem sincs gyermekem, és soha nem is lesz, hát ne is éljek? Te meg még fiatal vagy ... Butaság. Könnyű egy angyalt szeretni, de te egy ilyet szerettél meg ...

Amilyen váratlanul kezdődött, olyan váratlanul el is ült a vihar. Nagyezsda Jakovlevna hirtelen egészen békés hangon mondta az unokahúgának:

– Szólj, hogy cseréljék ki a szamovárt, lelkem.

Amikor Anna Arkagyevna kiment, a nénikéje fájdalommal, bánatosan mondta:

– Szegényke! Sajnálom. Egy magányos nőnek mi öröme van? És egész életében magányos lesz. Úgy látszik, ez a sorsa. Az anyja is ilyen. Az sem volt már egészen fiatal, amikor férjhez ment, nem szerelemből, hanem az esze szavára, mert talált egy művelt embert. És egész életében, amíg csak a férje élt, megpróbálta szeretni. De hogy lehet szeretni egy olyan embert, akinek semmi sem kell, még az élet se nagyon? Összetört ember, eltorzult lélek ... Ne törődjön vele, hogy úgy lehordtam Annát. Hiszen értem én: miféle öröm egy ilyen férj? Nem tudhatod, mi jobb: együtt élni vele vagy magányosan ... De miféle élet ez? Nem, mi asszonyok magunk rontjuk el a saját boldogságunkat, ha tanulni akarunk. Bár kérdés, hogyan ítél-

jük meg ezt az esztelen vonzalmat iránta? Mindenesetre esztelen, az biztos.

Ekkor azonban bejött Anna Arkagyevna a tálcával, mögötte a cseléd a szamovárral, és a nagynéni elhallgatott, s a teával kezdett foglalkozni. Öntött Nyikolaj Gavrilovicsnak, és odanyújtotta a csészét.

– Nagyezsda Jakovlevna, szeretnék visszatérni a műhelyére – mondta Nyikolaj Gavrilovics. – Mondja, milyen határt állapított meg a kölcsön törlesztésére?

– A határ a tőke mértékétől függ: addig törlesztünk, amíg a műhelybe fektetett összeg vissza nem térül.

– És semmi kamat?

– Semmi kamat – mondta büszkén a néni. – A műhelybe húszezret fektettünk be, ezt kapjuk vissza, mégpedig három év múlva, vagy még előbb és többet nem fogunk kapni a műhelyből. Természetesen a fizetésen kívül. Ha még akkor is dolgozunk a műhelyben.

– Igen, ez így igazságos. De az ön példáját nem sokan követik.

– Hát igen, ez nem mindenkinek felel meg. Annál kevésbé, mert a visszakapott tőkét aztán ismét valami hasonló dologba fektetjük bele, ebbe a műhelybe vagy egy újat indítunk be, majd meglátjuk... De mégis vannak, akik követik!

– Hány munkásnő van összesen?

– Húsz, ha nem számítjuk a három vasaló férfit és a két őrt, a fűtőt meg a kocsist... És a kifutófiút, és nemrég vettünk fel két szakácsot...

– De hiszen ez egy egész gyár...

– Mi mégis műhelynek nevezzük... Meg kell néznie, Nyikolaj Gavrilovics. Mikorra várhatjuk?

– A közeli hónapokban aligha engedhetem meg magamnak. Talán nyáron. Igaz, augusztusban nem leszek Pétervárott. Szaratovba készülődöm...

– Szaratovba! – örült meg Anna Arkagyevna. – Augusztusban mi is Szaratovba megyünk! Meg kell hogy látogasson bennünket. Van egy kis kúriánk közvetlenül a Volga partján. Nem messze a várostól.

– Nálunk is lakhat! – örült meg az ötletének a nagynéni. – Ma-

guk Szaratovban, úgy tudom, most szűken vannak. Miért ne lakhatna nálunk? Olyan fárasztó a város, költözzön hozzánk!

Nyikolaj Gavrilovics nevetett:

– Rendben van, ha majd elfáradok, odaköltözöm. Miért is ne?

Üldögélt még egy keveset, majd elköszönt és hazament; nagyon meg volt elégedve azzal az órával, amit ennek a két eredeti hölgynek a társaságában töltött. És egész úton, amíg a szekéren rázatta magát, mosolygott, gondolatban újrapörgette beszélgetését Anna Arkagyevnával és a nagynénjével, felidézte Anna Arkagyevna arcát, pillantásának súlyát, amit akkor is magán érzett, amikor nem vele, hanem a nénikéjével beszélgetett, ő pedig hallgatott. És az, amit a műhelyről meséltek, szintén jó volt, érdekes és új, legalábbis Oroszországban, és figyelmet érdemelt.

5

Otthon együtt találta az egész családot, amire már régen nem volt példa: Olga Szokratovna és Jenyicska legutóbbi veszekedése óta. Ez alatt az idő alatt Pipinék a saját fertályukon tartózkodtak, csak akkor jöttek le a szalonba, amikor Olga Szokratovna nem volt otthon, és pánikszerűen eltűntek, amint megjelent; féltek a szeme elé kerülni, ami egy kissé nevetséges volt, mert maga a bűnös teljesen megfeledkezett a Jenyicskával való szóváltásról, régen kiment a fejéből, és nem értette, miért nem látja Pipinéket, miért lett hirtelen ekkora csend a házban.

Most újból mind együtt voltak. És noha Pipinék – ez szembetűnő volt – feszélyezetten viselkedtek, óvatosak voltak, sőt mind egymás mellé ültek le, Olga Szokratovnától a lehető legtávolabb, mégis valamennyien jelen voltak – mindkét fivér és mindkét nővér. Olga Szokratovna a szamovárnál ült. Ugyanitt ültek a gyerekek a nevelőnővel.

A központ, aki mindnyájukat idecsalta, Alekszandr Vasziljevics Zaharin volt, aki feltehetőleg nem sokkal Nyikolaj Gavrilovics előtt érkezett, még érződött rajta az utazás izgalma. Egyedül előtte volt teríték, a többiek már régen megebédeltek, s most teát ittak pereccel, és őt hallgatták.

Zaharin felugrott az asztal mellől, hogy Nyikolaj Gavrilovicsot

üdvözölje. Összeölelkeztek, és Olga Szokratovna egymással szemben ültette le őket, s megparancsolta a cselédnek, hogy hozza be az ebédet Nyikolaj Gavrilovicsnak is.

Alekszandr Vasziljevics a nővére mellé ült, és amikor Nyikolaj Gavrilovics rájuk nézett, hirtelen felfedezte, hogy mennyire hasonlítanak egymáshoz. Mindketten feketék, cigányos típusúak, mindkettőjüknek erős, hajlott az orra, s a felső ajkuk előreugró. Alekszandr Vasziljevics újabban szakállt növesztett, s ettől olyan lett, mint egy örmény.

Hivatalos ügyben jött Pétervárra. A kalugai kormányzósági hivatal sajtóosztályán dolgozott, ezért mindenről tudott, ami a kormányzóságban történt. Így arról is, ami most a legfontosabb volt: hogy milyen a parasztok hangulata a kormányzóságban. Sok helyi földbirtokosnak ajánlatos volt eltávozni birtokáról, mesélte, és azok, akiknek volt hová menni, az intézőjükre hagytak csapot-papot, és Kalugába, Moszkvába vagy más városokba menekültek; soha még ilyen népes nem volt Kaluga ebben az évszakban, mint most.

Nyikolaj Gavrilovics miután Zaharinnal kibeszélgette magát, a szobájába ment. Arra számított, hogy Olga Szokratovna is vele megy, és segít összecsomagolni az útitáskáját, de nem jött, a szalonban maradt. Azt mondta, csak dolgozzon, majd később segít neki. Zaharinnal akart még beszélgetni. Tegye, ha ehhez van kedve. Nyikolaj Gavrilovics egyedül ment át.

De a felesége egyáltalán nem azért maradt a szalonban, hogy Zaharint hallgassa. Ahogy Pipinék őt kerülték, úgy kerülte ő az utóbbi időben Nyikolaj Gavrilovicsot, úgy intézte, hogy ne maradjon vele kettesben; túlságosan jól emlékezett még a múltkori beszélgetésükre, ami akkor volt, amikor Jenyicskával összeszólalkozott, amikor a férje a parasztfelkelés lehetőségéről beszélt és arról, hogy neki abban elkerülhetetlenül részt kell vennie; nagyon jól emlékezett erre, és érthetően attól félt, hogy Nyikolaj Gavrilovics megpróbál visszatérni erre a témára. Úgy gondolta, minél közelebb az éjszaka, annál kevesebb idejük lesz a nyugodt beszélgetésre, csak sikerüljön összepakolnia a holmit, és gyorsan lefeküdni – akkor könnyen elháríthatja, ha netán a férje megint szóba hozza.

Nyikolaj Gavrilovics a dolgozószobában levette a kabátját, felvette viasszal lecsepegtetett, meleg háziköntösét, szivarra gyújtott,

kinyitotta a szellőzőablakot, és nekilátott a Millnek: még tíz oldalt kellett lefordítania, akkor befejezi a cseréről szóló fejezetet, és kidolgozhatja a maga kommentárjait a csereelméletről... Csak ne zavarná annyi minden. Egyébként épp elege volt már Millből. Bár még mindig a legjobb a smithi iskola követői közül. Nevetségesek: aktív embereknek tartják magukat, akik mentesek a politikától, minden erejüket arra fordítják, hogy a tőkefelhalmozás törvényeit tanulmányozzák, és tudatosan kizárják a látókörükből a munkát, a bérmunka és a tőke viszonyának elemzését. Lényegében a régi rendszer – csak a kezdete a közgazdaság tudományának, és úgy viszonyul az eljövendő rendszerhez, mint a számtan a magasabb matematikához.

6

Megérkezett Mihajlov. Izgatott és gondterhelt volt.

– Nyikolaj Gavrilovics, Kosztomarovtól küldönc érkezett: Szoroko moszkvai diák – közölte Mihajlov. – Moszkvában minden készen áll. Kérik, hogy küldjük el, amit ki akarunk nyomtatni. És pénzt kérnek, legalább száz rubelt. Mit csináljunk? Szoroko holnapután utazik vissza Moszkvába, maga pedig holnap. És még semmivel sem vagyunk készen.

– Nyikolaj Vasziljevics sincs készen? – kérdezte Csernisevszkij.

– Most írja. A katonákhoz. A közvéleménnyel kezdett, de nem ment neki. Úgy látszik, nem olyan egyszerű megírni. Mit fogunk csinálni? A parasztokhoz szóló kiáltványra gondolok. Nem szeretném, ha elhalasztanánk.

– Akkor megpróbáljuk megírni.

– Most mindjárt?

– Miért ne? Megpróbáljuk.

– Hát... Miben segíthetek, Nyikolaj Gavrilovics? Ön valószínűleg diktálni akar. Szívesen leírom. Hol csináljuk? – Mihajlov megindult az írópult felé, az volt a szándéka, hogy oda telepszik le, de visszariasztotta a nyitott szellőzőablak, és a négyszögletes asztalhoz ment.

Csernisevszkij megállította:

– Nem, inkább máshogy csináljuk. Menjen, váltsa föl Zaharint a szalonban, foglalja le a társaságot, őt meg küldje be hozzám. Már

diktáltam neki, gyorsan ír. Gondolom, két-három óra alatt végzünk...

– Pompás – egyezett bele könnyű szívvel Mihajlov, és az ajtóhoz ment.

– Ha maga itt marad addig, vigye el a szöveget még ma. Nem, inkább holnap reggel ugorjon be érte. Vagy én magam is elvihetem magához, amikor az állomásra megyek. Akkor döntünk a pénzzel kapcsolatban is. És arról is, hogy Moszkvában el kell-e mennem Kosztomarovhoz. Nem vagyok meggyőződve róla, hogy szükség van rá. De még gondolkodunk rajta.

– Rendben van.

Amikor Mihajlov kiment, Csernisevszkij járkálni kezdett a szobában. Tehát elkezdődik! Rég itt az ideje. Nem lehet mindig csak kívülről nézni. Még kényszerűségből sem... Természetesen kellemes csak figyelni, hogyan zajlanak le a történelmi események. Még meg is győzhetjük magunkat róla, hogy a megfigyelő szerepe, még ha a körülmények kényszerítik is rá, isten tudja, milyen fontos és hasznos az emberiség számára. Messziről jobban látni. Látni a résztvevők hibáit. Látni, hogyan kellene cselekedniük... De az ember nemcsak figyelni – gondolkodni is akar, és persze hatni a többiekre. Az újságcikkeit mindenütt olvassák. És mégis... mégis...

De ezek a gondolatok gyorsan átadták a helyüket másféléknek. Ezek az újabb gondolatok arra vonatkoztak, mit fog mindjárt diktálni. Sokszor felötlött már benne a kiáltvány szövege, lényegében megfogalmazódott a fejében, megvolt a vázlata, készen voltak az első mondatok és a kiáltvány fontosabb fejezeteinek kulcsmondatai, világos volt, hogy milyen hangnemben és stílusban kell az egésznek szólnia. Magában végigelemezte a vázlatot, visszaidézett egyes mondatokat, és érezte, hogy elfogja a lelkesedés, már türelmetlenül várta Zaharint, hogy diktálni kezdjen...

Megjött Zaharin, egy kissé izgatott volt: valószínűleg Mihajlovnak, amikor elragadta a társaságtól, nem volt ideje elmagyarázni, miért is van rá szüksége sürgősen Csernisevszkijnek.

– Alekszandr Vasziljevics – fordult hozzá Csernisevszkij –, le akarok diktálni magának valamit, de ez maradjon köztünk. A dolog bizalmas jellegű. Egyébként majd maga is megérti munka közben. Úgy tíz oldal. Lehet, hogy tizenöt. Le tudja írni?

– Természetesen! – válaszolta készségesen Zaharin. Csernisevszkij komoly hangjából megértette, milyen jellegű iromány szándékozik lediktálni. A „velikoruszok" között többször szó volt már ilyen röpiratokról, amelyekkel a néphez és a közvéleményhez kellene fordulni. Valószínűleg most eljött az ideje . . .

Leült a négyszögletes asztalhoz, Csernisevszkij néhány vastag levélpapírt tett elé, áthozta az írópultról a tintát és az acéltollat, és amikor Zaharin készen állt az írásra, átment az írópulthoz, rákönyökölt és diktálni kezdett.

– Így írja: A földesúri jobbágyokhoz jóakaróiktól. Ez a cím. Aztán bekezdéssel: „Azt vártátok, hogy a cár szabadságot ad nektek, s íme megjött a cári szabadság. Jó-e ez a szabadság, amit a cár adott, ezt most magatok is tudjátok . . ."

Miután lediktálta az első mondatokat, megállt, elgondolkodott. Zaharin csendben várt, lelkesen ragyogott a szeme.

Csernisevszkij azon gondolkodott, hogyan írja tovább. Először természetesen meg kell magyarázni a reform lényegét. De kell-e részletezni az összes nehézséget, ami a parasztokra vár, vagy nem kell belemenni a részletekbe, amik túlságosan sok helyet foglalnának, és kiáltvány helyett gazdasági tanulmány lesz belőle? Eszébe jutott, hogy a múlt héten, amikor egy Luga környékéről jött kocsissal, Fjodor Mihejevvel beszélgetett, elmagyarázta neki, hogy mit ígér a parasztoknak a cári kiáltvány. Elhatározta, úgy írja meg, ahogy akkor elmondta: nem fukarkodik a részletekkel a magyarázat során, legalább a parasztok életében várható legfontosabb változásokat elmondja. Az a legfontosabb, hogy a legtudatlanabb parasztnak is, aki elolvassa ezt a papírt, meg kell értenie: semmiféle szabadságuk nem lesz, se két év múlva, se húsz év múlva, és még nehezebb is lesz az életük, mint azelőtt volt. Senki ne áltassa magát az ellenkezőjével. Szegények! Vége lesz-e valamikor az átkozott nélkülözésüknek, az évszázados nyomoruknak?

– Írja – mondta Csernisevszkij. – Nincs értelme sokat beszélni. Két évig minden a régiben marad: a földesúri robot is, a földesúri hatalom is, ahogy volt. Ahol nem volt robot, hanem úrbér, ott az marad meg, ahogy azelőtt volt, vagy még több lesz. Ez lesz a cár szerint két évig. Két év múlva, mondja a cár, a földet tagosítják és átírják. Öt vagy tíz évig is elhúzzák a dolgot. És akkor mi lesz?

Mondhatni, ugyanaz. Úgy tagosítják majd a földet, hogy a parasztok ne tudjanak megélni belőle. Ezt azért csinálják, hogy kénytelenek legyenek elszegődni a földesurakhoz napszámosnak, hogy a földesúri föld ne maradjon megműveletlenül.

– Így az, amit a cári rendelet és a határozat közöl – diktálta Csernisevszkij –, nem a szabadságot hozza, hanem azt célozza, hogy örök szolgaságba taszítsanak titeket a földesurak, méghozzá olyan szolgaságba, amely sokkal, de sokkal rosszabb a mostaninál...

Egy fél órával később, hogy Csernisevszkij diktálni kezdett, bejött Mihajlov, és nevetve mondta:

– Bocsásson meg, Nyikolaj Gavrilovics, elvonom egy percre, megszököm, nem tudok tovább bent ülni. Hogy van, Zaharin? Lehet, hogy szüksége van a segítségemre? Önök még valószínűleg nincsenek készen?

– De már hamarosan végzünk.

– Akkor várom önt reggel! Isten áldja. – Megszorította Csernisevszkij kezét, részvevően megrázta Zaharinét, szelíden ránézett és elment.

Nyikolaj Gavrilovics odament az asztalhoz.

– Folytassuk. Írja: Tudta-e ő... Nem, ne így. Talán tudta ő...

Újból megállt (Mihajlov egy kissé kibillentette a ritmusból), a kézirat fölé hajolt:

– Az „ő" helyett írjon „cárt". – Várt, amíg Zaharin kijavítja, és elindult a korábbi helye, az írópult felé; de visszafordult és járkálni kezdett a szobában, így folytatta a diktálást: – Talán nem tudta a cár, mit tesz? Ítéljétek meg magatok, bölcs dolog-e ezt hinni. Tehát tudta. Akkor pedig fontoljátok meg, érdemes-e reménykednetek benne. Becsapott, megtévesztett benneteket. Sohasem kapjátok meg tőle azt a szabadságot, amire nektek szükségetek van. És hogy miért nem, arra könnyű a magyarázat.

A cár is földesúr, fejtegette Csernisevszkij. A koronabirtokokon dolgozó parasztok az ő jobbágyai, az ő hűbéresei. Tehát ő is földesúr. Ti is tudjátok, hogy holló a hollónak nem vájja ki a szemét. Tehát a cár a földesurakat támogatja. Hogy a kiáltványt és az utasításokat kiadta, ezt csak azért tette, hogy félrevezessen benneteket. Azért tette, mert szégyellte magát a franciák és az angolok előtt,

akiknek nincsenek jobbágyaik, akik a szemére vetették, hogy a népe szolgaságban él. Most hát port hintett a szemükbe, hogy megdicsérjék.

De milyen ez a szabadság? Létezik másutt is ilyen szabadság? A franciáknál és az angoloknál szabadság van. Ott nincs különbség az emberek között rangban, a megszólításban, nincs rendi különbség, nincs papír, helyhez kötöttség, mindenki fölött ugyanaz a hatalom, ugyanaz a bíráskodás. Nincs újoncozás, nincs fejadó. Mit jelent még náluk a szabadság? Senkinek sincs hatalma feletted a faluközösségen kívül. Mindent a közösség irányít. Nálunk intéző van vagy kerületi rendőr vagy valamilyen írnok, náluk semmi ilyesmi nincs, az összes helyett egy elöljáró van, aki a közösség nélkül semmit sem tehet, és mindenért felelnie kell előtte. A közösség viszont mindenben az elöljáró fölött van ...

Zaharin leírt már kilenc oldalt, ideje volt a felhívás utolsó pontjára áttérni. Csernisevszkij tovább diktált:

– Hogyan válhatnánk, mi oroszok igazából szabaddá? Ezt is ki lehet gondolni, és nem úgy, hogy túlságosan nehéz legyen, csak egyformán kell gondolkodniuk a parasztoknak, gyakorlatra kell szert tenniük és erővel kell felvértezni magukat. Ti, földesúri jobbágyok, az orosz parasztok felét teszitek ki. A másik felét az állami és a koronabirtokon dolgozók. Ők sem szabadok. Velük is próbáljatok megegyezni és megvitatni, nekik milyen szabadság kell a fentiek szerint.

És nemcsak velük, egészítette ki még Csernisevszkij, de a katonákkal is megegyezésre kell jutnotok, hogy a parasztok mellé álljanak, amikor a szabadságot ki akarják vívni. És meg kell kérni a katonákat, hogy tanítsák meg a parasztokat „váll a váll mellett" harcolni. És nem megijedni. Addig is, amíg nincs meg az egyetértés, vigyázni kell az erőtökre, nem szabad bajt hozni magatokra. Mi értelme az egyik faluban fellázadni, amikor a többi falu még nem áll rá készen? Ezzel csak elrontanátok az ügyet és magatokat pusztítanátok el. Majd ha egyetértés lesz a parasztok között, akkor jön a jóakaróitoktól a felhívás, hogy itt az idő együtt nekilátni. És akkor könnyű lesz kivívni a szabadságot. Addig pedig készülni kell rá ...

Miután befejezte a diktálást, átfutotta a leírtakat – összesen tizenkét oldal lett –, itt-ott kijavította Zaharin kézírását, háromba hajtotta a lapokat, borítékba tette és a kabátja belső zsebébe dugta.

Március 27-én, déli tizenkét órakor Moszkvában Csernisevszkij belépett Mihail Nyikiforovics Katkov lakásának előszobájába, a Krivonyikolszkij közben. Egy öreg, mogorva lakáj nyitott ajtót, látható kedvetlenséggel vitte be a névjegyét – valószínűleg nem volt megfelelő az időpont a vizithez –, de majdnem azonnal visszajött, ami arról tanúskodott, hogy megparancsolták neki, mihamarabb engedje be a vendéget. Ez jó jel volt.

A lakáj előzékenyen előreszaladt, kinyitotta az ajtókat, közben minden esetben meghajolt és elmondta: „Tessék. Parancsoljon . . ." Átmentek két vagy három szobán, furcsán keskenyek és sötétek voltak, telerakva szekrényekkel vagy nagy ládákkal – a sötétben nem lehetett megkülönböztetni őket, összevissza álltak, mintha csak most hozták volna őket. A lakáj hajlongva vezette be a vendéget egy tágas és világos helyiségbe: a házigazda dolgozószobájába, és máris kiment, becsukva akkurátusan az ajtószárnyakat.

Katkov mosolyogva ment Csernisevszkij elé, a hatalmas, üres szobán át. A szoba közepén találkoztak, keményen megszorították egymás kezét, és fürkészőn néztek egymásra. Katkov alacsonyabb volt, és Nyikolaj Gavrilovics érezte, hogy bosszantja és kellemetlen neki, hogy fel kell néznie Csernisevszkijre, annál is inkább, mert valami számukra sem egészen érthető érzelmi felbuzdulás következtében túlságosan közel mentek egymáshoz, úgyhogy Katkovnak kissé hátra kellett szegnie a fejét, Csernisevszkijnek viszont le kellett hajtania. Katkov barátságosan mosolyogva, gyorsan hátralépett egy fél lépésnyit, majd még egy felet. Aztán hirtelen megfordult, és a fotelokra mutatott.

– Parancsoljon!

Odamentek az alacsony bőrfotelokhoz, amelyek az íróasztal mellett állottak, közel az ablakhoz. Leültek egymással szemben, és Nyikolaj Gavrilovics elővette Vernadszkij levelét, s odaadta Katkovnak:

– Ivan Vasziljevics Vernadszkij, aki tiszteletét küldi önnek, úgy döntött, hogy levélben írja meg vizitem célját. Kérem, olvassa el, és akkor világos lesz, miért rontottam be önhöz.

Katkov bólintott, Csernisevszkij utolsó szavaira elutasító mosollyal válaszolt, és egészen belemerült az olvasásba.

Amíg Vernadszkij levelét tanulmányozta, Nyikolaj Gavrilovics körülnézett. Az ő fotelja az asztal jobb oldalán helyezkedett el, s az asztalnak ezen a végén volt néhány bekeretezett fénykép és akvarell, némelyik épp feléje fordult, és hirtelen észrevette köztük Kosztomarov arcképét! Természetesen ez nem Kosztomarov volt, hanem Katkov, a fiatal Katkov, húszvalahány éves korában, mint most a kiugrott ulánus. A fiatal Katkov és Kosztomarov hasonlóságát figyelemre méltónak találta, s nézegetni kezdte a portrét, amely egy kockás nadrágos, tarka mellényes dandyt ábrázolt, hanyag pózban, a vidéki úrfi vagy kereskedőfi önelégült arckifejezésével. Kissé puffadt arc, telt, élénk ajak, könnyű mosoly, lomha, szórakozott tekintet. Ugyanezt a szórakozott, lomhán derűs kifejezést vette észre Kosztomarov arcán, amikor megfeledkezett magára erőltetett komorságáról. Csak Katkov homloka nem volt olyan hátradűlő, illetve nem a szemöldökétől ívelt hátra, mint az ulánusé, hanem följebb, s ettől boltozatosnak látszott.

De Katkov erősen megváltozott. Mostani külsejében semmi sem maradt abból a szórakozott szibaritából, aki, a portréból ítélve, fiatal korában volt. Nyikolaj Gavrilovics nem először látta Katkovot, találkoztak már társaságban, de csak most, hogy összehasonlította arcát a portréval, vette észre, milyen szikkadt, kimerült, élettelen arca van, amit még jobban hangsúlyozott fekete szakálla és bajusza. Csak a szeme élt ennek a fanatikusnak, s szívós, állhatatos fénnyel égett.

Katkov befejezte az olvasást, és széles mosollyal nézett Nyikolaj Gavrilovicsra:

– Elolvastam a levelet, megértettem és szívemből üdvözlöm a kezdeményezést. Magától értetődően kész vagyok teljes erőmből támogatni. Meg kell hogy mondjam önnek, mi is gondoltunk már itt az előzetes cenzúra megszüntetésére. De önök, péterváriak szokás szerint megelőztek minket a megvalósításban: nekiláttak a dolognak. Vernadszkij azt írja, ön arra fog kérni engem, hogy gyűjtsem össze a moszkvai szerkesztőket, hogy megvitassuk a felirat tervezetét. Így van? Nagyon jó. Ezt könnyű megszervezni. Adjon rá egy napot, és holnap ugyanebben az időben összegyűlünk, akár itt, nálam. Hát a Vernadszkij által említett tervezet? – kérdezte, és várakozóan nézett Nyikolaj Gavrilovicsra.

Amíg ő beszélt, Csernisevszkij elővette a felöltője zsebéből fel-

jegyzésének kéziratát, és odanyújtotta neki. Katkov átfutotta, már nem olyan elmélyülten, mint Vernadszkij levelét. Végigfutott rajta és újra szélesen, helyeslően Nyikolaj Gavrilovicsra mosolygott.

– Okos! Úgy látom, hogy a reális lehetőségek figyelembevételével és a pillanatnyi helyzetnek megfelelően fogalmazta meg – dicsérte a tervezetet, a hangjával és a mosolyával is kifejezve kellemes meglepődését. – Akkor hát holnap megvitatjuk. De hagyja itt nálam. Később figyelmesen elolvasom, és odaadom azoknak is, akik holnap részt vesznek a tanácskozáson. Jó, ha az urak előbb elolvassák. Ha nem is tudja mindenki, de legalább néhányan . . .

– Jó volna, ha mindenki el tudná olvasni – mondta Csernisevszkij. – Próbáljuk meg megszervezni. Nekem van másolatom róla és Jeliszejevnek is van másolata, aki velem együtt jött, és őt is feljogosították rá, hogy tárgyaljon az ügyben. Ő meg én meglátogathatnánk néhány szerkesztőt, akiket ön kijelöl. Egyébként másfél óra múlva találkozom vele Akszakovéknál.

– Pompás. Megadom önnek néhány úr címét. Ha gondolja, előre értesítem őket az ön látogatásáról. Azonnal elküldök egy embert ezekre a címekre.

– Nagy szívességet tesz vele.

Katkov odament az asztalhoz, majd átadta Csernisevszkijnek a moszkvai szerkesztők címét, kijelölte, kihez menjen inkább ő, kihez Jeliszejev, és Csernisevszkij kiírt egy cédulára egy tucat címet.

Amikor végzett ezzel, felállt. Katkov figyelmesen nézte, de természetesen nem tartóztatta. Kölcsönösen meghajoltak, Katkov csöngetett, és a komor lakáj a lehető legelőzékenyebben kivezette a vendéget az előszobába, feladta a bundáját, kikísérte és bérkocsiba ültette.

Az egész nap a városban való utazgatással és járkálással telt el. Elosztották Jeliszejevvel a címeket, amelyeket Katkov adott, mindegyiküknek egy féltucat jutott. Csernisevszkij hamar elengedte a bérkocsit, nem volt rá szüksége, a szerkesztők közel laktak egymáshoz, az Arbat és a Tverszkaja között. Amellett jólesett Moszkvában barangolnia a fiatal kora óta jól ismert helyeken, újra látni a régi villákat, díszes kis templomokat, faragott kerítéseket, amelyek mellett valamikor sétált. És gyönyörű idő volt, napsütéses, tavaszt jelző, az összes háztető csepegett, a járdákon patakok futottak keresztben. A házakból az otthonos illat áradt, ami csak a moszkvai

házakra jellemző, a mécsolaj, a forró palacsinta, a savanyúságok meg a széna szaga.

A Bronnaján elment a Feltámadás temploma mellett, és megremegett a szíve: valamikor itt lakott, és talán még itt is lakik az elbűvölő Alekszandra Grigorjevna Klientova, e templom papjának legidősebb leánya: okos, olvasott lány, aki fiatal lány korában Natalja Herzen barátnője volt, akivel sokáig levelezett, egészen addig, amíg férjhez nem ment és a férje, egy fiatal diakónus meg nem tiltotta neki, hogy a száműzöttekkel levelezzen. Amikor Nyikolaj Gavrilovics megismerkedett vele, már özvegy volt. Utoljára tíz évvel ezelőtt látta, amikor Pétervárról Szaratovba helyezték, szerelmes volt belé, azt forgatta a fejében, hogy feleségül veszi, rábeszélte, majd jöjjön el hozzá Szaratovba, megígérte neki, hogy az első művét, ami megjelenik, neki fogja ajánlani... Nem tartotta be az ígéretét. Miért? Elfelejtette? Nem, nem felejtette el. De mire publikálni kezdett, már egyedül Olga Szokratovna lakott a szívében...

Egész idő alatt, amíg a templom mellett ment el és még azután is, hogy letért a Bronnajáról, várta, hogy meglátja őt. Jólesett volna újra látni. De úgy, hogy ő ne ismerje meg. Csak úgy berontani nem lehetett hozzá. A találkozás fájdalmas volna. Csak fájdalmas. Neki mindenképpen és valószínűleg az asszonynak is. Nem sikerült az élete. Magára maradt, mint a szaratoviaktól megtudta – Klientova is szaratovi születésű volt –, előbb a húgait nevelte, most meg unokaöccseit. Másképp is történhetett volna. Ki tudja, ha ő akkor még egyszer fölmegy Moszkvába, vagy az asszony elszánja magát a szaratovi utazásra, talán az életük másképp alakul. Minden másképp lenne. Egészen másképp...

Megpróbálta felidézni Alekszandra Grigorjevna arcát – és Anna Arkagyevna arcát látta maga előtt. Egyáltalán nem hasonlítottak egymásra, Alekszandra Grigorjevna arcvonásai kecsesebbek voltak, finomabbak, alacsonyabb is volt és törékenyebb. De valamiben hasonlítottak. Mindkettőjüknek gyengéd, finom, áttetsző bőre volt, ilyen szép arcbőrt nem látott más asszonyon. Anna Arkagyevnára gondolt és jókedve támadt. És rájött, hogy már nem az első alkalom, hogy ha rágondol, elmúlik a rossz kedve. És erre is jólesett gondolni.

Ugyanezen a napon, miután körbejárta a szerkesztőket, elment Plescsejevhez, odaadta neki a verseskötetéről szóló cikkének kor-

rektúráját, és elkérte Kosztomarov címét. Mielőtt eljött Pétervárról, Mihajlovval külön megbeszélte Kosztomarov ügyét, és úgy döntöttek, hogy ha Moszkvában lesz, mégis menjen el hozzá. De ne rögtön a megérkezése után. Először közös ismerősöknél próbáljon tudakozódni róla és egyetemista barátairól, például Plescsejevtől. És ha a hírek kedvezőek, akkor menjen el. Menjen el, és hozzon magával mindent, amit időközben kinyomtattak az illegális nyomdájukban.

Kiderült, hogy már március 30-án készen lehetnek „A földesúri jobbágyokhoz" és „A katonákhoz" című kiáltványok levonatai: 28-án hozza Szoroko a kiáltványok kéziratát Moszkvába, és ha a fiúk még azon a napon elkezdik kiszedni és másnap is csinálják, és persze sietni fognak, hiszen tisztában vannak vele, hogy a lehető leggyorsabban be kell fejezni. Ezért 30-án kell elmenni Kosztomarovhoz. A kiáltványok elszállításának és terjesztésének meggyorsítása miatt nem kell különösebben törődni a konspiráció szabályaival. Különféle iromány ok keringenek a nép között, buta mesékkel zavarják meg őket, értelmetlen akciókra serkentik. Most volna a legjobb útjára engedni a kiáltványokat; vannak Pétervárott fiatalemberek, akik szét tudják vinni a kormányzóságokba és elterjeszteni a parasztok, különösen az írástudók között, akikre hallgatnak a faluközösségekben.

Plescsejev keveset tudott a diákokról, megígérte, hogy tájékozódni fog, de Kosztomarovról melegen nyilatkozott, nagyra becsülte fordítói és fogalmazótehetségét, együttérzéssel beszélt szegénységéről, holmi családi nehézségekről, amelyek kínozták. Kosztomarov a Mária-ligetben lakik, a saját házában.

8

Március 28-án délben Katkov lakásán, a nagy dolgozószobájában összegyűlt a moszkvai újságok és folyóiratok mintegy húsz szerkesztője és kiadója. Tekintélyes társaság, nagy tapasztalatú, tudós, pénzügyekben, a politikában és diplomáciában jártas férfiak; ha Oroszországban politikai fordulat történne, amely a monarchiát a köztársasággal váltaná föl, ők lehetnének az első ideiglenes kormány leendő miniszterei. Tisztában voltak a maguk értékével, és

méltóságteljesen viselkedtek. Körbeülték a nagy, ovális asztalt, amelynek az egyik végén Katkov ült, s igyekeztek egymástól elkülönülni, minél távolabb elhelyezkedni. A legfüggetlenebbek, mint Akszakov, a szlavofil *Gyeny** szerkesztője vagy Kors, az egyetemi *Moszkovszkije Vedomosztyié*** teljesen külön ültek le a fotelokba. Amikor mindannyian elhelyezkedtek, Katkov mindegyiküket üdvözölte, és így szólt:

– Uraim, ne húzzuk az időt, kezdjük el. Ismerik a pétervári szerkesztők feliratát, ezért most nem fogjuk felolvasni. Csupán a legfontosabb pontokat emelném ki. Az Oroszországban kiadott folyóiratok és újságok szerkesztői arra kérik a kormányzatot, hogy törölje el az előzetes cenzúrát. A feliratnak ezzel a pontjával azt hiszem, valamennyien egyetértünk: ezt kell kérni. De abban a kérdésben, hogy milyen gyakorlati intézkedéseket kell tartalmaznia a cenzúrareformnak, mi, literátus emberek, mit tudunk javasolni a kormányzatnak? A feljegyzés javasol néhány ilyen intézkedést: rendet kell csinálni a meglévő cenzúraszabályok és -utasítások között, és nyilvánosságra hozni őket, létre kell hozni egy különbíróságot az írói vétségekre és bűncselekményekre, létre kell hozni egy közvetítő, cenzurális nyomozóbizottságot az irodalom és a bíróság között és így tovább. De a feljegyzés szerzőinek fenntartásai vannak: szerintük csak úgy lehet teljesen kielégítően megoldani azt a kérdést, hogy milyen legyen a cenzúra reformja, ha előbb a sajtóban szabadon és széleskörűen megvitathatjuk. Ezért azt ajánlják, hogy előbb ezt kérjük, hogy tehát engedélyezzenek meghatározott ideig olyan sajtószabadságot, hogy az ilyen tárgyú cikkeket ne utasítsa vissza az előzetes cenzúra. Mit mondanak erre, uraim? Kérem a véleményüket.

A Katkovtól nem messze ülő testes, kereskedőforma férfi, Csizsov az *Akcionyer**** című hetilap szerkesztője és kiadója szólalt meg először, és elégedetlen arccal nézett Csernisevszkijre és Jeliszejevre:

– Mindenekelőtt, uraim, azt magyarázzák meg, hogy a feljegyzést, amit Pétervárról hoztak, a pétervári szerkesztőknek miért csak egy része írta alá. Ilyen fontos ügy, és nincs rajta néhány olyan sze-

* *A nap – A ford.*
** *Moszkvai hírek – A ford.*
*** *Részvényes. – A ford.*

mély aláírása, akik pedig jelentős szerepet játszanak az irodalomban. Nincs rajta Druzsinyin, Aszkocsenszkij aláírása ...

– A magyarázat egyszerű – felelte Csernisevszkij. – Amikor megbeszéltük a feljegyzést, néhány úr nem volt Pétervárott, néhánnyal pedig nem sikerült találkoznunk, mielőtt elutaztunk volna, tudniillik több okból, melyek ugyan nem fontosak, sietnünk kellett az utazással. De elmondhatom, hogy a leendő feliratot az összes pétervári szerkesztő alá fogja írni. Korábban már beszélgettünk róla, és kinyilvánították, hogy mindannyian egyetértenek a fő követeléssel: a cenzúra eltörlésével.

*A Nase Vremja** szerkesztője, Pavlov, aki a legtávolabbi fotelban ült, Kors mögött, már nem egészen fiatal ember, hirtelen dühös és ütni-vágni kész – a sajtóban – mindenkit, jobbra és balra egyaránt, a *Szovremennyik* régi rosszakarója, ahonnan már többször kapott ezért a válogatás nélküli dühéért, felugrott a fotelból, odaszaladt Korshoz, és nem Katkov vagy a pétervváriak felé fordulva, vele kezdett izgatottan és szarkasztikusan kiabálni:

– Miféle feliratról van itt szó, magyarázzák meg nekem, az istenért! Mit kell kérnünk: a cenzúra eltörlését vagy azt, hogy többet fecseghessünk erről a témáról? Mintha eddig nem csépeltük volna eleget a szalmát! Magyarázzák meg! Semmit sem értek!

– Épp azt kell most eldöntenünk, milyen feliratot fogalmazzunk meg – kezdte volna leereszkedően Katkov, de Pavlov nem engedte beszélni:

– Mit kell eldönteni? – fordult felé Pavlov, és már kiabált. – Nincs mit eldönteni! Minden régen el van döntve. Uraim, eleget csűrtük-csavartuk. Én így értem a dolgot: ha kérünk valamit, azt kell megfogalmaznunk az uralkodóhoz címezve, hogy a cenzúrát töröljék el és nyilvánítsák ki a sajtó teljes szabadságát. Ha már kérünk, kérjünk sokat.

Pavlov éles hangú hozzászólása dühös, tiltakozó zajt és nevetést idézett elő. Úgy látszik, nem várt ilyen reagálást, és elhallgatott.

Egy Csernisevszkij előtt ismeretlen, nagyon vékony hangú úr (Csumikov, a *Voszpitanyije*** című folyóirat kiadója, ahogy a Csernisevszkij mellett ülő Jeliszejev odasúgta) izgatottan felemelkedett a helyéről.

* *Korunk – A ford.*
** *Nevelés – A ford.*

– Uraim, engedjenek szólni! – Megvárta a csendet, és pátosszal folytatta: – Uraim, rendkívüli eseménynek vagyunk a tanúi. Az orosz irodalom színe-java, függetlenül a nézetkülönbségektől, viszályoktól és vitáktól, összefog egy közös ügy érdekében. Legyünk a helyzet magaslatán és ne ringassuk magunkat illúziókba. Ha mi most azonnal a sajtó teljes szabadságát kérjük, minden reményünket feladhatjuk arra vonatkozólag, hogy a sajtó helyzete a közeljövőben javulni fog. Ugyanakkor már most törekednünk kell arra, hogy javítsunk a helyzeten. Erről gondolkodjunk...

Pavlov végig hallgatott, majd válaszul csak legyintett Csumikov javaslatára, és visszaült a foteljébe.

Csumikov hozzászólásának vége felé megint erősödött a zaj, s utolsó szavai belevesztek a hangzavarba. Mindenki egyszerre beszélt.

Katkov makacsul igyekezett magára vonni a figyelmet, felemelt kézzel állt és ezt hajtogatta: „Uraim, figyelmet kérek." Végre odafigyeltek rá.

– Uraim, a dolog sikere attól függ, hogyan hajtjuk végre – mondta hatásosan Katkov. – Tökéletesen igaz, hogy semmit sem fogunk elérni, ha a fennálló intézmények teljes átalakítását követeljük. Mi több, attól félek, hogy akkor sem érünk el semmit, ha azokhoz az intézkedésekhez tartjuk magunkat, amiket a pétervári szerkesztők javasolnak. Arról már nem is beszélek, hogy a cenzúra reformját szabadon megvitathassuk a sajtóban. Biztosítom önöket, hogy ezt a javaslatot meg se vizsgálják. Sem a minisztériumban, sem az udvarnál. Nem, uraim. Olyan megfogalmazást kell keresnünk a cenzúrareformra, amely biztosan átmegy. A sajtó helyzetének javítása érdekében nem azt kell kérnünk a kormánytól, hogy a fennálló rendet szüntesse meg, hanem hogy javítsa meg. Az a kérdés, lehetséges-e?

Pillanatnyi hatásszünetet tartott. Mindenki őt figyelte.

– Lehetséges-e? – ismételte meg a kérdést. – Igen, lehetséges. Az a lényeg, hogyan fogalmazzuk meg a feliratot. Ne a cenzúra eltörléséről szóljon, hanem csak arról, hogy a cenzúra és az irodalom viszonyának célszerű jelleget kell adni. A felelősség kérdése álljon a figyelem centrumában. Most a felelősség megoszlik a cenzor és a szerkesztő-kiadó vagy író között. Azt kell javasolni a kormányzatnak, hogy a felelősséget – itt lassított – teljes egészében a folyóira-

tok és újságok szerkesztőire hárítsa, mintegy átruházva rájuk a cenzor kötelességeit. Mintha állami szolgálatba venné őket... Ez a megfogalmazás, azt hiszem, megfelel a kormánynak. Ennek a változásnak az előnyét nem nehéz bebizonyítani. Az újság és a folyóirat szerkesztője, éppúgy mint a kiadó, állandóan kéznél van a kormány számára, a szerkesztőt éppúgy ismeri, mint a cenzort, és mindig meg lehet büntetni, ha megsérti a törvényt, emellett erkölcsileg és anyagilag inkább érdekelt a kiadvány fennmaradásában, mint a cenzor, úgyhogy a cenzor felelőssége itt teljesen felesleges... Ezt volna célszerű kidolgozni a javasolt feliratban.

Katkov elhallgatott. A többiek szintén hallgattak: feszülten gondolkodtak a mondottakon.

Csernisevszkijnek jókedve támadt. Hirtelen rájött, mi a titka Katkov különös hatásának. Eddig nem értette. Hogy lehet az, gondolta, hogy ez az ember évről évre banalitásokat ír, mégis olvassák, olvassák és olvassák, és Oroszország első újságírójának tartják? Miért? Csak azért, mert az írásai csak az olyan szakembereknek tűnnek banálisnak, mint amilyen ő; a publikum többsége még nem nőtt fel odáig, hogy meg tudja ítélni ezeket a dolgokat? Nem, nem csak erről van szó. Mások talán nem írnak banális dolgokat? Népszerűségben mégis messze elmaradnak Katkovtól. Most végre rájött: bárhogy van is, Katkov nem mindennapi ember, rendkívül találékony azon a határon belül, amely szemléletét lezárja, virtuóz módon tudja ragyogó és meglepő formában előadni a banalitásait, s a nem túlságosan felkészült olvasó a ragyogó formát eredeti tartalomnak képzeli. Hol van Katkov határa? Lényegében ugyanott, ahol Ivan Vasziljevics Vernadszkijé. A konzervativizmus klasszikus alapelvei: az előtt hajlunk meg, amit ismerünk és amit már elfogadott az élet; átokkal sújtjuk azt, ami még csak lehetőségként mutatkozik...

Katkov javaslatát a moszkvaiak egyhangúan elfogadták, és a megbeszélés menete teljesen megváltozott: a beszélgetés gyakorlati irányt vett – hogyan fogalmazzák meg a leendő feliratban a szerkesztők felelősségét. Vita nélkül elfogadták Csumikov javaslatát, hogy vegyék át a pétervári ak feljegyzéséből a cenzúraszabályok és -határozatok nyilvánosságra hozatalának szükségességére vonatkozó pontot: minden szerkesztőségnek ismernie kell, és nem képezhetnek – úgy mint eddig – államtitkot. Sok vitát váltott ki az iroda-

lom és a törvény közötti konfliktusok megoldásának kérdése. Helyeselték Katkov ama javaslatát, hogy a cenzúrahivatal csak bizonyos fokig legyen bírósági jellegű intézmény, és a sajtó ügyeinek eldöntésekor jelen lehessenek az irodalom speciális jogi képviselői, ha nem is szavazati, de legalább tanácskozási joggal. Vitáztak a törvényt megsértő újságírók büntetésének mértékéről is. De itt a vitatkozókat váratlanul Pavlov csendesítette le, aki közelebb ült a vitatkozókhoz, és azt javasolta, hogy a feliratban a fokozatos bírság gondolatát fejtsék ki. Például bizonyos számú figyelmeztetés után a kormány először egy időre vonja meg a folyóirat jogát politikai és elméleti cikkek publikálására, de ne tiltsa be ugyanezen idő alatt például a szépirodalmat ...

Természetesen Katkovot bízták meg a felirat megszövegezésével. Megbeszélték, hogy amikor a szöveg készen lesz, és a moszkvaiak jóváhagyják, elküldik Csernisevszkijnek Pétervárra, hogy a pétervári szerkesztők is megvitathassák, és ha a tartalma mindenkinek megfelel, akkor útjára bocsátják az iratot.

Csernisevszkij elégedett volt: a dolog elindult, és megy a maga útján, az ő részéről semmilyen erőfeszítésre nem volt szükség. Tehát 30-án visszautazhat Pétervárra.

Nem volt értelme Katkov javaslatán vitatkozni. Mit számít az, hogy mi lesz a felirat alapja, Katkov elképzelése-e vagy valaki másé, amikor a despotikus állam úgyis változatlan marad? Ennél fontosabb, hogy megmozgatták a moszkvaiakat. Az ő lelkesedésük előremozdíthatja a dolgot. És most megfelelő az időpont.

9

Kosztomarov háza a Mária-ligetben nem is volt olyan düledező, mint ahogy szavai alapján Nyikolaj Gavrilovics elképzelte. Elég kényelmes, takaros házacska, hasonlított Nyikolaj Gavrilovics szaratovi házára – földszint és manzard –, csak kisebb, a padlásszoba ablaka az utcára néz, nem pedig az udvarra, és a ház nem a járda mellett áll, hanem a kert mélyén; a kertkaputól a fák között keskeny ösvény vezet oda. A bejárat hátulról van, az ösvény balról megkerüli a házat.

Kosztomarov az ablakból meglátta Nyikolaj Gavrilovicsot,

amint belépett a kertkapun. Valószínűleg a kapura felakasztott vasdarabok csörömpölésére nézett ki az ablakon; ezeknek kellett hírül adni, ha hívatlan vendég jelent meg. Kosztomarov kiszaladt a vendég fogadására, és ragyogó ábrázattal jelentette ki: gondolta, hogy Nyikolaj Gavrilovics meglátogatja őt, tudott a megérkezéséről, tudta, hogy Plescsejevnél érdeklődött róla és a beadványról (ezt magától Plescsejevtől hallotta), ezért számított rá, hogy Nyikolaj Gavrilovics meg fogja látogatni őt. Igaz, már tegnapra várta, sőt már tegnapelőttre, de ez nem fontos, örül, hogy Nyikolaj Gavrilovics itt van. Csak azt sajnálja, hogy nem egy fél órával korábban jött, most senki sincs itthon, sem az édesanyja, sem a nővére, pedig szerette volna Nyikolaj Gavrilovicsot megismertetni velük; nincs itthon a lakójuk sem, Szulin, a diák, aki szintén boldog lett volna, ha találkozhat Nyikolaj Gavriloviccsal. Egyébként jó is, hogy egyedül vannak, mert nyugodtan tudnak beszélgetni, senki sem zavarja őket. Hiszen Nyikolaj Gavrilovics azért jött, hogy beszélgessenek, nemde?

Kosztomarov izgatottan, ujjongó hangon beszélt, valami miatt nagyon jókedvű volt, arckifejezése ugyanolyan lelkes volt, mint amikor Nyikolaj Gavrilovics Pétervárott a fordításait elemezte. Természetesen nem Nyikolaj Gavrilovics látogatásától volt ilyen lelkes, de ez még fokozta izgalmát és örömét. Világos, kitalálta, milyen céllal jelent meg nála, és ő is készült a találkozásra, jó hírei voltak: teljes erővel folyik, sőt már be is fejeződött a kiáltványok kinyomtatása. De nem tudta, hogyan kezdjen el erről beszélni. Nem akarta elsőnek szóba hozni a kiáltványokat, eszébe jutott a lecke, amit Pétervárott kapott Csernisevszkijtől. Várta, hogy ő kezdjen róla beszélni. Csak értésére adta, hogy sejti, milyen céllal jött.

Nyikolaj Gavrilovics azt válaszolta, hogy eljött megnézni, hogyan él Vszevolod Dimitrijevics, azonkívül elhozta neki a Burns-fordításainak korrektúráját, amelyek a *Szovremennyik* harmadik számában jönnek le, és elhozta az értük járó pénzt. Kosztomarov megköszönte a figyelmét, és bementek a házba.

Kosztomarovnak mégsem volt ereje, hogy kivárja, amíg Csernisevszkij kezd el beszélni a kiáltványokról, és alighogy bementek a házba, majd az ő szobájába, amely egy sötét színű tapétával borított, csupasz falú kis helyiség volt, benne élénk, kockás pléddel le-

takart ágy, egyetlen szék, könyvekkel és kézirathalmokkal teli íróasztal. Nyikolaj Gavrilovics leült a házigazda által felkínált székre, Kosztomarov egy papírhalomból kicibált egy nyomtatott szövegű nagy papírlapot, és odanyújtotta Nyikolaj Gavrilovicsnak:

– Tessék, nézze meg.

Ő maga az ágyra ült. Tartózkodó mosollyal nézte Nyikolaj Gavrilovicsot. Hátradőlt, összefonta kezét a mellén, és Csernisevszkij arckifejezését figyelte, amint az a papírt nézi.

Ez „A földesúri jobbágyokhoz" című kiáltvány lenyomata volt, négyhasábnyi szöveg, a cím ugyanolyan betűből volt szedve, mint az egész.

„Már kinyomták?" – akarta kérdezni Nyikolaj Gavrilovics az első pillanatban, amint meglátta a levonatot, de rájött, hogy korántsem teljes a szöveg, csak egy része, az első harmada vagy inkább a negyede. Nehezen olvasható, gyenge nyomás.

– Mi ez? A szedés eleje? – kérdezte.

– Igen, már elkezdtük kiszedni! Mi... – kezdte Kosztomarov örömmel, ujjongva, győzedelmesen, de abbahagyta, amint Csernisevszkij arcán fintort vett észre.

Nem volt mit rejtegetni, Csernisevszkij egyenesen rákérdezett:

– Vszevolod Dimitrijevics, mint sejti, engem azért küldtek, hogy kérdezzem meg, készen van-e az anyag. És ha nincs készen, mikorra lehet várni az első példányokat. – Ez eléggé szárazon és bosszúsan hangzott, és Csernisevszkij nem is próbálta palástolni érzelmeit. – Mint tudja, az anyag nagyon sürgős.

– Ki van szedve a szövegnek már több mint a fele – sietett magyarázkodni Kosztomarov –, de csak négy hasábot húztak le próbaképpen. Az egész valószínűleg tizenhat hasáb lesz. Mi már tegnap szerettük volna befejezni... be akartuk fejezni, legfeljebb éjjel is szedtük volna, tudtuk, hogy jön... De megpróbáltuk lehúzni, és látja milyen rossz a nyomás. Valamit változtatni kell a gépen. Kellene egy henger... egy olyan nehéz henger fogantyúval a hengerléshez..., hogy a papír szorosabban simuljon a formához. Ma már nem tudjuk megvenni, de holnap... Szerintem egy vagy két nap, és kezdhetjük nyomni. Ez késő?

Elcsukló hangon kérdezte. Nagyon elbátortalanodott, szinte levert volt. Dicséretet várt Csernisevszkijtől, és szidást kapott, amire nem szolgált rá. Tényleg nem szolgált rá. Ő és a barátai mindent

megtettek, ami erejükből tellett... Nyikolaj Gavrilovics enyhébb hangon válaszolt:

– Nem, nem késő. Csak azt hittem... Nem, semmi. Semmi baj! A szedés jó, értelmesen csinálták, hiba nincs – folytatta, miközben újból olvasni kezdte a levonatot. – Nem, itt van egy hiba. De ez nem a maguké... valószínűleg azoké, akik megfogalmazták a szöveget. Itt mindenütt az van, hogy „határidőre elkötelezett"; helyesebb volna „ideiglenesen elkötelezett"-et írni, ahogy a Határozatban is nevezik. Ki kellene javítani.

– Gondolja, hogy át kell szedni? – kérdezte jelentőségteljesen Kosztomarov. A szedés dicsérete magához térítette, újból vidám lett.

– Igen, szedjék át – erősítette meg Csernisevszkij. Visszaadta a levonatot, és mosolyogva kérdezte: – Hol tartják a nyomdájukat, csak nem itt a házban?

Kosztomarov válasz helyett fölugrott, az ajtóhoz sietett, őt is hívta:

– Jöjjön!

Gyorsan kiment a szobából, Csernisevszkij követte.

Átmentek egy kis helyiségen, melyben rengeteg virág volt és valamilyen futónövény, amely beborította az egész falat a padlótól a mennyezetig, sőt a plafon felét is; átmentek a konyhán és egy szűk folyosón át eljutottak a padlásfeljáróhoz, amely egy keskeny és igen meredek, nyikorgó lépcső volt. Kosztomarov kinyitotta az ajtót, s egy alacsony szobába jutottak, melynek egyik sarkában egy ágy állt, a másikban egy lóca, a harmadikban, az ablaktól legtávolabb egy egyszerű asztal. Az asztalon valami nagy tárgy volt takaróval leborítva. A lócán is volt valami rongyokkal takart, nagy tárgy.

– Itt lakik a barátom, Szulin. Ide nem jön be senki a családból, még a cselédlány sem – mondta Kosztomarov, amikor bementek.

Odament az asztalhoz, levette a takarót. Az asztalon egy öntöttvas, masszív keretű nyomdagép állt, támasztékokkal és karokkal, a papírt a szedéshez szorító lemezzel. Aztán Kosztomarov odament a lócához, és levette a rongyokat is, amelyek alól egy szedőszekrény került elő, rekeszenként szétválogatott ólombetűkkel, térzők, léniák és néhány sorjázó.

– Itt a mi nyomdánk – mondta Kosztomarov büszkén. Csernisevszkij nézegette a nyomdagépet, Kosztomarov közben újra oda-

ment az asztalhoz, és magyarázni kezdett: – Az elv egyszerű. A gépbe helyezett szedés alkotja a nyomóformát, és erre jön a papír, azt egy többrétegű papírlemezzel letakarják, egy fordulat, és kész. De itt valami nincs rendben ...

Újból lementek, vissza Kosztomarov szobájába. Nyikolaj Gavrilovics odaadta Kosztomarovnak a fordítása levonatait és a pénzt, amit még nem volt alkalma átadni. Kosztomarov elnézést kért, és gyorsan olvasni kezdte a levonatot.

– A következő számban jön le a „Nyitott ablak" – mondta Nyikolaj Gavrilovics, és mosolyogva nézte. Kosztomarov bólintott, nem szakította félbe az olvasást. Láthatólag elégedett volt azzal, hogy egy hosszú, több oldalas verse megjelenik, és hogy feltehetőleg nem változtattak semmit a szövegén, sőt olvasás közben nem ütközött nyomdahibákba.

Amikor befejezte az olvasást, Nyikolaj Gavrilovics megkérdezte:

– Mivel foglalkozik most, Vszevolod Dimitrijevics? Hogy áll a kötete? A Heine-cikkhez még nem nyúlt hozzá?

– Nem, most nem érek rá a kötetre – mondta mosolyogva Kosztomarov, és felfelé mutatott, a padlásszobára. – Egyébként a kötettel minden rendben van. Katkov megígérte, hogy kinyomtatja a nyomdájában. Őszre ígérte. A Heine-cikket kidobom belőle, most valóban nem tudok foglalkozni vele. És nem csak azért – intett ismét felfelé a fejével. – Az utóbbi időben Heinétől egészen távoli dolgokkal kezdtem foglalkozni. Először a szerbekkel, a népköltészetükkel ...

– Dalokkal?

– Igen. Sokat fordítottam. Cikket írok róluk. Másodszor, nemsokára felajánlok a *Szovremennyik*nek egy egész könyvnyi cikket a világirodalom történetéről. Már majdnem kész. Scherrből, Schlosserből, Schlegelből állítom össze. Felajánlhatom?

– Tegye. A folyóiratban is lehozhatjuk, és külön is ki lehet adni. Ebben segítek magának. És a cenzúragondokat is magamra vállalom.

– Köszönöm, Nyikolaj Gavrilovics ... No és még valamit csináltam. Írtam. Saját, nem fordítás.

– Vers?

– Poéma ...

– Ismét a vallásról?

– Nem egészen – nevetett kényszeredetten Kosztomarov. – Azaz éppen ellenkezőleg. Tulajdonképpen nem annyira írtam, inkább elgondoltam. Nagyon nehéz téma. Nem tudom, hogy fogjak neki.

– Miről szól?

– Megmondani is félek, miről – s újból kényszeredetten nevetgélt. – Nem fog ezután komolyan venni. Azt fogja mondani: felületes ember ez a Kosztomarov, hogy juthatott eszébe ilyen időkben ilyesmiről írni... De nem, ön mégsem mondana semmi effélét. Mert ez csak első pillantásra tűnhet olyannak, ami nem időszerű. Valójában éppen most fontosabb, mint valaha. Lehet, hogy mindennél fontosabb...

Egy pillanatra el kellett hallgatnia, mert úgy felindult, hogy nem tudott beszélni. Közben átható tekintettel nézte Csernisevszkijt, mintha valamit ellenőrizni akarna rajta.

– Önnek elmondom... Önnek elmondhatom. Mihajlovnak el merném mondani, és önnek is, mert... De ez most nem fontos... A szerelemről akarok poémát írni – mondta és kihívóan nézett Nyikolaj Gavrilovicsra. – Igen, a szerelemről... Az egyszeri szerelemről. A poémám hőse csak egyszer tud szeretni. Az ő szerelméről. A fogadalmáról, hogy csak egyet fog szeretni egész életében... De ez csak a burok. A fontos az, ami alatta van. A társadalmi oldal!... Nem, erről majd később... Látja, én tizenhat éves koromtól fogva vagy még korábbtól álmodozom arról, hogy találkozom egy olyan lánnyal, akit meg tudok szeretni egy egész életre. Ilyen házasságról álmodozom. Hogyha már megnősülök, csak úgy, hogy egyedül őt szeressem, csak őt, egész életemben... Tudom, az érzelem elmúlik. Tudom! De azt is tudom, hogy nálam nem így van. Engem ez nem érint és nem is tud érinteni. Mert tudom: csak az ilyen házasságnak van értelme... Ne gondolja, hogy holmi erkölcsi kódexet akarok hirdetni, egyáltalán nem. Az erkölcsi kódex csak az egyes ember lelkét menti meg, de manapság az ember egyedül nem mentheti meg magát, most csak együtt menthetjük meg magunkat. Együtt, mindnyájan! Ó, én ezzel tisztában vagyok! Nagyon is tisztában vagyok vele. De ez a társadalmi oldala, erről majd később... Arról a házasságról kell írni, amelynek alapja a teljes nyíltság, ezért védtelenek vagyunk egymással szemben, tehát hiszünk egymásnak, bízunk egymásban. Én ugyanúgy bízom, ahogy

ő. És ez a tudat... az, hogy mi ketten egyek vagyunk... uramisten, mi érhet többet az életben? Érti?

Követelően nézett Nyikolaj Gavrilovics szemébe, ugyanilyen őszinteségre, ugyanilyen vallomásos hangra szólítva fel őt. Lehetetlen volt nem engedni ennek a követelésnek, nem felelni erre a felszólításra.

– Igen, értem – válaszolta Nyikolaj Gavrilovics különös mosollyal. – Tudja, fiatal koromban én is hasonlóról álmodoztam... Ilyen házasságról...

– Igazán? – kiáltott fel örömmel Kosztomarov.

– Igen. Arról álmodoztam, hogy egyet fogok szeretni egész életemben. Arra gondoltam, hogy kínlódni fogok attól, ha nem a feleségem lesz az első szerelmem...

– De hiszen én is így gondoltam! – kiáltott lelkesen Kosztomarov. – Ugyanezekkel a szavakkal! Még azt is, hogy kínlódni fogok! Miért fogok kínlódni? Hogy az életemnek egy része nem az övé... Tehát nem is az enyém! S ettől magam is szegényebb leszek... Ön is így gondolta?

– Igen. És még azt is: a feleségem helyett is féltékeny leszek az első szerelmemre...

– Én is így gondoltam! Hogy féltékeny leszek! Magam helyett és helyette... Uramisten, hogy hasonlítunk egymásra!...

– Hasonlítunk. De tudja, egy ilyen házasságnak túl sok feltétele van. A maga barátnőjének nemcsak meg kell értenie magát, de ugyanazért kell is harcolnia. Másképp semmi sem lesz belőle. És nevetségessé válik a fogadalma. Nem éri el a célját. De egy olyan barátnőt találni, akivel egyenlőek vagyunk, most még, tudja... Különben, már most is vannak ilyen nők. A maga nemzedéke boldogabb az enyémnél...

– De miért, miért? – tiltakozott szórakozottan Kosztomarov. – Annyira fontos, hogy egyenlőek legyünk? Ha találkozunk egy egyszerű, okos és tiszta lánnyal... egy tiszta lélekkel. Ez talán kevés? Megvan a kölcsönös vonzalom...

Nyikolaj Gavrilovics felnevetett:

– Csak fiatal korban tűnik úgy, hogy elegendő a vonzalom. Nem, Vszevolod Dimitrijevics, ne vezesse félre magát. Nem elegendő, sajnos. Igaz, ha magának az a célja, hogy egy ilyen egyszerű és tiszta lányban társat leljen, az más. Ebben az esetben van értelme a

fogadalmának, de csak mint lehetőségnek, hogy hasson a barátnőjére, kényszerítse, bizonyos fajta erőszakot tegyen rajta. Nehezen alakul ki az ember. Nehéz babából embert gyúrni, erőszak nélkül nem megy. De ebben az esetben nem szabad szerelemről beszélni. A szerelem a maga természete szerint gondtalan, ha pedig valamiféle kényszer van benne, ez azt jelenti, valami nem úgy megy, ahogy kellene. A vonzódás, persze, természeti dolog, lehet egy babához is vonzódni. De olyan szerelem, olyan házasság, amilyenről maga beszél, nem lesz belőle. Semmi sem lesz belőle ... De tegyük föl, hogy nem nekem van igazam, hanem magának. Akkor mi a szociális értelme az ilyen házasságnak? Maga említette a társadalmi vonatkozást. Mi az?

– Igen, a társadalmi vonatkozás ... – ismételte meg gépiesen Kosztomarov, miközben azon gondolkodott, amit Csernisevszkijtől hallott; meglepte ez az őszinte vallomás, sehogy sem várta volna tőle. – Mi a társadalmi vonatkozása? Az, amit már mondtam: a hit, a bizalom egymásban ... és ebből származik az én hitem abban, hogy van az életben bizonyos abszolút érték, ami nem függ sem a világban végbemenő változásoktól, sem azoktól, amelyek bennem mennek végbe. Változhatok, ahogy akarok, de ez az érték mindig abszolút marad bennem, mint ahogy abszolút érték a fizikai élet ... De most mindenki talajt keres. Azt keresik, honnan vegyenek eszméket Oroszország és az egész emberiség megújításához. Egyesek a Péter előtti Oroszországban keresik, mások a pravoszláv hitben és a pánszlávizmusban, megint mások a ...

– Talán a házasságban?

– Dehogy! – mondta sértődötten és bosszúsan Kosztomarov. – Én nem ezt mondtam! Éppen ellenkezőleg. Azt akartam mondani: most nem talajt kell keresni, nem eszméket a társadalmi átrendezéshez, ez másodlagos dolog, az első, hogy miért éljen az ember, és ha él, akkor miért éljen erkölcsösen, miért csak a saját hasznára. Személyes szabadságát miért ne a pusztításra és a halálra fordítsa, miért az életre, mégpedig az alkotó életre, az emberiségért való életre. Ezt senki sem keresi. Senki sem gondol az új ember lelkére. A régi ember lelkén sok önkéntes jelentkező gondolkozik, de az új emberé eddig senkinek nem jelentett gondot. Miért? Vagy ezen nincs mit gondolkodni? Nincs kérdés? Hogyne volna! Épp azért keresik a talajt, mert nagyon is átérzik ezt. Azért keresik a talajt,

mert *félnek* az új embertől, a szabadságától, a nép féktelen erejétől és a nihilizmustól, ahogy Katkov mondja. *Félnek,* ezért megkerülik a kérdést. Beletemetkeznek a talajba . . .

– Katkov is fél?

– Katkov az első azok között, akik hallani sem akarnak az ember személyes szabadságáról!

– Maga minden bizonnyal jobban ismeri őt, mint én. Magyarázza meg, hogyan érti őt. Természetesen csak akkor, ha nem kellemetlen magának . . .

– Katkov! Ó, Katkov! Ő érdekes jelenség. Sokáig nem tudtam megfejteni. Nem értettem mit akar, mire törekszik. Ő ír a legtöbbet Oroszországban a szabadságról! A legelső liberális. Lelkesedik az angol viszonyokért, ugyanilyet kíván Oroszországnak is. És valóban akarja, ez nem póz. Ugyanakkor támad minden forradalmi elméletet. Mintha az angol szabadságot nem forradalmakkal érték volna el . . . Hogyan lehet ezt a kettőt összekapcsolni? Miről van szó? Ő nincs ellene a szabadságnak, és nemcsak a társadalmi szabadságnak, de beérné a személyessel is, az egyes ember individuális szabadságával. Mi több, nincs ellene a szabadság fokozatos kiszélesítésének sem, de nem most. Majd, valamikor, nagyon sokára, a jövő nemzedékek ködös távolában minden bizonnyal felmerül az emberiség előtt a szabadság birodalmának kérdése. Lehetséges. És majd akkor lehet tenni is érte valamit. De nem most . . . Ő aggódik a szabadságnak a mai társadalomban való korlátlan kiterjesztése miatt. Azt állítja, hogy most az ember nem boldogulna a szabadságával. Eddig boldogult, mert a vallás bizonyos határok közé szorította. Most isten meghalt, és ha nem teszünk bizonyos intézkedéseket, nagyon gyorsan beköszönt az általános nihilizmus, és szétzülleszti az életet. Milyen intézkedéseket kell hozni? Felélesztení a vallást? Azt nem. Mihail Nyikiforovics nem olyan együgyű, hogy illúziókat tápláljon a vallásra vonatkozólag. A vallás a múlté, örökre eltűnt. Ezt ugyanolyan jól tudja, mint bármelyik materialista. A tudomány és az ipar fejlődésével, az analízis és az igazságok ellenőrzése módszerének elterjedésével megváltozik az emberi gondolkodás jellege, erről ő maga is beszél, az új embert már nem lehet rávenni arra, hogy elfogadjon mások által megfogalmazott igazságokat. Ha Isten meghalt, marad a hatalom. Az emberi, a földi hatalom. A hatalmat kell elfogadni Isten helyett. Rá kell bízni a szabad-

ságunkat. Erre szólít fel. Azt mondja, hogy bízzuk a szabadságunkat önként a hatalomra... Bármely meglevő hatalomra, amely a történelem során kialakult. Bármilyen is a hatalom, az utolsó szó az összes társadalmi kérdésben az övé. Nem vitatkozni kell vele, hanem együttműködni és feltétel nélkül meghajolni előtte. Ez kevésbé rossz, mint forradalmi úton megpróbálni átalakítani a társadalmi formát, bármilyen avítt legyen is. Mert ugyanazok az emberek alakítanák át! Akik az új társadalmat is a maguk kialakulatlan képére csinálnák. A társadalmi forma átalakításával foglalkozzék a hatalom. Az ember dolga, hogy magát alakítsa, és ellenállóvá tegye magát a veszélyes szabadság csábításaival szemben. A legtöbb, amit megengedhetünk magunknak, hogy tanácsot adjunk a hatalomnak reformátori munkájához... Mit szól hozzá?

Kosztomarov megállt, mert Csernisevszkij hirtelen felnevetett. Gyanakvóan pillantott rá.

– Nem, semmi – nyugtatta meg ő mosolyogva. – Egyszerűen érdekesnek találtam a maga eszmefuttatását. Csakugyan hasonlít Katkovra a kép. De félbeszakítottam, bocsásson meg.

– Mit lehet ez ellen felhozni? Példát kell mutatni... ha nem az életben, legalább a művészetben... pozitív ideált, ami megvéd a veszélyes szabadság csábításaitól. Megmutatni, hogy az új ember a szabadságot nem feltétlenül önmagára nézve ártalmasan használja ki. Ezt akarom megmutatni a poémámban. Az új embert, a maga új értékeivel. Az új értékek egyelőre: a szerelem, a házasság. De hiszen még más is, nem? Kevés olyan dolog van talán, ami abszolút értékű lehet az ember számára, amiből kiindulhatna a morális választásban? Például az új ismeretekhez való vonzódása. A szépség utáni vágya... Csak ezt először meg kell magyarázni... átgondolni a magam számára is.. De ezt majd azután! Most, egyelőre ez a poéma...

Mihelyt erről beszélt, ismét elfogta az izgalom, alig kapott levegőt, kénytelen volt megállni, hogy folytatni tudja a beszédet. De úgy látszik, mindent elmondott, amit akart, izgatott várakozással nézett Csernisevszkijre. Erősen nyugtalanította, mit mond ő minderre.

– Jó formában van, Vszevolod Dimitrijevics. Érdeklődéssel fogom várni, mikor fejezi be a poémáját. Igaza van, most senki sem gondol a jó ateista megindoklásával. Az új emberrel, és az ő, amint maga mondja, individuális szabadságával. A lelkével. Senki sem

foglalkozik ezzel. Aki megtehetné, annak más a dolga. Pedig kell rajta gondolkozni. Igaza van.

Kosztomarov kivirult a dicsérettől, megkönnyebbülés öntötte el.

Csernisevszkij kiegyenesedett ültében, mintha fel akarna állni, de ülve maradt.

– Ami pedig Katkovot illeti – mondta határozatlanul, mintegy kételkedve, érdemes-e beszélnie róla –, nemcsak pozitív költői ideállal lehet ellentmondani neki. Egyszerűbben is lehet: ellenőrizni kell a logikáját. Tegyük fel, hogy a forradalmi úton elért történelmi haladásért csakugyan fizetni kell, hogy a fizetség idővel még nagyobb lehet, amikor a nép tömegében elterjed a nihilizmus, és a forradalomhoz több csirkefogó csatlakozik, mint eddig. Tegyük fel. De ugyanezen logika szerint idővel egyre több csirkefogó lesz a hatalom összes lépcsőfokán is. És miért lenne kisebb a fizetség a szükséges társadalmi változások elodázásáért, ami emiatt van, mint amekkorát a forradalomért kell fizetni? Miért? Ki tudja ezt kiszámítani? Ki vállalkozik rá? Katkov? Talán Katkov. Az ő számítása szerint ez az ár természetesen kisebb. Mert nem a katkovok fognak fizetni... Ennyi az egész. Fizetni az a fékevesztett és vad nép fog, amely olyan tudatlan, hogy meg sem érti saját nyomorúságos helyzetét. És persze ha így van, akkor nem történik semmi, ha továbbra is megmarad ebben a megváltó tudatlanságban... De egyszerre úgysem tudunk mindent megbeszélni, nekem pedig mennem kell – állt fel Nyikolaj Gavrilovics, és ellágyultan nézett Kosztomarovra, aki lázas feszültséggel követte magyarázatát. – El akarok ma utazni. Még nem vettem meg a jegyet... Várom a poémáját, Vszevolod Dimitrijevics!

Ötödik fejezet

I

1861 tavaszán és nyarának jórészében mozgolódott a cári rendelettel és a február 19-i határozatokkal elégedetlen falu, amelyek nem ígértek a népnek sem földet, sem igazi szabadságot. Márciusban, mindjárt a kiáltvány kihirdetése után kezdődtek a parasztlázongások, és április–májusban érték el a tetőpontjukat, amikor a tavaszi mezei munkák kezdetekor a parasztokat, akárcsak azelőtt, megint kihajtották robotra, csak most már a február 19-i határozat alapján. A nyugtalankodó járásokba reguláris katonaságot irányítottak, amely, ha nem voltak elegendők a szokásos rendőri intézkedések a parasztok engedelmességre szorítására, fegyvert használt.

Különösen drámai események zajlottak le a kazanyi és a penzai kormányzóságban. A kazanyi kormányzóságban a rendelet kihirdetésének első napjaiban elterjedt a hír, hogy az igazi szabadságot Bezdna faluban hirdették ki, ezt egy fiatal, írástudó paraszt, Anton Petrov olvasta ki a rendeletből. Hogy Petrovot meghallgassák, a kazanyi kormányzóságból, valamint távolabbi járásokból, a szomszédos szamarai és szimbirszki kormányzóságból elindultak Bezdnába a parasztok. Petrov mindenkinek elmondta, hogy most már szabadok a parasztok, és nem kell robotra járniuk, úrbért fizetniük, forspontozniuk. Össze kell tartaniuk és követelni a szabadságot, s minél többen gyűlnek össze, annál hamarabb kapják meg a tiszta szabadságot. Mindezt a cár szándékosan írta olyan homályosan a rendeletben, világosabban nem írhatta meg, mert akkor a földesurak és a hivatalnokok egyáltalán nem engedték volna kihirdetni a rendeletet. A végsőkig ki kell állni a szabadság mellett, nem szabad félni a büntetéstől, még a haláltól sem. Ha katonákat hoznak és azok lőni kezdenek, ki kell tartani a harmadik sortűzig, mert a harmadik után már nem fognak lőni, hanem kihirdetik az igazi szabadságot.

Április 12-re, amikor Bezdnába érkezett gróf Aprakszin szárnysegéd tizenkét századdal, ott mintegy tízezer paraszt gyűlt össze, nagy részük Petrov háza előtt. Aprakszin követelésére, hogy adják

ki Petrovot és oszoljanak szét, ezt kiáltották: „Szabadság! Szabadság! Meghalunk a cárért!...” Aprakszin parancsot adott a lövésre. Csak a harmadik lövés után mozdult meg és szaladt szét a tömeg. Amikor összeszámolták az áldozatokat, kiderült, hogy hetvenen meghaltak, több mint százan megsebesültek.

A penzai kormányzóságban azzal a hírrel kezdődött a felkelés, hogy a szabadságot kihirdető papírt elrejtették a hatóságok, az, amit felolvasnak, nem az igazi, vagy nem jól olvassák fel. És ott is, akárcsak a kazanyi kormányzóságban, a lázongás központjában az „igazi szabadság” értelmezője állt, Leontyij Jegorcev, egy öreg molokán,* Kangyejevka faluból, aki azt állította, hogy a cár azt parancsolta az összes parasztnak, hogy húsvétra vívják ki a földesuraktól a szabadságot. És Kangyejevkában is állhatatosan kivárták a parasztok a három sortüzet, senki sem szaladt el, minden sortűz után szenvedélyesen felkiáltott valaki a tömegből: „Az Istenért és a cárért meghalunk, mind egy szálig!” Akárcsak Bezdnában, itt is meg voltak győződve arról, hogy a harmadik lövés után már nem fognak lőni, és maguk a vezetők hirdetik ki a tiszta szabadságot... A harmadik lövés után szuronyrohammal kergették szét a tömeget.

Még két vagy három helyen lőttek a nép közé, nagyobb áldozatok nélkül. A hatóságok hamar belátták, hogy nincs szükség erre a szélsőséges intézkedésre. Nem volt nehéz leverni a parasztlázongásokat. Elegendő volt a megtorlással való fenyegetőzés, igaz elég súlyos megtorlást kellett kilátásba helyezni, például a nyugtalankodó faluba vezényelni egy büntetőkülönítményt, élén határozott parancsnokkal, akinek a kategorikus és kemény büntetései és intézkedései nem hagynak kétséget a parasztokban afelől, hogy engedetlenség esetén lövetni fog és a rendbontások megszűnnek. Mint mindig, most is az erőszak volt a hatalom legfőbb érve igazsága bizonyítására, hogy a hatóságok magyarázata felel meg a rendelet és a február 19-i határozat szellemének, hogy az igazság az ő oldalukon van, nem a kitalált szabadságot értelmező félig írástudatlan hangadók oldalán. A faluba bevonult katonaság parancsnoka megparancsolta a lázongó tömegnek, hogy oszoljon szét és adja ki a lázongás szervezőit, és a tömeg szétoszlott. Hogyne oszlott volna szét?! Ha a cári katonaság a hatóságok oldalán van, ez azt jelenti,

* Orosz keresztény szekta híve. – *A ford.*

hogy ez a rendelet igazi, nem hamisítvány; az erő nem lehet a hazugság oldalán. Szétoszoltak és kiadták tegnapi prófétáikat, a szabadság értelmezőit, és csodálkoztak magukon, fejüket csóválták, hogy hihettek inkább ezeknek, mint törvényes feljebbvalóiknak. A felbujtókat megvesszőzték vagy börtönbe vetették, és a rend végérvényesen helyreállt a faluban.

De miért volt elég, adódott a kérdés – és ez a kérdés sokakat kínzott, akik figyelmesen követték az események menetét a falvakban –, miért volt elég már a megtorlás kilátásba helyezése is, hogy elhiggyék a rendelet valódiságát, a kangyejevkaiak és a bezdnaiak számára pedig miért volt ez kevés, miért kellett átesniük a tűzkeresztségen ahhoz, hogy ők is elhiggyék? Talán nem mindenhol terjedt el a híre, hogy csak három sortűz lesz, amelyek után már nem szabad lőni, miért csak ezekben a falvakban ismerték a három sortűz titkát, s nem hajoltak meg az erő előtt, nem ijedtek meg a fenyegetőzéstől? Vagy lehet, hogy a többiek számára elég volt a kangyejevkai és bezdnai megtorlás? Maguk a kangyejevkaiak és bezdnaiak még nem kaptak ilyen leckét, s a három sortűzről szóló mese első áldozatai lettek. Ha más falut ér ez a sors, akkor velük szemben is elég lett volna a megtorlással való fenyegetés, akkor ők is meghajoltak volna az erő tekintélye előtt? Bárhogy is volt, Kangyejevka és Bezdna után a katonaságnak nem vagy alig kellett fegyvert használnia. Elég volt a fenyegetés – és minden elnyugodott.

És természetesen ezek az elszórt lázongások nem kapcsolódtak egybe, nem olvadtak össze egy nagy mozgalomba, bármennyire azonosak voltak is a motívumaik. Az egymástól távoli helységek parasztjai maguk nem tudtak összefogni, és nem volt aki összefogja őket. Azaz lett volna: voltak a városokban radikális körök, melyek meg is kísérelték, hogy szót értsenek a lázongó parasztokkal, a moszkvai, a kazanyi és a pétervári diákoknak voltak ilyen próbálkozásai, agitáltak a parasztok között, de nem volt szervezet, amely összefogta volna magukat az agitátorokat, s irányította volna, az egész országban koordinálta volna az erőfeszítéseiket. Oroszországban még nem sikerült az ilyen szervezetet létrehozni. Pedig voltak rá kísérletek mindkét fővárosban és a birodalom nyugati szélein is. De még az sem sikerült, hogy a *Szovremennyik*hez közel álló csoport által tavasszal kibocsátott kiáltványok segítségével va-

lahogy az agitátorokat összefogják. Semmit sem értek el az illegális moszkvai nyomdával sem.

Április elején Moszkvából Pétervárra érkezett Vszevolod Kosztomarov: komoran, izgatottan. Elmondta, hogy a nyomdát likvidálni kellett, mert a rendőrség figyelni kezdte az egyetemista tipográfusokat és őt is, legalábbis a házat. Ezt Szoroko fedezte föl, akit az utóbbi időben állandóan két ügynök követett, minden bizonnyal Pétervárról jöttek utána, már ott kezdték el figyelni, és az egyikkel nemrég találkozott a Mária-ligetben, Kosztomarov háza közelében. Néhány nappal ezelőtt, épp azon a napon, amikor már minden elő volt készítve a nyomtatáshoz, amikor megvették és kipróbálták a festékfelhordó hengert, majdnem teljesen kész volt a parasztokhoz szóló kiáltvány szedése, végre elkezdték lehúzni az első oldalt, azt a vaknyomásost, amit Nyikolaj Gavrilovics látott Kosztomarovnál márciusban Moszkvában – éppen ezen a napon kapott egy levélkét postán, amely arról értesítette, hogy követik, és hogy legyen óvatos. A cédulát gyanúsan kacifántos stílusban írták, már-már azt gondolta, hogy ugratják („Kötelességből rosszakarója" – így írta alá a névtelen levélíró), mégsem lehetett csak legyinteni rá, és a diákok abbahagyták a dolgot. A nyomdagépet szétszedték és elrejtették jobb időkre: elvitték egy vidéki birtokra. A szedést, sajnos, szét kellett dobni. Az első oldal néhány kinyomott példányát Kosztomarov nem merte elhozni magával Pétervárra, tekintettel a spiclikre (helyesen tette, hogy nem hozta el, mondta Mihajlov és Csernisevszkij), Moszkvában dugta el biztos helyre, ugyanoda rejtette el a parasztokhoz és a katonákhoz szóló kiáltványok eredetijét is és a betűkészlet egy részét, mindezt később fel tudják használni. De baj történt. Mialatt szétszedték a nyomdagépet és elszállították, néhány levonat elveszett. Ez még önmagában nem volna fontos, de Kosztomarov arra gyanakodott, hogy az öccse, Nyikolka vette el. Ő a család szégyene, egy kis bestia, arcátlan és kegyetlen, akitől mindenféle ocsmányság kitelik. Még februárban, amikor megszimatolta a bátyja kapcsolatát a diákokkal és az illegális nyomdával, zsarolni kezdte a bátyját, hogy feljelenti, ha az nem ad neki százötven rubelt, a szeme láttára elkezdte írni a feljelentést, és élvezte az izgatottságát és kétségbeesését, muszáj volt pénzt adnia a pimasznak, különben valóban elküldte volna. Ha Nyikolka lopta el a le-

vonatokat, baj van... Különben, a nyomda biztonságban van, olyan nagy baj nem lehet.

De mi legyen a kiáltványokkal, hogyan adják ki őket? Kosztomarov tisztában volt vele, hogy most volna rájuk szükség, és nem tudott, de nem is akart belenyugodni a kudarcba. De mit lehet tenni? Lehet-e egyáltalán tenni valamit? Igen, lehet. Már mindent átgondolt. Van kiút, és egészen egyszerű. Ha most nem lehet a felhívásokat Oroszországban kinyomtatni, akkor külföldön kell kiadni, talán Herzennél, Herzen aligha fogja visszautasítani, hogy segítsen ebben az ügyben. Kosztomarov hajlandó Londonba utazni. Ha kell, beáll szedőnek Herzenhez, és saját kezűleg szedi ki a kiáltványokat. Csak nincs miből utaznia. Ha a pétervári ak állnák az utazást, örömmel megcsinálna mindent.

A londoni ötlet tetszett Mihajlovnak, és dicsérően nyilatkozott róla Csernisevszkij is. Hármasban beszélgettek Kosztomarov szállodai szobájában, az asztalon ott állt a kihűlt szamovár, senki nem akart teát inni, Mihajlov fel-alá járkált a tágas szobában, Csernisevszkij a fal mellett állt, kezét összefonta a mellén, alig szólt, szórakozott, gyanakvó volt; Kosztomarov az alacsony és széles ablakdeszkán ült. Elhatározták, hogy ketten utaznak ki: Mihajlov és Kosztomarov, később, külföldön csatlakoznak hozzájuk Selgunovék, akik májusban készültek Londonba, nekik azonban máris menniük kell, nem szabad időt veszíteni. Most pedig menjen vissza Moszkvába, és készüljön fel az utazásra; majd tudatni fogják vele, mikor kell indulnia...

De ebből a tervből sem lett semmi. Mihajlov egyedül utazott külföldre április 20-a körül, már azután, hogy Pétervárott hírt kaptak a bezdnai és a kangyejevkai lövöldözésről; Kosztomarovnak valami közbejött, pedig az ő utazását gyorsan és jól megszervezték, ebben váratlanul Olga Szokratovna segített, aki összehozta őt egy gazdag orosz turistával, aki Angliába készült és szívesen magával vitte volna a fiatal költőt mint útitársát.

Mihajlov majdnem három hónapot töltött Selgunovékkal külföldön, július közepén tért vissza Pétervárra, dupla fenekű bőröndjében 600 példányt hozott „Az ifjú nemzedékhez" című kiáltványból, amelyet Selgunovékkal fogalmazott és nyomtatott ki Londonban, Herzen nyomdájában; csak ezt nyomtatták ki, elejtették a néphez és a katonasághoz intézendő kiáltvány gondolatát, mert mint Mi-

hajlov elmagyarázta, külföldön hamar rá kellett jönniük – miután az újságokból és az orosz turistáktól értesültek a legfrissebb hírekről –, hogy Bezdna és Kangyejevka nem a kezdete, hanem a tetőpontja és egyben vége a parasztlázongásnak, semmi sem fog már történni falun, tehát nincs mit tenni a faluért, legalábbis most.

Az a kiáltvány, amit Mihajlov hozott, nem túl jól sikerült: újságcikk terjedelmű, zavaros tartalmú, tele homályos, „népies" betétekkel. Olyasmiket állított például, hogy Oroszország a gazdasági törvények nélkül is boldogul, hogy az alkotmányosság Oroszországban konzervativizmusra vezet. Rossz benyomást kelthetett a közvéleményben a fölöslegesen indulatos hangvétel is. Egy helyütt például ez állt: „Ha céljaink megvalósításához, a föld szétosztásához le kellene mészárolni százezer földesurat, nem haboznánk ezt sem megtenni . . ." Csernisevszkij azt tanácsolta, hogy ne terjesszék ezt a kiáltványt, semmisítsék meg, de legalábbis rejtsék el minél messzebb. Mihajlov, úgy látszott, egyetért az érveivel, és eldugta a kiáltványt.

De nem minden ütött ki balul és reménytelenül ezekben a súlyos időkben, 1861 tavaszán és nyarán, nem csak balsikerek és csalódások voltak. Akadtak sikerek is. Igaz, ezek inkább azután mutatkoztak, hogy a paraszti elégedetlenség hulláma alábbhagyott.

2

Június végén Nyikolaj Gavrilovicshoz ellátogatott Vlagyimir Obrucsev, és miután üdvözölték egymást, letett elé az íróasztalára egy összehajtogatott papírlapokból – mintha postai borítékba akarták volna tenni – álló csomagot. Elég volt egy pillantás a finom papírra és a csúnya nyomtatásra, hogy kitalálja: ez a *Velikorusz,* amelynek megjelentetésével, pontosabban a kinyomtatásának megszervezésével foglalkoztak az utóbbi időben a „nagyoroszok". Szert tettek egy illegális nyomdára valahol Pétervár közelében vagy éppen Pétervárott. Nyikolaj Gavrilovics izgatott lett.

– Úgy. Megcsinálták. Mégis megcsinálták. Ez igen. Nincs mit mondanom. Bevallom, hogy nem vártam . . . Ez mind az enyém? – érintette meg a csomagot, és kivett belőle egy papírlapot.

– Igen. Hátha küldeni akar belőle valakiknek. Ez az első szám.

Elő van készítve a második és a harmadik is, hamarosan nyomni lehet. Elhoztam néhány cikket, hogy megmutassam önnek. – Obrucsev letett a nyomtatott lapok mellé egy kéziratköteget. – Itthagyom önnél, majd később megnézegeti . . .

– Összesen hány levonatot csináltak? – Nyikolaj Gavrilovics forgatta, nézegette a lapokat.

– A nyomdászok eddig kétszázat adtak ide, nem tudom, hogy mennyi lesz. Már majdnem mindet szétküldtük. A társaságból ismert urak és újságírók címére küldtük el. Tegnap vidékre, ma Péterváron belül.

– Hogyan küldték szét, postán?

– Hát hogy? Mire a Harmadik ügyosztály észbe kap, a posta elvégzi a dolgát.

– Úgy. Tehát megy a dolog . . .

Nyikolaj Gavrilovics egyre növekvő izgalommal nézte a lapot. Átfutotta a szöveget. A szöveg ismerős volt neki. A művelt osztályokhoz szólt, Oroszország összes ellenzéki erőjéhez; a *Velikorusz* felszólította őket, hogy vegyék kezükbe az ország dolgainak intézését, fékezzék meg a kormányt és uralkodjanak rajta. Az olvasónak két kérdést ajánlottak megvitatásra: az új rend lényege az abszolutisztikus kormányzás megszüntetése legyen-e, és képes-e az uralkodó dinasztia önként lemondani a korlátlan hatalomról?

Nyikolaj Gavrilovics félretette a lapot, és kibontotta a második és a harmadik számba szánt cikkek csomagját, és futólag belenézett. A második szám egyik cikkében válaszoltak a fent említett első kérdésre, az új rend lényegéről, a harmadik szám egyik cikkében pedig a dinasztiára vonatkozó kérdésre. A Velikorusz programjának fő követelése a február 19-i reform felülvizsgálata és az alkotmányos rend felállítása Oroszországban. A csomagban volt egy feliratterv II. Sándor cárhoz, hogy e program megvalósítása céljából hívja össze a népképviseletet. A „velikoruszok" elfogadták Csernisevszkij gondolatát a speciális konspiratív bizottságokról, amelyeknek meg kellene szervezni a feliratkampányt, és a harmadik számban felszólítottak minden hazafit, hogy állítsanak fel ilyen bizottságokat.

– Ez igen – ismételte meg Csernisevszkij. Mosolyogva nézett Obrucsevre.

De Obrucsev nem válaszolt a mosolyra, gyengéd, csaknem lá-

nyos arcának kifejezése egy kicsit mindig sértődöttnek, melankolikusnak látszott; ezzel az arckifejezéssel lépett be a dolgozószobába, és nem is változott, mialatt Nyikolaj Gavrilovics a cikkeket nézegette.

– Megint búslakodik? – kérdezte félig tréfásan Nyikolaj Gavrilovics. Megkérdezte, mert ennek a fiatalembernek nemcsak az arcán volt valami lányos, puha, álmodozó vonás, hanem a jellemében is – bár a húgáról, Marija Alekszandrovnáról lehetett volna ezt elmondani! De amikor szükség volt rá, a húgánál nem kevésbé tudott szívós és célratörő lenni, és fantasztikus munkabírással rendelkezett; ha meg kellett írni egy cikket, megcsinálni egy sürgős fordítást, képes volt két-három napig ülni egyfolytában, egy pillanatra sem szakadva el a munkától, és elkészült a szükséges időre. Ám időnként elfogta a mélabús semmittevés, és hiába vártak tőle bármilyen munkát.

Obrucsev könnyedén megvonta a vállát, megfordult és a fotelokhoz ment, leült mereven és kényelmetlenül, lehorgasztotta a fejét, mintha bólintott volna, és lebocsátott szemhéja alól nézett Csernisevszkijre nyugodtan, túlságosan is nyugodtan.

– Mintha maga nem is örülne ennek a sikernek... – folytatta Csernisevszkij.

– Miért ne örülnék? Örülök. De minek annyira örülni? – válaszolta Obrucsev a maga túlzott, természetellenes nyugalmával. – Mennyi erőt követelt. De lesz-e haszna? Elolvassa, tegyük fel, ezer vagy kétezer ember. Min változtat ez?

– Hát ön milyen eredményre gondolt? Hogy már holnapra megvalósul a maguk felirata szerinti alkotmány, holnaputánra meg a köztársaság is? És mit szólna hozzá, ha már holnap le kellene vonulnia a színről és egész életében csak ezt az egy dolgot sikerülne megcsinálnia? Sőt, még áldaná is a sorsot azért, hogy legalább ezt megcsinálhatta... Oroszországban még nem volt ilyen – s Csernisevszkij kezét a *Velikorusz* kötegére tette.

– Nem panaszkodom. Csak azt akarom mondani, hogy mi mindnyájan, akik itt élünk és megpróbálunk valamit csinálni, furcsa népség vagyunk. Mintha álomban élnénk. Értjük, hogy semmit sem lehet tenni. Nem lehet elmozdítani a helyéről ezt az ezeréves, mohos kolosszust. Semmiféle felhívással vagy összeesküvéssel. Még a nép lázongása sem jelent most semmit. A mai közlekedési és

hírközlési viszonyok között, amikor egy-két nap alatt egész hadtesteket lehet áthelyezni hatalmas távolságokra, semmilyen népi megmozdulás nem jelenthet komoly veszélyt a hatalomra nézve. Tudjuk ezt, mégis megpróbálunk csinálni valamit. Az ügybe menekülünk. Abszurdum. Azt a szakadékot, amely elválaszt minket a nemzet nagy tömegétől, talán ezer évig sem tudjuk kitölteni.

Csernisevszkij hallgatott, bólogatott. Egyet is értett meg nem is. Így van: mintha álomban élnénk. Az ügybe menekülünk. És ezer év is kellhet, hogy áthidaljuk a szakadékot. Abszurdum. Így van. De mit tegyünk? Az ügybe menekülünk – és csináljuk az ügyet.

– Ne szomorkodjon – mondta élénken Csernisevszkij. – Ha kevés magának ez a dolog, keressen mást is. Kezdjen újra fordítani. Miért hanyagolja el Schlossert? Nem szabad. Szerno-Szolovjevics már érdeklődött a kötete iránt, nyomdába kell adni. Mikor készül el vele? Kérem, fejezze be minél előbb, és fogjon bele a következőbe. Itt van magának egy másik ügy, és nem ilyen reménytelen, hanem biztos. Töltse ki a szakadékát a Schlosser-kötetekkel, amíg a cenzúra átengedi ezt az érdemes szerzőt. Fog megint fordítani?

– Természetesen.

– Pompás.

Nyikolaj Gavrilovics vidám volt. Szeretettel nézte Obrucsevet, gyönyörködve lapozgatta a *Velikorusz* meggyűrődött lapjait. Reménytelen ügy? Dehogy. Nem lehet reménytelen az, ami így vagy úgy megváltoztatja a történelmi körülményeket. És ez az ügy már mélyen és visszafordíthatatlanul változtatott valamit a nemzet életén: ezeknek a szerény lapoknak a puszta megjelenése idézte elő ezt a változást. Ezt érezte, világosan érezte ...

És csakugyan, a *Velikorusz* megjelenése erős hatást gyakorolt a közvéleményre, azonnal és mindenfelé beszélni kezdtek róla. Ilyen még nem volt Oroszországban: egy szabad, cenzúrázatlan kiadvány, amelyet rendszeresen meg mernek jelentetni, és nem az isten háta mögött, hanem a birodalom középpontjában; nyíltan a közvéleményhez fordul, magabiztosan és nyugodtan adja elő a mondandóját, mérlegelve minden szót, józanul értékelve a körülményeket.

Néhány nappal később Vlagyimir Obrucsev bátyjától, Nyikolajtól hozott üzenetet egy fiatal hivatalnok, Alekszandr Alekszandrovics Szlepcov, külföldről jött, ahol találkozott Herzennel és Ogarjovval és néhány utazóval, köztük Csernisevszkij ismerőseivel, és

ezek az emberek meg Szlepcov egy oroszországi titkos társaság megszervezéséről beszéltek, megvitatták a felépítésének gyakorlati kérdéseit. Ugyanezért jött Szlepcov Csernisevszkijhez. Nyikolaj Gavrilovics sokat hallott már Szlepcovról – Obrucsevtől is, a Szerno-Szolovjevics fivérektől is, akikkel Szlepcov különösen bizalmas barátságban volt, s akiket még a Sándor-líceumból ismert, de hallott Szlepcovról a volt szaratovi gimnáziumi tanítványától, Jurij Moszolovtól is, aki most moszkvai diák és egyike annak a titkos diákszervezet megalapítóinak, amely a moszkvai és kazanyi diákokat egyesítette „Kazanyi diákok könyvtára" néven; Moszolovot és körét jól ismerte Szlepcov. Nyikolaj Gavrilovics tudta, miért jött hozzá Szlepcov: Nyikolaj Szerno-Szolovjevics értesítette róla. Tőle tudta meg azt is, hogy Szlepcov kilépett a szolgálatból, hogy minden energiáját a titkos társaság megszervezésére fordíthassa. Ezek tudtával Csernisevszkij szívesen fogadta a fiatalembert és teljesen nyíltan, minden mellébeszélés nélkül a tárgyra tért.

– Úgy gondolja, hogy most kell megszervezni a titkos társaságot? – kérdezte, amikor a beszélgetésben eljutottak a fiatalember jövetele céljáig.

– Most? Ezt én személy szerint nem állítottam, csak azt, hogy először fel kell mérni az erőket, és aztán egyesíteni őket – felelte Szlepcov elgondolkozva. Nem volt izgatott, ahogy egy lelkes fiatalembertől lehetett volna várni: mielőtt válaszolt volna, néhány pillanatig gondolkozott, s ez tetszett Nyikolaj Gavrilovicsnak.

– Ez is komoly dolog.

– Most megjelentek bizonyos felhívások... – kezdte óvatosan Szlepcov. – A *Velikorusz*ra gondolok...

– Nincs vele megelégedve? – kérdezte gyorsan Csernisevszkij.

– Nem tudom, mit feleljek... Kezdetnek jó... Csak nehéz úgy szólni, hogy nem ismeri a közeget, amelyhez szólni akar...

– Maga szerint a *Velikorusz* nem ismeri a közeget, amelyhez szól?

– Ezt nem tudom megítélni. Csak azt akartam mondani, hogy más a liberálisokhoz fordulni és más a radikálisokhoz. A radikálisokon belül véleménykülönbségek, határok és válaszfalak vannak...

– Igen, ez így van.

– Ezért először körül kell nézni és felderíteni, milyen a talaj a

különböző körök egyesítésére. Éppen erről akartam önnel beszélgetni, Nyikolaj Gavrilovics, meghallgatni, hogy mit mond ...

– És maga mit gondol róla? Mivel kellene kezdeni a megbeszéléseket a körökben?

– Hogy mivel kezdjük? Valószínűleg a programpontok megvitatásával, a közös alapszabályzat kidolgozásával ...

– Megpróbált megfogalmazni egy efféle dokumentumot?

– Nem ... Épp erről akartam beszélni önnel, megkérni önt ...

– És megpróbálná? Érdekes lenne látni, milyen lenne a magáé.

– Próbálja meg helyettem, Nyikolaj Gavrilovics. A napokban benéznek önhöz, és részletesebben megbeszélnénk.

Csernisevszkij elnevette magát: elszórakoztatta a vendég makacs igyekezete, hogy szóra bírja őt, és ironikus tirádával készült válaszolni neki, de félt, hogy megsérti a fiatalembert. Röviden válaszolt:

– Jöjjön el, majd megbeszéljük ...

Nyikolaj Gavrilovicsnak tetszett Szlepcov, tetszett a tárgyilagossága és a körültekintése. Szaratovba való elutazásáig találkozott vele még néhányszor, és részletesebben beszélgettek a programról is, az alapszabályzatról is, a társaság felépítésének elvéről (az ötös rendszer irányába hajlottak: a tagok mindegyikének meg kell szerveznie a maga ötösét és így tovább), beszéltek arról, mit sikerült már megvalósítania, vagy mit tervezett a fiatal szerző. Energikusan és szívósan tette a dolgát, ami sikert ígért.

3

Nyikolaj Gavrilovics júniusban félretette a Mill-fordítását őszre, a Szaratovból való visszaérkezése utánra (egész tavasszal szorgalmasan fordítgatott, már nem sok maradt hátra, mindössze ötven oldal). Elkezdte írni a „Tanulmányok a politikai gazdaságtanról" című munkáját, amelynek első részét már a *Szovremennyik* júniusi számába be akarta tenni.

Vége felé közeledett hát a hatalmas munka: másfél év alatt majdnem 1200 oldal sűrűn szedett angol szöveget fordított le. Nem rossz eredmény, ha figyelembe vesszük, hogy a fordítással párhuzamosan kommentárokat is fogalmazott hozzá, egész terjedelmese-

ket, a folyóirat minden számába egy-egy nyomtatott ívnyit, és ezenkívül minden számba kellett írnia is két-három cikket a politikai, kritikai, bibliográfiai rovatba, sőt még Dobroljubov *Szvisztok*jába* is, s mindezt az állandó szerkesztőségi munka és a társadalmi kötelezettségek mellett, mint például az Irodalmi Alap vezetőségi tagsága. Mill munkájának öt kötetéből az egész elmúlt évben csak az első könyvet sikerült publikálnia a *Szovremennyik*ben a nagy terjedelme miatt, és ha a kiadás így halad tovább, még négy évig elhúzódott volna. Meg kellett változtatni a közlés formáját: a teljes fordítás helyett a saját tanulmányait közölni, néhány idézettel a hátralévő négy kötetből, és a teljes fordítást pedig majd külön kiadványként kell megjelentetni. De ehhez először le kellett fordítani az egész Millt. Ezzel is kellett foglalkoznia egészen az év elejétől, és sietni vele, hogy a tanulmányokat minél gyorsabban lehessen publikálni, öt-hat számban megjelentetni, lehetőleg még az év végéig. Különböző dolgok elvonták ettől a munkától a télen is, a tavasszal is. De most végre mégis befejezi. Tulajdonképpen már készen van...

Cikkeket kellett írnia és közben orosz folyóiratokat olvasni, melyek az utóbbi hónapokban nagyon támadták a *Szovremennyik*et, végre válaszolnia kellett a támadásokra, és rá is szánta magát – rögtön az összes folyóiratnak – egy nagyobb cikkel, esetleg cikksorozattal, már a címe is megvolt: – „Polemikus gyöngyszemek". A támadók közül az első épp Katkov volt, aki valami okból a cenzúra ügyéről folytatott tavaszi beszélgetéseik után még jobban felbőszült; a *Russzkij Vesztnyik* legutóbbi számaiban a *Szovremennyik* leleplezésére nyilván nem véletlenül választotta a közönséges politikai besúgás határán levő hangnemet, és az elfogulatlan, lelkiismeretes tudományos kritika képében megmagyarázta az olvasóknak a *Szovremennyik* virágnyelvét, nyíltan rámutatva, milyen szocialista vagy ateista, vagy éppen forradalmi gondolatot propagál egyik-másik rafináltan megfogalmazott bekezdése, amely elkerülte a rövidlátó cenzúra figyelmét. Pedig Csernisevszkij tavasszal még halványan reménykedett benne, hogy Katkov mégis változtat uszító hangján, megérti, hogy veszélyes játékot űz, hogy az irodalomban semmit nem lehet elérni ezzel a csúfolódó, cinikus, válogatás nél-

* *Fütty. – A ford.*

küli módszerrel, ahogy ő vitázik. A *Russzkij vesztnyik*kel kezdte hát az olvasást Nyikolaj Gavrilovics, átnézte a folyóirat számait az elmúlt fél évre visszamenően, kijegyezte belőle és csoportosította a „polemikus gyöngyszemeket".

Katkovtól egyébként nem jött semmiféle feljegyzés a cenzúráról, bedöglött az ügy, de ebben nem ő volt a hibás. Áprilisban és májusban fontos változások történtek a különböző minisztériumokban: a liberális embereket, a „reform embereit" konzervatív beállítottságúak, a hűbéri rendszer képviselői váltották fel. A kormány, ahogy várni lehetett, megijedt saját progresszivitásától, saját reformátori buzgalmától, a kínzó kérdéstől, nem ment-e túlságosan messzire a reformátorságban, és jobbra tolódott. Változások történtek a kultuszminisztériumban is, ahová a cenzúra tartozott: Kovalevszkij helyére, aki jóindulattal kezelte az irodalmat – elsősorban őrá gondoltak az írók, amikor kiötlötték a cenzúra elleni feliratukat, és számítottak az együttműködésére –, tehát Kovalevszkij helyére Putyatyin admirálist nevezték ki miniszternek, jó tengerész, de semmiképpen nem a kultúra területére való ember. Már az első intézkedéseiből világossá vált, miért őt nevezték ki: alárendelte az iskolát az egyháznak, az egyetemek jogait megszorította. Semmi értelme nem volt útjára indítani a cenzúrafeliratot.

Csernisevszkijék nyárra lakást változtattak, külön költöztek Pipinéktől, sehogy sem jött rendbe a kapcsolat köztük és Olga Szokratovna között. Ezen már nem lehetett segíteni. Nyikolaj Gavrilovics sajnálta, hogy el kell válnia a testvéreitől, különösen a bátyjától, az irodalomtörténész Szászától, a fiatal egyetemi tanártól és Nyikolaj Gavrilovics régi segítőtársától a *Szovremennyik*nél, majdnem tíz év óta együtt voltak, de más kiút nem volt.

Az új lakás a Nyevszkijtől két sarokra volt, s három vagy négy sarokra a Miklós pályaudvartól, a Bolsaja Moszkovszkaján, egy óriási házban a Vlagyimir-templom szomszédságában. Csernisevszkijék hat szobát foglaltak el a földszinten – három szoba az utcára, három az udvarra nézett – és a szuterént, amely egybeépült a lakással, ott volt a cselédszoba, a kemencével ellátott konyha, a kamrák, az udvaron ezenkívül volt egy jégverem és fészer a hintónak és istálló a két lónak, melyeket Olga Szokratovna még januárban vásárolt. Nyikolaj Gavrilovics dolgozószobájának Olga Szokratovna a legkisebb udvari szobát jelölte ki. A vaszilij-szigeti lakás dolgozó-

szobájához képest ez a szoba kevésbé volt kényelmes, nem is annyira azért, mert szűkebb volt, hanem mert szomszédos a zajos nappalival és szalonnal, de a beosztás eldöntésekor Olga Szokratovna úgy találta, hogy itt lesz a legjobb helye a dolgozószobának, és Nyikolaj Gavrilovics magától értetődően elfogadta ezt a beosztást: ha így jó, hát legyen. Egyébként lármában is tudott dolgozni.

Egész nyáron egyedül volt az új lakásban, Olga Szokratovna a gyerekekkel májusban elment nyaralni Pavlovszkba, egészen októberig vették ki a nyaralót, Nyikolaj Gavrilovics hetente egyszer ment ki hozzájuk, néha csak kéthetente.

Ezekben a nyári hónapokban sok munkája volt, sokat kellett diktálnia Sztugyenszkijnek, akit át kellett költöztetnie magához, hogy mindig kéznél legyen, és mégis, hogy abbahagyta a Millt, hirtelen úgy érezte, nincs olyan katasztrofális időhiányban, mint ez alatt a másfél év alatt volt, amikor nem jutott semmire ideje a Millen és a cikkek lediktálásán kívül. Maradt ideje a látogatókra is, akiket korábban nem mindig tudott fogadni; most fogadóórát tartott a hívatlan látogatók számára, mindennap tizenegytől háromig, és még mindig jutott az idejéből a vizitekre is a régi és újabb ismerőseinél, akikkel a tavasszal és nyáron ismerkedett meg. Eljárt Obrucsevékhez és Szlepcovhoz, Szerno-Szolovjevicsékhez és a Zserakovszkij és Ogrizko körébe tartozó lengyelekhez. Néhányszor találkozott Anna Arkagyevnával és a nénikéjével is. Csak a műhelyükbe nem sikerült eljutnia.

E nyári napok egyikén Csernisevszkij fogadóóráján egy ismeretlen, fiatal tiszt jelent meg, gyalogos díszegyenruhában, magas keménygallérral, ami miatt hátra kellett szegnie a fejét. Bemutatkozott, elnézést kért, és amikor Csernisevszkij becsukta a folyosó ajtaját, leült vele szemben egy fotelba, és minden teketória nélkül belevágott:

– Tanácsért jöttem önhöz, mint valószínűleg sokan, akik olvassák a cikkeit a *Szovremennyik*ben és akik már lemondtak arról, hogy valami értelmeset várjanak a mostani reformoktól... a mostani uralkodótól – tette hozzá gyorsan, hogy Csernisevszkijnek ne legyen kétsége a meggyőződése felől. – Mondja meg, mit tegyünk? Mi, két ezred tisztjei, akik egy kvártélyon lakunk, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy valamit tenni kell. A népet nincstelenség nyomorgatja, a fizikai degenerálódás fenyegeti, mi pedig, akik azt

tartjuk magunkról, hogy a népért harcolunk, semmit nem teszünk. Mondja meg, hogy mit kell...

Csernisevszkij félbeszakította:

– Én nem tartom magam a nép harcosának. Ön, uram, úgy látszik, rossz címre jött...

– Hogyan?! – képedt el a tiszt, elsápadt, majd elöntötte a pír.

– És senkinek semmit nem kell, hogy... Az orosz népnek nincsenek harcosai, és nem is lehetnek. Az orosz nép nem képes támogatni azt, akik mellette kiállnak. Melyik értelmes ember akar fölöslegesen meghalni? Nekem nincs ilyen vágyam.

– Ön tréfál! – A tiszt nem tudott magához térni a csodálkozástól.

– Nem, nem tréfálok.

– De a cikkei... Hiszen ön azt írja... mindig mintegy a nép nevében lép föl, az ő érdekeiért. Ezekért szólít harcba...

– Kit szólítok és miféle harcba?

– Hogy kit? Mindenkit... A következetes harcra... A történelem harc... és a harcban nincs helye a gyöngeségnek. A történelem nem a Nyevszkij proszpekt... Ezt talán nem ön írta?

A tiszt mintha úrrá lett volna megrendülésén, most nem annyira döbbent, mint inkább csalódott és gondterhelt képet vágott. Nagy, világos, szomorú szemével, amely Obrucsevre emlékeztette Csernisevszkijt, csüggedten és hitetlenül nézett rá. Az ilyen szem nem tud hazudni. Csernisevszkij megváltoztatta hangnemét.

– Miféle harcról beszél ön? Ki ki ellen? A művelt társadalomról a nép elnyomóival szemben? Magának a népnek a harcáról az elnyomóival szemben? – Gyorsan és szenvedélyesen beszélt. – A művelt társadalomról nincs mit szólnom. A népről pedig... – Felnevetett. – Legalább annyira szeretném, mint ön, hogy a nép már most képes legyen megvédeni saját magát. Vagy legalább megérteni azokat, akik hajlandók érte áldozatokra. De értse meg, olyan emberekért dolgozni, akik nem értik meg azokat, akik dolgoznak értük, nagyon kínos dolog és nem is előnyös a munka sikere szempontjából. Ez elszomorító és kiábrándító, de mit tegyünk? A nép még nem ébredt fel apátiájából.

– Igen, értem. A nép még nem jelent veszélyt a kormányra nézve. A hadsereg könnyen legyűr bármilyen parasztfelkelést. A tavaszi események ezt jól mutatták. Ezért jutottunk arra az elhatározás-

ra, hogy a kormány ellen magának a hadseregnek kell fellépnie. Készek vagyunk rá. De kérdés, hogy...

Csernisevszkij nem tudta visszatartani a mosolyát – annyira őszinte és közvetlen volt hozzá ez a fiatal rajongó. Akaratlanul is a vállrojtjára pillantott; a fiatalember már főhadnagyi rangban volt. A sors tehát eddig kedvezett neki, ha ez a nyitottság nem rontotta el a szolgálati karrierjét. Csernisevszkij újból félbeszakította:

– Mondja csak, sok olyan embert ismer, aki hasonló módon gondolkodik... aki osztja a maga meggyőződését? Sokat?

A fiatalember nem válaszolt rögtön:

– Nem, nem sokat... Értem. Azt akarja mondani, hogy még nincs itt az ideje az ilyen akcióknak? Meg kell várni, amíg többen leszünk?

– Mindig hasznos várni. Semmit sem szabad túl korán csinálni – mondta szívélyes hangon Csernisevszkij. Ezzel a fiatalemberrel irónia nélkül kellett beszélni, bárhogy csábított is rá nyíltszívűségével, naiv egyenességével. – A köztársaságpárti franciák a harmincas években szerveztek néhány felkelést, sikertelenül. Végül rájöttek, hogy várni kell, amíg erősebbek lesznek. És vártak békében néhány évet, és gyűjtötték az erőt. De megint nem volt elég józan eszük és türelmük. Felkelést szerveztek az évtized legvégén, és akkora árat fizettek érte, hogy sokáig nem tudták kiheverni. Minek kellett belevágni? Ha elég erejük lett volna, hogy nyerjenek, verekedniük se nagyon kellett volna: nyugodtan megkapták volna az egyik engedményt a másik után, sőt ellenfeleik egyetértésével eljutottak volna a hatalomig... Ó, ez a türelmetlenség! Ítélje meg maga, mi sül ki abból, ha olyasmibe fogunk, amit nem tudunk megcsinálni. Természetesen elrontjuk a dolgot, ocsmányság lesz belőle. Ez történt negyvennyolcban a franciáknál. A demokraták forradalmat csináltak februárban, amikor a társadalom még nem volt kész arra, hogy támogassa az eszméiket. Magától értetődően ocsmányság lett belőle...

– Tehát most a legfontosabb, hogy a társadalmat felkészítsük? – kérdezte a tiszt.

Csernisevszkij kifejezően hallgatott.

– Rendben van, gondolkodni fogok rajta – mondta a tiszt. – És mit tanácsol nekem, személy szerint? Nem gondolja, hogy nekem ki kellene lépnem a hadseregből?

– Ezt már döntse el maga! – nevetett Csernisevszkij, s közben felállt. – Egyébként lehetséges, hogy tényleg hasznára lehetek önnek. Jöjjön el hozzám egy hét múlva, ugyanebben az időben, majd beszélünk a dologról.

– Hálás vagyok önnek. – Felugrott és összeütötte a sarkát.

Csernisevszkij kikísérte az előszobáig, mosolyogva nézte komoly arcát, már nem is próbálta elrejteni mosolyát, a fiatalember úgysem veszi észre, csak a saját, vitathatatlanul fontos gondolataira koncentrál. Megjelölt neki egy időpontot egy hét múlva. Szavickij és Zserakovszkij jutott az eszébe: nem vennék-e szárnyaik alá ezt a fiatalembert, hátha lesz belőle valami?

Ugyanezen a napon, amikor ez a lelkes tiszt meglátogatta, jött még egy rajongó fiatal, volt szaratovi tanítványa, jelenleg moszkvai diák, Moszolov. Ő már jól ismerte őt, és minden teketória nélkül elárasztotta a szemrehányásaival. Akkor jött, amikor már megjelent a *Szovremennyik*nek az a száma, amely Csernisevszkij első tanulmányát tartalmazza Millről, és szemrehányásai Millhez kapcsolódtak. De panaszait ugyanazzal kezdte, mint a tiszt, e furcsa időkre panaszkodott, és ugyanezt a szónoki kérdést tette fel: mit tegyünk? Mit tegyen most egy tisztességes ember, amikor minden olyan sivár és reménytelen? És Nyikolaj Gavrilovics ezekben az időkben ahelyett, hogy erre a kérdésre keresné a választ és tartaná a lelket a *Szovremennyik* olvasóiban, Millt publikál. Miért? Minek? Adjon több politikát, Nyikolaj Gavrilovics, Mill nem kell... Mill legalább annyira kell, mint a politika, válaszolta Csernisevszkij.

– De ez majdnem akadémikus tudomány! – Moszolov felháborodottan szaladgált a dolgozószobában; olyan volt, mint egy sündisznó, kis lábai orosz csizmába bújtatva, buzgón kopogott a padlón, ami szintén a sündisznót juttatta az ember eszébe.

– Természetesen gyönyörű dolog a tudomány, de nem ilyenkor kell vele foglalkozni. Ez most ugyanolyan, mintha otthon ülne, amikor az utcán barrikádokat építenek.

– Épp így tett Feuerbach is. Csodák történnek a világban, mondta, de én nem hiszek a csodákban, ezért itthon ülök, nem engedhetem meg magamnak, hogy szamárságokkal töltsem az időm. Eközben senki nem tett nála többet a világ haladásáért...

– Én komolyan kérdezem, Nyikolaj Gavrilovics! És nem csak én. Sokan nem értik a dolgot közülünk.

– No, ha komolyan kérdezi – felelte Csernisevszkij –, Mill fölér egy kiváló politikai programmal. Egyébként nem magáról Millről van szó. Nekünk, Moszolov, nemcsak arra kell gondolni, hogy mit csinálunk ma, de arra is, hogy mit fogunk csinálni azután, ha elsöpörtük a régi rendet. Milyen gazdasági alapokra fogjuk építeni az új világot? Ezt jól meg kell gondolnunk.

Moszolovra nézett, aki már a négyszögletes asztalnál ült, gépiesen forgatott az ujjai közt egy ceruzát, mintha le akarná jegyezni, amit Nyikolaj Gavrilovics mondott. Nyikolaj Gavrilovics azon kapta magát, úgy beszél vele, mint egy tanár. Minden megismétlődik? Mint valamikor Szaratovban, amikor az osztályhoz beszélt, s a tanulókra nézve, tekintete megállapodott Moszolov göndör haján, és az akkor is így hallgatta őt: figyelmesen, tisztelettel. Csak a tantárgy változott. Egyébként tényleg megváltozott? Akkor, Szaratovban is, a közgazdaságtan jelentőségét próbálta megmagyarázni a tanulóknak: hogy mennyire hasznos tanulmányozni... Ugyanebben a tanáros modorban folytatta:

– A közgazdaságtan mostanában a gyakorlathoz kell, Moszolov. E nélkül a tudomány nélkül nincs értelme hozzálátni a jövőhöz: semmi jót nem tudunk csinálni, minden áldozat hiábavaló lesz. Eljött az ideje, hogy a smithi közgazdaságtannal szembeállítsuk a dolgozók jövendő társadalmának közgazdaságtanát. Mill, bizonyos helyesbítésekkel, erre lehetőséget ad... illetve nem is Mill, hanem, mint remélem, a hozzáfűzött kiegészítések, Mill pompás alkalom erre... De ez kevés. Azaz most nem elég a közgazdaságtan ismerete. Arra kell törekedni, hogy a jövőből a jelenbe citáljunk mindent, amit csak lehet, amit a körülmények megengednek. Most néhány úr szocialista típusú gazdasági egyesüléseket próbál létrehozni. Kommunákat szerveznek. A dolgozókat új típusú munkára és életre tanítják. És nem ám valahol messze, az Operenciás-tengeren túl, hanem itt, Pétervárott. Ez nem harc?

– De, harc – helyeselt Moszolov.

– Lehet, hogy most ez a legfontosabb. És maga azt mondja: minek a Mill?

Csak augusztusban, közvetlenül Anna Arkagyevna és nénikéje szaratovi utazása előtt jutott hozzá Nyikolaj Gavrilovics, hogy végre elmenjen a műhelyükbe.

Szolid intézménynek látszott, ugyanabban a formában tartották fönn, amelyben átment a tulajdonukba, már jó néhány éve. A műhely a Basszejnaján volt, egy négyemeletes bérház földszintjén; az udvaron voltak a gazdasági épületek, a lóistálló, a szomszéd házban pedig a munkásnők lakásai. A műhelyben két elég nagy, ízlésesen berendezett szoba volt, megrendelések felvételére. Ezek mögött a szabásznők helyiségei, a vasalószoba és még két szoba, tele varrógéppel, továbbá egy nagy ebédlő. („Ebédlő és az esti összejövetelek színhelye" – mondta Nagyezsda Jakovlevna.) A konyha nem itt volt, hanem abban a házban, ahol a varrónők laktak, a szakácsnők onnan hozták át az ételt.

Nagyezsda Jakovlevna a munkások lakásait is megmutatta a vendégeknek, a „kommunát", ahogy különös büszkeséggel nevezte. A kommuna – mert a varrónők valóban kommunákban éltek – büszkeségének legfőbb tárgya volt.

Már kétszer osztották meg a műhely tulajdonosai a hasznot a munkásnőkkel: fele a kölcsön törlesztésére, fele a munkásnőké. Azzal a feltétellel kapták meg a részüket, hogy ennek felét mindegyikük kedve szerint elköltheti, de a másik felét benn kell hagyni a kasszában, ebből a pénzből, magyarázták, fokozatosan összegyűlik egy tartalék tőke, a dolgozók közös tőkéje, ez nagyon fontos a műhely alaptőkéjének gyarapítására: majd ha kifizették a kölcsönt, a műhely közös tulajdonukba megy át. Mindez természetesen még érthetetlen volt számukra, udvariasan meghallgatták a magyarázatot, de azt, hogy ők valamikor tényleg a műhely tulajdonosai lesznek, nem hitték el. Részesedésüknek azt a felét, amelyet nem kaptak a kezükbe, teljesen közömbösen nézték, mint olyan pénzt, ami nem az övék, a másik részt hálásan megköszönték a bőkezű tulajdonosnak; nagyon jól tudták, hogy kivételes szerencséjük van; új gazdáik nem fosztják ki őket, éppen ellenkezőleg, elnézők és jók („lelkiismeretesek, biztos valamilyen szekta tagjai" – ezzel magyarázták meg maguknak kivételes szerencséjüket a varrónők, jegyezte meg nevetve Nagyezsda Jakovlevna). Idővel természetesen min-

dent meg fognak érteni és értékelni, ők maguk fogják intézni a műhely ügyeit, ők vezetik az elszámolást, addig meg gondoljanak amit akarnak, mondta a nagynéni, addig elég annyi, amennyit értenek a dologból: a tulajdonosok nem csapják be őket, nem rövidítik meg, őszintén jót akarnak nekik, hihetnek nekik.

– Nem magyarázhattuk meg mindjárt az egészet, de célunkat, a dolog lényegét nem hagyhattuk homályban – mondta Nagyezsda Jakovlevna. – Hanem túl sokat beszélni róla, dühösen győzködni őket, hogy nem mese, hanem úgy is lesz, ahogy mondjuk, fölösleges lett volna. Csábító távlatokat megcsillantani kellemes feladat, de mivel fizessünk, ha már elpárolog az első lelkesedés? Nem, jobb fölösleges agitáció nélkül csinálni. Majd az ügy önmagáért beszél. Mindennek megvan a maga ideje. Ányát és engem eddig még nem tartottak őrültnek, és egyelőre ez is elég. Lassan haladunk előre.

A fő cél tehát: a műhely átadása a munkásnők tulajdonába, ez még a jövő zenéje.

De ami már most megvalósult, az a kommuna. Meglepő, milyen könnyen rá lehetett venni a munkásnőket erre a dologra. Igaz, hogy nem azonnal kezdték el, hanem fél évvel a műhely megszerzése után, de addigra már megnyerték a nők bizalmát, sokukat rá tudtak venni, hogy álljanak össze. Természetesen nem mindenkit. De a varrónőknek több mint a fele beleegyezett abba, hogy megpróbálja. Azok, akik Pétervár nyomorúságos, drága albérleteiben tengődtek családostul. Azt az érvet, hogy együtt lakni kényelmesebb is, olcsóbb is, elfogadták, és az év elején összeköltöztek. A lakás két nagy lakásból állt, amelyek egy előtérre nyíltak, és egy egész emeletet foglalt el. A két lakás közt ajtót nyitottak, így egy lett belőle, két tucat szobával, két konyhával, és négy bejárattal; kettő a főlépcsőházba, a másik kettő a hátsó lépcsőre nyílt. Családostul költöztek ide, vagy hatvan ember lakott itt, a gyerekeket is beleszámítva. Valóban kényelmesebb és olcsóbb volt, szinte a harmadába került, mint az előző helyükön. Egyszerű a számítás: köztük és a ház tulajdonosa között nincs közvetítő, ők maguk voltak a lakás gazdái. Épp ilyen gyorsan belátták azt is, hogy előnyösebb közös háztartást vezetni: először megbíztak valakit, hogy valamennyiük számára nagyban vásárolja meg az élelmiszereket, tavasztól pedig közösen étkeztek, és felvettek két szakácsnőt. Természetesen maguk a varrónők, gazdáik segítsége nélkül, nem tudták volna meg-

szervezni sem a kommunát, sem a közös háztartást, ezzel Anna Arkagyevna foglalkozott, ő tárgyalt a háztulajdonossal, a boltosokkal és a kereskedőkkel, akiktől az élelmet vásárolták, ő kezelte a kommuna kasszáját, és ezért a munkáért csekély bért kapott a munkásnőktől.

Amikor hazatértek a műhelyből, Nyikolaj Gavrilovics megkérdezte Nagyezsda Jakovlevnától:

– Hogyan tudták mégis megmagyarázni a munkásnőknek, miért csinálják ezt a dolgot minden egyéni haszon nélkül?

A nagynéni elnevette magát:

– Így magyaráztuk meg: az embereknek különböző szenvedélyeik vannak, egyesek szeretnek bálba járni, mások öltözködni vagy kártyázni, és sokan hajlandók akár tönkremenni a szenvedélyük miatt, sőt sokan tönkre is mennek, és ezen senki nem csodálkozik. Nekünk ez a szenvedélyünk, és mi hogy mennénk tönkre miatta, nem is költünk rá pénzt, csak örülünk, hogy ezzel foglalkozhatunk, más hasznunk nincs belőle. Ugyan ki akar hasznot húzni a szenvedélyéből? Általában inkább költenek rá. Hogy miért ez a szenvedélyünk? Elmondjuk. Jó és okos emberek sok könyvet írtak arról, hogyan kell élni a világon úgy, hogy mindenkinek jó legyen, egy ilyen könyvet ti is ismertek, a Bibliát, de van más ilyen is, és ezekben azt állítják, az a legfontosabb, hogy ilyen műhelyek legyenek, amelyekben a haszon azoknak a kezébe kerül, akiknek a munkájából származik. Most mi szeretnénk kipróbálni, tudunk-e egy ilyen műhelyt csinálni ...

– Természetesen. Hiszen lelkiismeretesek és valamilyen szekta tagjai!

Nevettek, majd Nyikolaj Gavrilovics tovább kérdezett:

– És semmilyen probléma nem volt eddig? Sem a műhelyben, sem a kommúnában?

A néni elkomorodott:

– Hogyne lett volna! Volt. A fő baj a sok veszekedés. Valami miatt állandóan veszekszenek, mindenféle ostobaság miatt, egy elveszett gyűszűért képesek egész nap veszekedni, még össze is verekednek. Elborzadok, ha arra gondolok, mi lesz, ha egyedül maradnak. Egyesek elmennek. Nemrég elment egy varrónő, olyan csendes, észrevétlen teremtés, az anyja a kommuna konyháján dolgozott, és hirtelen minden látható ok nélkül összeveszett mindenkivel

és elment. És milyen dühvel mindenkivel szemben! Leginkább velem és Ányával szemben. És a legfurcsább, hogy azzal fenyegetődzött, jelenteni fogja a rendőrségnek, mi folyik itt. Hát mi folyik itt?

Volt min elgondolkodni.

Miután Nagyezsda Jakovlevnát és Anna Arkagyevnát kikísérte a szaratovi vonathoz – nagy izgalomban és kissé idegesen utaztak el a műhely miatt, amelyet először bíztak rá magukra a munkásnőkre –, Nyikolaj Gavrilovics maga is készülődni kezdett az útra, és azt remélte, hogy hamarosan újból láthatja a két kedves hölgyet Szaratovban.

5

Miközben az utazásra készülődött, hirtelen eszébe jutott, hogy nem mehet el addig, amíg nem érkezik meg Dobroljubov, és nem adja át neki személyesen a szerkesztőség ügyeit, amelyeket a nyár folyamán, mint rendesen, némileg elhanyagolt. Úgy gondolta, hogy talán augusztus elején, ha majd előkészítette az augusztusi számot is, elutazhat anélkül, hogy különösebb kárt okozna a *Szovremennyik*-nek, még ha Dobroljubov egy-két hetet késik is. De kiderült, hogy nem utazhat el. Egyedül maradt a szerkesztőségben, Nyekraszov júniusban falura utazott, és novemberig szándékozott ott maradni, Antonovics, aki segédkezett a szerkesztésben, még nem volt teljesen tisztában a tipográfiai és egyéb folyamatokkal. Dobroljubovtól furcsa levelek érkeztek, nem lehetett belőlük megítélni, mikor szándékozik jönni és milyen az egészsége, segített-e rajta a levegőváltozás, a meleg és a víz. Elképzelhető volt, hogy augusztus közepén vagy végén megérkezik, de az is, hogy ebben az évben egyáltalán nem jön vissza Pétervárra. Ebben az esetben egyelőre búcsút mondhat a szaratovi utazásnak.

Különböző ügyek miatt mindennap el kellett menjen otthonról.

Ha jó idő volt, az irodába vagy a nyomdába menet nem sietett, nézegette a házakat és a járókelőket, most megengedhette magának ezt az élvezetet, amit sok éven át nem tehetett, tulajdonképpen attól a naptól kezdve, hogy fiatal feleségével és vakmerő terveivel Szaratovból ideköltözött és elkezdte építeni a sorsát – ezek az eszméletlen rohanás évei voltak, és most hirtelen vége a hajszának....

Úgy három nappal a szaratovi hölgyek elutazása után Nyikolaj

Gavrilovicsnak a Vaszilij-szigetre kellett mennie Obrucsevhez, aki a Negyedik soron lakott, nem messze Csernisevszkijék korábbi lakásától. Obrucsevtől gyalog ment haza. Még csak dél körül járt, nem volt hőség; napos, de nem verőfényes, kicsit párás idő volt, a legkellemesebb pétervári időjárás, az ilyen napos-párás, szűrt fényben a legszebb Pétervár, élvezet nézni a paloták klasszikus szépségét, a Mojka és a csatornák kanyargós partjainak látványát, a Néva-part díszes panorámáját. Amikor odaért a Bolsoj proszpekt és a Második sor sarkára, a korábbi otthonukhoz, a Néva felé fordult, az Egyetemi rakpart irányába.

Alig ment még, amikor észrevett egy kocsit, amely a rakpart felől jött szembe vele. Néhány százsenyre* tőle a kocsis lefékezte a lovat, s levette fejéről a sapkáját, mintegy köszönésképpen. Nyikolaj Gavrilovics is megállt, ránézett és hirtelen ráismert a Luga környékéről való parasztra, aki egyszer, kora tavasszal idehozta őt az Izsák térről, és akinek ő akkor elmagyarázta a jobbágyreform lényegét. Csak akkor egy sovány, lógó hasú parasztlovacskával fuvarozott, most meg egy hatalmas, széles farú, vörös, vágott farkú igásló volt befogva a linyejkába.**

– Jó egészséget, uram! – hajolt meg felé a kocsis.

– Üdvözlet, üdvözlet! Nocsak, összetalálkoztunk! Mihejevnek hívnak, jól emlékszem? – Nyikolaj Gavrilovics odament a kocsishoz.

– Mihejevnek – nevetett a kocsis; örült a találkozásnak meg annak is, hogy az úr megismerte és a nevére is emlékezett.

– Még azt mondják, nincsenek véletlenek – mondta vidáman Csernisevszkij, aki szintén örült a találkozásnak. Megcsodálta Mihejev új lovát, szívélyesen megveregette sima, bársonyos oldalát. – Milyen ritka véletlen így összetalálkozni . . .

– Miért volna véletlen? – nevetett a kocsis. – Reggel ide kellett jönnöm, no, gondolom magamban, fog-e erre jönni az az úr, akit böjtkor vittem. Utasom éppen nincs, hát hol ezen az utcán megyek végig, hol azon – mutatott az ostorral a Második sor irányába, majd ki a Bolsoj proszpekt felé. – És lám, itt is van!

* Régi orosz hosszmérték: 2,13 m – *A ford.*

** Linyejka: nyitott kocsi – *A ford.*

– Nem, testvér, ez véletlen. Most máshol lakom. Csak véletlenül vagyok itt.

– Hát akkor véletlenül. Ülj föl, elviszlek, ahová kell.

– Jól van, menjünk – egyezett bele Nyikolaj Gavrilovics, és felmászott a linyejkára. – Először a Nyevszkijre, onnan a Vlagyimirszkajára, ott majd megmondom, hová tovább.

A kocsis megfordította a lovát, és kíméletlenül ráhúzott az ostorral, hogy gyors ügetésre fogja.

– Újra Pityerben vagy? Megint fuvarozni kellett az úrnak valamit? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics, és közelebb húzódott a kocsishoz.

– Miféle fuvar, uram? – nézett rá meglepetten a kocsis, és a hangja szemrehányást fejezett ki. Értetlenül csóválta a fejét.

– Hogyhogy miféle?

– Hogyhogy miféle? Semmiféle – válaszolta bosszúsan a kocsis; láthatóan nem akart beszélgetni.

– Nesze neked! – csodálkozott Nyikolaj Gavrilovics. – Én meg beszélgetni akartam veled. Meg akartam kérdezni, hogyan éltek ti, lugaiak, az új világban . . .

– Mi lugaiak? Nem vagyunk már lugaiak – morogta sötéten; Nyikolaj Gavrilovics alig értette.

– Nem vagytok lugaiak? Hát mifélék?

– Csak voltunk lugaiak, aztán a vityebszki kormányzóságban lettünk gorodeciek, most meg sehova se valók. Nem tudni milyenek.

– Áttelepítettek benneteket?

– Áttelepítettek? Az még semmi . . .

– Hát mi történt?

– Jobb lesz, uram, ha nem is kérdezed. – És mérgesen elhallgatott.

– Úgy. Már értem. Tehát nem lett jobb az új világban. Én meg már azt gondoltam: no, a lugaiaknak jobb lett. Hiszen micsoda lóra tettél szert! A tied ez a ló? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics.

A kocsis egy darabig némán hajtotta a lovát. De mielőtt rákanyarodott volna a rakpartra, hirtelen megrántotta a kantárszárat és visszafogta a lovat:

– Állj, te pokolfajzat! Hó! – állította meg, majd visszafordította, félig az utas felé fordulva beszélni kezdett. – Jobb lett, nem lett

jobb, majd meglátod. Nekem jobb lett. Most szabad vagyok. Se nem urasági, se nem kincstári. Se tanyám, se hazám. Csak a nyűg a hátamon . . .

– Hová viszel te engem?

– Majd meglátod, jobb lett-e vagy sem . . .

A paraszt erősen fel volt indulva, és egyre ezt a mondatot ismételgette; nem mondta meg, hogy hová viszi utasát, és hogy mi történt vele és a többi lugai paraszttal. De aztán megnyugodott és elmagyarázta. A zajasnyabeli parasztok (ez volt a faluja), ahogyan Nyikolaj Gavrilovics kihámozta az elbeszéléséből, az új jobbágyrendeletek azon pontjának estek áldozatul, amely szerint a földesúr a parasztok rendelkezésére bocsáthatja az eddig művelésük alatt álló föld egynegyed részét. A megajándékozott parasztok megszabadultak a megváltási kötelezettségtől, a földesúrral való viszonyuk ezzel megszűnt. Ettől szédült meg Zajasnyában néhány erős paraszt, köztük Mihejev is, akik még a vetés előtt az új helyre költöztek – a földesúr egy másik birtokán adta ki az osztásföldet, a vityebszki kormányzóságba tartozó gorodeci járásban –, odaköltöztek, mert arra számítottak, hogy itt vesznek még egy kis földet, ezzel egyeztek bele az átköltözésbe, elvetettek az új helyen, de kiderült, hogy a vityebszki kormányzóságban semmivel sem könnyebb földet venni, mint a pétervári ban, és nyár közepén otthagyták a nyomorúságos parcelláikat, eladták a leendő terméssel együtt az ottaniaknak, újból felkerekedtek, és északra mentek, az Onyegán túlra, ahol a hírek szerint voltak szabad állami földek, annyit lehet árendába venni, amennyi jólesik. A gorodeci hatóságok nem tartóztatták őket, kiállították a papírokat, amikre szükségük volt mint szabad áttelepülőknek. De útközben, már Pétervár közelében megbetegedett az a paraszt, aki vezette az egész csoportot, ő vett rá mindenkit az áttelepülésre is, ő már járt azon a vidéken, ahová a falujabelieket vitte volna, száműzetésben volt ott, mint annak a lázadásnak egyik felbujtója, amelyről Mihejev a tavasszal mesélt utasának. És tessék, már egy hónapja várakoznak Pétervárott, nem akartak a vezérük nélkül nekiindulni, várják, hogy felépüljön, erre azonban egyre kevesebb a remény. Az áttelepedők táborába vitte az utasát Mihejev.

Mihejevnek is megvolt a maga baja. Útközben valamilyen betegségben elpusztult a lova, újat kellett venni. Nagy nehezen elvánszo-

rogtak Pityerig, és itt ugyanabban az átkozott ismeretlen betegségben elpusztult az új lova is, valószínűleg fertőzött volt az abrak, amit magával hozott. Koldusbotra jutott volna a feleségével és a két kisgyermekével, ha a földije, az, akinél Mihejev korábban is megszállt, amikor Pityerben járt, és aki kölcsönadta neki akkor a fogatát, most bérbe nem adta volna neki a lovát és a linyejkáját. De csak egy időre adta oda, őszig. De mi lesz ősszel? Most a falujabeli áttelepülők között, ő, akinek nincs lova, koldusnak számít.

Az áttelepülők egy mezőn táboroztak le, a veteményeskerteken túl, egy kis pataknál, nem messze a Kis-Névától; a kifogott szekereket körbeállították és mindenfelé tábortüzek füstöltek. A parasztok, asszonyaik, gyerekeik a saját kocsijuknál és tüzüknél helyezkedtek el, mindegyik család külön. A Mihejevvel érkező úrra senki sem figyelt, megszokhatták a hatóság képviselőinek vagy csak egyszerűen érdeklődő uraknak a vizitjeit. Amint odaértek a tárborhoz, Mihejev elhallgatott: itt vagyunk, nézze csak meg, jobb lett vagy sem. De mi van itt néznivaló? A szegénység az szegénység. Sápadt, elkínzott felnőtt- és gyermekarcokat lehetett látni, akik elképzelhetetlen rongyokat viseltek.

Egyébként a soványság nem annyira annak következménye volt, mint Nyikolaj Gavrilovics rájött, hogy most semmi ennivalójuk nincs, hanem inkább a szigorú takarékosságé: mindegyiküknek volt valami tartalékja, de keményen korlátozni kellett magukat mindenben, előttük az ősz, a tél, tavasszal vetni kellett az új helyen és kihúzni az első termésig. Az is szembetűnő volt, hogy bár ők maguk teljesen elcsigázottnak látszottak, a lovaik nem voltak rossz állapotban, tőlük láthatólag nem sajnálták az abrakot.

Mihejev Nyikolaj Gavrilovicsot a vezetőjükhöz vezette. Nyikolaj Gavrilovics megkérdezte Mihejevtől, pontosan hová, mely helységbe igyekeznek az Onyegán túl, és kiderült, hogy Mihejev ezt nem tudja, azt mondta, ezt jobb a vezetőjüktől megkérdezni. Odamentek egy szekérhez, mely elülső részével egy másik szekér hátsó két kereke fölé volt emelve, s mindkét szekér zsákokkal fedve; így úgy festettek, mint egy sátor.

– Vlaszov! – szólt hangosan Mihejev a sátorhoz érve. – Hozzád jöttünk. Beszélsz egy kicsit, he?

– Hajtsd félre a függönyt – parancsolták bentről.

Mihejev felhajtotta a darócot, amely a bejáratot fedte. A füg-

göny mögött, a felemelt szekér alatt egy még fiatal, szép, szentarcú paraszt ült, a világosság felé fordulva, keze mozdulatlanul lógott a törzse mellett, a lába egy fekete bárány kisbundával volt betakarva. Mint Mihejev elmagyarázta, egy nyavalyatörős roham után megbénult a keze és a lába, és a törzse is úgy meggörbült, hogy nem tud kiegyenesedni, feküdni se, csak ülni, és minden mozdulat kínzó fájdalmat okoz neki. De most szép arcán nyoma sem volt sem szenvedésnek vagy bánatnak: kíváncsian, élénken nézte az ismeretlen urat.

– Magyarázd meg az úrnak, Ivan, hová megyünk! Hogy nevezik azt a helyet, ahová megyünk? – kérte Mihejev tiszteletteljes hangon.

– Hogy nevezik a helyet? – ismételte meg Vlaszov, és az úr arcát fürkészte. – Azt a helyet szabad földnek nevezik. Nem tudjuk, jó uram, hová megyünk. Oda, ahol a paraszt szabadon élhet. De hogy hol van az a föld, ahol a paraszt szabadon élhet? Te ismersz ilyen helyet?

– Nem – válaszolta Nyikolaj Gavrilovics.

– Én sem ismerek. És senki sem ismer. De menj és magyarázd meg nekik, hogy nincs ilyen hely, nem fogják megérteni – intett Vlaszov fejével Mihejevre és a többi parasztra, akik lassan odagyűltek.

Valószínűleg Vlaszov hangjára gyűltek oda. Vlaszov nyíltan beszélt, őszintén tréfálkozott a földijein, de úgy látszik, volt a hangjában, a személyiségében valami, ami megbabonázta őket: odamentek, félkörbe álltak a sátra előtt és nagy komolyan áhítatosan hallgatták, igyekeztek szavai mélyére hatolni, nem törődtek a tréfás hangsúllyal.

– Te, Vlaszov, azt mondják nekem, te ismersz ilyen helyeket – folytatta ugyanazon a hangon –, te mindenütt voltál, vezess minket. Hiszünk neked. Nos, legyen, mondom, legyen a hitetek szerint, ismerek ilyen helyeket, vannak ilyenek, bizony. Akár Jemeck, akár Onyega, akár Holmogori. Menjetek bárhová, menjetek nélkülem, én hová mehetnék így? Bárhova mehettek, egyre megy. Miért? Azért, mert a szabadság nem Jemeckben vagy Holmogoriban van. Hol van a szabadság? Ha valahol van szabadság, csak egy helyen és sehol máshol: bennetek magatokban. Benned, bennem. A szabadság ott van, ahol mi vagyunk. Jemeckben találjátok meg vagy

Holmogoriban, egyre megy. Menjetek Jemeckbe. De nem, nem értik... Magát a szót sem, a hely nevét, hogy Jemeck, nem képesek megjegyezni. Kérdezd meg tőlük most, talán megmondják. De kérdezd meg holnap! Nem tudják, nem emlékeznek. Minek emlékezni, amikor itt van Ivan? Te, Ivan, tudod hová kellene vezetni, hát vezess minket. Hiszünk neked. És ha nem lesz Ivan? Akkor mi lesz? Hová mentek? Vagy nem mentek sehová? Erre egy válaszuk van: semmi baj, Ivan. Majd ha meggyógyulsz... Jól mondom, parasztok?

– Jól, Ivan. Semmi baj! Majd akkor megyünk, ha meggyógyulsz – erősítették meg a parasztok.

A szekér mögül előjött egy szép asszony hajadonfőtt; eddig a tűz körül ügyködött. Odaállt Vlaszov és a parasztok meg az úr közé.

– Majd! Most menjetek el – mondta határozottan a parasztoknak. – Ha így beszél – magyarázta az úrnak –, egész rosszul lesz, éjjel nem alszik, csak kínlódik. Ne gondolj róla rosszat, uram...

Amikor visszafelé mentek, Nyikolaj Gavrilovics azt mondta Mihejevnek, hogy tud valamit tenni érte és a földijeiért. Például orvost tud hívni a vezetőjükhöz, Vlaszovhoz, jó orvost, aki ingyen kezelné. Ismerős hivatalnokoktól megkérdezheti, vannak-e az Onyegán túl gabonatermesztésre alkalmas, szabad állami földek, amelyeken megtelepedhetnének a parasztok, bár ebben kételkedik, de ha vannak ilyen földek, akkor hol. Ami pedig Mihejevet illeti, Mihejevet magát fel tudná fogadni kocsisnak, csak előbb beszélnie kell a feleségével, most van kocsisuk, de azt hiszi, hamarosan elmegy tőlük, ezt a felesége tudja, a cselédséggel ő foglalkozik.

Minden úgy történt, ahogy elképzelte. Az áttelepülők vezetőjéhez Bokovot küldte el, aki elhelyezte őt egy kórházban, az áttelepülőket pedig Obrucsev és diákbarátai gondjaira bízta, Mihejevet pedig magához vette kocsisnak.

Körülbelül augusztus közepén megérkezett Dobroljubov; nem gyógyult ki a betegségéből, a hosszú út még jól meg is kínozta, de azért tudott dolgozni, ki is volt rá éhezve. Nyikolaj Gavrilovics ráhagyta a *Szovremennyik*et és augusztus 17-én elutazott Pétervárról. Úgy tervezte, hogy három hetet tölt Szaratovban.

Nagyezsda Jakovlevna birtokát a Volga felől lehetett megközelíteni, a magas és meredek, erdős part tetején, egy versztával a majorhoz vezető út előtt le kellett térni az országútról, aztán közvetlenül a major előtt leereszkedni a Volgához, a Volga felől megkerülni a kerítést és a ház hátsó oldalához hajtani, a verandához, ahol a háziasszonyok és vendégeik az időt töltötték. Még jobb volt gyalog megtenni ezt az utat, és nem a kocsiúton, hanem az ösvényen, amely egy kicsivel lejjebb vezetett, mint az eredeti út, és ahonnan a Volga egész panorámája kitárult. Ezt az utat az előző ittlétekor, három nappal ezelőtt mutatta meg neki Anna Arkagyevna, akivel akkor együtt jött a városból, és az ösvényen siettek végig, és egész úton élénken beszélgettek, úgyhogy a férfi semmit sem fogott fel abból, amit láttak, pedig időről időre meg-megálltak, és az asszony megmutatta neki az ösvényről feltáruló gyönyörű tájat, de valahogy gépiesen mutatta, és gépiesen nézték, egyáltalán nem a látottakra gondoltak, hanem a beszélgetésükre, amely most fontosabb volt számukra minden tájképnél. De valamit mégiscsak megnézhetett, valami mégis hathatott rá, ami miatt most leküzdhetetlen vágyat érzett, hogy megismételje ezt az utat, és a parti meredélyhez vezető utat választotta: szólt a kocsisnak, hogy arra forduljon. Az erdő előtt megállította és elengedte a kocsit, és gyalog ment tovább az ösvényen.

Most értékelte azokat a helyeket, ahol Anna Arkagyevna megállította. A folyó, mint az évnek ebben a szakában mindig, mozgalmas volt, ameddig csak el lehetett látni, hajók és bárkák úsztak rajta, vitorlások és evezősök, még egy gőzhajó is, egy lapátkerekes vontató, amely a folyó közepén csapkodta a vizet, egész gabonakaravánt húzott, zakatolása csak gyengén hallatszott itt, a magasban. Lent, a meredély alatt, a part homokos szegélyén hallgatagon mentek a hajóvontatók, tikkadtan a hőségtől, rongyos ingük alig fedte sötét, izzadságtól fénylő, megfeszülő vállukat; húzták hevederükkel a jókora bárkát, mely színültig meg volt rakva gyékényzsákokkal; a kormányos ott ült az egyik zsákon, és elnyújtva kiabált: „Lépést nyújts, fiú". Két fehér felhő úszott alacsonyan a folyó közepe felett; többet nem lehetett látni sehol, sem a folyó felett, sem a Volgán túli hatalmas síkság felett, a messzeség világos, üveges homály-

ba mosódott össze. Lentről, a partról halszagot és a hajóvontatók parázsló tábortüzének szagát hozta a könnyű szellő.

Mi vonzotta őt ide a folyóhoz, az erdőhöz, ezekhez a tájakhoz és illatokhoz, a természethez? Se gyerek-, se fiatalkorában nem vett észre magában különösebb vonzalmat a természet iránt, nem vágyott se a mezőre, se az erdőbe, egy könyv mindig érdekesebb volt bármilyen tájnál, bármilyen természeti csodánál. És ez nem először történt vele az utóbbi két-három évben, a két évvel ezelőtti londoni útján, amikor Herzenhez ment, és vonaton végigutazott egész Európán, csodálkozással vette észre, hogy nem unja meg az ablakon való kinézegetést, hogy nem a térdén fekvő könyv vonzza, hanem ezek a látszólag egyhangú, ám mégsem egymásra hasonlító képek: a síkságok és hegyoldalak, erdősávok és falusi utcák, kőrengetegek parányi terei, melyeken lassan vánszorgott keresztül a vonat. Azt gondolta: ez Európa – számomra egzotikum. De nem, Oroszországban is adódtak olyan pillanatok, amikor az istenadta világ szemlélése közben régebben ismeretlen érzés fogta el, például amikor a nyaralóba utazott ki vagy ismerősökhöz, akik Lesznojban vagy a szigeteken laktak; egy olyan érzés, amely az önkívületre hasonlít, miközben mindenre emlékszik magával és a világgal kapcsolatban, de valami összezavarja a megszokott fogalmait és értékítéleteit. Néha nyaralás közben, forró napokon, fürdés után, amikor egy frissen kaszált, de már egy cseppet megereszkedett fűhalmon fekszik, aminek nagyon hűvös, nagyon friss, ugyanakkor fanyar, kicsit fülledt, keserédes menta- és ürömfűszaga van: amikor hallgatja a hőséghez hozzátartozó tücsökciripelést és isten tudja még, milyen kemény szárnyú rovarok hangját, s közben lustán morfondírozik azon, hogy ez a ciripelés és a föld, a fű, a víz melletti levegő talán a legfőbb érték, az pedig, amit a városi kőzsákok négy fala között művel, egyáltalán nem olyan fontos, legalábbis a ciripeléssel és a feloldódással összehasonlítva ... Butaság, persze, de mitől van ez? Öregszel talán? Harminchárom év nem tréfadolog. Krisztusi kor.

Krisztusi kor, de mit csinált eddig? Lényegében semmit. Kilencedik éve pazarolja Pétervárott a tintát és a papírt, tengernyi tintát és kazalnyi papírt elpusztított már, és ennek eredményeképpen szerzett magának egy csomó ellenséget, majdnem az egész orosz újságíró-társadalmat ... Minden hónapban szétszélednek a folyóirat

számai az országban, és mintha valamilyen feneketlen szakadékba zuhannának, nyomtalanul eltűnnek, legalábbis nagy részükre semmilyen visszhang nem érkezik. Ettől kétségbe lehet esni. És kétségbe is esett, amikor a *Szovremennyik*nél elkezdett dolgozni. Aztán megszokta. Aztán rájött, hogy mégis van visszhang, csak meg kell tanulni felfogni. A visszhangot nemcsak a *Szovremennyik* szerkesztőihez érkező olvasói levelek hangneméből és jellegéből lehet kihallani, nem is csak a publicisztikai vitákéból, amelyből bizonyos fokig meg lehet ítélni a folyóirat szerepét és jelentőségét a nemzet életében; a visszhangot abban is tetten lehet érni, hogy Oroszországban évről évre több az olyan ember, aki a maga fejlődését, belső felkészültségét a *Szovremennyik*nek köszönheti. Márcsak azért is érdemes volt az életét az újságírásra, a publicisztika sötét és hálátlan munkájára elvesztegetni, a társadalom felvilágosítójának szerepét vállalni, hogy ennek a nemzetnek a bugyraiban létrejöhetett egy olyan jelenség, mint Dobroljubov.

És mégsem elégíti ki az eredmény. Az eredmény mélyen alatta marad a régi álmoknak és reményeknek, amelyek most is élnek a lelkében, bármennyire el is nyomják a mindennapi gondok. Igaza van Vlagyimir Obrucsevnak: szánalmas gondjainkkal vigaszatalódunk... Az eredmény még annál is kisebb, mint ama régi álma olyan gépekről, melyekről valaha azt hitte, hogy majd megszüntetheti velük a szegénységet és az emberiség összes anyagi gondját. Arról álmodozott, hogy majd szerkeszt egy ilyen gépet, afféle perpetuum mobilét, és az emberiség jótevője lesz, megszabadítja az embert a kényszerű munka rabságától. Ha majd az emberiség megoldja ezt a legelső feladatát, elhárítja az akadályt az elől, hogy fő feladatával, saját erkölcsi és szellemi művelésével foglalkozzék. És néhány évig mindenféle számításokat végzett és olcsó energiaforrást keresett egy ilyen gép számára. A gőzenergiát azonnal elvetette: a gőznek kevés az ereje és sokba kerül a tüzelőanyag. A vízi energiához fordult, a folyók és vízesések energiájához és a légáramok erejéhez, a föld alatti (vulkánikus) folyamatokhoz, a tengerhez és a naphoz. De a nap, a föld és a tenger energiájának felhasználására a tudomány és a technika akkori színvonalán gondolni sem lehetett, hasznosabbnak tűnt a folyók energiájával foglalkozni, és még egyetemista korában kitalált egy gépet, mely a sodrás energiáját hasznosítja, egy szabályos perpetuum mobilét, és meg-

mutatta a tervét az egyetemen a fizikus Lenznek, később pedig amikor már Szaratovban tanított, megmutatta a számításait és a rajzait Nyikolaj Ivanovics Kosztomarovnak. Kosztomarovot meggyőzte a számítások hibátlansága, és azt javasolta neki, hogy csinálja meg a gép kísérleti modelljét, és nekiláttak együtt megcsinálni, talán meg is csinálták volna, ha Nyikolaj Gavrilovics nem kételkedik mégis a szerkezeti elvben (a kerék sajátos geometriája), nem hagyja abba az egészet, nem égeti el az összes számítást és tervrajzot. De csak átmenetileg tette félre – jobb időkre, legalábbis addig, amikor lesz pénze, hogy folytassa a kísérletezést... Azért is döntött így, mert épp akkor győződött meg végleg arról, hogy az emberek nem annyira azért szegények, mert nyomorúságosan kis termelőerővel dolgoznak, hanem azért, mert az emberek közti kapcsolatok nem racionálisak, nincs igazság közöttük. És amíg nincs igazság az emberek között, addig semmi sem segít. Ezt az igazságot kell most szolgálni, ez mindennél fontosabb. Azóta ezt az igazságot szolgálja. Kilencedik éve...

Már nem látta a hajóvontatókat, elfedte őket a meredek part kanyarulata. Nyikolaj Gavrilovics a nyomukban haladt, párhuzamosan velük, az ösvény a meredély szélén vezetett, pontosan követve a partszegély görbületeit. Anna Arkagyevna akkor a meredély fölé emelkedő kis kiugrónál állt meg utoljára, ami két öreg, meggörbült fenyőnek köszönhette létét, mintha gyökereikkel át- meg átkötözték volna ezt a darab földet, nem engedve, hogy leomoljon. A fenyők a meredély legszélén álltak, irigylésre méltó állhatatossággal küzdve a szelek és esők ellen, törzsük oldalt görbült, a szakadékkal ellentétes irányba, gyökereik, amelyeket az esőzések kimostak a föld alól, hatalmas gyűrűkként burjánoztak, ezeken a gyűrűkön akár egy ember is átfért volna. Innen az ösvény lefelé haladt, Nyikolaj Gavrilovics megállt, elgyönyörködött a fenyőkben, tisztelettel érintette meg aszketikusan kemény, átforrósodott kérgüket, majd tovább ment és jól kilépett, megpróbálta utolérni a hajóvontatókat.

Innen már lehetett látni a major kőkerítését. Figyelt, nem villan-e föl a kertben, a fák között, Anna Arkagyevna fehér ruhája, és elmosolyodott: felidézte magában az asszonyt, aki, ha nincs vendég a háznál, bő vászonruhát visel, amely hasonlít egy kicsit a parasztasszonyok szarafánjára, széles karimájú szalmakalappal védi az arcát a leégéstől – és mezítláb jár. Igazán eredeti hölgy! És újra elmo-

solyodott, mert elképzelte, hogy mindjárt belép a kapun és még föl sem ér a verandára, még kezet sem csókol Nagyezsda Jakovlevnának és Anna Arkagyevnának, még két üdvözlő mondatot sem mond el, és Anna Arkagyevna máris megkérdezi, miről is beszélgettek az utolsó találkozásukkor, ő válaszol, és úgy tűnik, máris belemerülnek a beszélgetésbe, ami mindkettőjüknek oly nagyon fontos. Beszélgetés közben kimennek a kertbe, messze a háztól, leülnek egymással szemben a lugasban, s egyre jobban belemerülnek a társalgásba, egymás szemébe néznek, hogy ellenőrizzék, mennyire értik egymást, mennyire erős a kontaktus közöttük, s egyre jobban élvezik ezt; addig beszélgetnek, amíg be nem sötétedik vagy nem jön utánuk Nagyezsda Jakovlevna, és nem viszi vissza őket a verandára, a szamovárhoz, vagy mert valamelyik szomszéd átnézett hozzájuk.

Igazi gyönyörűség volt beszélgetni ezzel az asszonnyal, s közben belenézni világos, figyelő szemébe. A párbeszéd nehéz művészet. Csak kevés ember ért hozzá. Pontosan kifejezni a gondolatainkat, és olyan formában közölni beszélgető partnerünkkel, hogy ő is azt értse belőle, amit mi – ez a nehéz. Amellett nem elég, ha a saját gondolatunkat ki tudjuk fejezni, meg kell tudni hallgatni a beszélgető partnert is, és ehhez a másik ember helyébe kell képzelni magunkat, behatolni az ő logikájába, meg kell próbálni az ő szemével nézni a dolgokat, ami sokak számára megoldhatatlan feladat. Az emberek többsége egyszerűen nem gondolkodik el ezen, ezért állandóan pórul jár, saját értetlenségének lesz az áldozata. Lehetséges, hogy az embereknek az a legnagyobb szerencsétlenségük, hogy nem képesek egymást teljesen megérteni, csak körülbelül, és megelégszenek ezzel, nem törekednek arra, hogy saját fogalmaikat és képzeteiket kritikusan felülvizsgálják. Nem ismerik magukat sem, nem értik egymást, és ez észrevétlenül félreértésekbe, konfliktusokba, ellenségeskedésbe, gyűlöletbe sodorja őket. Nehezen alakul ki az ember. Ezt már diákkorában, a gimnázium felső osztályában észrevette, amikor sor került az élettapasztalatok és egyéni vélemények cseréjére osztálytársaival és tanáraival, amikor is a párbeszédekben egyrészt önmaga kifejezésére, másrészt az igazság feltárására törekedett. Valószínűleg akkor kezdett el álmodozni arról, hogy író és publicista lesz, amikor világossá vált előtte: szinte semmi lehetősége arra, hogy kifejtse a maga gondolatát és a másik helyesen

értse, és ő is megértse ezt a másikat párbeszédük közben. Bármennyire nyilvánvaló az élő beszéd előnye, amikor a megértetést segíti a hangnem is, a mimika is, a beszélgetők érzelmi skálája is, majdnem teljesen el van zárva ettől a lehetőségtől, legalábbis most; könnyebben elérhető a kölcsönös megértés, biztosabban hathatunk mások tudatára, ha papíron fogalmazzuk meg a gondolatunkat, mert a mai ember inkább hisz a papírra kényszerített, élettelen, de írott szónak. Ezt százszor is kipróbálta osztálytársán, Misa Levickijen és később, az egyetemen, a petrasevista Hanikovon és Vvegyenszkij* körének tagjain.

Kivel tudott ezekben az években dialógust folytatni? Egész életében öt vagy tíz ilyen beszélgető társa akadt, nem több. A többiekkel a legjobb esetben felváltva monologizáltak, gyakran azonban csak egy monológ hangzott el az egyik vagy a másik fél szájából. Öt vagy tíz ember. És köztük egyetlen nő sem. Igaz, egy időben úgy látszott, hogy ebbe a körbe be tud lépni egy nő is: Alekszandra Grigorjevna Klientova. De vele csak kevés alkalma adódott a beszélgetésre, s ezek is csak megközelítették az igazi párbeszédet. Most pedig végre beszélgethet, igazi párbeszédet folytathat egy nővel, ráadásul olyan nővel, aki tetszik neki!

A valamivel több mint két hét alatt, amit Szaratovban töltöttek, már találkoztak néhányszor a városban is, a nagynéni birtokán is, ahol már kétszer tett látogatást, mind a kétszer ott maradt éjszakára is, bár mindkét alkalommal azzal az elhatározással jött, hogy estére hazamegy. De maradt, mert Anna Arkagyevnával későig beszélgettek, és a néninek be kellett küldeni egy embert a városba Nyikolaj Gavrilovics apjához, hogy ne várják és ne izguljanak, barátainál van, csak másnap délre megy haza. Anna Arkagyevnával egyenlő partnerként beszélgettek. Nem volt olyan téma, amely ne érdekelte volna mindkettejüket. Természetesen nem lehet azt mondani, hogy az asszonyt kevésbé érdekelte a saját sorsa, mint korának „átkozott problémái"; beszélgetésük témája gyakran éppen ez volt. De azt sem lehet mondani, hogy a személyes sorsa jobban érdekelte volna, mint az „átkozott problémák". Erről már Pétervárott

* Petrasevszkij, Mihail Vasziljevics orosz forradalmár. 1845-től csoportot szervezett, a jobbágyság eltörléséért és a köztársaságért harcoltak. Ők voltak a petrasevisták.

meggyőződött Nyikolaj Gavrilovics. Anna Arkagyevna előtt, ahogy a nénikéje előtt is, világos volt, hogy magánéletének kérdései nem oldódnak meg ezeknek az „általános kérdéseknek" a megoldódása nélkül. Már soha nem elégszik meg azzal, hogy csak az ő személyes élete fordul jóra, soha sem lesz nyugalma, amíg nem rendeződik a többi ember sorsa is, mindenkié... csak a tudása hiányzik. De nincs is rá szüksége. A párbeszédhez nem könyvmoly kell, hanem kíváncsi és bátor ember, aki ítélni tud, aki képes arra, hogy miközben új ismereteket szerez, lerázza magáról a kiszolgált fogalmak és nézetek porát, kiterjessze szabadságának határait, a maga emberi korlátait, mert az ember fejlődése soha nem ér véget, nem befejezett tény.

Beszélgetéseik közben egy ritka és meglepő tulajdonságára derült fény, ami Csernisevszkijt különösen fellelkesítette: egy-egy nehezebb gondolatot igyekezett azonnal megismételni, a saját szavaival megfogalmazni, hogy meggyőződjön róla, helyesen érti-e, s ezt magától tette, nem kellett erre az önellenőrzésre ösztönözni, ahogy még olyan lelkiismeretes partnereket is, mint Dobroljubov vagy Obrucsev. Mint kiderült, akárcsak ő, Anna Arkagyevna is pórul járt néhányszor az ilyen részleges megértésből keletkező félreértések miatt. Az emberek rendszerint megelégszenek azzal, hogy mások csendben végighallgatják, nem mondanak ellent, és annak reményében fejtegetik tovább a gondolatot, hogy kiinduló tételét megértették, és persze pórul járnak... Nem, mielőtt túlságosan messzire mennénk a dialógusban, foglaljuk össze az eddig elmondottak lényegét, és ha partnerünk nem érti meg a saját gondolatát a mi előadásunkban, akkor újra és újra ki kell fejteni egészen addig, amíg egymást tökéletesen meg nem értjük, ami lehet, hogy nem mindig könnyű, és hátráltatja a beszélgetést, viszont kizárja a félreértéseket.

7

Úgy, ahogy elképzelte: az asszony fehér vászonruhában volt és mezítláb, vendég nem volt, mosolyogva jött le eléje a verandáról, és nem hagyott időt neki, hogy felmenjen Nagyezsda Jakovlevnához, aki az intézővel foglalkozott, máris azt kezdte fejtegetni, hogy miről akar vele ma beszélgetni, de a néni ez alkalommal nem hagyta,

hogy azonnal birtokba vegye a vendéget, és felhívta a férfit a verandára.

Miután elengedte az intézőt, leültette Nyikolaj Gavrilovicsot egy nádszékre, és arról kezdte faggatni, mi van Szaratovban és mi újság Pétervárott, miről ír Olga Szokratovna?

Mi van Szaratovban? Szaratovban unalom van, semmit nem lehet csinálni. Odahaza semmi változás, apuska gyengélkedik, habár az utóbbi napokban jobban volt. Olga Szokratovnától furcsa levelet kapott, egy nagyon nyugtalan levelet, augusztus 29-éről: a felesége ijedtségéből ítélve: Pétervárott ismét fagyos szelek fújnak, a kormány újabb szigorú intézkedéseket hozott. De nem is lehetett mást várni... Ekkor azonban kocsizörgés hallatszott a ház másik oldala felől, és a néni átsietett arra az oldalra. Menet közben még ironikusan megjegyezte:

— És maga megint csak estig marad?

– Nem, megmondtam otthon, hogy ma ne várjanak.

– Hála istennek. Most nem tudnék kit beküldeni a városba. Mindenkit elengedtem.

A nagynéni elment, és Anna Arkagyevna teljesen birtokába vette Nyikolaj Gavrilovicsot. Lementek a kertbe, beültek a lugasba.

Anna Arkagyevna Nyikolaj Gavrilovicsnak azokról a cikkeiről kezdett beszélni, amelyek a *Szovremennyik* utolsó számában jelentek meg, épp most olvasta a „Polemikus szépségek"-et, és Nyikolaj Gavrilovicsnak Katkovval folytatott vitája erősen hatott rá; elolvasta a „Róma bukásának okairól" című cikkét is a májusi számban, amelyben Nyikolaj Gavrilovics Herzennel vitatkoztott (akinek a nevét természetesen nem említette a cikkben, de a figyelmes olvasó előtt nem maradt titok, hogy Herzenről van szó), akinek társadalmifejlődés-koncepciójával a maga „orosz szocializmus"-elméletét, saját történelmihaladás-felfogását állította szembe, melynek törvényei szerinte azonosak minden nemzet esetében; a két cikk sajátosan összekavarodott Anna Arkagyevna fejében, és zsákutcába juttatta, mint kifejezte magát. De jobban izgatta Nyikolaj Gavrilovics és Katkov vitája. Nem tudott megszabadulni attól az érzéstől, hogy a két férfi ellenségeskedése valamilyen furcsa félreértés eredménye, és egyáltalán nem szükségszerű.

– Meg akarom érteni, ez nagyon fontos, és ne haragudjon, ha valami butaságot mondok, hanem magyarázza meg – mondta siet-

ve, igyekezvén minél előbb megszabadulni az őt kínzó rejtélytől. – Lényegében maguk mindketten ugyanarra törekednek, ugyanazt szeretnék elérni: az orosz nemzet mostani, rossz életkörülményeinek a lehető leggyorsabb megváltoztatását. Ami közelebbről azt jelenti: civilizálni az orosz életet, felemelni anyagi és szellemi szintjét, legalább a mostani európai színvonalra. Így van? És az ehhez vezető utat is hasonlóan határozzák meg. Katkov a nép belső erejének fejlesztésére teszi a hangsúlyt, az ember önfejlesztésére, abból indul ki, hogy miként az életkörülmények hatnak a nép belső erejének fejlődésére, a nép szabad erkölcsi fejlődése is hat a körülményeire. De hiszen maga is a tömegek tudatának fejlődésére, az emberek többségének szellemi előrelépésére, az ismeretek terjesztésére épít! Más kérdés, hogy milyen eszközök vagy körülmények gyorsíthatják meg ezt a fejlődést. Ön a tömegek mozgalmáról, az alulról jövő forradalomról beszél, Katkov pedig a felülről jövő forradalomról, sőt arról, hogy ne legyen semmilyen forradalom, az ugrások nélküli fejlődést hirdeti. De maga sem utasítja el a forradalmi megrázkódtatások nélküli történelmi fejlődés lehetőségét, nemde? Legalább egy tizednyi esélyt ad rá.

– Miféle egy tizedet? – csodálkozott Nyikolaj Gavrilovics.

Anna Arkagyevna elnevette magát.

– De hiszen maga írta, hogy a haladás kilenctized részben a forradalmi megrázkódtatások periódusában zajlik. Egy tizedrészt tehát meghagy nyugalmi periódusokra, nem? A spontán fejlődés és az ismeretek terjedése útján. Hiszen most írta: a haladás az ismeretek eredménye, az országban az élet minden területén javul a helyzet, ha több felvilágosult, a dolgához jól értő ember lesz... Így van? Jól adom vissza a gondolatát?

– Igen.

– Így hát magának is igaza van és Katkovnak is. Kinek inkább? Megéri-e az a kis különbség, hogy kopját törjenek miatta, mint maguk teszik? Komolyan mondom! Lássa be, Katkovnak igaza van, amikor azt mondja, túl nagy az ár, amit a népek fizetnek a fejlődés forradalmi meggyorsításáért. Megéri-e a gyorsítás ezt az árat? Tudom, maga most azt fogja mondani: megéri-e a haladás lelassítása azt az árat, amibe kerül? Ezt mondja?

– Igen.

– No látja. Habár semmit sem lehet bizonyítani.

– Miért nem lehetne?

– Hogyan méri le azt a szenvedést, amit a nép átél a haladás lassúsága miatt, vagy azt, amit egy forradalom alatt él át, amikor a haladás meggyorsításáért emberéletek ezreivel kell fizetni? Milyen súllyal mérné ezt a szenvedést? Ennek ellenére veszi magának a bátorságot, hogy a forradalmi utat hirdesse. És ez fontosabb magának, mint a szövetség azokkal, akik szellemileg és lelkileg egyenlőek magával. Hát mondja meg, mi értelme, hogy egymást támadjuk, és belső viszályokkal gyengítsék a humanizmus amúgy is gyenge erőit? Nem volna jobb ellenségeskedés helyett megkeresni a közös platformot? És a nemzet felvilágosítására koncentrálni az erőt?

Nyikolaj Gavrilovics ironikusan felelt:

– De, jobb volna. De hogy kell csinálni?

– Miért válaszol Katkovnak?! – kiáltott fel Anna Arkagyevna.

– Nem kellene válaszolnom neki? Egyáltalán nem kellene válaszolnom?

– Egyáltalán nem!

– Nocsak! A tavasszal meg ha jól emlékszem, éppen ezért tett nekem szemrehányást. Azt kérdezte: miért nem válaszolok a támadásaira?

– Én nem tettem szemrehányást, csak megkérdeztem! Tudni akartam, hogyan magyarázza meg.

– No és? Azt hiszi, ha én nem válaszolok, Katkov abbahagyja a támadást? Össze lehet fogni vele a közös ügy érdekében?

– Próbálja meg!

– Hiszen megpróbáltam. Nem sikerült.

– Próbálja meg újra. Más kiút nincs. Ahhoz, hogy befejezzenek egy vitát, valakinek elsőként kell engedni.

– Nem, Anna Arkagyevna. Ebből semmi sem lesz. Ez tudja, régi ügy... Egyszer, azt hiszem Mihail Nyikiforovics jelleméről beszélgettünk. Jó példával semmire se megyünk... Egyébként lehet, hogy igaza van. Talán csakugyan újra meg újra próbálkozni kell. Talán többé nem fogok neki válaszolni. Minek a sok szócséplés? De valamiben nem tudok egyetérteni magával. Maga, úgy veszem észre, elhitte Katkovnak, hogy én forradalmat hirdetek, arra szólítom az olvasókat, hogy egyszer csak menjen ki mindenki az utcára barikádokat építeni. Ezt márcsak azért se hirdethetem, mert nem

tartom szükségesnek. Elegendő ok nélkül nem lehet semmiféle földindulás, detronizálás, bármennyit fecsegjen is róla egy agitátor vagy író. Ha az embereknek nincs elegendő okuk arra, hogy elégedetlenek legyenek, akkor sem lehet beléjük sulykolni az elégedetlenséget, se szóban, se írásban. Ezt nem a szavak, hanem az élet tényei, a társadalmi viszonyok és a nagy történelmi véletlenek, egy éhínség vagy háború végzi el. De ha van elegendő ok a fellázadásra, akkor fel is fognak lázadni, bármit mondjon is Katkov az eszközök és indíttatások megszüntetéséről: valamiféle eszköz és indíték mindenképp akad. Ha valamit egyáltalán hirdetek, éppen ez a nézet az. Azt akarom, hogy az emberek megtanulják érteni a dolgok menetét, és ennek megfelelően cselekedjenek, felvilágosultan éljenek a szabadságukkal, az ész erejével oldják meg a problémáikat, nem pedig véletlenszerűen. Azzal kapcsolatban pedig, hogyan tekintsünk arra a sok millió nincstelenre, akiket az életkörülményeik olykor az utcára kényszerítenek, erre a következőket mondom. Nem szabad az embereket odáig juttatni. És ha az élet mégis odáig juttatja őket, lelkiismeretlenség minden bűnt az ő nyakukba varrni, amivel lázadásuk a társadalomra nézve jár. A kétségbeesett embernek mindig igaza van, ha fellázad a társadalom ellen, ha a társadalom nem siet kijavítani az igazságtalanságot, amelyet ezzel az emberrel szemben elkövetett, és a távoli jövőre bízza ezt a munkát.

– Úgy! A kétségbeesésbe taszított ember! A végső pont vagy a küszöb tehát a kétségbeesés. A türelem határa. Tudok vagy nem tudok várni... Akarom, nem akarom! Így van? – kiáltott fel érthetetlen diadallal, izgatottan Anna Arkagyevna. – Íme, eljutottunk a lényeghez, amiről beszélgetni akartam magával. Tegyük fel, hogy az ember eljut a kétségbeesésig. A türelme határáig. De épp az a kérdés, hogyan határozzuk meg ezt a határt. Mindig az ember lázad fel, ami fizikai létének határát jelenti! Amikor ha tovább tűr, elpusztul? Mi legyen akkor, ha ez a határ a végső tűrőképességen túl van? Milyen kritériumokból induljunk ki, hogy mindig helyesen tudjuk megítélni: ezt még el kell viselni, ennél tovább már lázadni lehet? Nem történhet meg, hogy ha minden kétségbeesett embert a társadalom elleni lázadásra ösztönzünk, már minden semmiség miatt fel fognak lázadni? Hiszen kétségbe lehet esni a kínzó éhség, de egy gyűszű elvesztése miatt is! Mi a kritérium?

A kérdés érdekes volt, és Nyikolaj Gavrilovics éppen válaszolni

készült, amikor megjelent Nagyezsda Jakovlevna, és félbeszakította a beszélgetést.

A nagynéni gondterhelt volt:

– Bemegyek a városba. Abutkovék kocsit küldtek értem, hogy azonnal menjek el hozzájuk, valami történt otthon vagy a munkahelyen, nem tudtam kihámozni az üzenetükből, a kocsis pedig nem tud semmit. – Abutkovékkal, akik különben csak névrokonai voltak, együtt dolgoztak a kormányzósági jótékonysági bizottságban. – Valószínűleg náluk is alszom. Ha nem jönnék meg vacsorára, ez azt jelenti, náluk maradtam. Nyikolaj Gavrilovics, nem akar mégis visszatérni a városba? Este már nem lesz kocsi.

– Nem, semmi baj, köszönöm. Szóltam otthon – válaszolta Nyikolaj Gavrilovics, akinek nem tűnt fel a kérdés furcsasága, hiszen ezt már megbeszélték, sem Nagyezsda Jakovlevna izgatott hangja.

A nagynéni határozatlanul elhallgatott, majd unokahúgához fordult:

– Ánya, neked kell feltálalnod a vacsorát. Az ebédet elkészíti Szaveljovna, megbeszéltem vele. De ebéd után bemegy a faluba, elengedtem. Pelageja Ivanovát pedig magammal viszem, szükségem lesz rá a városban.

– Semmi gond, megvacsorázunk – mondta szórakozottan Anna Arkagyevna, aki szintén nem figyelt oda nénikéje gondterhelt hangjára és a mondottak értelmére, különösen ami Pelageja Ivanovára vonatkozott: Pelageja Ivanova, egy felszabadított jobbágyasszony volt a házvezetőnő, aki néha az asztalnál is felszolgált, s az urasági házban lakott, míg a többi cseléd az udvari szárnyban, Szaveljevna, a szakácsnő is, akit az úrnő délutánra elengedett – ez azt jelentette, hogy estére Anna Arkagyevna és Nyikolaj Gavrilovics egyedül marad a házban. Egy férfi és egy nő egyedül... illik ez? De ezzel egyikük sem törődött. Azt akarták, hogy minél előbb hagyják őket békén, hogy folytathassák a beszélgetést.

És a nénit ismét elfogta a bizonytalanság. Ne mondja-e meg nekik világosabban, de végül úgy döntött, hogy éppen ez volna illetlenség, hát nem szólt többet, sarkon fordult és már menet közben, kissé mérgesen búcsúzóul visszaszólt:

– Ne nagyon merüljenek bele a beszélgetésbe! Legalább sétáljanak egyet ebéd után. Vagy csónakázzanak.

– Úgy lesz – szólt Nyikolaj Gavrilovics.

– Örökké csak beszélnek, beszélnek és beszélnek! Mi örömet találnak benne? – méltatlankodott hangosan a néni, s végül elment.

8

Amikor Nyikolaj Gavrilovics és Anna Arkagyevna kettesben maradt, visszatértek az Anna Arkagyevna által feltett érdekes kérdéshez az emberi tűrőképesség határairól, a kétségbeesésről, ami lázadásra késztet. Az ember tűrőképessége, a személyisége, a szabadsága lényegében örök és mindig aktuális téma. Ha az ember állandóan változik és korlátai tágíthatók, az adott történelmi pillanatban személyiségének és szabadságának mely korlátait lehet elfogadni és melyeket nem, milyen kritériumokból kell itt kiindulni? És hogyan alakulnak ki ezek a kritériumok? Különböző nézőpontból megvitatták ezt a kérdést, és mintha egyetértettek volna abban, amit Nyikolaj Gavrilovics mondott, miközben a legáltalánosabb elvet próbálta megfogalmazni, amelyből ki lehet indulni. Nincs és nem is lehet abszolút kritérium, állapította meg, amely minden periódusban érvényes volna, az előző nemzedékek tapasztalataira támaszkodva és korának legmagasabb tudományos eredményeiből kiindulva, minden nemzedéknek magának kell kidolgozni a saját szempontjait, s eközben szüntelenül tágítania kell az önmagára és a környező világra vonatkozó új ismereteinek határait. De ha mégis kell adnunk valamilyen közös szempontot, valamit, ami minden időben érvényes és kötelező a konkrét, történelmileg igazolt kritériumok meghatározásakor, csak egy lehet: nekünk, embereknek meg kell őriznünk emberi minőségünket, nem szabad, hogy átharapjuk egymás torkát abban a harcban, amelyet kénytelenek vagyunk egymással vívni a mi fogalmaink szerint jobb együttélési mód kereséséért. Az ember cselekvéseinek formáját saját fejlettségi szintje és természetének tökéletessége határozza meg. Az embernek tehát állandóan tökéletesednie kell. De csak a társadalmi cselekvés során tökéletesedhet. Következésképpen a szabály: cselekvés közben kell keresni a jobb cselekvési formákat...

De ezek nagyon általános gondolatok voltak, így nem lehetett velük teljesen egyetérteni, új gondolatokat keltettek, számtalan

újabb kérdést, el kellett hát indulni az új nyomokon, és a beszélgetésnek nem volt vége. Így beszélgettek ebédig, és Szaveljevna megebédeltette őket, ebéd után sétálgattak és csónakáztak, felváltva eveztek, eldicsekedtek egymásnak evezős tudásukkal és kitartásukkal, és folytatták a beszélgetést az ember korlátairól és határairól, de hamarosan letértek a társadalmi szféráról és más témákra váltottak, köztük a nőkérdésre, beszélgettek a házasságról, és természetesen Anna Arkagyevna életéről, sőt Csernisevszkij életéről, Olga Szokratovnával való kapcsolatáról is. Anna Arkagyevna váratlanul hozta szóba Olga Szokratovnát, most először szánta rá magát erre a Gosztyinij dvornál történt tavaszi találkozásuk óta, amikor Nyikolaj Gavrilovics annyira meglepte őt vallomásával; ez a vallomás, bár meglepte Anna Arkagyevnát, nem elégítette ki teljesen, sok mindent rejtélyesnek érzett férj és feleség kapcsolatában, és erősen foglalkoztatta a téma, régen szeretett volna vele beszélgetni erről, de mindeddig nem merte szóba hozni. Most igen... Olga Szokratovna nevét nem említette, Anna Arkagyevna úgy tette fel a kérdéseit, mintha nem Nyikolaj Gavrilovicsról és Olga Szokratovnáról volna szó, hanem absztrakt személyekről, akikről „a példa kedvéért" beszélgettek, és Nyikolaj Gavrilovics a válaszában ugyanígy szólt – így kevésbé volt kínos.

A férfi a boldogságról beszélt, amit az olyan házasság ad az embernek, mint az övé és Olga Szokratovnáé, a házastársak feltétlen és teljes őszinteség-boldogságáról, még a szív legtitkosabb rezdüléseiben is. Aki ilyen kapcsolatot tudott kiépíteni a házasságában, meg lehet győződve arról, hogy a sorsnak nincs hatalma lelki békéje felett. Anna Arkagyevna, miközben lenyűgözve hallgatta Nyikolaj Gavrilovicsot, nem feledkezett meg a saját problémájáról: mi legyen az olyan nőkkel, akik, mint ő, műveltek és nagyobb igényeket támasztanak másokkal szemben: hogy rendezzék el ők az életüket, hiszen gyakorlatilag valószínűtlen, hogy egy ilyen nő méltó partnert találjon, ráadásul korban hozzáillőt és szabadot, aki még nincs elkötelezve – hol vannak ők, a méltó és szabad férfiak? Ha igaz az, hogy kevés a művelt nő, ugyanilyen kevés a hozzájuk méltó férfi is a mai társadalmi helyzetben. Mit tegyenek hát az ilyen nők? Ne szeressenek? Maradjanak magányosak? Ez bántó. Kár a fiatalságukért. Kár a kihasználatlan érzelmekért... De az, amiről Nyikolaj Gavrilovics beszél: a rugalmas határokkal bíró házasság, leg-

alább egyes esetekben, megoldás lehet. Igen, bizonyos mértékben kiút... De még egy csomó sötét és szokatlan pont van itt! Például mi legyen a féltékenységgel? Akkor tavasszal, Nyikolaj Gavrilovics azt mondta neki, nem érez féltékenységet. Tehát valóban úgy véli, hogy a féltékenységre egyáltalán nincs szükség? Sem a férfi, sem a nő részéről? Egyáltalán ne legyen az ember féltékeny? De lehetséges egyáltalán nem érezni féltékenységet?

– Egy művelt embernek nincs szüksége erre az érzésre – válaszolta Nyikolaj Gavrilovics. – Tehát lehetséges. Mi a féltékenység? Természetellenes érzés, annak a szemléletnek a következménye, amely úgy tekint a másikra, mint a tulajdonára, mint egy tárgyra, úgy rémlik, erről már beszéltem magának...

– Ha nem ismerjük el a féltékenység létjogát, milyen következményei lehetnek annak? Borzasztó még csak elgondolni is! – mondta Anna Arkagyevna nevetve, hogy palástolja zavarát.

– Annak borzasztó, aki féltékeny. De aki nem érez ilyesmit, az nem lát benne semmi lényegest.

– És maga teljesen meg van győződve arról, hogy ez nem erkölcstelenség?

– Hányszor ebédel egy nap? – válaszolt a kérdésre kérdéssel Nyikolaj Gavrilovics. – Egyszer. Miért nem kétszer? Talán attól fél, hogy ezzel megbánt valakit? Nem. Valószínűleg egyszerűen azért, mert nem kívánja. Pedig az ebéd kellemes dolog. De a józan ész azt mondja, és ami még fontosabb, a gyomor is azt mondja: egy ebéd kellemes, egy másik viszont kellemetlen volna. De ha fantáziát lát benne, vagy beteges vágya támad, hogy kétszer ebédeljen, visszatartaná-e ettől az a veszély, hogy megbántana vele valakit? Ha valaki megbántódna tőle vagy megtiltaná, maga egyszerűen titkolózni kezdene, titokban és lopva enne, bepiszkítaná a kezét, mert sietve kapdosná be, bepiszkítaná a ruháját, mert a zsebébe dugdosná a falatokat. De semmi több! Következésképpen egyáltalán nem erkölcsösségről vagy erkölcstelenségről van szó, csak arról, jó dolog-e a csempészés. Ennyi az egész.

– Igen, de milyen mértékben tágulhat ki a házasság? Valamilyen határra mégiscsak szükség van. Csak nem terjedhet ki az egész emberiségre, vagy igen? – kérdezte Anna Arkagyevna ismét nevetve, kissé restelkedve veszélyes kérdései miatt, de nem tudott ellenállni

a csábításnak, hogy feltegye őket, ha már egyszer erről beszélgetnek.

– Nem, nincs rá szükség. A határt a saját természetünk szabja meg, érzelmeink és felelősségérzetünk ereje, amely megmondja nekünk, nem a mások boldogtalanságára építjük-e saját boldogságunkat. És végül életkörülményeink... – Nyikolaj Gavrilovics hirtelen elhallgatott, mert egy pillanatra elállt a szívverése egy homályos gondolattól, de nem tulajdonított neki jelentőséget, és folytatta, miközben Anna Arkagyevna feszült, komoly szemébe nézett. – Nem is hinné az ember, miféle ostobaságokra képesek az emberek, milyen semmiségek miatt kínlódnak, szenvednek feleslegesen, szükségtelen harcot vívnak önmagukkal, éveken át gyötrődnek, még főbe is lövik magukat, ami aztán végképp botorság. Mindezt ahelyett, hogy idejében felkészítenék magukat arra, hogy mindezt nyugodtan fogadják. Butaság.

– Igen, valószínűleg butaság – helyeselt elgondolkodva Anna Arkagyevna.

És a férfi ismét érezte, hogy megdobban a szíve.

A verandán ültek, vacsoráztak, teát ittak, még világos volt, de már a tárgyak elkezdtek csendben beolvadni a szürkületbe. A Volgáról idehallatszott egy gőzhajó rövid, riadt dudálása – mintha féltek volna a hajón, hogy sötétedésig nem érnek be a kikötőbe. Nyikolaj Gavrilovics és Anna Arkagyevna akaratlanul a hang felé nézett, bár innen nem lehetett látni a gőzöst, a fák eltakarták a Volgát; azután ismét egymásra néztek, és hirtelen mindketten zavarba jöttek és olyan izgatottak lettek, hogy egy ideig egy szót sem tudtak kiejteni, nem volt erejük megszólalni, se levenni egymásról a szemüket, amitől még jobban megnőtt az izgalmuk és zavaruk.

Világos volt: mindketten egyszerre gondoltak ugyanarra, és kitalálták, hogy ugyanarra gondolnak. Mire? Arra, hogy miközben a házasság új formáit tárgyalták, nem általában, nem elvontan, hanem magukról beszéltek, magukra vonatkoztatták azt, amit mint a kérdés lehetséges megoldását fontolgatták, miközben holmi kitalált személyek számára keresték a kiutat, akiket az élet bonyolult kapcsolatokba hozott egymással, éppen egymásra gondoltak házastársi minőségben, abban a házasságban, amelyről beszéltek! És most erre jöttek rá! Kiderült, hogy *mindketten* lehetségesnek tartanak egy ilyen kapcsolatot, ilyen házastársi kapcsolatot... Természete-

sen a férfi már eddig sem csak mint jó ismerősére gondolt Anna Arkagyevnára vagy mint egy eredeti személyiségre, hanem mint nőre is, aki vonzza őt, és akivel közeli kapcsolatba kerülhet. Mi több, néha az is eszébe jutott, hogy ha ennek a nőnek a férje volna, akkor boldogabb lenne a házassága. No és? Ez csak ártatlan ábránd volt, ami a pihenés óráiban tört rá, álom, amely nem zavarta meg az élet normális menetét, és amely nem fog soha megvalósulni. Ő már régen kinőtt abból a korból, amikor az embernek fejébe szalad a vér, elhomályosítja az ítélőképességet, és butaságok elkövetésére ösztönzi; jó, tegyük fel, butaságok is lehetnek kellemesek, de mennyi kellemes dolog van a világon, amelyről le kell mondani a fontosabb dolgok miatt? És most egyszerre közelebb jött az álom. Furcsa, hogy ilyen hirtelen észrevette; az álmok meg is valósulhatnak – már most, ma, rögtön. Közbelépett a sors: ez a beszélgetés, amely oly váratlanul feltárta gondolataikat, és hogy egyedül vannak a házban... Nem, badarság! Lehetetlen. Semmi jó nem sül ki belőle. Csak bonyolulttá teszi, megzavarja a kapcsolatukat. Be kell fejezni ezt a beszélgetést, amíg nem késő.

Nyikolaj Gavrilovics felállt.

– Ideje lefeküdni. Holnap korán kell mennem...

Leszedték az edényt és bevitték a tálalóba, odavitték a szamovárt is, amely még nem hűlt ki teljesen, a férfi ki akarta szedni belőle a parazsat, de az asszony nem engedte: „Hagyja csak." Amíg a veranda és a tálaló között járkáltak, még két-három mondatot váltottak egymással, végül elváltak, gyorsan jó éjszakát kívánva egymásnak, és siettek, ki-ki a saját szobájába, nem lévén erejük tovább elviselni az egyre növekvő feszültséget.

A férfi szíve hangosan vert, miközben felment. Szobáik a ház két végén helyezkedtek el: az asszonyé a földszinten, a sarkon, ablakai a Volgára néztek, a férfié az első emeleten, szintén sarokszoba, amely ugyanarra nyílt. A folyó még innen, az első emeletről sem látszott teljesen, egy része azonban kitárult a szem előtt, nappal jól látszott a távoli túlsó part szédítően messzire nyúló síksága; most onnan, a Volgán túlról készülődött és sűrűsödött az éjszakai sötétség. Gyorsan sötétedett a szobában is, de még nem volt szükség gyertyára. Levetkőzött, lefeküdt és igyekezett gyorsan elaludni.

Bosszús és nagyon elégedetlen volt magával. Ma megbocsáthatatlanul könnyelműen viselkedett. Persze hogy el kellett volna

mennie Nagyezsda Jakovlevnával, akkor minden megoldódik, maga Nagyezsda Jakovlevna is megpróbálta értésére adni, hogy jobb volna, ha elmenne vele, de ő nem értette meg a célzást. Hogy történhetett? Nem akarta, erről van szó. Gondtalanul, akár egy kamasz, könnyelműen átengendte magát az érzéseinek, a vonzalmának. Megbocsáthatatlan könnyelműség! Persze tetszik neki az asszony, és nem olyan könnyű ellenállni ennek a kísértésnek. De ő, akinek már igazán benőtt a feje lágya, aki régen nős és boldogan él a feleségével, igazán nem illik a szerelem után, gyöngédség után vágyódni!

Nem tudott elaludni. A szíve, úgy tűnt, szét akarja feszíteni a testét és az egész házat is, olyan erővel és robajjal vert a mellében, hogy már komolyan azt hitte, beleremegnek a falak, a padló, a mennyezet. Ez végül nyugtalanítani kezdte: csak nem beteg? Ilyen még sohasem történt vele. Egészséges szív verhet ilyen sokáig összevissza? Még bele is szakadhat. És ami a fő, semmi remény arra, hogy elcsendesedjék, hiába feküdt le.

Hogy megnyugodjék, felkelt, odament a nyitott ablakhoz. Már éjszaka volt. A Volga mint egy tenger, hömpölygött a fák mögött, a víz tükre ezüstösen fénylett, sőt a part közelében úgy csillogott, mintha nem a hold, hanem a nap sütött volna felette. A folyó felől tábortűz füstjét hozta a szellő, biztosan valahol a birtok közelében éjszakáztak a hajóvontatók. A meleg, nyirkos levegő könnyedén remegett az éjszakai rovarok hangjától. Lent a parton lovak futkostak, harákolva, fújtatva, valószínűleg a parasztok lovai, melyek elszabadultak az éjszakázó ménesből.

Kihajolva az ablakon, még ezeken a zajokon és neszeken át is egyre jobban ki tudta venni az asszony földszinti szobájából érkező hangokat. Ő sem aludt. Valami leesett ott a földre, és gyengén megcsörrent, talán az övének ezüstcsatja. És újra megcsörrent a csat, de másként: biztos ahogy felemelte a padlóról és rátette a szék támlájára. Lassan levetkőzött, odament az ágyhoz, megpaskolta a párnát, lefeküdt... Nem, nem feküdt le. Az ablakhoz ment, szélesebbre nyitotta. Kinézett, majd felpillantott... Butaság! Ezt csak ő képzelte... De ő sem alszik...

Hallgatta a szíve dobogását és csodálkozott magán. Nem hitte volna, hogy még egyszer olyan érzés keríti hatalmába, amelynek leküzdéséhez nincs elég ereje. Lehetséges, hogy rosszul ismerte ma-

gát? Nem ismerné a saját természetét? Az önmegismerés csakugyan végtelen?

Egy fogat zörgését hallotta, amely most érkezett a házhoz. Valószínűleg mégis visszajött a városból Nagyezsda Jakovlevna.

Valóban, egy perc múlva, amikor kilépett a folyosóra, meghallotta Nagyezsda Jakovlevna hangját: a szalonban beszélgetett vagy Anna Arkagyevnával, vagy Pelageja Ivanovnával, aki vele együtt ment el. Visszament a szobájába, és azonnal elaludt.

9

Reggel nagyon korán felkeltek, pedig nem beszéltek össze; a verandán találkoztak össze és leszaladtak fürödni a Volgára, amely még néptelen, csendes, ködös és mozdulatlan volt. Nagyezsda Jakovlevna még aludt, Anna Arkagyevna tegnap éjjel kijött hozzá, amikor megérkezett, de a néni semmiről sem volt hajlandó mesélni, fáradt volt és minél előbb le akart feküdni, csak azt mondta, hogy van újság. Egymás mellett lubickoltak a sekély vízben, Anna Arkagyevna nevetve-játszva a mély víz felé taszigálta a férfit, aki ellenállt és elesett, az asszony megfogta a lábát, úgy vonszolta; még a kis vízben ki kellett szabadítania magát, ami sikerült is; és átölelve az asszony hajlékony derekát, a part felé kezdte húzni, de ő könnyedén kicsúszott a keze közül, nevetve belevetette magát a vízbe, két-három erős karcsapással háton úszott néhány százsenyt, majd a víz alá merült, a víz alatt újból odaúszott hozzá, és csúfolni kezdte, hogy nem tud úszni. Csakugyan nem tudott, nem tanult meg azóta sem, hogy kisgyerek korában elhatározta, hogy a tudománynak szenteli magát, és az idővel való takarékoskodás miatt lemondott sok gyerekes szórakozásról és örömről. Azóta nemegyszer változott meg a véleménye arról, hogy milyen legyen a művelt ember, régóta tudja, hogy sokoldalúságra kell törekedni, de úszni azóta sem tanult meg. Pedig szeretett fürdeni.

Egyedül reggeliztek, Nagyezsda Jakovlevna még nem kelt fel. A verandán teáztak és arról beszélgettek, Nyikolaj Gavrilovicsnak lassan vissza kell térnie Pétervárra, a napokban elutazik, csak még megvárja a pénzét a *Szovremennyiktől*, Dobroljubovtól; az asszonynak is nemsokára vissza kell térnie Pétervárra, de Permbe is

be kell mennie az édesanyjához, aki nagyon hívja, nemcsak maga miatt, hanem Pjotr Sztyepanovics, azaz Anna Arkagyevna férje miatt is, aki nagyon rosszul van, különben is, mit tehet itt Anna Arkagyevna? Mit lehet itt egyáltalán csinálni? Beszéltek a pétervári műhelyről is, ahonnan már régóta nem kaptak hírt, volt hát okuk nyugtalankodni. Reggeli után még elüldögéltek egy kicsit az asztalnál.

Még mindig ott voltak, amikor kijött a néni, és mesélni kezdte a híreket. Kiderült, hogy nem a névrokonainál történt valami, hanem nála, illetve nála és Anna Arkagyevnánál, és nem Szaratovban, hanem Pétervárott, a műhelyben: valamilyen rendőrségi kellemetlenkedés. Az egyik szaratovi Abutkov hozta a hírt, nem tudja, miről van szó pontosan, de majdhogynem elrendelték a műhely bezárását, el is küldék a tulajdonosoknak a papírt, de még nyilván nem érkezett meg. Mindezt a műhelyben mesélték neki, ahová elutazása előtt benézett, nincs-e valami üzenet Nagyezsda Jakovlevna és Anna Arkagyevna számára . . . Itt kell hagyni csapot, papot és visszautazni Pétervárra, döntötte el a néni.

És még más hírt is hozott. Pétervárott valóban reakciós szelek fújnak: letartóztatások folynak, valamennyien nyomdászokat keresnek. És nem csak diákokat tartóztattak le, hanem állítólag Moszkvában egy fiatal költőt, Vszevolod Kosztomarovot is.

Hatodik fejezet

1

Vszevolod Kosztomarovot augusztus 26-án, Nyikolaj öccsének feljelentésére tartóztatták le, aki már régen megfenyegette, hogy feljelenti, sőt egyszer már meg is tette: áprilisban, amikor ellopott néhány példányt „A földesúri jobbágyokhoz" című kiáltvány kinyomtatott első oldalából. Ezeket Nyikolka akkor a moszkvai főkapitánynak, Potapovnak adta oda, de akkor ennek semmilyen következménye nem lett: Potapov valami okból nem tulajdonított jelentőséget neki, vagy azért, mert nem volt bizalommal a feljelentő, a kirúgott kadét irányában, vagy azért, mert a titkos nyomda akkor már nem létezett, nem volt ott Kosztomarovék házában; mindenesetre akkor semmilyen lépést nem tettek a nyomdászok ellen. Mi több, magának a nyomtatványnak sem tulajdonított jelentőséget Potapov, még csak nem is iktatta, egy darabig az asztalán tartotta, aztán kidobta. Ez alkalommal, augusztusban azonban Nyikolka egyenesen Pétervárra írt, a Harmadik Ügyosztály vezetőjének, Suvalov grófnak, és leveléhez mellékelte a kiáltvány eredetijét és „Az orosz katonákhoz" című kiáltványét is, amelyeket a bátyja őrzött március óta, amikor Vszevolod megpróbálta kinyomtatni őket, és amelyeket most, augusztusban lopott el. Most már felfigyeltek a feljelentésre. A Harmadik Ügyosztály boldogan kapott bármilyen lehetőségen, amellyel kimozdíthatja helyzetéről a még júliusban bebörtönzött moszkvai diákok, Zaicsnyevszkij és Argiropulo megfeneklett ügyét, akiket titkos nyomda fenntartásával gyanúsítottak. Ha hinni lehet a feljelentésnek, ezekkel a diákokkal állt kapcsolatban Kosztomarov. A Kosztomarovnál lefolytatandó házkutatásra Moszkvába küldték Zsitkov csendőr alezredest.

A házkutatás eredménye nagyot lendített az ügyön. Kosztomarov házában, pontosabban a kertben, a lugas padozata alatt megtalálták a betűkészletet. Ezzel bizonyítást nyert Kosztomarov részvétele az illegális kiadásban. Minden egyéb – Kosztomarov kapcsolata a letartóztatott diákokkal és a titkos társaság többi tagjával, ezeknek a tagoknak a felkutatása, a körülmények tisztázása, ame-

lyek között a nyomtatás folyt – már a nyomozás gyakorlati részéhez tartozott. Kosztomarovot még azon a napon őrizet alatt Pétervárra indították a Harmadik Ügyosztályra.

A Harmadik Ügyosztály börtönében helyezték el, valamilyen belső udvarban; amíg a kaputól odáig vitték, Kosztomarov legkevesebb három, farakásokkal zsúfolt udvart számolt össze, és volt még egy udvar a boltív mögött is, amely előtt megálltak; a boltívtől jobbra volt a börtön épületének bejárata, amely előtt őr állt.

Kosztomarov cellája az első emeleten volt. Két vasrácsos ablak, vaságy, asztal helyett valamilyen szekrényke és két nehéz szék. A kályhánál egy nagy, furnértetejű láda. A szoba szabálytalan alakú volt, trapéz formájú, akárcsak az ablakok alatt elterülő szabálytalanabb udvar, bár az inkább háromszögre hasonlított.

Néhány napig senki sem hívta Kosztomarovot sehová, és senki nem jött be hozzá, de ez őt egyáltalán nem izgatta. Nem volt miért izgulnia. Bekövetkezett az, aminek előbb vagy utóbb be kellett következnie és amire már régen felkészült. Nem csodálkozott a letartóztatásán, és nem ijedt meg. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem gondolt arra, hogy elkerülheti ezt a sorsot. Mindannyian napról napra reménykedünk és bátrak vagyunk, és arra számítva vétkezünk, hogy valami csoda folytán nem büntetnek meg érte. Egy óráig sem élhetnénk, ha a lelkünk mélyén nem remélnénk, hogy örökké fogunk élni, pedig az eszünkkel tudjuk, hogy az ember halandó, de a csodában való reménykedés erősebb a józan észnél. Különben miért vágott volna bele a titkos nyomdába, ha nem reménykedett volna benne, hogy valahogyan elkerülheti a büntetést. Épp az a baj, hogy a csodában reménykedett.

Még nagyobb baj, hogy bár ezzel tisztában volt – vagyis azzal, hogy ez a remény lényegében ugyanolyan természetű, mint az, hogy örökké élünk –, bizonyos körülmények között mégis elkerülhetetlen, hogy ilyen fantasztikus vállalkozásokba fogjunk, mint az illegális nyomda. Ez valamilyen átok az emberen, gúnyos fintor, a szabadságnak valamiféle torz megnyilvánulása: azt gondolja, hogy szabadon cselekszik, szembeszegül egy rossz rendszerrel, egy elnyomó rendszerrel, harcol ellene a titkos nyomdagépével, azután kiderül, hogy ez nem szabadság, azért cselekszik így, mert nem tehet mást, bár tisztában van vele, hogy abszurdum, amit tesz...

Ha volt min csodálkozni, az nem a letartóztatásának a ténye, ha-

nem az, hogy titkos tevékenysége ilyen sokáig észrevétlen maradt, hogy ilyen sokáig foglalkozhatott vele zavartalanul. Dolgozott egy nyomdagépen, amíg az el nem romlott, beszerzett egy másikat, azután szerencsésen likvidálta, amikor veszélyessé vált, és az ég újból kiderült, a legkisebb jele sem volt a közeli számonkérésnek. Ez nem természetes. Egy olyan államban, mint amilyen Oroszország, lehetetlen bármilyen titkos tevékenység, ez ellentmond az államrend logikájának, amelynek lényege az erős hatalom, amely a nemzet társadalmi életének összes megnyilvánulását áthatja, irányítja, ellenőrzi, és amely kizárja a spontán megnyilvánulások lehetőségét. És ez a hatalom nem vette észre az ő tevékenységét, vagy nem figyelt rá, nem tulajdonított neki jelentőséget. Az élet logikájának ez a megsértése kizökkentette a kerékvágásból, megfosztotta realitásérzékétől, az egész létnek valami valószerűtlenséget kölcsönzött. Egész idő alatt, amíg az ég felhőtlen volt, Kosztomarov úgy érezte magát, mint egy csavargó, akinek nincs tető a feje fölött, se családja, se jövője – semmije sincs, és nem tehet semmit, mert nem tudja, mi lesz vele holnap. És ami a legfőbb, nem változtathat semmin. Mint egy postaállomáson, amikor siet valahová az ember, és várja a lovakat; jönnek a lovak, de nem neki adják, hanem valaki másnak, aki fontosabb, magasabb rangú nála. Ami végtére is sértő... Ami persze megint nem azt jelentette, hogy szerette volna, ha bebörtönzik. Egy cseppet sem. Ki akar rosszat magának? És mégis, amikor megtörtént, aminek meg kellett történnie, amikor megjelent Zsitkov a házkutatási paranccsal, és megtalálta a szedőszekrényt és őrizet alá helyezte Kosztomarovot, Kosztomarov megörült, végre minden a helyére került.

Igen, megörült, szinte vidám lett. Bármilyen természetellenes, pontosan így volt. Hiszen egész este és éjjel, amíg a házkutatás tartott és a jegyzőkönyv elkészült, emelkedett hangulatban volt, mintha nem a börtön várt volna rá, hanem egy kiküldetés, mégpedig remek kiküldetés: egy jó ezredbe, egy jó kormányzóságba. Miközben összepakolta csomagját, nevetett, viccelődött. Alighanem először az egész nehéz esztendő folyamán, amivel alaposan meglepte családját. Még Mahát, legkisebb húgát is, aki az övéi közül a legjobban értette. Maha nem aludt, folyton kijött a szobájából és átment a bátyjához, kendőjébe burkolózva, hallgatagon állt mellette, szelíd mosollyal válaszolt a tréfáira; Kosztomarov igyekezett még

jobb kedvre deríteni, azt akarta, hogy hangosan nevessen, ahogy máskor szokott – fékezhetetlenül, fejét hátravetve, és a lány arcába nézett, de ő elfordult, szemét a padlóra szögezte vagy kinézett az ablakon, majd hirtelen rápillantott és sírva fakadt.

És néhány nappal azután, hogy elhelyezték a Harmadik Ügyosztály börtönében, váratlanul meglátogatta őt egy fekete hajú úr, az a Putyilin, akivel egyszer összefutott Nasztyenkánál, és kijelentette, hogy ő tudott Kosztomarov illegális tevékenységéről, mert már akkor figyelték Kosztomarovot – nem Putyilin, neki akkor még nem volt dolga a Harmadik Ügyosztállyal, csak most vezényelték ide, de tudott az ügyről, mert érdekelte Vszevolod Dimitrijevics személye – ezen sem csodálkozott Kosztomarov, nem is izgatta, nem rontotta el a hangulatát, ellenkezőleg, szinte megörvendeztette, mert megfelelt a dolgok logikájának; így kellett lennie.

Minden eldőlt akkor, amikor a házkutatás során a lugas padozata alatt megtalálták a szedőszekrényt, azokkal a betűkkel, amelyekkel „A földesúri jobbágyokhoz" című proklamációt szedték ki. A bizonyíték elég komoly volt ahhoz, hogy Zsitkov azonnal őrizetbe vegye Kosztomarovot, még akkor is, ha Kosztomarov nem vallotta volna be, hogy ez a szedőszekrény az övé, ha mindent letagadott volna. De ő nem tagadott semmit. Nemcsak azt vallotta be, hogy az övé, de azt is, hogy az otthonában működött az illegális nyomda, amit már Nyikolka feljelentéséből különben is tudtak, és hogy Nyikolka a feljelentéshez csatolt kiáltványok kéziratát tőle, a bátyjától lopta el, s hogy ő, Kosztomarov szedte ki az első kiáltványt és nyomtatott ki az elejéből néhány példányt. Megerősítette Nyikolka feljelentésének azt a fontos pontját is, hogy a kiáltvány kinyomtatásának ügyében nemcsak moszkvai diákok vettek részt, hanem a pétervári író, Mihajlov is. A feljelentésben nem szerepelt Csernisevszkij, de ha szerepel benne, Kosztomarov megerősítette volna az ő részvételét is.

Szükség volt-e rá, hogy mindezt bevallja? Nem lett volna jobb, ha megtagadja a vallomást? Az első pillantásra úgy tűnik, mintha jobb lett volna. Hiszen nem volt az a betűkészlet isten tudja, milyen fontos bizonyíték. Ha nem erősíti meg ő a vallomásával, egyáltalán nem lett volna olyan fontos az egész. Ha nem vallotta volna be ezeket a dolgokat, egyedül szenvedett volna, más senki. Az ő vallomása nélkül, pusztán a feljelentés és a betűk megtalálása alap-

ján, rajta kívül nem sikerült volna felelősségre vonni se Mihajlovot, sem a diákokat, a betűk önmagukban nem hatottak volna ki a már letartóztatott Zsicsnyevszkij és Argiropulo ügyére: nem volt közvetlen kapcsolat, nem vezetett semmilyen szál a szedőszekrénytől a diákokig, ez a szál csak az ő vallomása lehetett. És ez még mind semmi. Maga a vallomás még nem minden. Az kellett, hogy vallomását megerősítsék azok, akikre rávallott, ahogy ő is megerősítette Nyikolka feljelentését. Ha így lett volna, akkor az ügy készen van: már mehet is a bíróság elé, és akkor a szedőszekrény fontos tárgyi bizonyíték a szándékos bűncselekményre. De volt-e remény arra, hogy Mihajlov és a diákok megerősítsék vallomását, azaz feljelentsék saját magukat? Miért tennék?

Ez a bizonyíték, a szedőszekrény önmagában milyen veszélyt jelenthetett Kosztomarovra nézve? Valami végzetesen nagy veszélyt, ami még súlyosbíthatja a betűk megtalálásának tényét? Nem. Mivel fenyegethette a betűkészlet megtalálásának ténye? Talán az életébe kerülhetett? Szó sincs róla. A legrosszabb esetben három vagy négy év kényszermunkát kaphatott volna, nem többet. És mi az a három-négy év egy fiatalember számára? Semmi. Megérte-e, hogy ennek az igazán nem súlyos büntetésnek az enyhítése céljából mások ellen valljon, lehetőséget adjon a hatóságnak, hogy egyetlen ember vád alá helyezésének jelentéktelen kis ügyéből nagy ügyet csináljon, tucatnyi vagy még több embert állítson bíróság elé? Nem, nem érte meg. Nem érte meg, ha normális szemszögből nézzük a dolgot. De ha más szempontból vesszük, másképp fest a dolog.

Hogy három vagy négy év kényszermunka egy fiatal ember számára persze semmiség. Ha csak ennyiből állna az egész! Van annál szebb, mint a büntetés letöltése után a mártír nimbuszával térni vissza a család, a barátok körébe? Hősként, megőrizve jó hírét az őt szerető emberek körében, tehetségének tisztelői – mostani és leendő tisztelői – szemében, megőrizve nevének tisztaságát a történelem, az örökkévalóság számára. Óh, ezt a témát szépen ki lehet fejteni egy romantikus poémában, de az életben nem ilyen világos és egyszerű. Az életben egyáltalán nem így van. A környező világban, legalábbis az embert minden oldalról körülfonó orosz életben, az állam határain belül, ahol magukat a törvényeket, alkalmazásuk szellemét és módszereit a hatalom szabja meg, amely nem felelős a

népnek. A nyilvánvaló bizonyítékok mellett megpróbálhatja konok tagadással kisebbíteni bűnét, és tegyük fel, elér valamit, merész tagadással elhárít bizonyos vádpontokat, s ily módon egy vagy két évet nyerhet, de egy-két évet nyerve, egy életet elveszíthet. Megátalkodott emberként megy a kényszermunkára, aki nem szabadult meg őszinte vallomással a bűnétől, és a kényszermunkán sem tisztul meg a bíróság, a hatóságok szemében éppúgy, mint a nép többségének szemében, örökre megátalkodott, konok bűnös marad, és élete végéig nem lesz nyugalma a bizalmatlan tekintetek miatt: idegen vagy, más mint a többiek. Lehet, hogy egy közönséges embernek ez semmit sem számít, de egy érzékeny, könnyen sebezhető ember, egy költő számára, aki egész lényével, testestül-lelkestül egynek érzi magát a népével – egy ilyen ember számára elviselhetetlen. Kosztomarov szeme előtt jó ismerőseinek, barátainak a sorsa lebegett, az egykori petrasevistáké, a költő Plescsejevé és a pedagógus Miljukové, akiket pedig a szó szoros értelmében nem lehetett konok megátalkodottaknak nevezni, a sorsuk mégis szomorú, sőt szánalmas, örökös óvatosság, örökös rettegés: mit gondolnak róluk ezek vagy azok, amikor tudomást szereznek a múltjukról? Milyen verseket lehet várni egy agyonzaklatott, összetört embertől?... Nem, ha előre tudom, hogy egykettőre meg fogom bánni esztelen tagadásomat, és előbb-utóbb igyekezni fogok, hogy megtisztuljak, miért ne tehetném ezt meg most mindjárt, amikor kiderült, hogy illúzió volt a csodában reménykedni, hogy sorsom a saját kezembe van letéve? Kosztomarov számára ez abban a pillanatban derült ki, amikor megtalálták a betűket. Ettől a perctől kezdve csak két út volt előtte: vagy hajlíthatatlannak marad, vagy mielőbb megtisztul. Nem volt idő sokáig gondolkodni, akkor, a házkutatás alatt el kellett dönteni, mit választ. Nem is töprengett, egy pillanatig sem töprengett, azonnal és habozás nélkül választott. És később sem bánta meg egyetlenegyszer sem.

Valószínűleg meglepte Zsitkovot azzal, hogy hajlandónak mutatkozott válaszolni minden kérdésére, semmit sem titkolt el, meg sem próbálta tagadni még azokat a tényeket sem, amelyeket könnyűszerrel letagadhatott volna, például, hogy terjesztette Pétervárott Ogarjov könyvét, melyet még a diákok nyomtattak ki az első gépen az ő közreműködése nélkül, vagy azt, hogy ő hozta össze a diákokat Mihajlovval. Lehet, hogy Zsitkov azt gondolta, Kosztomarov

gyávaságból cselekszik így, legalábbis ezt lehetett leolvasni az alezredes bárgyú képéről. Hogyan is érthette volna meg ez az ostoba katona, hogy ő kivételes helyzetben van, melyben nagyobb bátorság kell ahhoz, hogy őszinte vallomást tegyen, mint ahhoz, hogy tagadjon. Vszevolod Kosztomarov nehéz próbának vetette alá magát, talán a legnehezebbnek, ami embernek kijuthat: elhatározta, hogy ezentúl teljesen önállóan éli az életét, függetlenül és szabadon, nem törődik senkinek a véleményével és tekintélyével, csak saját magára hallgat. Kemény játékba kezdett, melyben partnerei a világ hatalmasai; ehhez a harchoz nagy bátorságra és elszántságra van szükség.

2

Szeptember 2-án és 3-án Pétervárott egy új nyomtatott kiáltványt terjesztettek „Az ifjú nemzedékhez" címmel. A *Velikorusz* terjesztésétől eltérően, nem bízták a postára, borítékba téve, személyesen hordták szét a megjelölt címekre, a lakás ajtaja előtt hagyták, és mielőtt elmentek, becsöngettek vagy bekopogtak. Az egyik terjesztő vakmerően konflissal száguldott végig a belváros népes utcáin, úgy szórta a papírokat a járókelők közé.

Az új kiáltvány megjelenése igencsak aggasztotta a Harmadik Ügyosztályt: még nem találták meg a *Velikorusz* kiadóit és terjesztőit sem, és már itt az újabb rejtély, amelyet azonnal meg kellett fejteni. Az új kiáltvány mind a programját, mind a megfogalmazás stílusát tekintve különbözött a *Velikoruszt*ól; világos, hogy egy speciális csoport műve, sőt a nyomásból ítélve nem Oroszországban készült, hanem valószínűleg Herzen londoni nyomdájában. De természetesen ennyi adattal, amit a két kiáltvány egyszerű összehasonlításából merítettek, nem sokra mentek azok, akiknek hivatali kötelességük megkeresni és felelősségre vonni a bűnösöket.

Szeptember negyedikén reggel a Harmadik Ügyosztály börtönépületének első emeletén Vszevolod Kosztomarov cellájába belépett Ivan Dimitrijevics Putyilin, és megmutatta neki az új kiáltvány egy példányát, amelyet egy úr küldött be az Ügyosztálynak, akinek ajtaja előtt otthagyták a kiáltványt. Kosztomarov engedelmesen nekiállt elolvasni, de Putyilin gyanús türelmetlenséggel félbeszakította:

– Hagyja, Vszevolod Dimitrijevics, kevés az időnk. Egy ajánlattal jöttem Önhöz, amely meg vagyok győződve róla, nem sérti és nem keseríti el, hanem éppen megörvendezteti, mert rögtön belátja, mennyire hasznos önre nézve. És remélem, méltányolja, hogy föltárok ön előtt bizonyos *különleges* körülményeket. Mert ön meg fogja látni benne a perspektívát . . . – Putyilin szeme, amikor a „különleges körülményeket" említette, izgatottan felragyogott, de fékezte magát. – De erről majd később. Három napja, amikor a letartóztatása körülményeiről beszélgettünk, kifejeztem csodálkozásomat, hogy ön mindent elmondott Zsitkovnak, amire ő kíváncsi volt, sőt még olyan dolgokat is, amelyeket, úgy tűnik, nem lett volna szükséges elmondani, mert őszinteségével többet ártott magának, mintha hallgat. Például annak bevallásával, hogy a moszkvai nyomda ügyében részt vett ismerőse, Mihajlov is, azután azzal, hogy éppen ön hozta össze a diákokat vele. Én akkor nem értettem önt, de most – és hosszú, vékony ujjával, amelyen nagy brilliáns kövesgyűrűt viselt, mintegy véletlenül megérintette a kiáltványt –, úgy tűnik, értem. És ezért jöttem önhöz. Gondolom, fölösleges arról beszélni, hogy helyeslem az elhatározását és szívemből örülök neki.

Ünnepélyesen elhallgatott, hátradőlt a széken, és igyekezett szénfekete szemének jóakaratú és lelkes kifejezést adni. Kosztomarov hallgatott, várta a kétértelmű bevezetés folytatását:

– Éppen őróla – szólalt meg újból derűsen és bizalmasan Putyilin, és gyűrűs ujjával megint megérintette a kiáltványt; még kacsintott is közben –, Mihajlovról akarok önnel beszélgetni . . . Remélem, nem akar úgy tenni, mintha nem értené, miről van szó. – Hirtelen megijedt valamitől, talán nem volt teljesen meggyőződve arról, hogy sikerül valamit elérnie ezzel a beszélgetéssel. – Arról van szó, hogy nekem, amint bizonyára sejti, tudomásom van arról, hogy ezt a kiáltványt nem más, mint Mihajlov adta ki és terjesztette, és hogy ön is *tudja,* hogy Mihajlov. Azaz természetesen nem a kiáltvány terjesztésének tényéről tud, hiszen az már az ön letartóztatása után történt, de ezt a kiáltványt ismeri és *tudja,* hogy Mihajlov adta ki és szándékozott terjeszteni. És ha ön ezt tudja, akkor, ha akar, bizonyító erejű vallomást tehet ellene . . . Ne válaszoljon most semmit! – kapta föl gyűrűs kezét. – Ne mondja azt, hogy semmi efféléről nincs tudomása. Engem nem tud meggyőzni erről, ma-

gának pedig csak árt vele. Biztosíthatom, hogy az ajánlatunk önnek éppúgy hasznos, mint nekünk. Most hallgassa meg, a válasz pedig ráér holnap vagy holnapután is. De nem később. Sajnos nem várhatunk tovább... Látja, mindenféle ravaszkodás nélkül beszélek önhöz, mert tudom: önnel beszélhetek így, mi mindenben megbízhatunk egymásban... Igen, mindenben! Kérem, ne nevessen előre, ön még nem is sejti, milyen hasznosak lehetünk mi egymásnak. De én tudom, nagyon jól tudom... Egészen őszinte leszek önhöz. Azt mondtam önnek: tudom, hogy Mihajlovnak köze van ennek a kiáltványnak a kiadásához. Ez nem egészen így áll. Semmilyen bizonyítékom sincs. Csak a meggyőződésem. Ha ön nem akar vallomást tenni, semmit sem tudunk bizonyítani. Még őszintébb leszek. Az ön vallomása nyomán, amit még Zsitkovnak tett Moszkvában, Mihajlovnál házkutatást tartottak...

Putyilin egy pillanatra megállt, mert észrevette, hogy a hír hallatán Kosztomarov önkéntelenül megrándul.

– Igen, házkutatást. Az ön vallomása alapján – ismételte meg Putyilin nagy megelégedéssel, amit nem is tudott leplezni. – De azok a balfácánok nem találtak semmit, ami alátámasztaná az ön vallomását. Egyáltalán nem találtak semmi gyanúsat, természetesen ebből a kiáltványból sem. Pedig, és ebben cseppet sem kételkedem, ott voltak eldugva a lakásban, nyugodtan hevertek valamilyen isten se tudja, milyen ravasz rejtekhelyen. Másnap aztán terjeszteni kezdte őket... Hát így állunk Vszevolod Dimitrijevics. Segítsen nekünk megtalálni a bűnösöket ebben az ügyben, és mi segítünk a maga ügyében. Nemcsak erre az eljárásra gondolok, ez semmiség, de segíteni tudunk az irodalmi terveinek megvalósításában, *bármilyen* tervének a megvalósításában, ezt bátorkodom megígérni önnek... Legalábbis a cenzúra nem fog akadékoskodni... De mit beszélek önnek, ezt ön is jól tudja... Ne válaszoljon most, nem siettetem önt. Gondolkozzon egy vagy két napig. Meg vagyok győződve róla, hogy magától is megtenné a szükséges vallomást. A legkevésbé sem szeretném az akaratát befolyásolni. Csak akkor számíthatunk sikerre, ha ön szükségesnek tartja, hogy felfedje az igazságot. Ellenkező esetben jobb, ha hozzá sem fogunk. Tehát – s lassan felállt –, holnap vagy holnapután?

– Dehogy, miért – tartotta vissza Kosztomarov nagyon nyugodtan. – Most is megtehetem a szükséges vallomást.

Putyilin felálltában megmerevedett és úgy is maradt, ebben a kellemetlen pózban, amikor meghallotta Kosztomarov szájából azt a mondatot, amelyet tulajdonképpen várt, ami miatt belement ebbe a kockázatos bizalmaskodásba, de mégsem számított rá, hogy azonnal rááll. Azt gondolta: majd ki fogja mondani a volt ulánus, nem áll meg félúton, nem az a fajta, hogy miután kísértésbe esett kétes előnyök miatt, amelyeket a maga ellen szóló őszinte vallomásával ért el, ne tegye meg nyilvánvaló előnyökért, amelyeket a Mihajlov ellen tett vallomással érhet el; ki fogja mondani, de előbb kínlódik, szenved, vitatkozik a lelkiismeretével... Abban pedig, hogy az ulánusnak volt mit mondania Mihajlovról – természetesen ha csakugyan Mihajlov a kiadója ennek a kiáltványnak –, nem is kételkedett: Mihajlov és Kosztomarov kapcsolatáról sokat, nagyon sokat tudott Putyilin, ami a kettejük különösen bizalmas kapcsolatára utalt. Egyébként nem volt oka kételkedni benne, hogy Mihajlovnak köze volt e kiáltvány kiadásához: Mihajlovot is, Kosztomarovot is régóta figyelték, és a megfigyelések adataiból, legalábbis Putyilin számára határozott kép állt össze, csak a bizonyíték hiányzott, ami alátámasztotta volna.

– Valóban le tudja leplezni Mihajlovot? – szakadt ki a kérdés Putyilinból. – Beszéljen, kérem.

– Nem, bocsásson meg – helyesbítette magát gyorsan Kosztomarov; elég gorombán hangzott, de most nem a finomkodás a fontos –, arra gondoltam, mondja meg a Harmadik Ügyosztály vezetőjének vagy az ő főnökének, hogy kiegészítő vallomást kívánok tenni. Csak neki, személyesen...

– Suvalovnak! – kiáltott fel Putyilin. – Csakis Pjotr Andrejevics gróf őméltóságának!

– Miért csak neki? – csodálkozott Kosztomarov.

– Azért, mert a Dolgorukov herceggel való beszélgetés merő időpocsékolás, és mikor lesz ő itt? Dolgorukov még Livagyijában van őfelségével. Egyébként is a grófnak adná át önt. Nem, a gróffal kell beszélnie! Csakis a gróffal, senki mással. Majd meglátja, milyen ember! Majd meglátja...

Putyilin valósággal lihegett, vagy az izgalomtól, melyet Kosztomarov bejelentése váltott ki belőle, vagy a főnöke, Suvalov iránt érzett lelkesedés hatására; úgy látszott, egyáltalán nem sértődött meg, amiért Kosztomarov megtagadta tőle a bizalmát.

– Miért, milyen ember? – kérdezte Kosztomarov.

– Olyan ember, hogy ön is, én is hálás lehetek a sorsnak, amiért minket, igen, önt és engem összehozott ezzel az emberrel – hadarta lelkes rajongással Putyilin, ismét ügyesen összekapcsolva magát és Kosztomarovot: feltehetőleg nagyon fontos volt számára, hogy megmutassa, Kosztomarovban már nem a letartóztatott bűnöst látja. – Ön természetesen azt hiszi, hogy a Harmadik Ügyosztály, isten tudja, mi! Leereszthető padlók, pincék, ahol vernek, és ehhez hasonlók, igaz? Én magam is ezt hittem, amíg meg nem ismerkedtem közelebbről ezzel az intézménnyel, és nem értettem meg, mi a lényege. Igaz, hogy ezt a lényeget nem mindig lehet észrevenni, de most, Pjotr Andrejevics gróf vezetése alatt nagyon nyilvánvaló. A Harmadik Ügyosztály nem büntető intézmény. Nincs is annyi erőnk, hogy bárkit is megbüntethetnénk. A Harmadik Ügyosztály a büntető erőnek csak a *szimbóluma*. Létezésünk tényével emlékeztetjük rá a túlságosan forrófejű egyéneket, hogy a társadalom és a törvény elleni bűncselekményért elkerülhetetlen a büntetés. Csak emlékeztetjük rá! A mi funkciónk a megelőzés. A mi feladatunk, ahogy Pjotr Andrejevics gróf megfogalmazta, amikor hivatalba lépett, az, hogy a nemzetünk előtt álló nehéz időkben feleslegessé tegyük a büntető intézkedések alkalmazását. Lehetséges ez? Miért lenne? De csak úgy, ha megvalósítjuk a nemzet egységét, ha összefogjuk a hatalmat és a társadalom aktív erőit, ha valamilyen szövetségben egyesítjük őket. Mindnyájunknak össze kell tartani! Ezen alapul a munkánk. Meg kell keresnünk ennek az összefogásnak és szövetségnek az útját. Természetesen mindent, ami ennek útjában áll, el kell távolítani. A társadalmi haladás fő akadálya, és ezt ön is tudja, ezért is vagyok most önnél, és ezért beszélgetünk ilyen bizalmasan . . . – Megint lihegett a lelkesedéstől, és az iménti jóindulattal és rajongással nézett Kosztomarovra. – Tehát a haladás fő akadálya a radikális párt felforgató tevékenysége. A Mihajlov- és a Zaicsnyevszkij-félék a maguk tevékenységével csak egyet érhetnek el: a hatalom kegyetlenebbé válik, elveszi a kedvet attól, hogy a társadalom fokozatos polgári átalakításával foglalkozzék. A mi feladatunk: megállítani a legszélsőségesebb radikálisokat. Nem büntetni, nem. Megállítani. Vagy ha mégis büntetni, csakis a legszükségesebb esetekben. Ha megbüntetjük Mihajlovot és Zaicsnyevszkijt, ezzel száz meg száz, ezer meg ezer forrófejűt állítunk

meg... Hát nem olyan cél ez, amelyért érdemes élni, tudásunkat és tehetségünket szentelni?... Miféle haladás, kérdezheti ön, hiszen a mi áldatlan körülményeink közepette nincs biztosítva a tudomány jövője, a tudomány csak szenved, igaz?

– Miért, ön talán azt hiszi, hogy a tudomány fejlődése már biztosítva van?

– Bocsásson meg, miért ne hinném? Most van rá alapom, hogy ezt higgyem! A gróf programja ezt valósítja meg. Mindennek az alapja a nemzet egysége. Ha megvalósítjuk a nemzeti egységet, biztosítjuk a tudomány fejlődését. Hogyan biztosítjuk a nemzeti egységet? Erről sokat beszélhetnénk, Vszevolod Dimitrijevics, de nem most. Most csak egyet mondok: a gróf ugyanolyan liberális, mint ön meg én, és nagyon jól tudja, hogy az egyeduralmat meg kell osztani a társadalom aktív erőivel. Az egyeduralom régi formáját fel kell váltani az aktív erők egyeduralmával. És ha majd a hatalomnak és a társadalom aktív erőinek a céljai és érdekei egybeesnek, akkor a tudomány sem fogja magát árvának érezni az államban, mint most, maga is bekapcsolódik a hatalomba, és ettől erősebb lökést kap a fejlődéshez, mint most, a társadalom rendezetlen állapotában vagy a túlzott szabadosság körülményei között... Kérdezni akar valamit?

– Azt ígérte, hogy elárul valamiféle különleges körülményeket – emlékeztette bátortalanul Kosztomarov.

Putyilin elmosolyodott.

– Azt hiszi, a sok fecsegés közben elfelejtettem? Nem. A különleges körülmények szintén Pjotr Andrejevics gróffal kapcsolatosak. A különleges körülmények a gróf különleges helyzetében rejlenek. Ön valószínűleg nem tudja, hogy a gróf az uralkodó bizalmasa, együtt nevelkedtek, fiatalkoruktól fogva jó barátok, a grófnak, Vszevolod Dimitrijevics, igen nagy befolyása van, bizony, igen nagy – ismételte meg nyomatékosan Putyilin. – Ez azt jelenti, ha valaki közel áll a grófhoz, ha lehetősége van arra, hogy hasson rá, ez azt jelenti, gondolja meg, hogy rajta keresztül hathat a... Mit szól ehhez a perspektívához? Vszevolod Dimitrijevics? Az ember lélegzete is eláll, ha erre gondol, nem? Van min gondolkodni, nem igaz? – kacarászott lelkesen Putyilin, miközben felállt. – Ideje elmennem. Most bemegyek a grófhoz, és beszámolok neki a beszélgetésünkről és az ön bejelentéséről. Rendben?

– Igen.

Putyilin sietett kifelé, de a küszöbről még visszafordult:

– Tudja, mi jutott az eszembe? Jobb volna, ha írna a grófnak egy néhány soros levelet, amelyben kinyilvánítja azt a szándékát, hogy kiegészítő vallomást tesz. Én meg átadnám neki... A papír, tudja, hatásosabb – tette hozzá, amikor észrevette az értetlenséget Kosztomarov arcán. – Csak néhány sort. Mondjuk: szeretném meggyorsítani ügyem menetét, melyben se lelkileg, se testileg nem érzem magam bűnösnek, ezért szeretném megmagyarázni... Enynyi az egész.

– Rendben van – egyezett bele Kosztomarov.

Megírta a levelet, Putyilin magához vette és elment.

Hamarosan egy tiszt érkezett Suvalovtól, és magával vitte Kosztomarovot.

Átmentek a boltív alatt, ki az udvarra, rézsútosan átvágtak rajta, és azon az ajtón léptek be, amelyet Kosztomarov a cellájának ablakából látott. Végigmentek néhány folyosón, szélesebbeken és szűkebbeken, hol balra fordultak, hol jobbra, felmentek az első emeletre, és a tiszt bevezette Kosztomarovot Suvalov szobájába: egy tágas, nagy ablakaival a Fontankára nyíló helyiségbe.

Suvalov tetszett Kosztomarovnak, több volt benne a katonából, a gárdatisztből, mint a grófból, és úgy is tudta hallgatni az embert, mint tiszt a tisztet.

Kosztomarov elmondta, hogy a letartóztatása előtt néhány nappal találkozott Mihajlovval, eljött hozzá Pétervárra, és akkor Mihajlov megmutatta neki a kiáltványt, és elmondta, honnan származik, sőt azt javasolta, vigyen belőle Moszkvába néhány példányt, de ettől Kosztomarov egy udvarias kifogással elzárkózott. A kiáltványt Mihajlov csakugyan Londonban nyomatta ki, és titokban hozta be az országba. Erről ő azért nem beszélt eddig, mert ez nem függött össze közvetlenül az ő ügyével, a moszkvai nyomdával, és nem is tartotta fontosnak, mert nem gondolta, hogy Mihajlov terjeszteni szándékozik ezt a kiáltványt. De most változott a helyzet, a kiáltványt terjesztik, és ő állampolgári kötelességének érzi, hogy önként segítségére legyen a kormánynak, és elmondjon mindent.

Ami a saját ügyét illeti, természetesen vétkezett a kormányzat ellen tetteivel, melyeknek sajnos nem tulajdonított elég nagy jelentőséget, ezt most bánja is, erről tanúskodik őszinte vallomása; eze-

kért a bűnökért hajlandó elviselni a büntetést, sőt kívánja is. De szeretné, ha a gróf megértené: nem a saját jószántából vagy meggyőződéséből követte el bűneit, vett részt a titkos nyomdában, hanem *kényszerítve volt rá,* hogy akarata és meggyőződése ellen cselekedjék. A főbűnös, magyarázta a figyelmesen hallgató grófnak, az a mai íróember átkozott szegénysége és kiszolgáltatott helyzete az újságírók és a kiadók világában, akik között választania kell, hogy melyiküknek adja a cikkeit. De kit választhat, amikor nincs politikailag közömbös kiadó, mind vagy liberális, vagy retrográd? Magától értetődik, hogy a liberálist választja az ember, de ha azt akarja, hogy a cikkeit minél előbb jelentessék meg, kénytelen a liberális palettán belül olyan színűre festeni, amilyen a kiadó. Így járt Kosztomarov is, és így került függő helyzetbe a *Szovremennyik* szerkesztőjével, Mihajlovval szemben. Honnan tudhatta volna, hogy ennek a szerkesztőnek az agyában egy illegális nyomdagép forog? Kosztomarov irodalmi törekvéseinek semmi közük se titkos nyomdagépekhez, de még magához a politikához sem, mindenféle politikán felül állnak...

Suvalov miután meghallgatta ezt a vallomást, ismét Mihajlov kiáltványára terelte a szót; azt mondta, mindazt, amit Kosztomarov elmondott Mihajlovról, jegyzőkönyvbe kell venni, amelynek alapján Mihajlov felelősségre vonható, Kosztomarovnak pedig a későbbiekben tanúskodnia kell a bíróságon. Kosztomarov azt válaszolta, hogy hajlandó megtenni, egy feltétellel: azt, hogy ő előre megfontolt szándékkal leplezte le Mihajlovot, a Harmadik Ügyosztályon kívül senkinek sem szabad tudnia, erről egy szó sem eshet a nyomozati anyagban, sem a bíróságon, mindazt, amit most elmondott, úgy kell feltüntetni az iratokban, mint ami *véletlenül* került napvilágra. Ő természetesen mind a nyomozás során, mind a bíróságon megerősíti a tényeket és kellő bűnbánatot tanúsít a Mihajlovhoz fűződő vétkes kapcsolata miatt, de maguk a tények kerüljenek csak napvilágra „véletlenül". Suvalov azt mondta, neki semmi kifogása ez ellen, de hogyan lehet ezt megcsinálni? Nagyon egyszerűen, mondta Kosztomarov, ő már mindent átgondolt. A vallomását Mihajlovról a legtermészetesebb formában, egy levélben fogalmazza meg, amely például egy moszkvai ismerőséhez szólhat, és amelyet még a letartóztatása előtt írt volna; ezt a levelet fel lehet

mutatni, mint amit tőle vettek el a letartóztatásakor, minthogy nem sikerült idejében elküldenie.

– Megkérhetem például, utazzon Pétervárra és figyelmeztesse Mihajlovot, hogy engem az öcsém feljelentése miatt várhatóan le fognak tartóztatni – magyarázta Kosztomarov. – Hiszen így is volt: vártam a letartóztatást... Figyelmeztesse, hogy legyen óvatos, különösen a kinyomtatott röplapokkal, amelyeket nála láttam. Meg is nevezhetem a kiáltványt, sőt...

– Értem. Nekem nem kell részletesen elmesélnie – szakította félbe Suvalov. – Ha önnek így jobb, legyen így. De azonnal meg kell csinálni. A részleteket Putyilinnal beszélje meg...

Miután visszatért Suvalovtól, még aznap írt egy ilyen levelet, és átadta Putyilinnak. Mihajlov neve és a kiáltvány címe nem volt teljesen kiírva, csak kezdőbetűk jelezték, de világos volt, miről van szó; éppen az kellett a nyomozáshoz.

3

Suvalovval egészen őszintén beszélt. Csakugyan nem az ő bűne, hogy az élet ilyen ostoba, hogy olyan helyzetbe hozza az embert, amikor csak a kisebb és a nagyobb rossz között választhat, nem a jó meg a rossz között. Most az élet abba a helyzetbe vitte vissza, amelyben két évvel ezelőtt volt, amikor kilépett a hadseregből, és elkezdte írói pályáját, és még nem voltak se barátai, se megélhetése, se neve, semmi a saját tehetségébe vetett hitén és a siker reményén kívül, amit akkor a *Szovremennyik*be vetett...

Nem, természetesen semmit se bánt meg, semmit se sajnál. Csak azért beszélt Suvalovnak a megbánásáról, mert így követelte az illem. Nincs mit megbánnia! Ami volt, megtörtént. Most sem mondhatja, hogy rosszul számított, amikor a *Szovremennyik*re épített – nem, ezt nem mondhatja. Az a kérdés, hogy végül melyik irányzat kerekedik fölül, a *Szovremennyik* politikusai kerülnek-e az orosz élet fölé, vagy az uralkodó környezetét alkotó ostoba vénségek, a retrográd rendjelviselők, akik természetesen legalább annyira befolyásolják az uralkodót, mint a liberális suvalovok; ez a kérdés még most sem teljesen világos. Két éve pedig, amikor a *Szovremennyik*

éppen csak kezdett erőre kapni, még semmi biztosat nem lehetett tudni:

Visszajutott hát irodalmi pályája kezdetéhez. Most is mindent elölről kellett kezdenie, mint két éve... Egyébként, nem mindent. Természetesen nem mindent. Barátok és megélhetés nélkül maradt, de ez alatt a két év alatt sikerült nevet szereznie irodalmi körökben, a verseit és fordításait kedvelik és keresik az olvasók a folyóiratokban és almanachokban, igen, már vannak olvasói, akik új verseket, poémákat várnak tőle; eltelik egy kis idő, újból lesznek barátai is és pénze is. Minden lesz! Itt fog élni, Pétervárott, ide hozza Moszkvából az anyját és a nővéreit, akik nélkül el sem tudja képzelni az életét. Csak minél hamarabb kiszabaduljon innen... Még előtte az egész élet! Van jövője, és ezért a jövőért érdemes elszenvedni a megpróbáltatásokat, elviselni az olykor elviselhetetlennek látszó kínokat, amelyekkel fizetni kell a visszatérésért – a „megtisztulásért".

Persze hogy szenvedett megtisztulása közben. A moszkvai nyomda ügyének és különösen a Mihajlov-ügynek a nyomozása során a legnehezebb megpróbáltatást a korábbi barátaival való szembesítések jelentették, akikre rá kellett vallania, hogy őket is vallomásra bírják. Néha sírva fakadt, nem bírta elviselni a játék feszültségét, részvétet érzett áldozatai iránt, akik semmit, az égvilágon semmit nem vétettek ellene, csupán a véletlen akaratából kerültek az útjába. Különösen a Mihajlovval való szembesítések kínozták meg. Mihajlov iránt még nagyobb részvétet érzett – felhőtlen bizalma, önzetlensége, lelkes szeretete miatt. És Mihajlovot büntette meg a legjobban! Mihajlov sajnálatból, abból a nemeslelkű törekvésből, hogy megkönnyítse az ő sorsát, megerősítette a vallomását, nem bírta elviselni a könnyeit, a szemrehányásait, hogy egykori barátai a tagadásukkal, vallomásának visszautasításával mindent rá akarnak kenni. Mihajlovot szibériai kényszermunka fenyegette, Szibériával fizetett a részvétért – a bíróság hat évi kényszermunkára ítélte...

Ezt nem lehetett elviselni.

És mégis keménynek kell lennie, mindent el kell viselnie, ki kell bírnia. Muszáj! A jövő kötelezi rá.

Igen, a jövő kötelezi rá. Ha nem tisztul meg, nem tudja teljes mértékben kiteljesíteni személyiségét, megfosztja magát attól a le-

hetőségtől, hogy kifejlessze költői tehetségét – ha nem tisztulna meg, népének számkivetettje lesz. Így igaz. A megtisztulás minden kínt és áldozatot megér neki. És az emberiségnek? Ez az a kérdés, amelyre elsősorban meg kell találnia a választ. Csak azután tud felelni arra a kérdésre, vajon nem túlzottak-e a jövőbe vetett reményei. Ő igazán nem akar szembekerülni az emberiséggel, ezután is az emberiséget akarja szolgálni, a történelmi haladás ügyét akarja szolgálni költői tehetségével, de kell-e ez a tehetség az emberiségnek, megéri-e az emberiség szemében ezt az árat – tönkretett sorsok tucatját? Nem az felelt volna-e meg inkább az emberiség érdekeinek, ha megóvja ezeket a sorsokat, és csak egyet áldoz fel: a sajátját?

Nem, válaszolta erre Kosztomarov határozottan, nem lett volna jobb. És nemcsak azért, mert ebben az áldozataival folytatott morális vitában csak ő maga lehet a bíró, senki más, hanem azért is, mert az ő sorsa is eldől most, és nem tehette meg, hogy ne éljen azzal a természetes jogával, hogy önmagát fontosabbnak tartsa másoknál – a független és szabad ember természetes jogával, akié a jövő. De félre ezzel a joggal! Ha csak azt nézzük, mi előnyösebb az emberiségre nézve, óhatatlanul arra az eredményre jutunk, hogy az ő megtisztulása megér ennyi áldozatot. Tehetségesebb valamennyiüknél, ezt ők maguk is bevallották, és szerették őt ezért, főként ezért. Amellett neki most már van mit mondania. Az emberiség érdekében áll, hogy mielőbb elmondhassa. Joga van hozzá, hogy ezt bármi áron elérje. Az emberiségnek mindegy, hogy közülünk ki kerül előre, én vagy más. Akinek szerencséje van, és elsőnek lép ki a színpadra, elsőnek mondja ki a kellő szót, az a próféta. És ő, Vszevolod Kosztomarov, ki tudja mondani azt, amit senki más. Már a szerelemről szóló poémájával elmondja azt, amire leginkább szüksége van most az emberiségnek. Ezt Csernisevszkij is megmondta neki még a tavasszal Moszkvában, a Mária-ligetben. Ezért szabad áldozatot hozni. Százszorosan meg fog térülni ...

Igen, ő a poémájával újat mond – a jogról, a szabadságról, az eljövendő, új ember felelősségéről ... És ha ez az új, amit ő adhat az emberiségnek, ami erőteljesen előre lendítheti a haladást, csak azért nem kellene az emberiségnek, mert túl nagy az ára? Az nem lehet! És nem is lesz soha! Ő nem az emberiséggel helyezkedett szembe, csak néhány korábbi barátjával, és azt sem jószántából tet-

te, hanem a körülmények kényszerítették rá. Olyan megbocsáthatatlan ez annak, aki az ő helyzetében van? Nem, fel sem lehet tételezni, hogy az emberiség *ezért* azzal büntesse a bűnöst – a bűntelen bűnöst –, hogy elfordul tőle.

Az emberiség mindig megbocsátó volt a prófétáival, a hősökkel és a jótevőivel szemben: a kisebb bűneiket éppúgy elnézte, mint véres bűntetteiket. Hány embert áldozott fel Péter a türelmetlen reformjainak oltárán, és mi, ezeknek az áldozatoknak az Utódai, nem őseink könnyeire, szenvedéseire emlékezünk, hanem Péterre és a reformjaira. Jean Racine-t életében nem nagyon respektálták, kortársai szemében elvtelen karrierista és történő volt, számunkra pedig halhatatlan tragédiák szerzője. Kosztomarov is elmondja a maga mondanivalóját, amely új lesz és értékes, és meg fogják érte bocsátani a megtisztulását. Csak idejében be kell dobni az életbe azt a szót, gondoskodni kell arról, hogy bevéső djék a társadalom emlékezetébe – ha ez sikerül neki, akkor győzött, a többit pedig megteszi majd az idő.

Ó, most értette, nagyon jól értette az élet, az emberi lét logikáját! Értette és elfogadta. Igen, meg kell bocsátanunk egymásnak akaratlan vétkeinket, melyekért nem is mi, hanem az átkos körülmények a felelősek. Ő hajlandó rá, hogy hasonló bűnöket megbocsásson másoknak. Ez nem üres frázis! Hiszen megbocsátott az őt lebuktató Nyikolkának. Anyja meg akarta átkozni érte Nyikolkát, de ő lebeszélte róla, lebeszélte arról is, hogy elküldje a háztól, amikor az ősszel bűnbánóan megjelent – Nyikolka is a körülmények áldozata. Nem, ezerszer igazuk van azoknak, akik azt mondják, ha azt akarjuk, hogy az ember mindig ember módra viselkedjék, mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy ne kerüljön embertelen helyzetbe. Vszevolod Kosztomarov hajlandó másoknak megbocsátani. De mások is bocsássanak meg őneki. Joga van ezt követelni. Bocsássanak meg . . .

Amikor elkezdte ezt a játszmát, természetesen tudta, hogy leleplezései nem maradnak sokáig titokban a közvélemény előtt, a hírek természetesen kiszivárognak, és sok-sok ismerőse, barátja elfordul tőle, és semmiféle magyarázatról nem akar hallani, ha ő arra gondolna, hogy kimagyarázkodjék. És ez még semmi. Gondolni sem lehet arra, hogy a *Szovremennyik*hez hasonló folyóiratokban megjelenhet. Nem hogy mejelenhetne, de még arra sem gondolhat,

hogy a nevét valamikor is megemlítik ezekben a kiadványokban, akár csak hivatkozzanak rá vagy szidalmazzák; a radikálisok mostantól úgy fognak tenni, mintha ilyen név nem is volna a világon. Még az olyan liberális lapok, mint az *Otyecsesztvennije Zapiszki,* sem közlik majd szívesen a műveit, sőt lehet, hogy el sem fogadják, legalábbis az első időkben.

Az első időkben! De véglegesen nem fognak elzárkózni! Csak az gondolhatja, hogy elzárkóznak egy tehetséges író publikálásától, kinek az írásait az olvasóközönség szívesen fogadja, aki nem ismeri a liberális szerkesztő urakat. Amellett nem csak radikális és liberális folyóiratok vannak Oroszországban.

És nem az összes ismerőse és barátja fog elfordulni tőle. Akadnak majd köztük olyanok, és éppen a legértőbbek közül, akik mentséget találnak és igazolják a vallomásokat, és még jobban fogják szeretni a szenvedéseiért.

Úgy is történt, ahogy elképzelte. Már szeptemberben tudomást szereztek a vallomásairól, nem sokkal a diákokkal és a Mihajlovval való szembesítése után. Kosztomarov is megtudta, hogy mit beszélnek róla odakint, amikor még a Harmadik Ügyosztály börtönében tartották: bármilyen furcsa, épp Nasztyától tudta meg, akinek októberben megengedték, hogy meglátogassa. Decemberben pedig már szabadlábon volt Moszkvában, és azzal találkozhatott, akivel akart, bár nem szabadott külön engedély nélkül eltávoznia otthonról a tárgyalásig, amelyet egyre halogattak, és addig házi őrizetben tartották. Mihelyt szabadlábra került, újból nekifogott a félbehagyott irodalmi munkájának, és ekkor tudta tisztázni viszonyát barátaival és a kiadókkal.

Katkov, mint ezelőtt, most is hajlandó volt publikálni tőle – és kiadta hatvankettő elején a saját nyomdájában második fordításkötetét, azt, amelyet őszre ígért, de Kosztomarov letartóztatása ezt megakadályozta. Most kiadta. Ebbe a kötetbe Kosztomarov beletette a szerb költészetről szóló cikkét, amely októberben Dosztojevszkij folyóiratában jelent meg; változatlan formában beletette a Heinéről szóló cikkét, amelyet Csernisevszkij javaslatára át akart dolgozni, de ennek most már nem volt értelme, most éppen az ő megjegyzéseit figyelmen kívül hagyva, eredeti formájában kellett megjelentetni.

A kedves Berg, a hű barát és társ kiadói vállalkozásaiban, hű ba-

rát és társ maradt most is. Továbbra is hajlandó volt a fordításaival és tőkéjével, s most még tiszta nevével is, Kosztomarov szolgálatára lenni. Kosztomarov belátta, hogy az első időkben, egy vagy két évig, amíg még frissen élnek az emberekben szerencsétlen bírósági ügyének emlékei, aligha lenne tanácsos a saját nevét használni: ez kárára lenne a kiadásnak. Ő és Berg egy teljes Heinét szándékoztak kiadni, részben a saját, részben más írók fordításában, ezért fontos volt, hogy megkapják ezeknek az íróknak a hozzájárulását a kötetükben való megjelentetéshez. Hatvankettő elejére összeállították az első két kötetet, és ezt csak Berg neve alatt akarták megjelentetni. Mint szerkesztő és kiadó, Berg kötötte a szerződéseket az írókkal.

Berg nevével készültek megjelentetni egy nagyobb folyóirat-publikációt is Kosztomarov Heine-fordításaiból. Krajevszkij nem volt ellene, hogy a fordításokat az *Otyecsesztvennije zapiszki*ben lehozza, de ragaszkodott ahhoz, hogy álnév alatt jelenjenek meg. Kosztomarov és Berg úgy határozott, hogy a leendő Heine-gyűjtemény kiadása érdekében jobb lesz, ha a fordításokat a leendő kiadó, Berg neve alatt közlik.

Nem fordult el Kosztomarovtól régi, jó ismerőse, Alekszandr Petrovics Miljukov sem. Persze csóválta a fejét, nem helyeselte, nagyon nem helyeselte a vallomást, de együttérzéssel hallgatta a magyarázatot, és egyetértett azzal, hogy természetesen vannak olyan körülmények, amikor a legbecsületesebb embert is megfosztják erejétől a szenvedések, és néha nemigen válogathat az eszközökben önmaga megmentésére, amit aztán sohasem bocsát meg magának, egész életében lelkiismeret-furdalása lesz a gyengesége miatt. Így van, helyeselt Kosztomarov, sohasem fogja megbocsátani magának és egész életében furdalni fogja a lelkiismeret. De hát segíteni kell egy ilyen embernek, hogy talpra álljon, nem igaz? De igaz, bólintott Alekszandr Petrovics, segíteni kell, hogy talpra álljon. És nem utasította vissza Kosztomarov kérését, hogy vállalja el a több kötetes „Irodalomtörténet" kiadását, amelynek első kötetét Kosztomarov még a bebörtönzése előtt megírta. Akkor még arra számított, hogy a *Szovremennyik*nek adja oda a munkát, és elkészítette a néhány számra elegendő cikket, csupán Csernisevszkij visszaérkezését várta Szaratovból, hogy átadja neki, de a börtön áthúzta a számítását. Miljukov szemmel láthatóan nem nagy lelkesedéssel vál-

lalta a szerkesztést, de mint irodalomtörténészt érdekelte ez a munka, hasznos tanácsokat adott, és fokozatosan felolvadt közöttük a jég.

Nem fordult el Kosztomarovtól másik jó ismerőse, a szintén irodalomtörténész Sztyepan Noszajevics Nazarjanc sem. Szintén hasznos tanácsokkal segítette, sőt nemcsak tanácsokkal, de ellenőrizte is a fordításait olaszból, melyeket az „Irodalomtörténet" második kötetébe szánt. Kosztomarov úgy gondolta, Nazarjancnak ajánlja ezt a második, az olasz kötetet, kérte a beleegyezését és meg is kapta.

De a legjobban Nasztya viselkedése lepte meg Kosztomarovot.

4

Putyilin járta ki a lánynak az engedélyt, hogy gyógyítás céljából, az orvos által előírt kezelés elvégzésére, mint ápolónő látogathassa Kosztomarovot, akinek a börtönben hirtelen erősen fájni kezdett a lába, a bal, amelyet néhány évvel ezelőtt nagyon megütött, amikor leesett a lóról. A combja és a térde fájt; ilyen fájdalmai már korábban is voltak, egy-két hónapig kínozták, aztán elmúltak, valószínűleg most is erről volt szó. Az orvos kenőcsöt és masszázst írt elő. Először a rendőrségi kórházba vitték Kosztomarovot, de megjelent Nasztya, és elvállalta, hogy majd ő kezeli a börtönben; mint kiderült, értett az orvoslásho z. Az első napokban az ügyeletes tiszt szobájában végezte el a kezelést, de hamarosan megengedték neki, hogy felmenjen Kosztomarov cellájába. Senki sem korlátozta találkozásaik idejét, és Nasztya október második felében majdnem mindennap meglátogatta Kosztomarovot, így volt idejük, hogy mindent megbeszéljenek és jobban megismerjék egymást.

Nasztya maga ment el Putyilinhoz, amikor meghallotta, hogy Kosztomarovot letartóztatták, Pétervárra szállították és a Harmadik Ügyosztályon tartják fogva, és arra kérte, találjon rá lehetőséget, hogy találkozhasson Vszevolod Dimitrijeviccsel. A lány nagyon makacs és szokatlanul határozott volt, és Putyilin megígérte, hogy kitalál valamit. Minden különösebb vesződség nélkül sikerült megszervezni az ügyet, még kapóra is jött Putyilinnak és főnökeinek. Ez már Kosztomarov és Suvalov beszélgetése után volt, Kosz-

tomarov első fontos győzelmei után a szembesítések alkalmával, és Mihajlov leleplezése után, és valahogy meg kellett hálálni a rabnak a közreműködését. Maga Nasztya találta ki, hogy erre az ő látogatásai volnának a legalkalmasabbak. Ő ajánlotta Putyilinnak, hogy mint ápolónőt vigye be a börtönbe.

Kosztomarov nem találkozott Nasztyával azóta a márciusi éjszaka óta, amikor elmenekült tőle, ijedten és zavartan, teljesen összetörve attól, ami a lányról kiderült, és elhatározta, hogy soha többé nem megy el ehhez a nőhöz, aki így összetörte a reményeit, az álmait. De nem tudta elfelejteni, gyakran eszébe jutott, könnyen maga elé tudta képzelni és sokáig nézte vágyakozva szomorú arcát, tompán fénylő szemét. Nemcsak az egyetlen szerelem, a tiszta házasság vágya kapcsolódott hozzá, hanem az új mondanivaló is, amit a költeményében akart megfogalmazni, melyet szerelmüknek szentelt. A poémában olyannak akarta leírni, amilyennek addig a márciusi éjszakáig látta, mintha fotográfiát, pillanatfelvételt készítene róla, ez fontos volt, ennek a hitelességnek köszönhetően hatott volna bizonyító erővel az egész koncepció a szerelemről mint az új ember erkölcsiségének egyik, kétségtelenül fő részéről. Természetesen később, az után az éjszaka után gondolatban az egész leendő poémát átalakította: újra kellett gondolnia a hősnő idealizált alakját, de a külseje, a külső vonásai a korábbiak maradtak, a Nasztyáéi; Kosztomarov képzeletében túlságosan összefonódtak ezek a vonások azzal az asszonyéival, akit szeretni tudott volna. Amikor továbbgondolta a poémát, öntudatlanul is Nasztyára gondolt. És most, amikor néhány hónap múltával meglátta, úgy megörült neki, mint aki nagyon közel áll hozzá, és sírva fakadt, amikor megtudta, mi hozta hozzá, és hogyan élt ezekben a hónapokban.

A lány is gondolt rá, mélyebben, mint a férfi őrá. Nem vette tréfának, amit a férfi azon az éjszakán mondott neki: hogy feleségül is vehetné, és ezt meg is mondta neki. Ez nem jelentette azt, hogy ezek a szavak valamiféle reményt keltettek volna benne, egyáltalán nem, de valamit mégis elültettek benne. És elkezdett várni. Mire várt? Maga sem tudta. Azt, hogy újból találkozni fognak, nem is merte gondolni. Inkább arról volt meggyőződve, hogy ez sohasem fog megtörténni. Egyáltalán nem gondolt rá, mi lesz – nem volt szokása a jövőn töprengeni. De az után az éjszaka után ajtót mutatott minden férfinak, akik korábban eljártak hozzá, még Putyilin-

nak is; mindnek megmondta, hogy még az otthonához vezető utat is felejtsék el. Még lakást is akart változtatni, csak ezt azért nem tette meg, mert hátha Vszevolod Dimitrijevicsnek eszébe jut és eljön hozzá egyszer. Miért csinálta ezt? Mert várt. Várt és készülődött. Mire? A sorsnak valamilyen váratlan fordulatára, amitől minden megváltozhat. Ettől könnyebb lett a szíve: most már félelem nélkül tudott gondolni a férfira, a képzeletbeli társra. Ez egész létezését az önfeláldozás tisztaságával töltötte meg. És amikor tudomást szerzett a letartóztatásáról, abban a percben tudta, mit kell tennie: odamenni hozzá, kiverekedni, hogy mellette lehessen, megkönnyíteni a kínjait.

Úgy adódott, hogy már akkor tudomást szerzett a férfi letartóztatásáról, amikor a városban elterjedt a híre a vallomásának, és mindenütt megvetéssel beszéltek róla, árulónak nevezték. Ez szeptember végén volt, ebben az időben eljárt egy családhoz, ahol sok fiatal volt, hímezni tanította a háziasszony leányait, és itt hallott először a letartóztatott moszkvai diákokról és a férfi szerepéről ebben az ügyben, s arról is, hogy nemcsak őszinte vallomást tett, de még segített is a nyomozóknak leleplezni a társait, valamiféle hamis írásokat is produkált (a fiktív levélről volt szó, amelyet bizonyítékul használtak Mihajlov ellen). Minderről a háziasszony fiai, szintén diákok beszélgettek esténként.

Talán nem hitt ezeknek a híreknek, amelyek a férfit árulónak mutatták? Miért ne hitt volna? Hitt, mert nem volt oka kételkedni abban, amit a diákok meséltek. Hitt és ennek ellenére vonzódott hozzá, az árulóhoz? Vagy talán nem is fogta föl, hogy mit jelent az árulás? Nem tudta, hogy az emberek szemében ez a legnagyobb bűn, a legnagyobb szégyen? Olyan primitív lett volna erkölcsiekben, hogy mindegy volt neki? Vagy talán az önkényuralom tudatos és fanatikus híve volt, aki bármely eszközt megengedhetőnek tartott az önkényuralom fenntartása érdekében, és a vallomást nem árulásnak, hanem józanságnak, sőt nemes, és bátor tettnek látta? Dehogy! Teljesen közömbös volt a politika iránt. De ha mégis a politikai nézeteiről beszélünk, inkább lehetett nihilistának nevezni, mint monarchistának, legalábbis ami a fennálló rendet illeti: „Semmi jó nincs benne . . .” Tehát mégis az erkölcsi primitivitásáról van szó? Nem fogta föl, mit jelent az árulás? Dehogynem. Mi lehet szégyenteljesebb Júdás bűnénél? Az árulást senkinek sem le-

het megbocsátani. Akkor miért bocsátott meg mégis neki? Miért vonzódott hozzá, a Júdáshoz? Miért nem gyűlölte?

Mert szerette. Ezt a férfi is látta, érezte, értette, a szerelem hozta el hozzá ide, ebbe a sötét, rossz levegőjű, alacsony, alaktalan szobába, amelynek ablakain vasrácsok vannak; a szerelem vitte rá, hogy büdös kenőccsel dörzsölgesse a lábát, hogy drága süteményeket és fagylaltot vásároljon neki Ischlernél, a szerelem rá volt írva az arcára, amikor mellette ült a széken, és boldog, átszellemült arckifejezéssel hallgatta, mint azelőtt, amikor az irodalomról monologizált neki. Most is monologizált, de most a bírósági eljárásról, ami teljesen lefoglalta a gondolatait, de a lány nem figyelt rá, ő magát a tényt élvezte, hogy vele lehet, hogy a férfi újból bölcs dolgokról beszél neki és a véleményét kérdezi. Szerette? Igen, nem is tagadta, amikor a férfi kereken megkérdezte, hogy csakugyan szereti-e őt. Hogyan szerethet egy ilyen embert?

És épp ez volt a megható, hogy nem törődve ennek a szerelemnek a látszólagos kilátástalanságával, mégis szerette őt, és csak azt kívánta, hogy hagyja magát szeretni, elfogadta őt olyannak, amilyen, istenítette és mindent megbocsátott neki, mindent... Érthetetlen volt az egész.

– Lehet Júdást szeretni? Az árulót? – próbálta a férfi tisztázni, hogy mit gondol, mit érez a lány, hogyan magyarázza meg magának ezt a szerelmet.

– Maga nem Júdás – felelte meggyőződéssel.

– Hát ki? Elárultam a barátaimat.

– Nem akarta.

– Na és? Júdás talán akarta? Így esett.

– Nem, ez nem ugyanaz – erősítgette Nasztya. – Maga szenvedett, Júdás meg nem.

– Szenvedtem! Az talán felment? Jézus is szenvedett, de ő senkit sem árult el, és nem tagadta meg a tanítását.

– Jézus isten, maga meg ember.

– Igen. De az emberek is sokfélék. Azok a diákok, akikre rávallottam, talán elárultak másokat? Nem, őket más fából faragták. Ők teljes értékű emberek, őket lehet szeretni, én meg egy kártékony rovar vagyok, akit agyon kell taposni, mert nem lehet neki megbocsátani. Hogy lehet engem szeretni?

– Hetet-havat összehord. Ezt csak a fájdalom mondatja magával. Pedig nem rosszabb másoknál. Sőt jobb.

– Miért volnék jobb?

– Mert jó. Azok meg semmit nem látnak maguk körül, és nem hallanak meg senkit, csak magukat.

– Várj csak, kiről beszélsz?

– Hát azokról a diákokról, akiket... akik magával...

– Akiket elárultam?

– Akik magával tartottak – mondta a lány; nem merte kiejteni az „árulás" szót. Általában kerülte az olyan szavakat, mint „lelepleződés", „árulás", és haragudott, ha a férfi megpróbálta kimondatni vele. Neki meg éppen mintha különös öröme telt volna benne – természetesen keserű öröme –, ha magát árulónak, Júdásnak, hitvány embernek nevezte.

– De honnan tudod te, hogy milyen emberek azok?

– Ismerem őket. Nem ezeket, de más hasonlókat. Mind egyforma. Mindegyik a magáét fújja.

– Nesze neked! Ha éppen tudni akarod, ők magukkal törődnek a legkevésbé, folyton arra gondolnak, hogyan tehetnének jót másokkal, mindenkivel! Éppen hogy másokra gondolnak! Mindenkire!

– Mindenkire! De maguk körül senkit se látnak, se nem hallanak – tartott ki makacsul a magáé mellett Nasztya.

– Nem, igazságtalan vagy. Amiről te beszélsz, az a látszat. Az, ami a felületen van. A burok. Lényegében ezek jó emberek. Sőt nemcsak jók. A nemzet színe-java, ha tudni akarod – dicsérte egykori barátait, ugyanakkor elégedett volt Nasztya minősítésével, maga is afelé hajlott, hogy szigorúan elítélje őket. Őt is ingerelte korábbi barátainak a türelmetlensége más véleményével szemben, az örökös sietségük valahová, az, hogy ebben a rohanásban a világ boldogságáért képesek mellékesen megbántani ártatlan embereket, anélkül, hogy észrevennék – minek is észrevenni, amikor állandóan az egész világra gondolnak? A hozzájuk közelállókra és a távoliakra egyszerre, de inkább a távoliakra? Őt is hányszor megbántották, csak úgy, mellékesen, észre sem véve, épp Mihajlov vagy Csernisevszkij, ha mással nem, azzal, hogy mindig szívességet tettek, mintegy leereszkedtek hozzá, mindig mintha erőszakot tettek volna magukon azzal, hogy abbahagyták a maguk rendkívül fontos és ér-

dekes foglalatosságait, hogy beszéljenek vele. Csernisevszkij levelei is, amiket neki írt, a szüntelen szabadkozásai, hogy nincs ideje hosszabban kifejteni... De természetesen semmivel sem voltak jobbak Kosztomarov új barátai sem, a jól nevelt és udvarias, sehová sem siető putyilinok és suvalovok, ezek aztán nem gondolnak se a távoli, sem a közeli felebarátaikra, csak magukra. Ebben a vonatkozásban Kosztomarovnak nem voltak illúziói.

– Tehát én jobb vagyok? Még ha Júdás is?

– Maga nem Júdás. Mindenki tévedhet.

– Tévedhet! Honnan tudod, hogy holnap nem teszem meg ugyanezt?

– Nem teszi meg.

– Ugyan miért?

– Nem szenvedne így, ha olyan könnyű lett volna megtennie.

– Nem volt könnyű. No és? Ha meg kell tenni, megteszem. Tudd meg: még egy dolgot meg kell tennem. Most vagy később, de kell. Az, ami eddig volt, semmiség, apróság ahhoz képest, ami lesz. Persze csak ha belemegyek. De bele kell mennem. Másképp mindaz, amit eddig csináltam, kárba vész, nem lesz értelme. Érted? Semmi értelme! Így meg fogom tenni. Nem hiszed? Azt gondolod, nem teszem meg?

A lány elsápadt, holtra vált, amikor a férfi így beszélt, de makacsul hajtogatta:

– Lehet, hogy megteszi, lehet, hogy nem. Egyikünk sem tudja biztosan megmondani, mit csinál holnap. Minek hát előre beszélni róla?

Kosztomarov egyszer azt mondta neki, azt hiszi, már érti, miért olyan elnéző vele szemben. Rosszkedvű volt, egyre kínozta a lányt, amíg az a lábát masszírozta, majd kitakarította a cellát (nem kellett volna takarítania, a katonák minden reggel kitakarítottak), majd átválogatta az almákat a gyümölcsös kosárban, amit ő hozott neki, és mindig megnézte, hogy frissek-e.

– Igen, most már értem – mondta, miközben elgondolkozva nézett rá. – Voltaképpen neked jó, ami velem történt. A te célod szempontjából. Nem azért mondod, hogy mindenkinél jobb vagyok, mert tényleg jobb vagyok, hanem mert neked vagyok az. Éppen neked.

A lány rettegve nézett rá, a szemével könyörgött, hogy ne kínoz-

za, de a férfi már nem tudott megállni, az agyán átcikázó gondolat magával ragadta.

– Mire gondolsz te? Mindketten bűnösök vagyunk. Én olyan súlyos bűnt követtem el, hogy ha most barátnét keresek magamnak, csak az olyanok között kereshetek, amilyen magam is vagyok. Az olyan bűnösök között, mint te vagy. Így gondoltad? Azaz nem gondoltad, de érezted, igaz? – Szünetet tartott, hogy még nagyobbat üssenek a lányon a szavai, amelyet már előkészített a fejében. – Tudd meg: soha nem veszlek feleségül. Hallod? Még gondolni se merj rá. Miféle barátom vagy te nekem? Mi soha sem élhetünk együtt. Ha majd meghalok, eszembe se fogsz jutni. Nincs szükségem rád. Hogyhogy nem érted, hogy már azzal is vérig sértesz, hogy idejössz hozzám, hogy gondoskodsz rólam? Minek jössz? Ne gyere többé!

A lány sírva fakadt, és nem fordította el a fejét, nem törölte le a könnyeit.

– Most elégedett vagy? Fogod még azt mondani, hogy én vagyok a legjobb a világon? – Azt akarta, hogy a lány válaszoljon neki. – Igen vagy nem? Miért hallgatsz? Mondd meg: jobb vagyok-e mindenkinél? Jobb?

– Igen! – válaszolta a lány tehetetlen bosszúsággal, gyerekesen.

Ahogy máskor is előfordult, miután megrikatta, rögtön meg is enyhült, elmúlt a fájdalma. Vigasztalni kezdte:

– Nyugodj meg, egyáltalán nem azzal akarom tölteni az életemet, hogy jó embereket beköpjek. Csak egy dolgot kell még megtennem. Muszáj megtennem. Vagy lehet, hogy nem is muszáj. De lehet, hogy mégis. Azt hiszem, muszáj. Megteszem és tisztán állok. És mindent elölről kezdünk. Te meg én. Együtt, miért is ne? Felejtsd el, amit az előbb mondtam, hogy nem lehetünk együtt. Miért ne lehetnénk? Még előttünk az élet. Fiatalok vagyunk és tehetségesek. Sokra vagyunk képesek. Sokra! Csak minél előbb ki kell kerülnöm innen. Nem igaz? Nyugodj meg már, no. És mondd meg nekem, milyen pénzből telik ezekre a drága gyümölcsökre?

A lány lassan megnyugodott és elmondta, hogy nem a saját szerény keresetéből költ rá, nem abból, amit a hímzésért kap, hanem a félretett pénzéből, amit még az uraságtól kapott ajándékba, hogy rendezkedjék be, de eddig nem nyúlt hozzá. Most érkezett el az ideje, hogy költsön belőle. A férfinak eszébe jutott, hogy e körül a

pénz körül valamilyen titok lebegett, amit Nasztya valami okból nem volt hajlandó elmondani a tavasszal, amikor egyszer szóba került ez a pénz. Most újból megkérdezte, és most elmondta a lány. Ezt a pénzt, a kamataival együtt majdnem ötezer rubelt, a tveri ismerőseire akarta hagyni, a hímzőnők tudásának fejlesztésére: „Gondoltam, ha meghalok, legalább valami hasznuk legyen belőlem." Tverben még élt az a hímzőnő, aki Nasztyát hímezni tanította, egy jó lelkű, egyedülálló nő, aki árva gyerekeket gyűjt maga köré, és megtanítja őket a mesterségére, Nasztyát is ő édesgette erre a szakmára, őt illeti meg ez a pénz, hogy ő vagy valamelyik tanítványa hímzőműhelyt alapíthasson belőle. Ez a jó szívű nő egész életében erről a műhelyről beszélt, amelynek segítségével meg lehet őrizni ezt a régi mesterséget, de ehhez pénzre volt szükség. Most azonnal nem tartotta elképzelhetőnek elküldeni a pénzt, nem tudta, hogyan fogadnák az ajándékát, névtelenül elküldeni nem volt kedve, a végrendelet látszott az összes megoldás közül a legelfogadhatóbbnak. De most Vszevolod Dimitrijevics megmentése mindennél fontosabb.

Abban, hogy azt a pénzt, melyet e régi mesterség fejlesztésére szánt, de most az ő ellátására fordítja, ami ugyancsak a művészet fejlődését szolgálja, Kosztomarov a sors kezét látta. Nasztyát a sors küldte hozzá. A szerelem, mint mindig és mindenütt a világ teremtése óta, megerősítette a költő hitét önmagában, jó szerencséjében, küldetésében.

5

Az, amiről Nasztyának beszélt, megtisztulásának következő és rendkívül fontos, elengedhetetlen állomása volt.

Természetesen az egyszerű bűnbánat is teljesen elegendő lett volna ahhoz, hogy a hatóságok nyugton hagyják, hogy csendben és békésen meghúzódhasson valahol. De ha költő az ember, aki újat tud mondani, annak ez kevés. Annak arra kell törekednie, hogy a szava széles körben elterjedjen, hogy elfogadja a közönség, hogy számoljon vele, ideális esetben úgy, mint a hatalom szavával. És ez a hatalom segítsége nélkül nem megy. Itt van példának Katkov. Az egyetlen az orosz újságírók közül, aki kivívta azt a privilégiumot, hogy elmondhasson olyan dolgokat, amelyeket a cenzúra nem en-

ged meg másnak. Egész Oroszország hallgatja, és az ellenfeleinek is számolniuk kell vele. És ezt a hatalom sokéves, önzetlen szolgálatával érte el. Ugyanezt kell elérnie, de gyorsabban. És erre csak egyetlen eszköze van: egy hőstett. Azt, amit nem érhet el az ember még az önzetlen szolgálat hosszú éveivel sem, egy hősies cselekedettel néhány nap alatt elérheti. Neki hőssé kell válnia a hatalom szemében. Csak az a kérdés, hogyan. Van-e lehetősége rá, hogy hőstettet hajtson végre.

Igen, van ilyen lehetősége. Csernisevszkij. Ez az az ügy, amire Nasztya előtt célzott.

Az első napoktól kezdve, hogy megkezdte bűnbánatát, gondolt Csernisevszkijre, de nem beszélt róla, mert senki sem kérdezte. Csernisevszkij nevét sem Nyikolka nem említette a feljelentésében, a nyomozási kérdőívekben sem szerepelt, felesleges lett volna megnevezni az egyszerű bűnbánathoz. Sőt káros lett volna: ha hozzákapcsolja ügyéhez Csernisevszkijt vagy más pétervári ismerősét, például Selgunovot, akik jelentős társadalmi szerepet töltenek be, felfedi a nyomozók előtt, hogy egy jóval kiterjedtebb mozgalom részese, mint gondolták, és ettől semmi jót nem várhatott volna. Amikor többet kellett elmondania, megnevezte Mihajlovot, felfedte kapcsolatát a londoni proklamációval. Ez teljesen elegendő volt ahhoz, hogy megszolgálja a hatóságok teljes bizalmát. De ahhoz természetesen kevés, hogy hőssé váljon. Mihajlov nem olyan figura, akiért privilégiumokat lehet kapni. De ez volt az a határ, aminél most tovább menni veszélyes.

Így talán hallgatott is volna Csernisevszkijről, ha szeptembertől kezdve nem vált volna egyszerre különösen jelentőssé a neve a hatóságok szemében: hirtelen képtelen hírek kezdtek terjengeni róla, elképesztő pletykák, hogy milyen rendkívüli befolyással van a közvéleményre, a művelt ifjúságra, s ha nem nőtt volna mindez titáni méretűvé, úgyhogy már az új év elején, hatvankettőben sokan Góliátnak tartották, aki előtt reszket és erőtlen a hatalom. Ebben a szituációban már hőssé válhatott az, aki ledönti ezt a Góliátot.

Csernisevszkijre a szeptemberi egyetemi zavargások idején figyeltek fel. Az első tanítási naptól, szeptember 18-tól kezdve gyűlések folytak az egyetemen, ahol a hallgatók tiltakoztak az új kultuszminiszter, Putyatyin admirális új egyetemi rendszabályai ellen. Ezek a rendszabályok megszüntették a diákok bizonyos jogait, s

ami a legfőbb, tandíj fizetésére kötelezték azokat az egyetemistákat, akiket korábban felmentettek ez alól szegénységük miatt; ilyen volt a többség. A szeptember 23-i gyűlésen a diákok elhatározták, hogy nem fogadják el az új rendszabályokat, a tandíjat nem fizetik be, és a kormánytól a rendelet megváltoztatását követelik. A kormány bezáratta az egyetemet. Válaszul a diákok szeptember 25-én utcai tüntetést szerveztek. Ezerfőnyi oszlop vonult végig a Nyevszkijen – Oroszországban még soha nem láttak ilyet! – az egyetemtől a rektor lakásáig, aki a Kolokolnaján lakott. Még azon a napon letartóztattak néhányat a tüntetők közül. A tüntetések és a gyűlésezések a következő napokban is folytatódtak, mire újabb letartóztatások következtek – októberben már majdnem a fél egyetem ült, több száz embert tartottak fogva a Péter-Pál erődben és Kronstadtban. Csernisevszkijt, aki nem sokkal korábban tért haza Szaratovból, látták szeptember 25-én a tüntető diákok között a Kolokolnaján, később más tényeket is föltártak, melyek a diákokkal való kapcsolatára mutattak, visszaemlékeztek valamilyen nyilvános szereplésére, felfigyeltek bizonyos cikkeire a *Szovremennyik*ben, meg azokra is, amiket irodalmi vitapartnerei írtak, mindenekelőtt Katkov, aki már régen kimondta, hogy Csernisevszkij forradalmár, mindezeket a tényeket összesítették, és azt a következtetést vonták le, hogy egyike a diákok legfőbb felbujtóinak, sőt ő a bálványuk és vezérük.

Most már minden közéleti megnyilvánulását figyelemmel kísérték, megvitatták az irodákban, s mindennek nyoma maradt a különböző hivatalok levelezésében, főként természetesen a Harmadik Ügyosztály papírjain. Nem kerülte el a figyelmet az Irodalmi Alapban való ténykedése sem, ahol amellett kardoskodott, hogy az Irodalmi Alap nyújtson anyagi segítséget a letartóztatott diákoknak, és hozzon létre külön részleget, amely a jövőben is segítséget nyújthat a diákmozgalmak áldozatainak; felfigyeltek arra a próbálkozására is, hogy engedélyt kapjon az egyetem bezárása után közgazdasági tanfolyam indítására szabadegyetem formájában; ezt a próbálkozását természetesen a kultuszminiszter megakadályozta. Októbertől a Harmadik Ügyosztály állandóan figyeltette, ügynököket költöztetett a lakásával szemben levő házba, akik mindennap jelentették, mivel foglalkozik Csernisevszkij, hová megy, kit fogad.

Minderről Kosztomarov Putyilintól értesült, aki természetesen szigorú titoktartás terhe mellett, és nem mindig nyíltan, hanem os-

toba célzásokkal, de mégis tudomására hozta, és őszintesége meglepő lehetett volna, ha nem lett volna világos már a legelején, hogy Putyilinnak távolabbi célja van. Egyébként hamarosan elő is adta.

Egyszer – természetesen megint szigorú titoktartást kérve – elmondta, hogy nemrég teljes bizonyossággal megtudta: maga az uralkodó is Csernisevszkijt tartja a fennálló rend első számú ellenségének, veszélyesebbnek még Herzennél is, amennyiben egy legálisan megjelenő folyóiratában hirdeti a forradalmat, mi több, személyes ellenségének tartja és örülne – ezt így, kereken kimondta bizalmas körben, ezek egyikétől hallotta Putyilin –, egyszóval örülne, ha a kormánynak különösebb lárma nélkül sikerülne ezt az urat törvényesen rács mögé dugni. És a kormány is örülne. Még inkább örülne Csernisevszkij gyors eltávolításának a Harmadik Ügyosztály új vezetője, Potapov tábornok, aki felváltotta Suvalovot. Potapov kész *határozottan* fellépni, hangsúlyozta Putyilin. De nincsenek tények. Csernisevszkij óvatos, még az állandó rendőri megfigyelés sem hoz semmit. Nincs mibe kapaszkodni. Ha Vszevolod Dimitrijevics segítene ebben az ügyben a kormánynak, mint ahogy Mihajlov esetében segített... ő minden bizonnyal tudna segíteni, lehetetlen, hogy ne tudjon, hiszen oly szoros kapcsolatban volt a *Szovremennyik*kel és magával Csernisevszkijjel, ha ezt megtenné, a kormány természetesen nem úgy értékelné szolgálatát, mint Mihajlov esetében.

Kosztomarov azt mondta Putyilinnak, hogy megpróbálja.

Ez a beszélgetés Moszkvában zajlott, közvetlenül újév előtt, és nem sokkal ez után, de már az új évben Kosztomarov találkozott Potapovval. Potapov merőben gyakorlatias embernek bizonyult, nem volt politikus, mint Suvalov, és a beszélgetés merőben gyakorlati mederben folyt. Kereken megmondta: Kosztomarov úr tudja meg, hogy „A földesúri jobbágyokhoz" című kiáltvány eredetijében van egy hiba: „ideiglenesen elkötelezett" helyett azt írták, „meghatározott időre elkötelezett". Elképzelhető, hogy ez segítségére lesz Kosztomarov úrnak a bizonyítékok produkálásában. Mert azokra szükség van. Csináljon, amit akar, fontos, hogy legyenek. Ha magától Csernisevszkijtől kell valamilyen írás, ezt is meg lehet csinálni...

És váratlanul ajánlatot tett: ha Kosztomarovnak nehézségei támadnának munkái kiadásában, számíthat a Harmadik Ügyosztály

segítségére. Kinyomtathatja a könyveit a Harmadik Ügyosztály nyomdájában. Ezen kívül értésére adta, hogy bizonyos esetekben az Ügyosztály a kiadás költségeit is magára vállalhatja. Kosztomarov azonnal élt az ajánlattal, és azt kérte, hogy az ügyosztály nyomdája vállalja el az „Irodalomtörténet"-et, aminek a második kötetén most dolgozik, és nemsokára be fogja fejezni. Potapov megígérte, hogy megteszik.

6

Amikor Potapovtól visszatért, elővette a titkos fiókjából Csernisevszkij két levelét, és újra elolvasta őket. Ezek a levelek nem tartalmaztak közvetlen bizonyítékot arra, hogy írójuk részt vett az illegális kiadásban, mindennapi dolgokról volt bennük szó – Kosztomarov verseiről, melyeket Csernisevszkij a *Szovremennyik*ben közölni készült, a hadtestnél tartandó órákról, amelyek ügyében Csernisevszkij már lépéseket tett Kosztomarov érdekében. Igaz, volt egyszer Kosztomarov kezében még egy levél Csernisevszkijtől, amit nem neki, hanem Plescsejevnek írt, csak neki kellett volna átadnia, de valahogy elkeveredett a dolgai között, nem adta át idejében, és amikor megtalálta, már kínos lett volna odaadni, ezért Kosztomarov inkább összetépte. Előzőleg azonban elolvasta. Abban a levélben voltak bizonyos utalások, amelyeket úgy lehetett értékelni, mint konspiratív bizonyítékait Csernisevszkij kapcsolatainak bizonyos személyekkel, köztük magával Kosztomarovval is; ezekből lehetne fonni egy szálat, amely a nyomdához vezetne.

És volt még egy cédulája Csernisevszkijtől. Amikor Kosztomarov Pétervárott volt az elmúlt év áprilisában, Csernisevszkij elment hozzá a szállodába, de nem találta ott, és ezt a cédulát hagyta neki. De, mint a másik két megőrzött levél, a cédula sem tartalmazott semmilyen érdekes közlést, mindössze két szó ceruzával: itt voltam, majd eljövök újra és az aláírás. Az is egyetlen betű „Cs". Ez a cédula is, mint a Plescsejevhez írt levél, valahogy elkeveredett a dolgai között. De ha szükséges, Kosztomarov pontosan rekonstruálni tudná, nemcsak a szöveget, ami most is a szeme előtt volt, de Csernisevszkij kézírását is. A hadseregben szórakoztak azzal, hogy utánozták egymás aláírását és a parancsnokokét, tanárokét, és neki egész jól ment. Egyébként is hasonlít a kézírása Csernisevszkijére.

De ennek nem volt értelme: a cédula tartalma semmit nem árult el. Ha van értelme konstruálni valamit, az Csernisevszkijnek Plescsejevhez írott levele!

A gondolat figyelemre méltónak látszott; Kosztomarov asztalhoz ült, fogott egy papírt, megpróbált Csernisevszkij írásával írni, eszébe idézve, hogy mi is volt abban a Plescsejevhez írott levelében.

Írt néhány sort és megállt: hirtelen eszébe jutott, hogy hiszen Csernisevszkijnek az a ceruzaírásos cédulája szinte kiabál Csernisevszkij és az illegális nyomdagép kapcsolatáról! Hiszen azért jött el Kosztomarovhoz a szállodába, hogy a nyomdagépről beszéljenek! Ez a cédula tartalmazhatna egy megjegyzést a nyomdagépről... Eszébe jutott, hogy nem sokkal előbb Csernisevszkij Moszkvában a Mária-ligetben azt tanácsolta neki, hogy javítsa ki a kiáltvány szövegében a „meghatározott időre elkötelezett"-et „ideiglenesen elkötelezett"-re. Ezt említette Potapov is...

Igen, természetesen Csernisevszkij volt a szöveg megfogalmazója. Tehát lehetett ilyen cédula. Közölhette Csernisevszkij az ideiglenes elkötelezettekre vonatkozó tanácsát írásban is. Közelebb állna a valósághoz, ha most egy ilyen cédula létezne.

Elővett egy másik papírt, ceruzát, és leírta a maga által fogalmazott szöveget:

V. D. „Megh. id. elköt." helyett (megmagyarázhatatlan baklövés, hogy így írtam) mindenütt „ideigl. elköt." legyen, amint a Határozatban van. – Cs.

Átolvasta és felnevetett az elégedettségtől: kiválóan sikerült, maga Csernisevszkij sem gyanakodna csalásra, ha valóban írt volna valami hasonlót. Íme a bizonyíték! Miért ne volna az? Mert nem valódi?

Még egyszer elolvasta, összehasonlította a betűket a Csernisevszkij saját leveleiben találhatókkal. És hirtelen észre vett egy hibát a „legyen" szóban – *e* helyett *i*-t írt. Már-már hozzálátott, hogy kijavítsa, de hirtelen megállította a kezét egy szemtelen gondolat: ugyan ki veszi ezt észre? Legfeljebb Csernisevszkij. De szóvá fogja ezt tenni? Csak mosolyt fakasztana a bírák ajkán, ha a szerzőséget azon az alapon próbálná tagadni, hogy ő nem követhetett el ilyen hibát. Nem, maradjon csak így. Mókás: ha a cédulát elfogadják bizonyítékul, akkor ez a hiba is hozzá tartozik, mint zsák a foltjá-

hoz. Egy majdani történész, mondjuk, tíz emberöltő múlva, elolvassa a cédulát és elcsodálkozik: Na nézd csak, még Csernisevszkij is hibásan írt! Mókás!

Már csak azt kell megcsinálni, hogy a papír egy kicsit sötétebb legyen. Mintha régi volna.

Felállt, a cédulát az ablakpárkányra tette a napra. És újból asztalhoz ült, és hozzáfogott a Plescsejevnek címzett levélhez.

Hetedik fejezet

1

Még szeptemberben, amikor Nyikolaj Gavrilovics a letartóztatásokról szállongó újabb hírek hallatán (már útközben szerzett tudomást Mihajlov letartóztatásáról) Szaratovból Pétervárra sietett, az első gondolata és legfőbb vágya az volt, hogy minél előbb lássa és beszéljen végre Dobroljubovval. Mindenről. Ez a vágya olyan erős volt, olyan türelmetlen, annyira kínozta a rossz előérzet, hogy amikor megérkezett Moszkvába, nem maradt ott, pedig egy-két napig maradnia kellett volna (Katkov kérte rá, akihez beugrott, amikor a Vlagyimir-pályaudvarról átment a Pétervárira), Katkov hívására ment, akitől levelet kapott Szaratovból az elutazása előtt – újra felmerült a tavasszal elhalasztott cenzúraelleni felirat, a szerkesztők újból összegyűltek Katkovnál, s azon vitatkoztak, nem volna-e ideje beadni, és ha igen, akkor milyen legyen –, de úgy határozott, hogy inkább egy-két nap múlva átjön Pétervárról, ha még szükség lesz rá Moszkvában, de most minél előbb látni akarja Dobroljubovot.

Kapcsolatuk furcsán alakult. Nem volt ember, aki közelebb állt volna a szívéhez, egyedül vele érezte magát felszabadultan és fesztelenül, nem atyai jóbarátnak, mint a fiatalabb Obrucsev esetében, sőt Anna Arkagyevnával szemben is, akik legalább annyira kedvesek voltak számára, és közel álltak hozzá, mint Dobroljubov, de teljesen egyenlőnek csak vele érezte magát, vele mindenről tudott beszélgetni, és biztos volt benne, hogy ő mindent megért. Persze, a másik kettővel is tudott mindenről beszélgetni és nem lehetett kétsége afelől, hogy mindent megértenek. De csak Dobroljubov értett mindent pontosan úgy, ahogy Nyikolaj Gavrilovics. Pedig Dobroljubovval nem is beszélt *mindenről*. Hogy miért nem? Mert mindannyian tartózkodóak, aggályoskodók vagyunk, szégyelljük kimutatni az érzelmeinket, szégyelljük a felesleges szavakat, amikor szavak nélkül is érthető, mire gondolunk, mert akkor minek beszélni róla? És ha találkozunk, mindenféle butaságról beszélgetünk. Még akkor is, ha egy év telt el közben.

Így is volt, amikor augusztusban Dobroljubov hazatérése után találkoztak. Összeölelkeztek, Dobroljubov szakállat növesztett és úgy látszott, mintha a dél-európai meleg levegőn és napon még jobban megnőtt volna, medve módjára megtapogatta Csernisevszkij hátát, közben akaratlanul felemelte kissé, aztán leültek a fotelba, hallgattak, amíg Csernisevszkij rágyújtott egy szivarra, majd beszélgetni kezdtek – jelentéktelen dolgokról: a *Szovremennyik* kéziratairól, amelyeket Csernisevszkij az elutazása előtt adott át Dobroljubovnak, azokról a levelekről, amelyek a szerkesztőségbe érkeztek, és amelyekre válaszolni kell, a cenzorokkal való viszonyról, közös ismerőseikről, régiekről és újakról, arról, hogy ki hol van most és mivel foglalkozik. Holott most távolról sem volt meg köztük az a teljes összhang, hiszen egy éve nem találkoztak, mindketten változtak és sok minden megváltozott körülöttük, legalábbis a levelezésükből ezt látták: az utóbbi hónapokban furcsa félreértések támadtak köztük, amiket nem tudtak levélben tisztázni, ezért most korántsem értették meg egymást olyan könnyen, mint azelőtt. És mégis csupa jelentéktelen dologról kezdtek el beszélgetni. Arról, ami mindkettőjükben felgyűlt, nem is próbáltak Csernisevszkij szaratovi utazásáig beszélgetni.

De Szaratov után sem, amikor riasztották egymást.

Pétervárott a kora hajnali vonattól egyenesen Dobroljubovhoz rohant, nem is ment haza, arra számított, hogy ebben az időben egyedül találja otthon és rögtön felteheti neki a kérdéseit és elvárhatja, hogy ő is feltegye a sajátjait. Dobroljubov maga nyitott ajtót, a hálóingére felvett egy kabátot, úgy ment ki a csengetésre, ami az ágyból ugrasztotta ki, egyedül volt a nagy lakásban, amely fűtetlen volt, hideg és nedves. No és? Megölelték egymást, és mintha nem lett volna miről beszélniük, mintha anélkül is minden világos volna. Újból együtt vannak, céljaik világosak, Dobroljubov mintha egészséges lenne, mi kell még? Minden egyéb butaság... Meg aztán nem kedvezett az idő a beszélgetésnek. Az élet úgy összezavarodott, hogy csak győzzön az ember eligazodni benne.

Az egyetemi mozgolódásokkal mintha valami átszakadt volna a társadalomban; a nyári dermedtséget, amelyet a falu gyors és kegyetlen megzabolázása váltott ki, általános felbuzdulás váltotta föl, mindenki hirtelen beszélni kezdett, éspedig hangosan, felháboro-

dottan beszélt, minden szalonban a Péter-Pál erődben fogva tartott diákok titokban kicsempészett levelét olvasták fel, meg az egyik diák, Nyikolaj Utyin kijuttatott versét, amely Mihajlovhoz szólt, akit októberben a Harmadik Ügyosztály börtönéből az erődbe vittek át, és Mihajlovnak a válaszversét. Utyin, aki versében az összes bebörtönzött diák nevében a „szeretet és részvét adóját" rója le a költőnek, aki „jó magot vetett", „az igazság szavát hirdette", különösen az alábbi sorok emelkedtek ki: „Hidd, hogy beérik a gyümölcs, s korunk százszorosan bosszút áll..."

Csernisevszkijnek nem kellett Moszkvába utaznia; Pétervárra érkezésének másnapján Katkov üzent neki, hogy nem szükséges jönnie, a moszkvaiak már beindították az ügyet; kihasználják a kedvező alkalmat, és a feliratot, bár nem az összes oroszországi újságíró aláírásával, mégis az egész újságíró-társadalom nevében átnyújtották az új belügyminiszternek, Valujevnek, akinek a vezetése alá került a cenzúrahivatal. Azért döntöttek így és siettek az üggyel a moszkvaiak, mert egy nagyon fontos személyiség vállalkozott a felirat átadására, az illető nevét ugyan a küldönc valami okból nem tudta megmondani, de célzott rá – amit minden célzás nélkül is ki lehetett találni –, hogy az uralkodó fivéréről, Konsztantyin Nyikolajevics nagyhercegről van szó, aki már korábban is támogatta a liberális újságírást. Ha átadták, átadták. Annál jobb. Bár aligha lehetett különösebb reményt fűzni Valujevhez, aki igaz, hogy művelt ember, és a liberálisok nyelvét használta, de mégiscsak Muravjov és Panyin gróf embere, a jobbágynyúzók vezéreié. Aligha fog odafigyelni a liberális tervezetre, még ha a nagyherceg kezéből vette is át, aki szintén köztudottan liberális. Így is lett, ami elég hamar kiderült: Valujev eltemette a tervezetet a minisztériuma archívumában.

Még soha korábban nem látott Csernisevszkij otthonában annyiféle embert, mint ezekben az őszi hónapokban. Mindennap jó néhányan – diákok, tisztek, fiatal hivatalnokok – tértek be a Bolsaja Moszkovszkaján levő nagy, szürke épület kapuján, felmentek a lépcsőn és becsengettek az ajtón, amelyen „Ny. G. Csernisevszkij" feliratú réztáblácska jelezte, ki lakik itt. A látogatók többsége azért jött, hogy megtudja Nyikolaj Gavrilovics véleményét az eseményekről és azok lehetséges következményeiről; néhányan kis füzettel jöttek, amelyben beszámoltak a rendőrség vagy a katonaság ál-

taluk tapasztalt kegyetlenségeiről, amellyel a diákgyűléseket verték szét itt, Pétervárott vagy Moszkvában, ahol szintén nyugtalankodtak az egyetemeken. Ezeket a bizonyítékokat nem azért adták elő, hogy leközölje őket a *Szovremennyik*ben, tudták, hogy nem lehet őket megjelentetni, csak hogy Csernisevszkij tájékozódjék, mert benne látták az események titkos és elkötelezett krónikását. Voltak látogatók akik azt kérték, mondja meg, mit tegyenek, hogy többek legyenek liberális uraknál. Voltak olyanok is, akik csak meg akarták nézni azt az embert, akiről a társaságban az a hír járta, hogy ő a diákság titkos vezére, minden megmozdulásuk szellemi atyja. Az első hetekben, amikor nagyon éles volt a helyzet, maga is mohón kérdezősködött mindenkitől, minden, az utcáról hozott hír fontos volt; ezzel a vendégjárással meg kellett békélni, bár a napi munkát is el kellett végezni és írni a *Szovremennyik*be, ellenőrizni és kijavítani Schlosser soron következő kötetének fordítását, amelyek kis adagokban, majdnem naponta érkeztek a fordítóktól, és korrektúrát olvasni, ami különösen megszaporodott azóta, hogy szeptember végén Dobroljubov újra megbetegedett és ágynak esett. De meg kellett békélnie a helyzettel; a vizitek között vagy éjjel tudott csak időt szakítani a cikkek lediktálására; ezekben a feszült napokban nem sikerült két-három óránál többet aludnia.

Természetesen sokáig nem lehetett így folytatni. Az állandó feszültség és kialvatlanság megbosszulta magát: észrevette, hogy néha hirtelen minden különösebb ok nélkül remegni kezd a keze, s éles fájdalom nyilall a szemébe. Aztán történt valami, ami után egyszerűen kénytelen volt korlátozni a látogatók fogadását.

Október 4-én letartóztatták Vlagyimir Obrucsevet, a Harmadik Ügyosztály ügynökei kiderítették, hogy ő volt a *Velikorusz* egyik terjesztője. Obrucsev letartóztatásának híre súlyosan érintette Csernisevszkijt: olyan érzése volt, mintha mindez vele történt volna meg, mintha nem Obrucsev tűnt volna el, hanem neki magának egy része. És ez az érzése igen hamar konkrét formát öltött: fizikailag, kézzelfoghatóan érezte, hogy őt is megfosztották a szabadságától, majdnem ugyanolyan mértékben, mint Obrucsevet – rájött, hogy figyelik. Hamarosan közvetlen biznyítéka is lett erre. Ilyen körülmények közepette természetesen nem volt ésszerű, hogy lakásának ajtaja tárva-nyitva álljon mindenkinek. A hívatlan látogatók számára megjelölt heti egy fogadónapot, a szerdát. Naponta csupán néhány

bizalmas ismerősét és *Szovremennyik*beli munkatársait fogadta. Ezek sem voltak kevesen.

A nap bármely órájában beléphetett hozzá a két Szerno-Szolovjevics, Szlepcov, az idősebbik Obrucsev; velük az utóbbi időkben különösen gyakran találkozott. Egyébként találkozásaik nagy része nem a lakásán zajlott le, hanem valahol másutt, közös ismerősöknél, nyilvános helyeken. A *Velikorusz* lebukása után még közelebb kerültek egymáshoz ezek a fiatalemberek, akik egy titkos társaság gondolatával foglalkoztak, amely szervezetileg egyesítené az összes forradalmi kört Oroszországban. Őszre már kész volt a leendő társaság alapszabályzata: az ötös csoportok elvén alapult volna, elhatározták, hogy a társasághoz csatlakozók száma ne legyen túl nagy, minden tag csak egy ötöst szervezhessen maga köré, s minderről alulról felfelé kell jelentést tenni, ily módon a társaság összetételét csak a központ ismerné. Ezt azért tervezték így, hogy ha valakit letartóztatnak a tagok közül, s akár tapasztalatlanságból, akár a kínzások következtében, ne válhasson árulóvá és ne buktassa le az egész szervezetet. („És ha a központban lenne áruló? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics. – Ebben az esetben nem kerülhető el a teljes lebukás?" Erre azt felelték, hogy a választott szervezeti elv esetén a teljes lebukás valószínűsége kisebb, mintha mindenki ismerne mindenkit. Egyébként egyetértettek azzal, hogy keresni kell valami még jobb megoldást.) Azért is szabtak határt a szervezet számbeli növelésének, hogy minél előbb megszabadíthassák a tagokat az új tagok verbuválásának gondjától, hogy minden energiájukat a nép körében folytatandó agitációra fordíthassák, aminek eredménye, mint sokan remélték, 1863 tavaszán mutatkoznék, a szervezeti okmányok bevezetésével.

Az új társaság programjának, legalábbis az első időkben, Ogarjov „Mi kell a népnek?" című kiáltványát tekintették. Ez a kiáltvány, amelyet Ogarjov fogalmazott meg és Londonban, Herzen nyomdájában nyomtattak ki, lényegében kollektív munka volt, amelynek felvázolásában Ogarjovval együtt részt vett az idősebbik Szerno-Szolovjevics, Obrucsev és Szlepcov, akik akkor külföldön voltak. Nyikolaj Gavrilovics is részesének tekinthette magát, mert az ő „A földesúri jobbágyokhoz" kiáltványa lebegett a megfogalmazók szeme előtt, amelynek másolatát tavasszal magával vitte külföldre Mihajlov, aki saját kezűleg másolta le; a kollektív kiált-

vány néhány kitétele majdnem szószerint ebből származott. E proklamáció első sorában szerepelt a „föld" és a „szabadság" szó, és valamelyik fiatal, talán az egyik Szerno-Szolovjevics azt javasolta, hogy nevezzék az új társaságot „Föld és Szabadság"-nak. Az Ogarjov-féle kiáltvány alapján határozták el, hogy összegyűjtik az erőket, és mindazokat kapcsolják be a szervezetbe, akik hajlandóak és képesek e dokumentum álláspontját osztani. Az energikus fiatalemberrel most ősszel már hozzá is láttak ehhez a munkához.

Nyikolaj Gavrilovics részt vett az összes tervezet és az összes nehézség megvitatásában, amely az új társaság szervezői körében jelentkezett, a fiatalok úgy fordultak hozzá, mint a forradalmi elmélet kérdéseinek ismerőjéhez és szaktekintélyéhez, tisztelettel fogadták bírálatát és tanácsait, nem vitatkoztak vele. Ő ezt nem is ajánlotta, mert a hosszadalmas viták elvonták volna a fiatal erőket a *tettektől.* Egyszer már megégette magát – Mihajlovval és Selgunovval kapcsolatban. Ő is, Mihajlov és Selgunov is képtelen volt a vitákban kompromisszumra, és mi lett az eredménye? Szakadék támadt közöttük, egy kiérleletlen kiáltvány született: és ezért most több évi kényszermunkával kell fizetnie Mihajlovnak. Nem, inkább maradjon kimondatlan az igazsága, majd valamikor később elmondja, de ne álljon közéje és a többi érdemes ember közé. Nem olyan idők járnak, hogy a szavakba kellene kapaszkodni. A szavak ideje elmúlt. Eljött az ideje, hogy a szavakat tettekkel ellenőrizzék. Nincs más kiút. Úgy van. Ezt mondta valaki nemrég. Igen, az okos Anna Arkagyevna. Más kiút nincs.

Így járt el például akkor, amikor a társaság programjáról vitatkoztak, és még csak fontolgatták, hogy az Ogarjov-féle proklamáció legyen-e a program. Természetesen világos, mint a nap: ez a kiáltvány arra alkalmas, hogy a nép körében terjesszék, de semmiképpen sem felel meg egy társaság politikai programjának: ezen az alapon, ami lényegében egyedül a parasztkérdést foglalja magában, csupán azokat lehet egyesíteni, akik a parasztkérdésben egyformán gondolkodnak, tehát a jövőben, amikor eljutnak a nemzet életének egyéb problémáihoz, elkerülhetetlenek lesznek a viták és konfliktusok, a szakadás. És ő természetesen elmondta ezeket a gondjait. De nem ragaszkodott ahhoz, hogy még mielőtt hozzáfognának a társaság megszervezéséhez, dolgozzanak ki egy teljes értékű programot. Ha ragaszkodik hozzá, nagyon lassan láttak volna

dologhoz. Most a tettek emberei voltak adva, akik ki akarják próbálni, mire képesek: hiba lett volna letörni a lelkesedésüket... Egyébként figyelembe vették, amit mondott, a kiáltványt csupán az első időkre tartották érvényes programnak.

Amikor megvitatták az első ötösök összetételét, amelyeknek tagjaiból később a szervezet központi bizottsága kerül majd ki, azt javasolták Nyikolaj Gavrilovicsnak, hogy lépjen be az egyik ötösbe. A Szerno-Szolovjevics fivérek beszéltek vele erről; ő égő szemmel hallgatta végig őket, és így válaszolt: „Az én dolgomat Dobroljubov betegsége és Nyekraszov tehetetlensége dönti el, aki nem tudja egyedül csinálni a folyóiratot. A *Szovremennyik*nek is dolgozni, és önöknek is – ez fizikai képtelenség. Várjuk ki, mi lesz a betegünkkel. Ha majd úgy látom, mondjuk, hogy újra munkaképes, egy-két hónap múlva önökkel tartok, de a *Szovremennyik*ről nem mondok le, mert nagyon kedves nekem, olyan mint egy katedra, amelytől nem szabad megfosztanom sem magam, sem önöket, ha egyetértenek az irányvonalával...

2

Dobroljubov szeptember legvégén esett ágynak, és október közepéig feküdt, nem is kelt fel az ágyból, nem lépett ki a házból. Október közepén egy kissé jobban érezte magát, felkelt, elment a cenzorhoz, akivel tárgyalnia kellett; kérlelhetetlenül szaporodtak a cenzori piros keresztekkel ellátott korrektúrák. Amikor hazafelé jött a cenzortól, elkapta az eső, teljesen átázott, átfázott, de még el kellett mennie Nyekraszovhoz. Mire odaért, alig volt benne élet, azonnal lefektették, annyi ereje sem volt, hogy hazavergődjön, pedig ő is a Lityejnij sugárúton lakott. Két hétig feküdt Nyekraszovéknál, Avdotya Jakovlevna ápolta, aki azonnal hazajött külföldről, amint tudomást szerzett a betegségéről, és az orvosok, Bokov és Botkin csak november elején döntöttek úgy, hogy nagyobb kockázat nélkül haza lehet szállítani.

Csernisevszkij mindennap meglátogatta, rendszerint késő este jött és nem maradt sokáig: korrektúrákat hozott vagy vitt, amelyeket Dobroljubov az ágyban elolvasott, elmesélte a híreket és elment. De egyszer, még októberben, nem ment el, ott maradt ülve a

fotelban, melyet Dobroljubov díványához húztak. Egyedül voltak a lakásban. Nyekraszov a klubjába ment, Panajevék szintén elmentek valahová. Avdotya Jakovlevna inasa behozta a vacsorát, tett a tűzre, úgy-ahogy rendet rakott a szobában, majd elment. A hatalmas lakásban csend volt, csak a fahasábok ropogtak a kályhában, és az eső kopogott az ablaküvegen a nedves szélrohamok nyomában s néha felhangzott az óra ütése, amely Nyekraszov dolgozószobáján túl, az ebédlőben állt.

Dobroljubov kezdte a beszélgetést. Ült az ágyban, párnát tett a háta mögé, és egyenesen maga elé nézett, a Nyekraszov szobájába vezető ajtót takaró függönyre; lábát fekete pléd takarta, keze mozdulatlanul feküdt a teste mellett. Amikor megszólalt, csak a fejét fordította Csernisevszkij felé, nem változtatott a testtartásán. Csernisevszkijt hirtelen arra az eredeti parasztra, Ivan Vlaszovra emlékeztette, akit a nyáron látott a Vaszilij-szigeten, az áttelepülők táborában. Ezzel a tartással és világos, szentre emlékeztető, tiszta arcával emlékeztette rá.

– Mi van Szerno-Szolovjeviccsal? – kérdezte csendesen Dobroljubov. – Még mindig a titkos társaság érdekében ügyködik? Nem jön mostanában hozzám. Obrucsev sem jön. Már el is temettek engem talán?

Nagyon nyugodtan kérdezte, minden keserűség vagy sértődöttség nélkül, hűvös iróniával, és Nyikolaj Gavrilovics ugyanilyen nyugodtan és valahogy hűvösen válaszolt:

– Nem, nem ezért. Gondolom azért nem jönnek, amiért mostanában hozzám sem igen fognak eljönni.

Dobroljubov csodálkozott:

– De hát miért?

– Azt javasolták, hogy lépjek be a társaságukba, az egyik ötösbe, de én nemet mondtam. Legalábbis addig, amíg nem rendelkezem teljes mértékben magammal.

– No és? – kérdezte elgondolkodva Dobroljubov.

– Magától is hasonló választ várhatnak. Ezért nem jönnek.

– És maga mit gondol? Azt hiszi, én is azt feleltem volna, mint maga?

– Gondolom, igen.

– Hogy a *Szovremennyik*re hivatkozom, és nem lépek be a társaságba?

– Pontosan. Hogy a *Szovremennyik*re hivatkozik.

– Valójában pedig miért mondanék nemet?

Csernisevszkij nem siette el a választ. Hátradőlt a fotelban, összefonta mellén a karját, mint aki gondolkodni kíván.

Dobroljubov is eltöprengett. Majd felnevetett és irónikusan megjegyezte:

– Nem tudom, jól értem-e magát... – Ismét elhallgatott, gondolkozott. Aztán így szólt: – Nyikolaj Gavrilovics, úgy érzem, a nyár óta tisztázatlan kérdések állnak közöttünk. Igaz?

– Igen, legalábbis én szeretnék kérdezni magától egyet-mást.

– Én is magától. De az enyém ráér később is, most beszéljük meg a magáét. A maga kérdése: mit gondoltam a külföldi tartózkodásomra vonatkozólag, valóban volt-e olyan szándékom, hogy ott maradok örökre, mint ahogy meg is írtam egyszer, és ezért halogattam-e a hazatérésemet vagy valami másért? Ezt akarta kérdezni?

– Igen.

– Egy időben valóban úgy gondoltam, hogy a jövőben tartózkodom az újabb hőstettektől az orosz irodalom terén vagy bármely más területen, amelyet el lehet képzelni hazánkban, ezt komolyan írtam önnek. Valóban el akartam venni egy olasz lányt és letelepedni valahol Messina vagy Firenze környékén. Már a menyasszony is megvolt, megkértem a kezét, a szülei helyeselték a szándékomat, csak a menyasszonnyal kellett tisztáznom még bizonyos félreértéseket, ezért Messinába kellett volna utaznom. De Messina helyett ide jöttem, magához... Hogy mire gondoltam? Egyszer már utaltam rá, amikor Curcius hőstettéről* írtam, emlékszik? Azt írtam, ha volna olyan ügy, amit Curcius módjára meg lehetne oldani, megtenném habozás nélkül, de ha ilyen ügy nincs, akkor nincs mit tennem itt, nincs miért hazajönnöm. Sem erkölcsi, sem fizikai erőm nincs arra, amivel korábban foglalkoztam. Csak azért jöjjek haza, hogy időnek előtte a koporsóba kerüljek? Ebben az értelemben írtam. És akkor így is gondoltam. Ennyi az egész, Nyikolaj Gavrilovics. Most pedig tudja, mit mondok? Azt, hogy ma is azt gondolom, amit akkor. Igen, ma is. Harmadik hónapja figye-

* Marcus Curcius, az ókori Róma legendás hőse, szülővárosa megmentéséért levetette magát egy szakadékba.

lem közelről a maga, azaz most már a *mi* életünket, és meggyőződtem róla, hogy nem tévedtem akkor. Nem kellett volna hazajönnöm. Felesleges volt. Senkinek sem kell ez az áldozat. Se nekem, se másnak. Mi, Nyikolaj Gavrilovics, hiába vesztegetjük az erőnket, hiábavaló, sziszifuszi munkát végzünk. Ezt a halott ingoványt, az itteni életet nem tudjuk felfrissíteni, felrázni semmilyen szóval – sem élőszóval, sem nyomtatottal, pláne nem azzal, ami átmegy Valujev cenzúráján. Egyébként Valujev meg fogja reformálni a kormányt, minden hivatalt megreformál, a cenzúrát is, igen, azt is, ami számunkra azzal fog végződni, hogy a *Szovremennyik*et agyoncsapják, mi pedig munka nélkül maradunk. Ez az én álláspontom. Kielégítette a válasz?

– De mégis hazatért – jegyezte meg válasz helyett Csernisevszkij. – Mégis úgy döntött, hogy hazajön.

– Igen, úgy döntöttem.

– Minek jött haza?

– Maga miatt, Nyikolaj Gavrilovics. Csakis maga miatt.

– Miattam?

– Igen, maga miatt. Ha maga nincs, nem jöttem volna haza.

– De miért miattam? Talán én kényszerítettem rá? Épp ellenkezőleg, győzködtem, hogy ne siesse el, ne jöjjön haza addig, amíg nem tartja elengedhetetlennek . . .

– Ne bánkódjék emiatt, Nyikolaj Gavrilovics. Maga nem hibás semmiben. De maga itthon maradt.

– Hogyan?

– Maga itthon maradt, hát hogy maradhattam volna odakint?

– Ez afféle . . . fantazmagória – morogta elégedetlen arccal Csernisevszkij.

– Miféle fantazmagória? – Dobroljubov felsóhajtott, ledőlt a párnára, most a hátán feküdt és egy kissé szórakozottan folytatta, mintha már régen eldöntötte volna magában, most már nem szabad ezen töprengeni és nincs is mit mondani róla. – Maga, Nyikolaj Gavrilovics, és ezt szintén megírtam magának, maga és Nyekraszov az a két ember, aki itt közel áll hozzám. Maga bizonyos vonatkozásban még közelebb, mert nagyon tiszta, feddhetetlen ember. És maga az az ember, aki mindent megért, azaz úgy érti, ahogy én, maga itt kuksol ebben a gyilkos mocsárban, elmúlik a tavasz, elmúlik a nyár, és még mindig itt kuksol a mocsárban, pedig őfelsé-

ge áprilisi tréfái után elsőnek kellett volna elmenekülnie innen, menni amerre lát, de maga itt ül, kérlelhetetlen makacssággal folytatja sziszifuszi munkáját és még dicsekszik is, hogy most kezdi magát embernek érezni. Ez harsogott majdnem mindegyik leveléből. Mit tehettem? Hazajöttem. De hogy *miért* jöttem haza, azt máig sem értem. – Csernisevszkijre nézett. – Maga érti, hogy miért van itt? Miben reménykedik? Miben lehet most reménykedni? Hát ez az én kérdésem magához. Különben, van más kérdésem is. De ez az első. Miben reménykedik? Mire jó az a munka, amit csinálunk?

– Nem tudjuk nem csinálni. És ezt maga is tudja. Nincs más kiút. Azt, amit csinálunk, Nyikolaj Alekszandrovics, amíg még csinálhatjuk, amíg van rá lehetőség, csinálni kell.

– Rendben van. Akkor magyarázza meg . . .

– Nem, először maga magyarázza meg nekem – szakította félbe mosolyogva, de kérlelhetetlenül Csernisevszkij. – Először végezzünk az én kérdésemmel, azután térjünk vissza a magáéra. Azt magyarázza meg: miből gondolja, hogy nincs nálunk olyan ügy, amit Curcius módján meg lehetne oldani? Mondja, amit Szerno-Szolovjevics és Szlepcov csinál, nem ilyen?

Dobroljubov elnevette magát:

– Higgyem el, hogy maga tényleg így gondolja?

– Miért ne?

– Ha így van, akkor miért zárkózott el attól, hogy belépjen a társaságukba?

– Azt nem lehet elképzelni, hogy csak *egyelőre* zárkóztam el? Hogy később belépek?

– Igen?

– Igen. Tudja meg, hogy a lelkiismeretem nyugtalan amiatt, hogy nem léptem be. Majd akkor nyugszik meg, ha valamelyik ötös tagja leszek.

– Mi köze van ennek a lelkiismeretéhez? – szakította félbe mérgesen Dobroljubov. – Csak nem azt akarja mondani, hogy elfogadja ezeknek a csoportocskáknak a nézeteit?

– Nem.

– Akkor miről van szó?

Csernisevszkij várakozó mosollyal hallgatott.

– Nem, ez nem komoly dolog – állapította meg Dobroljubov. –

Ha csak arra gondolok, hogy mennyire bíztak hatvanhárom tavaszában... Már ettől is elfog a nevetés. És hogyan akarnak propagandát kifejteni itt, Oroszországban? – A titkos társasag ügye annyira elszórakoztatta, hogy újra felült; Csernisevszkij segített neki a párnát magasabbra tenni. – Azt hiszik, hogy a parasztok meg fogják őket hallgatni. Lehet, hogy meg fogják hallgatni őket, de meghallani semmit. Ez nem Olaszország. Semmi sem lesz ebből a carbonari-játékból, ezt maga éppolyan jól tudja, mint én. Aztán miféle emberek ezek a maga szervezkedői? Semmi rosszat nem akarok róluk mondani, tiszteletre méltó urak, nincs jobb náluk Oroszországban. De csak a Passzázsban meg a szalonokban kiválóak. Mit lehet velük kezdeni egy titkos társaságban? Nem erre gondolt, vagyis az én véleményemre ezekről az urakról, amikor kijelentette, hogy én is elzárkóztam volna a társaságuktól? Maga nem azért zárkózott el, mert ugyanilyen leereszkedően vélekedik róluk?

Csernisevszkij elnevette magát, és nem tiltakozott. Dobroljubov befejezte a gondolatát:

– Nem, azzal, hogy titkos társaságot szervezünk, várni kell addig, amíg egy egész réteg arra érdemes ember lesz, nem csak néhány. Hogy lehessen közülük válogatni. Egy titkos társaságba különleges tulajdonságokkal bíró emberek kellenek... De kizökkentett a gondolatmenetemből. Igazán lelkiismeret-furdalást érez, amiért nem csatlakozott hozzájuk?

– Maga is azt érezne, ha elutasította volna őket.

– Hogyan? Hát még mindig feltételezi, hogy nem utasítottam volna el őket?

– Dehogy, ebben biztos vagyok. Eleinte. Azután elkezdett volna gondolkodni...

– Min?

– Azon, hogy nem azért jött haza, hogy itt körültekintően, a logikának megfelelően cselekedjen. Nem olyan a közeg...

– Arra gondol, hogy...

– Igen, arra gondolok, hogy maga nem énmiattam vagy valaki más miatt jött haza. Azért jött, mert tudja; ez a halott mocsár nem éled fel magától, az élet utolsó jele is eltűnik belőle, ha nem lesz senki, aki legalább esetenként lecsapolná... Ez a mi mesterségünk... Nem, Nyikolaj Alekszandrovics, mi nem nézhetjük kívülről e nemzet drámáját. Bár természetesen az is igaz, hogy azt

gondolja: ugyan ki kényszeríthet minket arra, hogy magunkra vegyük ezt a keresztet? Ez maga a feneketlen mélység, az ismeretlen. Sohasem lehetünk biztosak az eredményben. Minek ez nekünk? Ennek ellenére, mi itt, most arról beszélgetünk. Abszurdum? Abszurdum...

– Nem tréfál? Valóban komolyan veszi ezeket az urakat?

– Miért ne venném őket komolyan? Csinálnak valamit. Akárhogyan is.

– Miért, az nem fontos, hogyan csinálják?

– Az a fontos, hogy csinálják.

– Bármit?

– Oroszország mostani helyzetében bármiféle ügy fontos. Bármilyen ellenzéki megnyilvánulás. Ennél az ázsiai mozdulatlanságnál semmi sem lehet rosszabb.

– De hiszen ez a „velikoruszok" programja. A magáé is?

– Igen, az enyém is.

– Ezért tart velük kapcsolatot?

– Igen, ezért.

– És Katkovval is azért működött együtt a cenzúra ügyében, mert minden ellenzéki megnyilvánulás fontos?

– Igen, azért – bólintott Csernisevszkij. Majd elmosolyodott: – Ez a Katkovra vonatkozó kérdés a második kérdése?

– Igen.

– Ezek szerint az összes kérdést megbeszéltük?

– Úgy látszik.

Dobroljubov elgondolkozott. Csernisevszkij viszont még szükségesnek tartotta megjegyezni:

– Majd ha egyszer normális politikai életet élünk, és a pártok nyiltan fognak küzdeni a hatalomért, majd akkor válogatósak lehetünk, sőt pedánsak a szövetségeseink megválasztásában, nem beszélve a saját pártunk híveiről. De most nem lehetünk pedánsak. Most minden, ami az államrend ellen hat, ami megzavarja ezt a mozdulatlanságot, a jövőt segíti, megérdemli, hogy segítsük.

– Nos, lehet, hogy így van – helyeselt Dobroljubov.

– Így bizony, Nyikolaj Alekszandrovics.

– Lehetséges. De mit tegyek én? Mire vagyok én alkalmas? És kétszeresen sértő, ha ezt valakinek az értésére is adják, ahogy az értésemre adták a maga szervezkedői. Ha látja őket, mondja meg ne-

kik, hogy ne kerüljenek el engem. Ha isten segít, meggyógyulok, és lehet, hogy hasznomat vehetik. Addig gondolkodjanak, melyik csoportba tartozzam. Megmondja?

– Megmondom – válaszolta komolyan Csernisevszkij.

Dobroljubov csúfondárosan rákacsintott:

– Igen, de mikor fogja látni őket? Hiszen azt mondta, hogy nemigen fognak benézni magához.

– Tényleg ezt mondtam?

Összenéztek és elnevették magukat.

3

Dobroljubov, miután Nyekraszovtól hazaköltözött, amennyire erejéből telt, folytatta a munkát, továbbra is ágyban fekve, segített Csernisevszkijnek korrektúrát meg kéziratokat olvasni. De egyre fogyott az ereje. Avdotyja Jakovlevna továbbra is gondoskodott róla, az inasát odaköltöztette hozzá, megtiltotta, hogy felületes ismerősöket is beengedjenek hozzá, csak rokonokat, Nyekraszovot és Csernisevszkijt fogadhatta.

Nyikolaj Gavrilovics naponta kétszer elment Dobroljubovhoz: reggel és este. Most gyakrabban beszélgettek a *Szovremennyik*től és a cenzúrától teljesen független dolgokról: önmagukról, lelki problémáikról és reményekről, újra fölfedezték egymást. Ezekben a napokban Dobroljubov valami okból sokat beszélt a pedagógiai főiskolán töltött éveiről, a barátairól, a régi főiskolai kollégáiról, három vagy négy fiatal pedagógusról, akiket az élet különböző kormányzóságokba vetett, és akikkel sűrűn levelezett; nagyon szerette volna Csernisevszkijt összehozni velük. A betegségét nem említette, és nagyon mérges volt, amikor megkérdezték, hogy érzi magát, nem fáradt-e. Csak egyszer hozta szóba: azt mondta, hogy valószínűleg hamarosan meg fog halni, hirtelen bevallotta Csernisevszkijnek, mennyire rosszul van, fizikailag is, lelkileg is, annyira, hogy még a haláltól sem fél – ez november közepén lehetett –, és megmutatta Nyikolaj Gavrilovicsnak az új verseit, amiket egyik barátjához írt: búcsúzó versek voltak, mintha meggyónt volna és végrendeletét fogalmazta volna meg bennük: „Kedves barátom, azért halok meg, mert becsületes voltam . . .”

November 17-én éjjel halt meg Avdotya Jakovlevna karjai közt. November 20-án, hétfőn volt a temetés. Vagy kétszáz ember, írók, diákok, fiatal tisztek gyűltek össze korán reggel a Lityejnij sugárúti lakáson, s vállukon vitték végig a koporsót az egész városon, egészen a temetőig. A temetőkerti templomban a gyászszertartás után Nyekraszov mondott volna beszédet, de a pap ijedten félbeszakította, mondván, hogy nem engedélyezi a beszédet, a templomban tilos olyan beszédet mondani, amelyet nem látott az egyházi cenzúra, ha az urak beszélni akarnak, tegyék ezt kint, a tornácon vagy a sírnál, ahol tetszik, de ne bent a templomban. Kivitték a koporsót a tornácra, letették és megálltak körülötte csendben, félkörben. Nyekraszov odament a koporsóhoz, és halkan, majdnem suttogva beszélni kezdett, alig bírta visszatartani a sírást, de a hangja fokozatosan felerősödött. Beszélt Dobroljubov nyomorúságos gyerekkoráról, irodalmi pályájának kezdetéről, markáns irodalmi tehetségéről, a társadalom mai igényeinek mély megértéséről, ami ezt a fiatalembert, a nemzet szellemi fejlődésének előmozdítójává tette. „Dobroljubovban – mondta Nyekraszov a beszéd vége felé – sokban megismétlődött Belinszkij: ugyanúgy hatott az olvasóközönségre, ugyanolyan éles elméjű és kíméletlen volt az élet jelenségeinek értékelésében, ugyanolyan aktív, és őt is a tüdővész vitte el . . ."

Csernisevszkij kilépett a tömegből; sápadt volt és komor; gyanakvó, szúrós tekintete elővillant a vékony, aranykeretes szemüveg mögül, magas hangja élesen csengett, amint végigmérve a tömeget, beszélni kezdett:

– Minthogy Dobroljubov halála a közvélemény számára váratlanul következett be, bizonyára érdekelni fogja önöket, uraim, hogy milyen okok segítették elő, ha nem közvetlenül kiváltották a halálát. – Kigombolta a bundáját, kivett a belső zsebéből egy félbe hajtott füzetet. – Itt van az elhunyt naplója, melyet az iratai között találtam meg. Két részre oszlik: a külföldi utazása előtt és a hazatérés után írottakra. Ebből a naplóból felolvasok önöknek néhány bejegyzést, amelyből mindent meg fognak érteni. A feljegyzésekben szerepel néhány személy, akiket nem fogok megnevezni.

Olvasni kezdett. A bundáját elfelejtette begombolni, szétnyílt, de nem vette észre, pedig igencsak hideg volt.

– „Eljött hozzám (Dobroljubovhoz) N. N. és közölte, hogy a cikkemben sok javítás van – olvasta Csernisevszkij. – . . . Megjelent

nálam X. Y. és elmondta, hogy megrótták a cikkemért... Hírek a harkovi egyetemi lázongásokról... Újabb hírek: néhány diákot Vjatkába száműztek... Nehéz és hiábavaló vita a cenzorral: a cikkem nem jelenhet meg... Voltam a cenzornál: mindkét cikkemből a szöveg felét kihúzta..."

Felolvasott már több tucatnyi bejegyzést, becsukta a füzetet, és újból végigmérte a tömeget. Elöl Nyekraszov állt lehorgasztott fejjel, továbbá Panajev és Krajevszkij; egyenesen a szemébe nézett Beketov cenzor, az arckifejezésével is jelezve, hogy nem róla van szó; egy csoportban álltak az egyetemi professzorok: Kavelin, Szpeszovics és Szasa Pipin, akik a napokban mondtak le állásukról, tiltakozásul a diákok rendőri üldözése ellen (Kavelinnak ki volt sírva a szeme); Antonovics idegesen harapdálta a száját, a lobbanékony Szerno-Szolovjevics komoran ingatta a fejét. Mögöttük szintén ismerős arcok, de még több ismeretlen, fiatal és nem egészen fiatal ember; diák nem sok volt, a legaktívabbak az erőd foglyai voltak. Csernisevszkij a füzetet a tenyerén tartotta, mintha a súlyát méregetné.

– Nos, uraim, eldönthetik: ilyen, minden tehetség számára fojtogató körülmények között háborítatlanul fejlődhetett-e Dobroljubov tehetsége? Nem voltak-e hatással ezek a körülmények az elhunyt fogékony, érzékeny természetére? És milyen fiatal korban kellett befejeznie munkáját! Hiszen mindössze huszonöt éves volt. Ebben az életkorban mások éppen csak elkezdenek tanulni. Boldogtalan orosz irodalom! Hány kiemelkedő alakját veszítette már el ereje és fiatalsága teljében! És hányat fog még...

Dobroljubovot Belinszkij mellé temették. Amikor oszolni kezdtek, Csernisevszkij mindenkit előre engedett és utolsónak ment el, észrevétlenül lemaradva a többiektől; befordult az egyik ösvényre és jó fél órát bolyongott a temetőben egyedül. Megvárta, amíg mindenki elszéled, egyedül akart maradni, és egyedül akart hazamenni. Érezte, hogy nem lenne ereje senkinek a társaságát elviselni.

Egy fél óra múlva kijött a temetőből, és elindult a Ligovkára vezető úton. Az út néptelen volt. Jobbra és balra veteményes- és virágoskertek, a fákat zúzmara borította, az úttest fehérlett a hótól, csak a bérkocsik kereke hagyott könnyű nyomot. Sehol egy lélek. Egyedül volt, teljesen egyedül.

1862 januárjának végén Nyikolaj Gavrilovics kapott egy rövid levelet, amelyet már régen várt: *„Jöjjön. A legközelebbi két-három napban bármikor itthon talál. Betegen jöttem haza, nem mozdulok ki. – N. J."*

A levél Nagyezsda Jakovlevnától jött. Három héttel ezelőtt Moszkvába utazott, ahová az unokahúga hívta váratlanul táviratilag, arról értesítve, hogy Permből el kell hoznia a beteg férjét. Hová viszi és miért kell éppen Moszkvába utaznia Nagyezsda Jakovlevnának, arról a táviratban nem volt szó. Csak találgathatott. Anna Arkagyevnától már régen nem kapott hírt, és nem tudta, mi történt Permben. Amióta Szaratovban elváltak, csak egy levelet kapott tőle Permből; még októberben küldte a nénikéjének, és volt benne egy külön lap Nyikolaj Gavrilovics számára; Anna Arkagyevna nagyon szűkszavúan azt írta benne, hogy Permben a helyzet sokkal bonyolultabb, mint Szaratovban képzelte, és valószínűleg nem tud egyhamar Pétervárra jönni; egyébként Pétervárott, amíg zárva van az egyetem, nem igen van mit csinálnia. Ennyi, és semmi több azóta sem! Nyikolaj Gavrilovics és Nagyezsda Jakovlevna, amikor októberben találkoztak, megállapodtak, hogy Nagyezsda Jakovlevna majd értesíti őt, ha kap valami hírt. De egészen januárig nem volt híre, amíg meg nem érkezett az a furcsa távirat. Nagyezsda Jakovlevna Moszkvába utazott, előbb természetesen értesítve Nyikolaj Gavrilovicsot a táviratról és elutazásáról. És most visszajött. A levélke szerint egyedül.

Nyikolaj Gavrilovics befogatott. Olga Szokratovna nem volt otthon, már reggel elvitte magával valamelyik barátnője, és Nyikolaj Gavrilovics meghagyta a cselédnek, hogy valószínűleg nem tér vissza egyhamar, majd kiment a fogathoz. A fogatot nem a főbejárathoz rendelte, hanem a hátsó bejárathoz; egy ideje innen, egyenesen az udvarról hajtatott ki, ha nem Olga Szokratovnával együtt ment el. A kocsisnak megparancsolta, hogy át a Razjezsaján és a Zagorodnij proszpekten menjen a Bolsaja Morszkajára, és hajtson gyorsan.

Amikor balra fordultak, a Rajezsajára, Nyikolaj Gavrilovics észrevette, hogy ez alkalommal nem sikerült a manőver, a szemközti ház egyik ablakából, ahol, mint Nyikolaj Gavrilovics már novem-

berben felfedezte, az őt figyelő ügynökök megtelepedtek, valaki most is leste. Az ügynökök – ketten voltak – nem álltak állandóan az ablaknál, néha elhagyták őrhelyüket, s ilyenkor sikerült gyorsan elhajtatnia az ablakuk alatt, mielőtt észrevették és a nyomába eredtek volna. De most nem sikerült. Amellett az utca sarkán szabad bérkocsik álltak. A Razjezsaja előtt Nyikolaj Gavrilovics hátranézett és látta, hogy az egyik ügynök kiszalad a házból, beül az egyik kocsiba és a fogat után hajtat. Nyikolaj Gavrilovics megparancsolta, hogy ne jobbra forduljanak, a Zagorodnij proszpektre, hanem balra, a Ligovkára, menjenek el a Miklós pályaudvarhoz és ne siessenek, már nincs értelme.

A Ligovka felől hajtottak a pályaudvarhoz, itt Nyikolaj Gavrilovics meghagyta a kocsisnak, hogy várjon rá egy fél órát, s ha nem jön vissza, menjen haza és mondja meg, hogy ott maradt ebédre az állomásfőnöknél, aki jó ismerőse volt. Kiszállt, bement az állomás épületébe, átvágott az előcsarnokon és kijött a másik ajtón a Goncsarnij térre. Itt talált egy konflist, beült és a Nyevszkijen át a Bolsaja Morszkajára hajtatott. Amikor keresztezték a Ligovkát, kinézett az ablakon, meglátta a fogatát és a tőle nem messze álló bérkocsit, benne az ügynökkel. Az ügynök nyugodtan ült, még nem gyanította, hogy elvesztette a nyomot. Nyikolaj Gavrilovics elégedetten elmosolyodott: sikerült megszabadulnia a spiclitől.

De amikor kiértek a Nyevszkijre, még vagy kétszer hátra nézett, hogy ellenőrizze, tényleg lemaradt-e. A spicli nem volt sehol.

Buta népség, gondolta az ügynökről és otthon maradt társáról, akit szintén ismert látásból. Mennyi fontoskodás, mennyi önhittség van bennük! És mindez azért, mert meg vannak győződve abszolut fölényükről az áldozattal szemben. Túlságosan bíznak az erejükben, a titok mindenhatóságában. Természetesen eszükbe sem jut, hogy titkos figyelésüket felfedezheti maga a megfigyelt. Hisznek a mítoszban, miszerint mi, halandók tehetetlenek vagyunk a titok hatalmával szemben. Közben a valamennyire is figyelmes ember számára titkuk valóságos ordító névjegy, olyan csengettyű, amelyet a teve nyakába akasztanak, amiről egy versztáról is meg lehet ismerni őket. Úgy bűzlik róluk a titok, mint a W. C.-pucolóról a sajátja.

Mitől van ez, nehéz megmondani. De Nyikolaj Gavrilovics azonnal megérezte jelenlétüket, mihelyt mellé rendelték őket. Azt is rögtön észrevette, amikor a figyelőhelyet berendezték, attól fog-

va arcról is ismerte őket: két, teljesen hétköznapi külsejű fiatalember, hivatalnokfélék, de civilben. Megmutatta őket Olga Szokratovnának is. Ettől kezdve semmilyen tényked̈ésük nem kerülte el Nyikolaj Gavrilovics és Olga Szokratovna figyelmét, aki magára vállalta, hogy szemmel tartja az ügynököket és a cselédlányt, akitől megpróbáltak különböző értesüléseket szerezni Csernisevszkijről. Olga Szokratovnát nagyon elkeserítették az őszi pétervári letartóztatások: köztük Obrucsevé, az ismerős diákoké – köztük volt Sztyugyenszkij is –, hisztériás rohamai voltak, két hétig feküdt, de amikor meggyógyult, nagyon derekasan viselte magát. Azt a hírt, hogy a lakásukat megfigyelés alatt tartják, egész bátran fogadta, sőt valamiféle dacos örömmel, és maga is figyelni kezdte a titkos ügynököket.

Nyikolaj Gavrilovics a korábbi kocsisuktól, Fjodor Mihejevtől, attól a lugai paraszttól tudta meg, akit még a nyáron fölfogadott, mielőtt Szaratovba utazott volna, hogy november óta figyelik, s ennek köszönhette, hogy ő és Olga Szokratovna, szemmel tarthatta megfigyelőiket. Azóta otthagyta Mihejev: becsületesen és buzgón szolgálta karácsonyig, a Nyikolaj Gavrilovicstól ajándékba kapott száz rubelen vásárolt egy pár meglehetős lovat, és télire elment az Onyegán túli Eldorádójába, a falujabeliek után, akik még szeptemberben elmentek, miután felépült betegségéből Ivan Vlaszov, a vezérük – Bokovnak mégis sikerült talpra állítani: elment Mihejev, csatlakozott egy szekérkaravánhoz, amelyik Pétervárról arra a vidékre tartott.

Novemberben Mihejev gyakran járt Nyikolaj Gavriloviccsal a könyvesboltokba és különböző urakhoz, akiknek szép nagy könyvtáruk volt: könyveket és folyóiratokat szállítottak, amelyeket Nyikolaj Gavrilovics recenzálás céljából hozott el, aztán visszavitték őket, újabb könyveket és folyóiratokat hoztak. Egyszer, egy ilyen útra készülődve, Nyikolaj Gavrilovics behívta Mihejevet a szobájába, rábízott egy nagy csomó könyvet, hogy vigye ki a kocsiba, ő maga újabb csomagot, egy kisebbet készített össze. De Mihejev nem ment ki a szobából, ott maradt az ajtóban. Nyikolaj Gavrilovics úgy gondolta, azért vár, mert együtt akarja kivinni a két csomagot, odavitte hát neki a másodikat is, de Mihejev nagyon furcsán viselkedett: letette a csomagot a padlóra az első mellé, fölegyenesedett és esetlenül toporgott, majd üres kézzel ment ki a

szobából. „Mi történt, Fjodor?" – állította meg Nyikolaj Gavrilovics. Mihejev egymás után többször rápillantott, majd elfordította a fejét, és rosszallóan megjegyezte: „A könyvek, uram. Csak viszszük, visszük. Nem jó dolog. Meglátod, uram." „Miről beszélsz? – csodálkozott Nyikolaj Gavrilovics. – Miért ne volna jó dolog?" – „Azt én nem tudhatom. De nem jó dolog. Elveszejtenek téged, uram. Majd meglátod." „Ki veszejt el? Kiről beszélsz?" „Akiket rád állítottak. Figyelnek. Nem tudod?" „Tudom. De te biztos többet tudsz nálam. Mondd el, mit tudsz?" „Elmondom . . ."

És Mihejev elmondta. Néhány nappal ezelőtt vendégségbe hívta őt a kapus, Nyikita Baranov, akivel Mihejev jóban volt, igaz, nem azért, mintha olyan nagyon tetszett volna neki az a Nyikita Baranov, hanem azért, mert az akarta ezt a barátságot, és Mihejev olyan ember, aki senkit sem tud visszautasítani. Ez a Baranov nem jó ember, ravasz, hazug és gonosz, bár látszólag jóindulatú. Mindenkinek hazudik, például azt, hogy ő nyugalmazott gárda-altiszt, pedig igaziból közkatona volt, bár a gárdához tartozott, a belső őrzászlóaljban szolgált, tisztiszolga volt, mint egyszer maga vallotta be Mihejevnek. Azért is erőltette barátságukat, mert jólesett neki, hogy ivás közben kiöntheti a lelkét.

Néhány nappal ezelőtt, amikor ismét megvendégelte Mihejevet, eldicsekedett vele, hogy titkos hatalma van Mihejev gazdája felett, egyúttal őfelette is, tehát mostantól fogva Mihejevnek engedelmeskednie és segítenie kell neki mindenben. Úgy, hogy elmondja, hová megy az úr, kikkel találkozik útközben és miről beszélgetnek. Baranov pedig elmeséli ezt azoknak az uraknak, akiket a kormány megbízott azzal, hogy titokban figyeljék Csernisevszkij urat. Az urak azt ígérték, hogy ezért fizetni fognak Baranovnak, és ha csakugyan fizetnek, ő megosztozik Mihejevvel vagy összeismerteti Mihejevet ezekkel az urakkal, és azok fognak fizetni neki. Mihejev természetesen nem tagadta meg a segítségét, és úgy, ahogy tudott, beszámolt Baranovnak ezekről a napokról, amikor Nyikolaj Gavriloviccsal a könyvesboltokat járta. Baranov kérdéseiből ítélve, az urakat különösen azok a könyvek érdekelték, amelyeket Mihejev és Csernisevszkij szállított. De miben tudott segíteni nekik az írástudatlan Mihejev? Akkor Baranov révén azt követelték az urak, hogy rejtsen el két-három könyvet, amikből fogalmat alkothatnak arról, miféle könyveket hoznak-visznek a városban. Hogy ne essen

bűnbe, most mindezt elmondta Nyikolaj Gavrilovicsnak, tegyen, amit akar, de több könyvet ne szállítsanak.

Nyikolaj Gavrilovics megköszönte Mihejevnek és azt mondta, hogy viselkedjék továbbra is úgy Baranovval, ahogy eddig, mondjon el neki mindent, ez őrá nézve nem veszélyes, mert nincs semmi titkolnivalója a kormány előtt. Mi több, ami a könyveket illeti, nem hogy abbahagyná a szállításukat, még meg is engedi Mihejevnek, hogy úgy tegyen, ahogy kérték: emeljen ki két-három könyvet, mondjuk az első csomagból, és mutassa meg az ügynököknek (az első csomagban volt a *Russzkij Vesztnyik* teljes évfolyama, amelytől úgy határozott, hogy végre megszabadul). Látta-e Mihejev ezeket a titkos megfigyelő urakat, vagy csak Baranovtól tud róluk? Igen, Mihejev látta őket, mégpedig Baranovnál, sőt azt is tudja, hogy hol laknak, akár most is megmutathatja Nyikolaj Gavrilovicsnak az ablakukat. Mutassa meg? Igen, de a másik szobából... Átmentek a szalonba, amely a Bolsaja Moszkovszkajára nézett, és Mihejev megmutatta az ügynökök ablakát. Aztán amikor alkalom adódott rá, megmutatta az ügynököket is.

Most Nyikolaj Gavrilovicsnak és Olga Szokratovnának megvolt rá a lehetősége, hogy az orruknál fogva vezessék az ügynököket, amikor szükség volt rá. Ha például el kellett titkolni az ügynökök elől bizonyos vendéget, akinek a látogatását várták, beültek a szánba és elmentek otthonról, maguk után csalva a spiclit is, akit jól megsétáltattak. Így tehát már Mihejev idejében is, akiben az ügynökök csakhamar elvesztették bizalmukat, vagy talán nem elégítették ki őket az információi, mindenesetre decemberben már majdnem minden útján követték Nyikolaj Gavrilovicsot. Amíg szánkáztak, a vendég megjött; Sztugyenszkij fogadta, aki Csernisevszkijéknél lakott, amióta kiszabadult az erődből vagy Zaharin, aki majdnem az egész decembert náluk töltötte. Sztugyenszkij és Zaharin a szalonból mindenkit figyelt, aki bejött a kapun, maguk engedték be a vendéget, hogy ne kelljen szóba állnia a kapussal, aki mindig megkérdezte a látogatók nevét; éjjel Nyikolaj Gavrilovics engedte ki a vendéget a hátsó kijáraton, aki a kertek alatt távozott. Néha, amikor el kellett titkolni az ügynökök elől valami fontosat, semmiségekre irányították a figyelmüket; Mihejev közvetítésével hamis információt adtak, később a spicli kapus feleségét használták fel erre, aki mint szakácsnő állt Csernisevszkijék szolgálatába és be-

számolt az ügynököknek – ezt is Mihejevnek hála, tudták meg – a háziak beszélgetéseiről, ha sikerült őket kihallgatnia, vagy odaadta nekik Csernisevszkij írásainak piszkozatát, amit ő azért adott oda neki, hogy elégesse – a beszélgetések is, az írások is természetesen külön a szakácsnő számára készültek.

Mire számítottak a hatóságok, amikor spicliket állítottak rájuk? Így akartak bizonyítékokat szerezni egy bírósági eljáráshoz? Roszszul ismerték őt. Semmiféle bizonyítékot nem tudtak szerezni ilyen módon.

Egyébként, ha komolyan le akartak volna vele számolni, természetesen már régen megtalálták volna ennek módját, mindenféle ostoba spicliskedés nélkül is.

Amikor keresztülmentek az Izsák téren, Csernisevszkij azon kapta magát, hogy alig tudja leküzdeni a csábítást, hogy Miklós cár szobrára pillantson, amely körül szokás szerint hazafiak sétáltak. Fölnevetett és elűzte ezt a gondolatot.

5

Nagyezsda Jakovlevnát nagyon lehangolta a moszkvai utazása. Amikor Nyikolaj Gavrilovics bejött, az első szava az volt, hogy semmit sem ért se az életből, se az emberekből, lemondott róla, hogy valamit is megértsen belőlük, és egyáltalán nem tudja elképzelni, mi lesz holnap, holnapután, mi lesz vele, Ányával, az egész élet hirtelen összezavarodott és valószínűleg már nem sikerül rendbehozni; ő egyáltalán nem akarta örökre magához kötni Ányát, ellenkezőleg, azt szerette volna, ha Ánya nem marad egyedül; talál egy derék férfit és lesz családja, de azt, ami történt, nem akarta, nem, nem akarta ... Ült a fotelban a kályha mellett, beburkolózott a sáljába, tenyerét a kályhacsempéhez szorította, jóságos, kissé tanácstalan és zavart tekintettel nézte Nyikolaj Gavrilovicsot.

– De hát hol van Anna Arkagyevna? Moszkvában maradt? – kérdezte Nyikolaj Gavrilovics.

– Moszkvában? Bár Moszkvában maradt volna! Elvitte külföldre Sztyepanovicsot, Svájcba vagy hová. Megtudta, hogy külföldön vannak olyan kórházak, ahol az ilyeneket gyógyítják ...

– Elhatározta, hogy meggyógyíttatja?

– Már azt sem tudom, mit határozott. Mintha meg lehetne érteni őt! Egész idő alatt, míg Moszkvában voltak, valahogy olyan zavart volt: hol sírt, hol nevetett. Csak azt az egyet értettem meg, hogy elhatározta, tönkreteszi magát...

– És miért voltak Moszkvában?

– Pjotr Sztyepanovics miatt, valamilyen pénzügyei voltak ott... Igen, elhatározta, hogy tönkreteszi magát. Ez persze nem történhetett az anyja nélkül. Ő aztán mindent megtett. Tudom, ő befolyásolta, ő zavarta meg. A saját élete tönkrement, hát miért sajnálná a lányáét? Én is bűnös vagyok, nagyon bűnös, és soha nem fogom magamnak megbocsátani. Gúnyoltam érte, hogy otthagyta Pjotr Sztyepanovicsot. De hát hogyne gúnyoltam volna? Azt hittem, szeszély. De hogy így visszamenjen hozzá, azt lelkiismeretemre mondom, nem kívántam neki, nem, eszemben sem volt... Megnéztem most az urát. Két éve nem láttam, akkor is úgy nézett ki, hogy jobb volt nem ránézni. De most! Egy öregember. Pedig milyen szép ember volt, uramfia...

– És mit mondott Anna Arkagyevna?

– Hogy mit mondott? Mindenfélét összevissza, de nem ez a lényeg. Azt mondta, sajnálja. Nem kellett volna hozzámennie, de ha már hozzáment, nem lett volna szabad otthagynia. Most megpróbálja meggyógyítani. Semmi reménye nincs rá, de akkor is meg kell próbálni. De minek? Mondja meg, minek kell ez a haszontalan áldozat? Nem a meggyógyítását vette a fejébe. Kórházról kórházra fogja hurcolni, de hát ő tudja legjobban, hogy semmi értelme. Magát akarja megbüntetni, ezt vette a fejébe! Csak azt nem tudom, hogy milyen bűnért. Semmit nem érez iránta, de most majd kényszeríteni fogja magát, hogy szeresse. Kényszeríteni! És egész életében erőlködni fog, hogy szeresse, ahogy az anyja tette. Mire jó ez? Miféle divat a saját életével kísérletezni?

– Kell hogy érezzen valamit iránta...

– Nem! Kifaggattam ez alatt a két hét alatt az érzelmeiről... Mellesleg magáról is – fordított hirtelen a beszélgetésen a nagynéni. – Én nem tudom, mi van maguk között, nem az én dolgom, felnőtt emberek, majd maguk tisztázzák. De megkért, hogy mondjam meg magának: a nyár végén Pétervárott lesz. Egyedül jön-e vagy Pjotr Sztyepanoviccsal, és hosszabb időre-e vagy nem, ezt nem sikerült kiszednem belőle. Talán maga sem tudja. De többször is el-

ismételte: mondd meg Nyikolaj Gavrilovicsnak, hogy augusztusban feltétlenül legyen Pétervárott, mert idejövök. Hát most megmondtam. Mit jelent, döntse el maga.

– Köszönöm – csak ennyit mondott Nyikolaj Gavrilovics, pedig a néni élénk érdeklődéssel nézte, kérdéseket várt tőle.

„Hát vége – gondolta Anna Arkagyevnáról szomorúan, elszorult szívvel. – Soha többé nem találkozunk . . ."

Ősszel, amikor visszajött Szaratovból, mesélni kezdett Olga Szokratovnának Anna Arkagyevnáról, de Olga Szokratovna nem akarta meghallgatni, azt mondta, hogy semmit sem akar tudni erről. „Nem akarok róla többet tudni, mint amennyit feltétlenül szükséges. Nekem egy a fontos: hogy együtt maradjunk. Ugye nem akarsz elhagyni?" „Hiszen tudod, galambom. De látod . . ." „Én csak ennyit akarok tudni – szakította félbe. – Ne hagyj el engem. Ez az egy fontos nekem. És soha többet ne beszélj nekem *erről*. Egyáltalán nem akarok mindent tudni. Érted? Nem muszáj nekem mindent tudni." Így hát nem engedte meg, hogy elmondja. Elhalasztotta a magyarázatot Anna Arkagyevna Pétervárra való visszatéréséig, amikor majd jobban meg lehetett volna ismertetni őket egymással, lehetővé téve számukra, hogy megszokják egymást. Lesz-e most erre lehetőség?

Nem kérdezett többet Anna Arkagyevnáról, másra terelte a szót:

– Mi van a műhelyével?

A műhellyel kapcsolatban tudta, hogy az ősszel Nagyezsda Jakovlevna elment a rendőrségre, ahol figyelmeztették, hogy nem engedélyeznek semmiféle kommunisztikus kezdeményezést, bezáratják a műhelyt, ha a tulajdonosok átadják a munkásnők tulajdonába. A tulajdonosok ezt az év végére tervezték, de aligha sikerült most már megcsinálni, úgy látszik, továbbra is tulajdonosoknak kell maradniuk. Meddig? A dolog értelmét vesztette.

Nagyezsda Jakovlevna sóhajtott:

– Nem tudom, mit fogunk csinálni. Ha majd megjön Anna, eldöntjük, mi legyen. Magával is megtanácskozzuk. Eljön majd hozzánk?

– Eljövök.

Újból megállapodtak, ha lesz valami hír Anna Arkagyevnáról, Nagyezsda Jakovlevna tudatja vele. Felállt:

– Isten áldja – hajolt a kezére.

A néni homlokon csókolta és – sírva fakadt. A férfi csodálkozott.

– Moszkvában megijesztettek – magyarázta zavart mosollyal, sietősen letörölve kezével a könnyeit. – Amikor eljöttem Moszkvából, a pályaudvaron találkoztam egy ismerősömmel, aki azt mondta: a *Szovremennyik*et betiltották, Nyekraszovot és Csernisevszkijt letartóztatták. Csak Pétervárott tudtam meg, hogy nem igaz... Vigyázzon magára.

– Miattam ne aggódjon, kedves Nagyezsda Jakovlevna.

Meghajolt, és az ajtóhoz ment.

– Majdnem elfelejtettem megkérdezni – hívta vissza a küszöbről a néni. – Amikor Ánya megpróbált meggyőzni, hogy Pjotr Sztyepanoviccsal kell maradnia, egyszer azt mondta: ha te nem értesz semmit, ez nem azt jelenti, hogy senki sem érti, vannak emberek, akik hasonló módon gondolkodnak. Például Nyikolaj Gavrilovics... Maga tehát megérti őt. Tényleg ért valamit abból, amit róla mondtam?

– Azt hiszem, igen – felelte tartózkodóan, és többet nem mondott.

A néni sokáig figyelmesen nézte, de nem merte kérdezni. Sóhajtott:

– Én csakugyan semmit sem értek. Már nem vagyok jó semmire. Értéktelen, ócska kacat. Ég áldja.

A férfi elment. Vége. Soha többé nem fogja látni Anna Arkagyevnát.

6

Csernisevszkijt egy véletlen folytán, 1862. július 7-én tartóztatták le: Ogarjovnak és Herzennek Szerno-Szolovjevicshez írt levelében, melyet a Harmadik Ügyosztály elfogott, említették a nevét, éspedig úgy, hogy bizonyítékul szolgálhatott a londoni propagandistákkal való kapcsolatára. A levélben az állt, hogy Herzen és Ogarjov hajlandó Csernisevszkijjel együtt Londonban kiadni a *Szovremennyik*et, melyet a kormány épp most tiltott be nyolc hónapra.

Ez a bizonyíték ahhoz elég volt, hogy házkutatást tartsanak a lakásán és letartóztassák, de ahhoz kevés, hogy bíróság elé állítsák. A Herzen és Ogarjov levelében kifejezett hajlandóság, hogy együttműködjenek Csernisevszkijjel, még egyáltalán nem bizonyította azt

a tényt, hogy a levél szerzői és Csernisevszkij között titkos kapcsolat állna fenn. Hogy ezt a kapcsolatot bebizonyítsák, más bizonyítékok is kellettek.

Csernisevszkijt a Péter-Pál erőd Alekszej sáncának egyik kazamatájában helyezték el, és mintha néhány hónapra elfeledkeztek volna róla. Csak október 30-án rendelték az első kihallgatásra. Azzal vádolták, hogy összeköttetésben van „orosz száműzöttekkel és egyéb személyekkel, akik külföldi propagandatevékenységet fejtenek ki a kormány ellen", és segítséget nyújt nekik. Ő visszautasította ezt a vádat, mert tudta, hogy Ogarjov és Herzen levelén kívül egyéb bizonyítéka nincs a vádlónak. Követelte, hogy azonnal engedjék szabadon. Úgy döntött, hogy ezután is tagadni fog mindent, bármivel fogják is még megvádolni, és követeli, hogy azonnal bocsássák szabadon. Erre újra nyugton hagyták néhány hónapig.

A bebörtönzés szinte semmit sem változtatott korábbi életrendjén. Megengedték, hogy könyveket hozasson be kintről, megengedték, hogy írjon, papírt és tollat vásároltathatott, bár csak lúdtollat, acél toll tilos volt itt. Nem vesztegette az időt, munkához látott. Először olvasott; sietett elolvasni, ami felhalmozódott, és amit el kellett olvasnia, de odakint nem volt rá ideje; később fordított: belefogott Schlosser „Világtörténet"-ének következő, XV. kötetébe, amelynek kiadását, az előző évben kezdte meg; most a barátai folytatták odakint.

Nem áltatta magát a bebörtönzésének idejét illetőleg, tisztában volt vele, hogy a hatóságok addig nem engedik ki az erődből, amíg meg nem találják a módját, hogy mégis bíróság elé állíthassák. Ha nem lesz bizonyíték, majd megpróbálják akár a *Szovremennyik*ben publikált cikkei alapján bűnösnek nyilváníttatni. A legrosszabb esetben adminisztratív úton oldják meg a dolgot; az uralkodó parancsára elküldik valahova a jó fenébe. Mindenesetre a két fővárosból kitiltják, újságírással többé nem foglalkozhat . . . A jövő elég világosan állt előtte, semmi értelme azon törni a fejét, mi lesz és hogy lesz. Annak sem, hogy fejét a falba verje, erejét lázadásra és tiltakozásra vesztegesse, legalábbis egyelőre nem látta semmi értelmét, csak tönkre tenné magát és semmit sem érne el. Okosabb az új körülményeket a maga hasznára fordítani, s minél hatékonyabban felhasználni a váratlanul adódott szabad időt.

A szabad idő vitathatatlanul kellemes oldala volt új helyzetének.

A szabad idő az, amiből odakint soha nem volt elég. Egyáltalában, hamarosan csodálkozva tapasztalta, hogy a bezártság nem nyomasztja és jót nevetett, amikor rájött, hogy mitől van ez: hiszen odakint sem volt ritkaság, hogy hetekig a szobájában kuksolt, minden hónapban voltak ilyen hetek, különösen a hónap végén, amikor sürgősen – mindig sürgősen! – írnia kellett valamit a folyóirat következő számába. Most nemcsak olvasásra vagy fordításra jutott elég ideje, hanem arra is, hogy alaposan átgondolja amit elolvasott, vagy lefordított, sőt jutott ideje olyasmiken is elgondolkodni, amikről luxus lett volna a kinti életben: majdani tudományos munkáról, amiről régóta álmodozott, és amivel majd valamikor, a jövőben szándékozott foglalkozni; most ez a jövő közelivé vált. Bebörtönzésének első két hónapja alatt alaposan átgondolta e munka tervét. Nagy dolog lesz, amire az egész életét felteheti. Elkezdi írni az emberiség anyagi és szellemi életének sokkötetes történetét. Azután megcsinálja azoknak az eszméknek és tényeknek kritikai szótárát, amely ezen a történelmen alapszik: ebben gyűjti össze a kor valamennyi fontos eseményét, és mindegyiknél elemzi s bemutatja a rájuk vonatkozó véleményeket. Ez szintén többkötetes munka lesz. E két munka alapján lehet, hogy összeállítja a tudás és az élet enciklopédiáját is, ez már nem olyan nagy terjedelmű lesz, és úgy írja meg, hogy ne csak a tudósok használhassák, mint a két előbbi munkát. Aztán ugyanezt a könyvet egészen könnyű, népszerű stílusban is átdolgozza, majdnem regény formájában, jelenetekkel, élcekkel fűszerezve, hogy az is elolvassa, aki nem olvas mást, mint regényt. Az emberek feje tele van butaságokkal, mert szegények és szánalomra méltók, gonoszok és boldogtalanok; meg kell nekik magyarázni, mi az igazság, legalábbis ahogy ő értelmezi... Ezekkel majd akkor foglalkozik, ha kiszabadul és hozzáférhet a szakirodalomhoz. De valamit már most is megcsinálhatna, a mostani szabad ideje lehetővé teszi, hogy belekezdjen egy nagyobb eredeti műbe, amely hosszas összpontosítást követel, amellett nem kell hozzá szakirodalom. Miért ne kezdhetné a terv utolsó pontjával, a szórakoztató könyvvel? Még egyszerűbben: amíg van szabad ideje, meg kellene próbálni regényt vagy elbeszélést írni. Valaha arról ábrándozott, hogy szépíró lesz, próbálkozott is novellákkal. A sors azonban úgy hozta, hogy újságíró lett. Most újra meg lehet próbálni...

Egyre gyakrabban gondolt egy szépirodalmi műre; ez a gondolat több dolog miatt vonzotta. A figurák által sok mindent ki lehetne fejezni abból, ami az utóbbi években foglalkoztatta, amiről hónapról hónapra írt a *Szovremennyik*ben: azt, amit meggyőződése szerint most tenniük kellene az embereknek ahhoz, hogy végre valami változás kezdődjék szánalmas életükben, hogy mihez kezdjenek valamennyien együtt ezzel az élettel, és mit tegyen mindenki maga azért, hogy kialakítsa magában az új ember tulajdonságait: a tevékeny emberét. Ebben a könyvben ki lehetne fejteni a mai nemzedék teljes akcióprogramját. Amellett egy ilyen könyvet még ki is lehetne adni. Azt, amit most nem lehet elmondani a publicisztikában, elmondaná a regény vagy a novella képletes nyelvén, amit a cenzúra nem tart annyira veszélyesnek. Valami egészen ártatlan témát lehetne kigondolni, például a tudósok életéből, vagy még jobb, ha a családi életből: egy klasszikus három- vagy négyszög történetét... Egyébként a tartalmi vonalnak is lehetne önálló jelentése...

7

Miközben a regényen, a lehetséges témán töprengett, eszébe jutott a saját története, a saját váratlanul keletkezett családi bonyodalma, hirtelen bonyolulttá váló kapcsolata Olga Szokratovnával.

Természetesen nem lehet azt mondani, hogy teljesen elégedett ezzel a kapcsolattal, hogy tökéletesen boldog, ahogy egyszer Anna Arkagyevnának bizonygatta. Tökéletes boldogságról ne is beszéljünk, már az is jó, hogy nem kínlódik, ahogy hat évvel ezelőtt kínlódott, amikor még csak kialakulóban volt közös életük. Kiderült, hogy nem is olyan könnyű legyőzni magában a „tulajdonost", legyőzni a féltékenységét. Már Szaratovban is, amikor leendő feleségének azt ígérte, hogy az ő érdekeit mindig elébe fogja helyezni a magáénak, az ő boldogságát előbbrevalónak tartja a sajátjánál, tudta, hogy szenvedni fog, ha az asszony netán csakugyan beleszeret valaki másba. De azt nem várta, hogy annyira szenved majd, ahogy szenvedett, amikor ez bekövetkezett. Rettenetes időszak volt, nem volt ereje dolgozni, két szót nem volt képes összerakni heteken át, már arra gondolt, nem volna-e jobb levonulnia a színpadról, itthagyni ezt a szervezetlen, ésszerűtlen világot. Aztán még-

is megszokta. Sőt büszke volt rá, hogy legyőzte önmagát, sőt egyes pillanatokban úgy érezte, hogy boldog. Legalábbis már nem szenvedett, mint azelőtt. Hozzá szokott a gondolathoz, hogy az ő sorsa más, mint a többi emberé, neki nem való a viszonzott szerelem, ő enélkül is tud élni. Tud élni a szeretett lény boldogságáért is, nem törődve a saját boldogságával. Számára éppen ez a boldogság... Aztán minden összekuszálódott.

Minden összekuszálódott azután a furcsa éjszaka után Anna Arkagyevna nénikéjének Volga parti házában. Sokat és kínlódva gondolt arra, mi is történt akkor. Ki tudja, lehet, hogy még kiszabadul innen, és ha majd újból találkozik Anna Arkagyevnával, nem ismétlődhet-e meg minden? Újból hatalmába keríti az az érzés, és ellen fog-e állni neki? Persze, mindig rákényszeríthetjük magunkat arra, hogy azt tegyük, amit a józan ész követel. Bármire rákényszerítheti magát az ember. De amit józan számításból, kötelességérzetből, akaratán erőszakot téve tesz, nem a vágyai szerint – az mindig életidegen. Ezzel csak ölni lehet, valami elevent létrehozni nem... Így van. De ha így van, akkor mi lesz az Olga Szokratovnának fogadott tiszta önfeláldozásával? Tévedett, amikor azt hitte, hogy teljesen boldog lehet a szeretett lényt boldoggá téve? Az embernek a házasságban szerelemben kell élnie, nem elég ha ő szeret, különben nem lehet megvédeni ezt a házasságot az élet véletleneitől és szeszélyeitől? Tehát a meghajlított bot teóriája ez esetben nem érvényes, és az ő házasságuk nem teljes értékű? Tehát... tehát mit jelent ez? Ott kell hagynia Olga Szokratovnát?

De hiszen ez lehetetlen. Soha nem fogja elhagyni Olga Szokratovnát. A feleségének szüksége van rá, és neki is őrá, szereti őt, talán nem úgy, ahogyan egykor szerette, ahogy most is szerethetné ha a szerelmét a maga idejében viszontszerelem erősíti, de szereti és gyermekeik vannak.

Akkor is így összekuszálódott volna a kapcsolatuk, ha nincs az a véletlen? Alakulhatott volna úgy is, hogy ne legyen benne szenvedő fél, semmiféle szenvedés és megaláztatás, sértés, hogy egyformán boldogok lennének?

Itt a téma. Ezt lenne fontos kifejteni. Az életben, az ő saját életében nem sikerült úgy alakítani a hozzá közel álló emberekkel a kapcsolatát, ahogy ésszerűnek gondolta volna. Az életben nem tudott ésszerű házasságot megvalósítani, hát legalább a regényben si-

kerüljön: a regény hősei majd úgy építik fel a maguk házasságát, ahogy ő is szerette volna és részben meg is tette; legyen a személyes tapasztalata mások okulására.

Új embereket szándékozik ábrázolni a regényben, azt az új embertípust, amely nemrég jelent meg az orosz életben, és még nagyon-nagyon ritka. Fő jellemvonása a hidegvérű és józan gyakorlatiasság, az aktív megfontoltság. Ésszerű egoistáknak lehetne nevezni őket. Ezt a fajta embert minden cselekedetében saját elgondolásai vezérlik, saját elképzelése arról, mi az, ami előnyös számára, és hogyan tudja ezt elérni; a legkevésbé sem hajlik a hagyományos válaszokra, előítéletekre és mások véleményére. Sőt az is, amit mások áldozatnak éreznek, nekik megelégedésükre szolgál, mert az ami hasznos nekik, másoknak is hasznos. A társadalom nagy része, még a legjobbjai is, mélyen alatta vannak még ennek a típusnak. Felébreszteni bennük a vágyat, hogy próbáljanak ilyenné válni, ezt az igényt, hogy fejlesszék magukat, hogy kimunkálják magukban e típus jellemvonásait, hogy kilépjenek a szabad, szép világra abból a nyomorúságból, amibe mindeddig minden elmerül – már ezzel az egyetlen céllal is elégedett lenne, ha elérhetné. Ha bemutatja ezeket az embereket, az életüket, a szabályaikat, megteheti, hogy nem ábrázolja az ember számára az egyik legfontosabb szférát: a szerelmet, a házasságot? Ne mutassa meg, hogyan oldják meg a megoldhatatlannak látszó konfliktusaikat, amik mindig annyi szenvedést okoznak az embereknek? Az ember boldog lehet és kell is, hogy boldog legyen. Csak akarnia kell a boldogságot. Aki akarja, örömmel fog törődni a saját fejlődésével, mert az boldogságot ad neki. Csak a fejlett ember, a szabad és becsületes, mások boldogságára és boldogtalanságára fogékony ember méltó az élet tiszta élvezetére . . .

A regényével ehhez a kis számú csoporthoz szólna. Ezekben a gyakorlatias érzékkel bíró, tevékeny emberekben, akik meggyőződéses materialisták és szocialisták, politikai céljaikat tekintve pedig republikánusok, ugyancsak megfogalmazódott a közös orosz kérdés: mit tegyünk a reménytelen orosz viszonyok között? Ő tudta, mit feleljen nekik: azt kell tenni, amit a „Föld és Szabadság" összeesküvői tesznek: titkos köröket szervezni, megpróbálni őket egyesíteni, egy országos szervezetté tömöríteni, ennél fontosabb feladat most nincs az erre alkalmas emberek számára. Az a kérdés, hogyan

lehet ismertetni a zemlevolecek* tapasztalatát egy cenzúrázott folyóiratban? Egyébként ez nem is olyan fontos: ha elkezd írni, majd kiötli, hogyan csinálja.

Fontos volna azokhoz is szólni a regényben, akiknek nem kérdés, hogy mit kell tenni, akik tudják, mindig is tudták, mit kell tenni és tették is, amennyire a körülmények megengedték; azokhoz, a még ritkább oroszokhoz, akiket nem egyszerűen új embereknek, hanem különleges embereknek lehet nevezni. Akik magasan a köznapi emberek fölött állnak, sokak számára elérhetetlen magasságban. Míg az új típusú ember még csak azt fontolgatja, hogy társadalmi és politikai eszméinek megvalósításáért hajlandó-e áldozatokra és a hosszas nélkülözésekre, szenvedésre, a különleges emberek szétosztják vagyonukat, lemondanak örökölt jogaikról és privilégiumaikról, összes személyes örömükről és reményükről, és azt teszik, amit szükségesnek látnak eszméik megvalósítása érdekében. Ezek az emberek elhivatottságuk és foglalkozásuk szerint forradalmárok, akik életüket mások javára, mindenki javára áldozzák. Kevés ilyen ember van, de ők teszik majd szebbé mindenki életét, amely nélkülük befulladna, elposhadna; kevesen vannak, de nekik köszönhetik a többiek, hogy egyáltalán levegőhöz jutnak – nélkülük megfulladnának. A becsületes és jó emberek tömegében kevés ilyen akad, de ők olyanok ebben a tömegben, mint a nemes bor zamata, ők a legjobbak színe-virága, a mozgatók mozgatói, a föld sója. Ilyen volt Dobroljubov, Obrucsevék, a két Szerno-Szolovjevics, Szlepcov, néhány egykori szaratovi tanítványa, például Bahmetyev, aki néhány évvel ezelőtt eladta családi birtokát, és a pénzt fölajánlotta a forradalom szükségleteire.

Ez a Bahmetyev nagyon eredeti ember volt. Már gimnazista korában elhatározta, hogy forradalmár lesz, és alaposan neki is látott a dolognak. Célul tűzte ki, hogy mindenekelőtt tanulmányozni fogja az összes társadalmi elméletet, két vagy három év alatt sorban el is olvasott mindent, amit erről Pétervárott föllelhetett, bármilyen nyugati nyelven olyan önfeláldozóan olvasott, hogy csodálatba ejtette még Nyikolaj Gavrilovicsot is. Már ekkor a minimumra korlátozta fizikai szükségleteit, például heteken át elvolt vízen és fekete kenyéren, és majdnem teljesen leszokott az alvásról, megtanult já-

* A Zemlja i Volja (Föld és Szabadság) illegális szervezet tagjai. – *A ford.*

rás közben aludni, amikor a könyvtárba kellett mennie vagy ismerősökhöz, hogy újakra cserélje az elolvasott könyveket. És amikor befejezte az olvasást és arra a következtetésre jutott, hogy „gyakorlati" forradalmárrá kell lennie, s az összes elképzelhető megpróbáltatásra fel kell készítenie magát, még nagyobb buzgalommal látott neki az önmegtartóztatásnak. „Nem engedhetem meg magamnak a köznapi emberek egyetlen gyengeségét vagy hóbortját sem, például a dohányzást vagy az alkohol szeretetét, a bőséges étkezést, de még a szívbéli vonzalmat sem. Nem tehetem, mert megkötné a kezemet – fejtette ki egyszer szenvedélyesen Nyikolaj Gavrilovics előtt, aki valamilyen ironikus megjegyzést tett rá. – Azt kérdezi: minek ez a szélsőségesség? Szükség van-e rá? Szükség van. Mi az emberek számára a teljes boldogságot követeljük, és a saját életünkkel kell bizonyítanunk, hogy ezt nem azért követeljük, hogy személyes szenvedélyeinknek hódoljunk, hanem őértük; nem azért, hogy részünk legyen ebben a boldogságban, hanem elvből követeljük, meggyőződésből, nem személyes vágyból. Ön azt kérdezi: kinek kell ezt bebizonyítanunk? A többieknek? Nem, önmagunknak. Önmagunknak, hogy mindig tudjuk, mindig biztosak lehessünk benne, hogy az igazságot szolgáljuk, nem a pénz istenét..." Lehetséges, hogy nincs szükség ilyen szélsőséges szigorra, sőt egészen biztos, hogy nincs rá szükség. De ez ilyen ember volt. És ezzel együtt nagyon vonzó egyéniség.

Bahmetyev úgy döntött, hogy egészséges és erős fizikumra van szüksége, ezért szorgalmasan tornázott valamilyen különleges szisztéma szerint, ami majdnem egy fakír tűrőképességét követelte, azután vándorútra kelt Oroszországban mint napszámos, mindig olyan munkát választva, ami erőt követel. Gyakran változtatta a munka fajtáját, mindig azzal a céllal, hogy fizikai erejét fejlessze: fát vágott, erdőt irtott, követ tört, ásott, volt földműves, kovács, ács, teherhordó, sőt egyszer még hajóvontatóként is végigjárta az egész Volgát, és vontatótársai elnevezték Nyikituska Lomovnak, a közismert hajóvontató után, aki herkulesi erővel bíró óriás volt, és húsz évvel ezelőtt járta a Volgát.

Két évig járta az országot Bahmetyev, természetesen nemcsak azért, hogy fizikai erejét fejlessze, de azért is, hogy jól körülnézzen a nép között, közelebb kerüljön hozzá, azért, hogy ha eljön az idő, amikor mint forradalmárnak kell dolgoznia a nép körében, tudja hogy mit kell tennie. Vándorlása idején voltak konspiratív ügyei is,

amikről nyíltan nem beszélhetett Nyikolaj Gavrilovics előtt, de ő kitalálta: közvetített a londoni kiadók és néhány itteni levelezőjük között, a száműzöttek leveleinek külföldre juttatását szervezte és terjesztette a *Kolokol*t* és Herzen más kiadványait.

De volt még egy célja. El akart sajátítani különféle mestersége-ket, melyek jól jönnek majd neki, ha a sors lehetővé teszi, hogy megvalósíthassa egy tervét: azt, hogy ha nincs remény a közeli forradalomra Oroszországban, összegyűjt egy lelkes csoportot, elmennek valahová a Marquises-szigetekre** és ott, a rendőrállamok ellenőrzésétől távol, megpróbálják a gyakorlatban megvalósítani a kommün eszméjét. A kísérletet a legtisztább formában kell elvégezni: olyan alapokon megszervezni a kommünt, ahogy bármely civilizált államban megvalósíthatja: kezdő tőke nélkül kellett nekilátni a modern munkásságra, csak a kommünárok lelkesedésére, szorgalmára és mesterségbeli tudására, valamint a szabad kollektív munka előnyeire támaszkodva. Ezért nem volt szüksége a pénzére, amikor a tengeren túlra készült, és ezért ajánlotta föl Nyikolaj Gavrilovicsnak. Ő akkor nem fogadta el ezt a pénzt, azt tanácsolta, adja inkább Herzennek, aki Londonban hathatósabban használhatja föl. Ezzel utazott el Bahmetyev . . .

Ennek a fiatalembernek az alakját megjeleníteni a regényben: nem kis feladat. Ideje, hogy a jó emberek megtudják végre, milyennek kell lennie a forradalmárnak, milyen tulajdonságokat kell magában kifejleszteni, s milyeneket kiirtani, hogy a munkája maximálisan hathatós legyen. Ennek szükségessége már tavasszal kiderült, amikor mindkét fővárosban megjelent néhány új kiáltvány, melyeket különböző titkos körök bocsátottak ki, és ezeknek a röplapoknak a hangneme – különösen a legszélsőségesebbé – gondolkodóba ejtette. Ennek „Fiatal Oroszország" volt a címe, Zaicsnyevszkij moszkvai köre nyomtatta ki (valószínűleg ugyanazon a nyomdagépen, amelyen a múlt év tavaszán Nyikolaj Gavrilovics kiáltványát, és amelyet Kosztomarovnál látott a Maria-ligetben: ezt a gépet vette meg később Kosztomarovtól Zaicsnyevszkij csoportja). A „Fiatal Oroszország" indulatosságában még Mihajlov tavalyi proklamációján is túltett. Érthetetlen vakmerőséggel és kihívó szemtelen-

* Kolokol: Harang, Herzen 1857-től Londonban kiadott folyóirata. – *A ford.*

** Marquises-szigetek: szigetcsoport Óceániában – *A ford.*

séggel szólt a vérről, a „munkások győzelmének kivívásához szükséges véres reformokról", „véres cselekedetekről", mert „csak egyedül ezekkel" lehet megdönteni a mai rendszert. Ennek a röplapnak a megjelenése egybeesett néhány súlyos pétervári tűzesettel. Gyújtogatókról beszéltek, és a rémhírek súlyos atmoszférájában a közvélemény tudatában, még a műveltebb rétegében is az ehhez hasonló kiáltványok szerzői és a gyújtogatók egyet jelentettek az ifjúsággal, a diákokkal. Nevetséges, de a tűzesetek és a vad híresztelések szomorú napjaiban megjelent nála e művelt réteg egyik képviselőjeként az izgatott és lesújtott Dosztojevszkij, és arra kérte, hogy hasson a fiatalokra, vessen véget a gyújtogatásoknak.

De az ügynek ártó ostobán megfogalmazott kiáltvány a bajnak csak az egyik fele. Rosszabb (amit más proklamációkról is el lehet mondani, de legélesebben a „Fiatal Oroszország"-ában ütközött ki), hogy a korántsem egyszerű kérdéseknek ez a szélsőséges legegyszerűbb megoldása, az eszközök meg nem válogatása nem a véletlen műve, nem a fogalmazók meggondolatlanságából és felelőtlenségéből fakad (ezen még lehetett volna javítani), hanem a fiatal radikálisok, Zaicsnyevszkij és barátai álláspontját tükrözi. Erről Nyikolaj Gavrilovicsot azok az információk győzték meg, amiket Zaicsnyevszkijről kapott, többek között Szlepcovtól, aki az ő kérésére tavasszal Moszkvába utazott, hogy beszéljen Zaicsnyevszkijjel és barátaival abban a reményben, hátha sikerül őket meggyőzni arról, hogy tompítsák a „Fiatal Oroszország" következő kiadványainak hangját. Ezek a beszélgetések nem vezettek semmire: a moszkvaiak nevetségesnek találták a körültekintést és a morális tisztaságot, feddhetetlenséget a forradalmi tevékenységben. „Mi lényegében háborúban állunk a kormánnyal, a háború pedig háború" – mondta Zaicsnyevszkij Szlepcovnak, amikor sikerült találkozniuk: Zaicsnyevszkijt még mindig figyelték, de nem tudtak komoly bizonyítékot találni ellene. „Miféle moráról lehet beszélni a háborúban, amikor maga a háború amorális?"

Természetesen, vélte Csernisevszkij, Oroszország mostani helyzetében az olyan aktivitás is fontos és támogatást érdemel mint amit Zaicsnyevszkij és a barátai kifejtenek, legalább addig, amíg nem válik veszélyessé az orosz forradalomra nézve. De amiről már most is érdemes szólni, az a cselekvés módjainak nagyobb vagy kisebb hatásfoka. De veszélyes következményei is lehetnek a jövő-

ben. Talán a már nem is nagyon távoli jövőben. Ha a mozgalom fejlődik, ha valamilyen országos formát ölt, amikor a forradalomhoz a becsületes emberekkel együtt egyre többen csapódnak oda időleges útitársak, sőt szélhámosok, ellentmondások keletkezhetnek a mozgalmon belül, a természetes erkölcsi törvények figyelmen kívül hagyása, a morális állhatatlanság meg is ölheti a mozgalmat, belülről szétbomlasztja már azelőtt, hogy az ellenforradalom felütné a fejét, mint már annyiszor történt a történelemben és fog is történni mindaddig, amíg meg nem tanuljuk, hogy leckéit a magunk javára fordítsuk. A jövőre fel kell készülni. A jövő politikusai ma formálódnak. Hogy milyenné formálódnak – ettől függ a jövő. Zaicsnyevszkijek lesznek-e vagy Bahmetyevek?

A regényben a különleges embereket kell bemutatni. Fontos megrajzolni a portréjukat. Az ideális portréjukat. Milyennek kell lennie a forradalmárnak? Milyen szabályokhoz kell magát tartani?

Forradalmárnak azt lehet közülünk nevezni, aki azt választja szakmájának, hogy szembeszáll a világ igazságtalan rendjével. A forradalmár legyen társadalmilag aktív, cselekedjen vagy legalábbis legyen kész a határozott cselekvésre. De nem mindenféle forradalmiság hasznos a történelemben. A leghasznosabb, legmagasabb rendű forradalmárnak nem elegendő cselekednie, markánsan és eredetien kell gondolkodnia is. Tudjon szabadon, függetlenül és felvilágosultan ítélni a dolgokról is, kritikusan szemlélni a saját képességeit is. Erősen kell tudnia szeretni, képesnek lenni az együttérzésre, a sajátjának érezni mások fájdalmát... Ezt fontos lenne megfogalmazni...

Ha a rigorózusan puritán forradalmár is szerepelni fog a regényben, ezt a feladatot, legalább részben, meg lehet oldani...

Igen, ez nagyon fontos...

8

December 14-én reggel izgatottan ébredt. Még nem nyitotta ki a szemét, de tudta, hogy nem alszik és már tudja, hogyan fogja megírni a regényt. Nehéz lett volna megmondani, hogy álmában ötlötte-e ki vagy már készen volt a fejében, de ébredése pillanatában világosan látta az egész regényt, összes főszereplőjével és tartalmi

vonalával, az indítással és a végkifejlettel együtt. Az volt az első szándéka, hogy felpattan, az asztalhoz ül, gyorsan leírja az érdekes gondolatot, amíg el nem felejti. De máris belátta, hogy nem kell ezzel sietni, a gondolat tartós, nem álom. Ellenkezőleg, mielőtt írni kezdene, sorra kell vennie a cselekmény minden kis csomópontját, ellenőrizni, elég erősek-e, ezt jobb most megtenni, amíg nem köti az embert a leírt szöveg, amíg nem sajnálja a lehetséges variánsok közül a rosszakat elvetni.

Lassan felkelt, felöltözködött, kopogott a katonának, teát kért és járkálni kezdett a kazamatában.

Egy nő története lesz a regény, aki kilép társadalmilag nyomorúságos köréből az öntudatos, szabad életre. Részben Anna Arkagyevna története, részben Marija Alekszandrovna Obrucseváé, illetve most már Bokováé, részben a saját Olga Szokratovnával, Szavickijjal és Anna Arkagyevnával való kapcsolatának története. Hogy mi volt közöttük és mi lehet még. A történetet természetesen a koncepció logikájának megfelelően átdolgozza. Két család fog benne szerepelni. A szereplők neve rég megvan. Lopuhov Andrej (vagy Dimitrij?) Szergejevics, Kirszanov Ivan (vagy Alekszandr?) Matvejevics, Vera Pavlovna Lopuhova-Kirszanova, Katyerina Vasziljevna Hvojnyickaja-Polozova vagy csak egyszerűen Hvojnyickaja vagy Polozova ... Fő helyet kap benne Anna Arkagyevna műhelyének története, azaz a regényben Katyerina Vasziljevnáé vagy talán Vera Pavlovnáé. Csak más indokot kell keresni a munkások egyesítésére: kezdőtőke nélkül, ahhoz hasonlóan, ahogy Bahmetyev elképzelte. Meg kell gondolni, hogyan kapcsolódik be a történetbe Bahmetyev. El kell dönteni, mikor játszódjék az egész: a múltban?, a jövőben? Vissza kellett tartani magát, hogy ne kalandozzon el a részletekben, először a fő, a legáltalánosabb vonalakat dolgozza ki. Nem kell az asztalhoz rohanni.

És mégsem tudta visszatartani magát, odament az asztalhoz, leült és gyorsan írni kezdte a kezdő mondatokat, ahogy a szeme előtt lebegtek – nem szerette volna elveszíteni őket. Gyorsan írt, de a keze nem tudta követni a gondolatait. Önkéntelenül eszébe jutott Sztugyenszkij: ha most diktálhatna neki, vidámabban menne a dolog ... Majdnem teleírta a lapot, majd visszatért az elejére, fölébe írt egy egyest, a fölé pedig a címet: „Mit tegyünk?"

Koppant a kémlelőablak, s a katona beadta a teáskannát.

Csak 1863. március 16-án hívatta a nyomozó bizottság Csernisevszkijt a második kihallgatásra.

Azzal a kemény elhatározással ment a bizottság elé, hogy egy szót sem válaszol, bármiről is kérdezik, ha előtte nem kap világos és kielégítő választ a saját követeléseire, melyekkel írásban fordult a kormányhoz az utóbbi időben. Először azt kérte, hogy adjanak neki pontos választ arra, mikor bocsátják szabadon, másodszor, engedélyezzenek neki a legközelebbi napokban újabb találkozást a feleségével, amit a bizottság megígért neki; az első találkozás, amelyet tíznapos éhségsztrájkkal ért el, február 23-án volt, és a bizottság tagjainak jelenlétében zajlott le. A leveleiben figyelmeztette a kormányt arra, hogy tovább nem szándékozik tűrni és várni, mint tette ezt bebörtönzésének első hónapjaiban, az éhségsztrájk előtt, ha a közeli napokban nem változtatnak a helyzetén, újból szélsőséges eszközökhöz folyamodik, éhségsztrájkhoz vagy valami más efféléhez, és most már a végsőkig elmegy. Elhatározta, hogy ezt a fenyegetést megismétli a bizottság előtt, ha úgy látja, hogy az ügyében nem történt semmi előrelépés: megjelöli a végső határidőt, amikorra teljesíteni kell a követeléseit, és több szó nem hagyja el a száját.

Helyzetének bizonytalansága természetesen ingerelte és megviselte. Bárkinek elfogyott volna a türelme! Nyolc hónap magánzárkában, ráadásul elegendő jogalap nélkül, tehát törvénytelenül tartóztatták le, még az állam törvényei logikájának és betűinek szempontjából is. És ez a nyilvánvaló igazságtalanság húzódik és húzódik, és nem lehet tudni, még meddig. Ez igazán csüggesztő. De nemcsak ez késztette arra, hogy változtasson korábbi higgadt várakozásán, és mégiscsak fölháborodjon és tiltakozzék, bármennyire értelmetlennek tűnt is az ő helyzetében, amikor a tiltakozás miatt esetleg mindent elveszíthet, még az életét is. Nem annyira arról volt szó, hogy elfogyott a türelme, mint inkább arról, hogy *meg kellett mutatnia* a kormánynak, hogy elfogyott. Meg kellett mutatnia, hogy a türelmének elfogyta izgatja legjobban, nem pedig az, amivel a kényszerű szabad idejét próbálja agyonütni. Elsősorban az a fontos, hogy a kormány figyelme ne akadjon fenn a regényen, amely jól halad, és részenként sikerül kijuttatnia a börtönből, szúrjon sze-

met nekik akármi más: a botrányos követelései, az éhségsztrájkja, csak ne a regény. A regény most a legfontosabb.

Már januárban elhatározta, hogy így fog tenni, amikor átadta az erőd parancsnokának a regénye első fejezeteit, nyolc teljes ívet, és még nem tudta, kiengedik-e. Csak reménykedett benne, arra számított, hogy a regény kézirata már kitaposott úton megy, amely az egy hónappal ezelőtt befejezett Schlosser-fordításnak köszönhető. Szerencsésen eljutott a nyomdába, és mint megtudta (magától az erőd parancsnokától!), már januárban nyomni kezdték. Az út nem volt rövid: először elolvasták a kéziratot a Harmadik Ügyosztályon, maga Potapov nézte át, nem talál-e benne valami gyanúsat, egy sablonos kísérőlevéllel átadta a nyomozó bizottságnak (olyasféle szöveggel, hogy nézzék meg, hogy a fennálló cenzúratörvény szabályai nem akadályozzák-e a kiadást): a nyomozó bizottság szintén elolvasta, és mert Potapov nem ellenezte a kiadást, és ők sem találtak semmi gyanúsat, a kéziratot a rendőrfőkapitány hivatalán keresztül elküldték a kiadónak ugyancsak az ilyen esetekben szokásos kikötéssel, hogy a kiadásnál a cenzúra szabályai figyelembe veendők. Ez történt a Schlosser tizenötödik kötetével, és Nyikolaj Gavrilovics azt remélte, hogy így lesz a regénnyel is. Biztató volt az a körülmény is, hogy még decemberben, amikor nekifogott a regénynek, értesítette erről a nyomozó bizottságot, s megkérdezte, nincs-e kifogásuk a szépirodalmi tevékenysége ellen, és nem volt. Arról pedig gondoskodott, hogy a regény, legalábbis az eleje, a cenzúra vonatkozásában kifogástalan legyen.

De nem lehetett tudni, hogy nem üt-e szöget annak fejébe, aki a kéziratot elolvassa, amikor elindul a maga útján, szóval nem üt-e szöget valakinek a fejébe például, hogy hiszen ez fölöttébb gyanús! Hogy az író aki a törvénytelenség áldozatának tartja magát, a mérges tollú publicista ilyen szelíden tűri sok hónapos magányát! Nem attól ilyen szelíd-e, hogy az összes mérgét és minden keserűségét ebben a műben önti ki? És keresni kezdik ezt a mérget a kéziratban és meg fogják találni minden sorban és a sorok között, és olyasmiket fognak kiolvasni belőle, amire a szerző nem is gondolt. Hogy ezt megelőzze, meg kellett változtatni az élet megszokott folyását, egy kis zajt kellett csapnia . . .

Lehet, hogy fölösleges volt, lehet, hogy csak ront a helyzetén, és kárára lesz a regényének is; de nyugodtan várni, hogyan alakul

művének a sorsa, amely lehet, hogy a legjelentősebb lesz mindabból, amit eddig írt – ez már meghaladta az erejét. Nem, lesz, ami lesz. Vagy előbbre megy a dolog, vagy vesszen minden a fejével együtt... És januárban, nem sokkal azután, hogy átadta a regény első fejezeteit, követelni kezdte ügyének meggyorsítását, az azonnali találkozást a feleségével, és éhségsztrájkba kezdett.

Bármilyen csekély volt a remény és bármilyen meglepő is, a regény első fejezetei akadálytalanul átjutottak a félelmetes instanciákon, és már január végén a *Szovremennyik* megújított szerkesztőségében voltak, február végére ki voltak szedve, elolvasták a korrektúrát, még a cenzor is aláírta – Beketov a *Szovremennyik* korábbi cenzora –, a harmadik számba akarták betenni. Erről február 23-án értesült Olga Szokratovnától. Úgy látszik, a hivatali rutin működött, és a regény valóban kitaposott úton haladt; Potapov hitt Csernisevszkij magyarázatának, melyet ő októberben fejtett ki a nyomozó bizottsághoz intézett kérvényében, továbbá a saját benyomásának, hogy a kézirat teljesen ártatlan, köznapi családregény, megbízta a nyomozó bizottságot, hogy vizsgálja meg „van-e lehetőség kiadatni", a bizottság megvizsgálta – de mit kellett már rajta vizsgálni, mikor a Harmadik Ügyosztály megnézte és nem találta szükségesnek, hogy útját állja a kéziratnak. Még kevesebb oka volt rá a *Szovremennyik* cenzorának, Beketovnak, hogy leállítsa azt a kéziratot, amely már átment a Harmadik Ügyosztály és a nyomozó bizottság szűrőjén... Ezt a sikert ki kellett használni! Most, március végén a regény piszkozatban készen volt, nagy részét már odaadta Nyekraszovnak, már csak egészen kevés volt hátra, két-három jelenet és a vége, majd az egészet le kell tisztázni, ami már gyerekjáték.

A nyomozó bizottság a Péter-Pál erődben ülésezett, néhány szobát átengedtek a székesegyház körüli hivatali épületek egyikében. Az alacsony szobában egy ovális asztal körül ültek az állami és katonai tisztségviselők, Potapovot kivéve, aki a bizottság teljes jogú tagja volt, csupa idős ember. A belépő Csernisevszkijt diadalmas és kárörvendő arcok fogadták: feltehetőleg történt valami, ami nem válik javára. Az első kihallgatáson, néhány hónappal ezelőtt, és Nyikolaj Gavrilovics és a bizottság néhány tagjának beszélgetésekor, február 23-án, közvetlenül azelőtt, hogy találkozott Olga Szokratovnával, ezeknek az uraknak az arcán bűntudat és zavar

tükröződött: érezni lehetett, hogy a nyomozó urak tisztában vannak helyzetük ostobaságával, de kénytelenek részt venni ebben a jogi értelemben nevetséges ügyben. Tiltakozását hallva szabadkoztak, arra kérték, hogy letartóztatását ne a bizottság rovására írja – ők nem tehetnek róla. Most szemmel láthatólag senkinek sem volt szándékában sem kérni, sem szabadkozni . . . Csak nem találtak bizonyítékokat ellene? De milyen bizonyítékaik lehetnek? Semmiféle bizonyítékuk nem lehet . . .

Mégis elkellett hogy álljon attól, hogy azonnal bejelentse az ultimátumát: előbb meg kell hallgatnia, mit mondanak a nyomozó urak.

És mindvégig, amíg a bizottság elnöke, Golicin herceg feltette a bevezető, kevésbé fontos kérdéseket, amelyeket már októberben az első kihallgatáson is feltett Ogarjov és Herzen leveléről és Csernisevszkijnek a londoniakkal való kapcsolatáról. Nyikolaj Gavrilovics most is tagadott mindent, ami bizonyítékul szolgálhatott volna ellene, érezni lehetett, hogy Golicin fontos ütőkártyát tart a kezében. Különösen akkor vált nyilvánvalóvá, amikor hirtelen a Mihajlovval, Selgunovval és Kosztomarovval való kapcsolatát kezdte firtatni. Természetesen nem árulta el, mennyit derített ki erről a nyomozás. Nyikolaj Gavrilovics lakonikusan azt válaszolta, hogy ez a kapcsolat csak a folyóirat ügyeire korlátozódott. Golicin már majdnem kitette az aduját, amikor vörös, gyulladt szemét Csernisevszkijre emelve kijelentette: a bizottság olyan adatok birtokában van, hogy Csernisevszkij írta „A földesúri jobbágyokhoz" című kiáltványt, és személyesen adta át kinyomtatásra és terjesztésre Kosztomarovnak és barátainak, a moszkvai diákoknak – mit tud mondani erről Csernisevszkij? Az asztal körül ülő frakkok és egyenruhák előre hajoltak, és leplezetlen kíváncsisággal meredt Nyikolaj Gavrilovics arcába a tucatnyi fakó, és akárcsak az elnöké, valami okból gyulladt szempár. Ez már komoly volt. És mégsem lehetett ezt megerősítő tényszerű adatuk. Nem lehetett! Csernisevszkij alaptalannak minősítette a bizottság értesüléseit.

És akkor Golicin kivágta az adut: felszólította, hogy lépjen közelebb az asztalhoz, és végtelenül óvatosan, és olyan felindultan, hogy beleizzadt, elővett az iratok közül és letett Csernisevszkij elé egy kézzel írott papírszeletet, fölkérte, hogy olvassa el, de ne nyúljon hozzá. Ez volt a Csernisevszkij kézírásához hasonló cédula,

amelyet mintha saját kezűleg írt volna Kosztomarovnak azzal a kéréssel, hogy a kiáltvány szövegében javítsa ki a „határidőre kötelezettek"-et „ideiglenesen kötelezettek"-re.

Most minden világos lett. Hát ilyen módszerrel akarnak leszámolni vele! Hamisítással! Világos, hogy a cédulát hamisították, lehet hogy Kosztomarov, ez könnyen elképzelhető, ha emlékezetébe idézi, hogyan viselkedett Mihajlov és a moszkvai diákok ügyében: társait veszélyes beismerésekre kényszerítette, holmi hamisított levelekre hivatkozva. „Ez nem az én kézírásom – mondta Csernisevszkij. – Ez hamisítvány." „Kategorikusan tagadja, hogy a cédula öntől származik?" – kérdezte Golicin gúnyosan, lentről felfelé belebámulva Csernisevszkij arcába. „Kategorikusan." „És mit szól ahhoz, ha szembesítjük Kosztomarovval?" – kérdezte kárörvendően Drenyakin tábornok, az a bizonyos „bátor Drenyakin", aki Kangyejevka lecsendesítésével tűnt ki: a fegyvertelen parasztok legyűrője. Oly váratlanul bökte ki a kérdést, hogy hirtelen ijedten nézett Golicinra. „Ahogy óhajtja" – válaszolta Csernisevszkij. Ezzel be is fejeződött a kihallgatás.

Tehát csakugyan Kosztomarov. Kangyejevka „hőse" a maga katonás együgyűségében kikottyantotta a nyomozás titkát. Köszönet jár érte: fel fogunk készülni a Kosztomarovval való szembesítésre. Nem engedjük meg magunknak, hogy kényes helyzetbe kerüljünk, ahogy a jólelkű és egyszerű Mihajlovval történt. Fel fogunk készülni. És minél gyorsabban be kell fejezni a regényt...

Kosztomarovval már előbb találkozott, mint a nyomozó bizottság elé vezették volna. Március 19-én reggel kissé korábban vezették ki az Alekszej sáncból, mint ahogy elkezdődött a bizottság ülése, és egyedül hagyták egy nagy, alacsony szobában, amelynek két ajtaja volt és hosszú, tejüveges ablaksora, amely valószínűleg a székesegyházra nézett. Kintről az egyházi szertartás végét jelző moraj, régimódi, nehéz hintók zötyögése, a templom félhomályából a nappali fénybe kiözönlő tömeg élénk csevegése szűrődött be. Csernisevszkijjel majdnem egyidőben, a másik ajtón, amely szemben volt azzal, ahol őt bevezették, egy őr kíséretében belépett – Katkov. Természetesen nem Katkov volt, hanem a megöregedett, szakállt növesztett, lesoványodott és valahogy összement Vszevolod Kosztomarov, aki így elképesztően hasonlított Katkovra. Furcsa: egy-

szer már észrevette, hogy mennyire hasonlítanak egymásra. Két évvel ezelőtt, Moszkvában.

Kosztomarov, Csernisevszkijt meglátva, szinte megdermedt, annyira zavarba jött; valószínűleg nem volt rá felkészülve, hogy itt látja viszont, ebben a szobában, de már a következő pillanatban arca földerült, igen, örömet, viharos örömet mutatott, ügyet sem vetett az őt kísérő altisztre, átsietett a szobán Csernisevszkijhez. A bal lábát húzta. Már messziről nyújtotta a kezét, de ahogy közelebb ért Csernisevszkijhez, leengedte. Körübelül három méterre megállt tőle, olyan hirtelen, mintha falba ütközött volna, és egészen előre hajolva, mohó érdeklődéssel nézett az arcába. Majd a zavar árnyéka nélkül, lelkesen így szólt.

– Nyikolaj Gavrilovics, hát itt kell találkoznunk!... Micsoda sorsunk van, nemde? Hiszen ez a sors keze, nem igaz? Egy a sorsunk, ugyebár?... Ha tudná, hogy örülök, hogy látom! Természetesen jobb volna nem itt látni ... De örülök ... úgy örülök!

Ragyogott az arca. Mintha valóban örülne, végtelenül örülne a találkozásnak. De miután észrevette Csernisevszkij arcán a hűvös értetlenséget, és nyilván megérezte, mennyire nem helyénvaló az öröme, könnyedén hangot váltott, és gyorsan, keserűen, elszánt, kihívó nyíltsággal folytatta.

– Értem. Ön neheztel rám. Rám sokan neheztelnek. Megértem. Őszinte voltam a kihallgatásokon. Igen. Emiatt azok az embereink, akik maguk nem voltak hajlandók vallomást tenni, nem tudták igazolni magukat a bíróság előtt. Ez rettenetes, igen. De kinek a bűne? Az enyém? Az én bűnöm, hogy mind itt vagyunk ezek között a falak között? Hogyan lehet ezért bűnösnek tartani az embert? Nem tudom, miért, úgy vélik, hogy hallgatnom vagy hazudnom kellett volna, csűrni-csavarni és tagadni a nyilvánvaló tényeket is. Kellett volna! Kinek kellett volna, mondja meg? És miért? Közülünk senki sem kötelezhető semmire. Mindenkinek joga van úgy viselkedni, ahogy a maga számára legelőnyösebbnek tartja. Így is teszünk lépten-nyomon, csak félünk erről nyíltan és becsületesen beszélni. Én nem félek ... Érti? A körülményektől függünk, nem igaz? És ez elől nem menekülhetünk. Csak egy valami nem függ a körülményektől: a saját akaratom, feltéve persze, hogy szabad vagyok ... De ha én nem akarok hazudni és csűrni-csavarni, ha én büszke ember vagyok, és méltatlannak tartom magamhoz a hazugságot, ki

kényszeríthet arra, hogy hazudjak, ki sulykolhatja belém, hogy hazudni *kell*? Ki?

Alig észrevehető szünetet tartott, nem azért, hogy átengedje a szót Nyikolaj Gavrilovicsnak, hanem azért, hogy megmutassa, azt várja tőle, hogy vegyen részt ebben a beszélgetésben, de nem most, mert még nem mondott el mindent, amit el kell mondania. Nem hogy szóhoz hagyta volna jutni – olyan furcsa, lefegyverző közvetlenséggel beszélt, hogy nem lehetett otthagyni, félrevonulni. Úgyis mondta volna tovább a magáét:

– Azt mondják: akkor minek összeesküdni? Nem jobb, ha mindenki ül a sutban és jöjjön, aminek jönni kell? Nem, miért volna így? Ki ne akarná közülünk, hogy a haladás gyorsabb legyen, az élet jobb legyen? A körülmények adva vannak, de azért a mi akaratunk is számít valamit! Az akarat megváltoztatja a körülményeket. És nem mindig leplezik le az összeesküvéseket. Addig pedig, amíg nem leplezik le, cselekedni kell! Ha lebukunk, mit lehet tenni? Ha lebuksz, vállald férfiasan a következményeket. Fizesd ki a számlát. De hazudni alantas dolog. Egyetért velem? Amíg nem lepleznek le, cselekszünk. Egyetért?

– Maga beteg. Nem tudja, mit beszél – mondta szigorúan Csernisevszkij.

– Nem, én egészséges vagyok – válaszolta nyugodtan Kosztomarov. – Csak régen nem találkoztunk... nem beszélgettünk. Amellett talán egy kissé szétszórtan beszélek. De ön ért engem, erről meg vagyok győződve... Őszintének kell lennünk! Mindannyiunknak. Ezzel megnemesítjük a mozgalmat. Emlékezzen vissza, hogy viselkedtek a nyomozás alatt a dekabristák. Emlékezzen vissza Pesztyelre...

– Mondja meg nekem őszintén – szakította félbe Csernisevszkij –, hogyan szánta rá magát erre az aljasságra? Milyen előnyre számított ezért a hamisítványért?

Kosztomarov néhány pillanatig bambán nézett Csernisevszkijre, mint aki nem érti, miről beszél. Amikor megértette, elsápadt.

– Hát erről beszél? – kérdezte kiábrándultan és egyszerre fáradtan. – Nem akar megérteni. Ahogy gondolja...

Arca megmerevedett. Fölegyenesedett, sarkon fordult, és odament a szoba másik végében várakozó altisztjéhez, aki láthatóan nem nyugtalankodott miatta. „Őrült" – gondolta Nyikolaj Gavrilo-

vics, miközben Kosztomarov után nézett, aki nagy léptekkel ment, most nem törődött fájós lábával.

Bejött a tiszt, aki Csernisevszkijt kísérte ide az Alekszej sáncból, s meglátva, hogy a fogoly nincs egyedül a szobában, éktelenül dühös és izgatott lett, bajszos, ragyás arcáról lerítt a kérdés: hogyan követhettek el ekkora baklövést, hogy a foglyot olyan szobában hagyják, amelyiknek nyitva a másik ajtaja? Odaszaladt Csernisevszkijhez, mögéje állt, mintegy elválasztva a másik fogolytól, és szaporán suttogva az ajtóhoz invitálta.

Csernisevszkijt nem hagyta nyugodni az a gondolat, hogy Kosztomarov nincs teljesen ítélőképessége birtokában, és a szembesítéskor, ami alatt Kosztomarov nagyon magabiztosan viselkedett, nem jött zavarba attól, hogy Nyikolaj Gavrilovics visszautasítja a vallomását, röviden és tömören újból megismételte, s miközben az általa kitalált „tényeket" elsorolta, annak az embernek a nyugalmával nézett Nyikolaj Gavrilovics szemébe, aki hisz abban, amit mond. Vallomása az igazság és a koholmány fantasztikus vegyüléke volt. Beismerte, hogy az ő házában nyomták „A földesúri jobbágyokhoz" című kiáltványt, és hogy ebben részt vett Csernisevszkij; ez volt vallomásának a fő pontja, ennek megerősítéséül szolgált az a ceruzával írott üzenet azzal a kéréssel, hogy helyesbítsék a kiáltvány szövegét, melyet állítólag Csernisevszkijtől kapott. De ez nem volt elég neki: elkezdett fantáziálni, olyasmiket állított, amelyeknek a valósághoz már abszolút semmi közük nem volt, például, hogy amikor 1861 áprilisában, az illegális nyomda likvidálása után Pétervárra rohant, és találkozott Csernisevszkijjel, az a szállodában még egy kiáltványt diktált le neki, amely a szakadárokhoz szólt. A diktálás céljából Csernisevszkij a szállodában szobát foglalt, és odahívta Kosztomarovot, aki Pétervárott, úgymond, az apjánál szállt meg. Miért kellett kitalálni ezt a szállodai szobafoglalást, amikor ezt a bizottság könnyen ellenőrizhette? És nemcsak ezt. Például összehasonlíthatta volna a ceruzával írt cédulát Kosztomarov kézírásával. Megkérdezhette volna, hogy miért csak most, majdnem nyolc hónappal a letartóztatása után mondja el, hogy Csernisevszkij fogalmazta „A földesúri jobbágyokhoz" című kiáltványt?

De természetesen a bizottságnak nem állt szándékában ilyen kérdéseket feltenni.

Csernisevszkij ügyében a nyomozást 1863 májusában zárták le; akkor a Golocin-bizottság által elkészített anyagot átadták a szenátusnak. Május végén állt Csernisevszkij a hat szenátorból álló bíróság elé, ahol újból kihallgatták, szembesítették, Csernisevszkij pedig újból megkísérelte bebizonyítani, hogy maga az eljárás törvényellenes, Kosztomarov bizonyítékai pedig hamisítványok. A bíróságnak nem volt elég tárgyi bizonyítéka és leleplező anyaga, ezért Kosztomarov bemutatott néhány újabb „dokumentumot", többek közt egy levelet Csernisevszkijtől Plescsejevhez, amelyet már egy évvel előbb, még Moszkvában hamisított.

Közben megjelent Csernisevszkij regénye, a *Szovremennyik* három tavaszi számában látott napvilágot, és hallatlan izgalmat keltett a közvéleményben. A hatóságok későn kaptak észbe, amikor a *Szovremennyik* számai már mind elkeltek. A regény a tiltott művek listájára került, de ez csak fokozta az olvasók érdeklődését a szokatlan mű iránt. Tilos volt a könyvesboltokban árusítani, nem lehetett megkapni a közkönyvtárakban, mégis, aki el akarta olvasni, meg tudta szerezni, kézről kézre jártak a folyóirat példányai, sőt kéziratos másolatok is. Valujev azt gondolta, hogy Csernisevszkijnek fel lehet róni ezt a regényt is, mert nihilizmust hirdet a társadalmi viszonyok és a család vonatkozásában, általában bűnösnek lehet mondani az utóbbi öt-hat évben folytatott irodalmi tevékenységét. De azután rájöttek, hogy a leszámolásnak ez a formája ellenkező hatású lehet, ezért elvetették. A vádirat a Kosztomarov által hamisított levelek alapján készült el.

1864. február 5-én a szenátus meghozta ítéletét: „Nyikolaj Csernisevszkij 35 éves állampolgárt, a fennálló rend megdöntésére irányuló gonosz szándékáért, izgatásért, a földesúri jobbágyokhoz szóló izgató kiáltványáért és annak terjesztés céljából való kinyomatásáért – megfosztjuk állampolgári jogaitól, és tizennégy év bányában letöltendő kényszermunkára ítéljük, aminek letöltése után örökre Szibériában kell letelepednie." Áprilisban az Államtanács jóváhagyta az ítéletét, II. Sándor cár pedig a következő utasítást vezette az ítéletre: „Legyen a fentiek szerint, azzal a módosítással, hogy a kényszermunka idejét felére kell csökkenteni."

Május 19-én a Mitnyinszkij téren történt meg az állampolgári jo-

goktól való megfosztás. Csernisevszkijt negyedórára a szégyenfához láncolták, majd eloldozták, és a vérpad közepére vezették, ahol le kellett térdelnie, a hóhér a feje fölött eltört egy kardot – ez volt a jele az állampolgári jogoktól való megfosztásnak – és a kard darabjait szétszórta.

Miközben ez történt, a nézők közül, a katonák és a csendőrök feje fölött egy csokor virág repült a vérpad elé. Csernisevszkij ebben a pillanatban épp arra nézett, és meglátta a csokrot, de nem tudta kivenni, ki dobta; elég messziről jött, és esett az eső, a szemüvegén végigfolyt a víz, csupán azt vélte látni, hogy egy fiatal lány dobta (mint később megtudta, Masenyka Mihaelisz volt, Ludmilla Petrovna Selgunova húga). A fiatal lányt, aki a virágot dobta felé, nem ismerte meg, de hirtelen meglátta az övéit, Olga Szokratovnát és Pipinéket, akiket hiába keresett a tömegben attól a pillanattól kezdve, hogy felment a vérpadra. Néhányszor odabólintott, a lánynak is, az övéinek is ... A következő percben, amikor a nedves üvegen át újból ki tudott venni valamit, észrevett Pipinék mellett egy magas fiatal hölgyet, és hirtelen úgy tűnt neki, mintha Anna Arkagyevna volna. De nem lehetett ő, hiszen nem tartózkodott Pétervárott, egyáltalán nem volt Oroszországban, külföldön maradt, ezt Nagyezsda Jakovlevnától tudta, akitől Pipinék révén kapott egy levélkét, akiknek az utóbbi időben megengedték, hogy meglátogassák az erődben. Nagyezsda Jakovlevna ebben a levélkében közölte, hogy Anna Arkagyevna, úgy, ahogy ígérte, 1862 nyarán Pétervárra utazott, de már Nyikolaj Gavrilovics letartóztatása után érkezett oda, az egész őszt és a télnek egy részét is Pétervárott töltötte, várta, hátha Nyikolaj Gavrilovicsot szabadon engedik, nagyon szerette volna látni, és amikor már nem volt rá semmi reménye, visszautazott Svájcba.

Az állampolgári jogoktól való megfosztást követő napon Csernisevszkijt, két csendőr kíséretében, egy rázós postakocsin elindították Szibériába, a Bajkálon túlra, a nyercsinszkij bányákba, ott a kínai határ közvetlen közelében kellett letöltenie a kényszermunkát. Hét év kényszermunka ... És mi lesz azután? Hol fogják kijelölni állandó szibériai száműzetésének helyét?

A kényszermunka után majd Viljujszkban kell letelepednie. De nem örökre sínylődik ott. Tizenkét év múlva, már az új uralkodó alatt a jakutföldi száműzetést asztrahanyira cserélheti. Azután

újabb hat év elteltével megengedik neki, hogy szülővárosába, Szaratovba költözzön. Azután . . .

De ez még sokára lesz. Ezt ő még nem tudhatta.

Egyet biztosan tudott: soha többé nem lehet itt, utoljára megy végig ezeken a világos, nyílegyenes utcákon, a gránitköves rakparton, utoljára látja a Vaszilij-sziget csúcsáról ezt a lenyűgöző névai panorámát, utoljára szívja be ennek a különös városnak éles, izgató, friss tengervíz szagát. Utoljára . . .

11

Csernisevszkij perének befejezése után Vszevolod Kosztomarov Pétervárott élt az anyjával és egyik lánytestvérével, Jekatyerinával, s élénk irodalmi tevékenységet folytatott. Befejezte „Az ó- és újvilág irodalomtörténeté"-nek második kötetét, amelyet azonnal kiadtak, úgy, ahogy Potapov megígérte, a Harmadik Ügyosztály nyomdájában, a hivatal titkos alapjának számlájára. Sokat fordított angol költőket, különösen Byront és Shakespeare-t, azt tervezte, hogy kiad egy teljes Shakespeare-t oroszul. Verseket is írt, melyek néha meg is jelentek folyóiratokban, álnéven. 1865 tavaszán beutalták a Mária Kórházba, a szegények osztályára, ahonnan többé már nem jutott ki.

MEZENCOV EZREDES ÚRNAK,
A HARMADIK ÜGYOSZTÁLY VEZETŐJÉNEK

A fiamnak, Vszevolod Kosztomarov közkatonának, akit Ön is ismer, tavaly február óta súlyosan beteg a lába. Irodalmi tevékenységének jövedelmén kívül nincs semmi más megélhetési forrása. Régebben valamennyi folyóirat szívesen fogadta a munkáit, melyekért magas honoráriumokat kapott. Most a fiam amiatt, hogy részt vett a Mihajlov, Csernisevszkij és Selgunov elleni perben, nagyon-nagyon kellemetlen helyzetbe került a pétervári irodalmi körökben, még a nevét is száműzték, nem elég, hogy nem fogadják el közlésre a verseit és a fordításait, de még az álneveit is megfejtik, és amivel csak lehet, ártanak neki.

Sikerült néhány verset megjelentetnie az „Olvasók Könyvtára" sorozatban, V. D. álnévvel. De amikor a szerkesztőség vezetője megtudta, hogy ez Kosztomarov álneve, visszaadta nekem Shakespeare „IV. Henrik"-jének fordítását, amelyből pedig már két felvonás megjelent, és kereken megmondta, hogy semmit nem adhat ki Csernisevszkij ellenfelétől, mert attól fél, hogy akkor elveszti az összes munkatársát, ráadásul mindeddig semmit sem fizetett a fiamnak a korábban megjelent munkáiért. A fiam most Shakespeare néhány verses drámájának fordítását rendezte sajtó alá. De mostanában már nemhogy a kiadásra, de még a mindennapi betevő falatra sincs pénzünk, ezért bátorkodom azzal az alázatos kéréssel fordulni Önhöz, szíveskedjék közbenjárni a rendőrfőnök úrnál pénzbeni segély kieszközlésére.

Nagyezsda Nyikolajevna Kosztomarova
Kirocsnaja utca 49. sz. Hauher címén

Moszkva, Marjina Szlobodka,
M. D. Kosztomarova háza.

KEDVES MAHA!

Azután, hogy elküldtük a levelet, amelyben értesítettünk bátyánk haláláról, megjelent nálunk egy különös nőszemély, akit Nasztyának hívnak, nem tudom, ismerős-e neked a neve, lehet, hogy ismerős. De én és maman igencsak meglepődtünk, amikor kiderült, hogy ez a Nasztya, képzeld, közeli bizalmas kapcsolatban volt Vszevoloddal, aki feleségül akarta venni, mi meg semmit sem tudtunk. Nasztya azt állítja, hogy azért ivott morfiumot, hogy a lábfájását megszüntesse. Elment hozzá abba a borzalmas kórházba, két órával azelőtt látta, hogy örökre elaludt, és ő hagyta meg neki, hogy látogasson meg minket és mondjon el mindent.

Vszevolodot aggasztotta, hogy mi azt fogjuk hinni, csúf halállal halt meg, haragban magával és Istennel. Nem, nyugodt lelkiismerettel halt meg, és ha valamit sajnált, az az volt, hogy nem tudott nekünk nyugdíjat kieszközölni, emiatt sokat kesergett. Megígérték neki, de becsapták. Remélem, kitalálod, hogy ki csapta be. És még azt sajnálta, hogy nem fejezett be valamilyen poémát. Azt akarta, hogy Nasztya pontosan adja át a szavait: nem maradt rá ideje, hogy kieszközölje a nyugdíjat, csak amiatt nem sikerült. Nagyon fontos volt neki, hogy Nasztya ezt pontosan így mondja meg. Mégis csak furcsa, nem?

Szegény bátyánk! Rettenetesen sajnálom. És sajnálom mamant: mindennap sír. Olyan szerencsétlenek vagyunk.

Kátya
Pétervár, Kirocsnaja utca 94. sz.
Hauher címén

A HARMADIK ÜGYOSZTÁLY FELVILÁGOSÍTÁSA *N. N. Kosztomarova kérvényéhez*

Tekintettel Kosztomarov érdemeire, melyeket bizonyos rossz szándékú személyek felkutatásában szerzett a kormány előtt, továbbá, figyelembe véve anyjának és nővérének nehéz helyzetét, Őfelsége 1863. június hónapban ötszáz ezüstrubelt adományozott neki. Ezen kívül a Harmadik Ügyosztály fedezte Kosztomarov „Az ó- és újvilág irodalomtörténete" című munkája kiadásának költségeit. Ez 1366 rubel 35 kopekot tett ki. Ezen felül még különböző időpontokban adtak neki összesen 125 rubelt a titkos (főnöki) alapból.

A Harmadik Ügyosztály főnökének, Dolgorukov hercegnek kézírásával ez olvasható még a margón: *„Őfelsége engedélyezte még 300 ezüstrubel kifizetését, mely összeget az államkincstártól kell vételezni, az Őfelsége személyes rendelkezésére álló alapból."*

Ugyanezzel a kézírással lejjebb: „készpénzben kifizetendő!"

12

1871 decemberében, amikor Csernisevszkijt Viljujszkba szállították, az utazás második vagy harmadik napján, Irkutszkon túl, a szekér a kísérő zsandárokkal együtt a havas pusztaságban utolért egy fegyencszállítmányt. A fegyenceket valahová a Lénán túlra hajtották, miként az oszlopot záró pikás kozák elmagyarázta. De nemcsak fegyencek voltak a menetoszlopban, hanem egy csapat száműzött paraszt is, akik a cókmókjukkal és a családjukkal egyetemben szánokon és szekereken utaztak, ennek köszönhetően az út jól le volt már taposva. Elég jó, nem túl széles, de elég sima felületű országút, mellette rudak leszúrva, talán a majdani versztákat jelölő póznák helyén.

Amikor elhajtottak a parasztszekerek mellett, Nyikolaj Gavrilovics felfigyelt egy foltozott zsákvászonnal fedett szekérre, amelynek kasában egy báránybundás, fekete szakállú, keskeny, szép arcú, még nem öreg paraszt ült. A lovakat egy magas nő vezette, aki kitaposott férficsizmában lépkedett egyvonalban a szekér hátuljával és a fekete szakállassal beszélgetett. Nyikolaj Gavrilovicsnak

mindkettő ismerős volt. Ekkor elöl valami akadály keletkezett, nem lehetett látni, mi történt, az út balra kanyarodott és domb takarta. Az oszlop megállt. Nyikolaj Gavrilovics kocsija szintén megállt, az utat elállták a parasztszekerek, amelyek oktalanul hajtottak ki a sorból, és az utat egész szélességében elfoglalták; így nem lehetett se megkerülni, se visszaterelni őket, mert helyüket azonnal elfoglalták az utánuk jövők. A fekete szakállas kihajolt a szekér kasából, előre nézett, hogy megtudja, miért álltak meg, és Nyikolaj Gavrilovics ekkor felismerte benne a lugai parasztot, az áttelepülni készülő parasztok vezérét, akivel tíz évvel ezelőtt találkozott Pétervárott, az áttelepülők szekértáborában, ahová Mihejev vitte el.

Ez a parasztvezér akkor nagy hatással volt Nyikolaj Gavrilovicsra, sokat gondolt rá, és sokáig megmaradt az emlékezetében. Mihejevtől tudta a történetét. Nem mindig volt olyan, mint akkor, amikor Nyikolaj Gavrilovics beszélt vele, régebben csendes, békés embernek ismerték, sohasem hallották szavát a gyűléseken vagy más összejöveteleken. Mihejev jól ismerte, együtt fogatoltak Pityerben, egy sátorban, egymás mellett aludtak. Jámbor ember volt, mindennel egyetértett, amit csak mondtak neki. De hirtelen valamitől megváltozott, mintha átszakadt volna benne a gát. Ez már két évvel a felszabadítás előtt történt, amikor a parasztok nem vettek több bort a kocsmákban, mert istentelenül drágán mérték; ezt a drága bort is valami módon összehozták az „igazi" szabadsággal, amit a földesurak eltitkoltak a nép elől. Ekkor jött meg a szava Vlaszovnak – így hívták ezt a parasztot. Őt látta Nyikolaj Gavrilovics maga előtt, amikor 1861 őszén „Valami elkezdődött" címmel cikket írt a népről, a nép szerepéről a történelemben, hatásának jellegéről a történelem menetére. A nép többségéről írt, azokról, akik nem képesek a kezdeményezésre, tudatlanok és apatikusak, meg azokról, akik mint Vlaszov, nagyeszűek és erős jelleműek, akik képesek dönteni, önállóan, kezdeményezően cselekedni és magukkal vinni a többieket, a többséget is. Ezekre kell támaszkodnia a művelt embereknek, írta, akik a nép életének megváltoztatásáról álmodoznak . . .

Nyikolaj Gavrilovics leugrott a kocsiról, mintha a lábát akarná egy kicsit megmozgatni. Az egyik zsandár is leszállt a másik oldalon, hangosan szidta az esztelen parasztokat, akik ilyen felfordulást csinálnak az úton, előre ment a dombhoz megtudakolni, mi okozza a fennakadást, a másik zsandár aludt. Nyikolaj Gavrilovics

odament a fekete szakállas kocsijához, meghajolt az asszony felé, és megszólította az embert, aki élénk érdeklődéssel pillantott rá:

– Üdvözöllek, testvér. Hiszen én ismerlek tégéd. Vlaszovnak hívnak, ugye?

– Igen, Vlaszovnak. Honnan ismersz engem, jó ember?

– Annak az évnek nyarán, amikor nektek, parasztoknak megjött a szabadság, te vezetted a faludbelieket egy másfajta szabadsághoz, és eljöttetek Pétervárra, ott találkoztunk. Elmentem hozzátok a táborba. Mihejev vitt oda, aki neked földid, szintén lugai. Ő akkor elmaradt tőletek, de a télen utánatok ment...

– Fjodor Mihejev!! Így igaz – mondta örömmel Vlaszov.

– No és, utolért benneteket?

– Utolért, bátyuska. Hogyne ért volna utol?

– És hol van most? Csak nem itt, köztetek? – nézett Nyikolaj Gavrilovics a többi szekér felé.

– Nem – nevetett Vlaszov. – Hol lenne? Ott maradt, ahol letelepedtünk. Az Urálban.

– Az Urálban? Hiszen, ha jól emlékszem, az Onyegán túlra igyekeztetek, Jemeckbe vagy talán Holmogoriba. Vagy nem találtatok az Onyegán túl szabad földet?

– Mintha az Urálban találtunk volna! – mondta Vlaszov. – Nincs olyan hely, ahol szabad a föld. Abban az évben sokat kerestünk, mégsem találtunk. Hát letelepedtünk az Urálban. Maradt a jobbágyság úgy, ahogy volt: azelőtt a földesúré voltunk, most a gyáré. Gyári paraszt lett belőlünk, a Sztoganov gróf gyárából lett kincstári üzemekben.

– A többi lugai az Urálban maradt?

– A többiek ott.

– Hát te régen elkerültél onnan?

– Elég régen.

– Én meg már azt gondoltam, amikor megláttalak: hová cipelte Vlaszov a híveit? Hiszen akkor nem akartak nélküled elindulni. Teveled viszont akár a világ végére is.

Vlaszov elnevette magát:

– Kincstári élelmezésre sem engednek ám akárkit! Csak akit különösen kedvelnek. Menet közben ellátnak bennünket, tudod-e? Mondd, véletlenül, nem te is így utazol? Ezeknek – s Vlaszov a szánon alvó zsandár felé intett – te parancsolsz, vagy ők teneked?

– Te hogy gondolod?

Vlaszov figyelmesen Nyikolaj Gavrilovics arcába nézett.

– Alighanem ők neked – mondta elgondolkozva, és maga is csodálkozott ezen a következtetésen. – Nocsak! Egy cipőben járunk?

– Igen. De nem együtt.

Vlaszovot elgondolkoztatta ez a válasz, ebből valamilyen sajnálkozást hallott ki, de az értelme homályos maradt előtte. Együttérzéssel kérdezte:

– Sajnálod?

– Mit?

– Hát hogy tekintélyes úr voltál, most meg hová utazol...

– Nem, ezen nincs mit sajnálni.

– Miért?

– Nincs. Tudod, könyveket írtam. Az emberek olvasták őket. Hatott rájuk. És most, az akaratomtól függetlenül ötször, tízszer nagyobb az erőm és a tekintélyem ezeknek a könyveknek a segítségével, meg amiket még ezután írok. Mit sajnáljak? Még minden előttem áll.

Vlaszov a maga feje szerint értelmezte ezeket a bölcs szavakat.

– Mi áll előtted? Előtted is a pusztaság – mutatott jobbra és balra az útmenti havas síkságra.

– Ma pusztaság, holnap virágzó kert. A pusztaság meghajlik az ember esze és akarata előtt.

– Meghajlik – bólintott Vlaszov. – Ez is meghajlott. Utat törtek rajta. No és? Most a száműzötteket hajtják rajta végig télen is, nyáron is, ősszel is, tavasszal is. Régebben csak télen csinálták. Nesze neked...

Csernisevszkij is nevetett. Különös élvezetet okozott neki, hogy úgy beszél ezzel a paraszttal, ahogy egy művelt emberrel beszélne. Vlaszov értette őt, ha a maga módján is, de megértette, a *lényeget* illetően megértették egymást, és úgy látszik, ő is élvezte ezt a váratlan beszélgetést.

– Nem lesz ez mindig így – mondta Csernisevszkij.

– Azt reméled?

– Remélem. Te nem reménykedsz?

Vlaszov nem mondott semmit, csak mosolygott, és a feleségét nézte, aki hallgatta a beszélgetésüket, aztán újból Csernisevszkijre pillantott.

– Te is reménykedsz – mondta Csernisevszkij. – A szabadságodat keresed. Jól emlékszem a szavaidra: ott a szabadság, ahol mi vagyunk. Így van?

– Hát hol legyen?

– No látod. Most mondd meg, téged miért száműztek ide. Lázadtál?

– Lázadtam.

– A betegség nem akadályozott benne?

– A betegség? Az hol elkap, hol elmúlik. Most, az úton megint elkapott.

– Miért lázadtál? A vezetőség megsértett, becsapott? A felügyelő vagy intéző nyomorgatott?

– Persze hogy nyomorgattak. Akár lázad az ember, akár nem, jobb úgy sem lesz. Nincs miben reménykedni.

– Akkor miért lázadtál?

– Az ember nem képes elviselni az ilyen életet! Szabadság nincs, és nem is lesz, akár lázadsz, akár nem. Én a magam dolgát tudom, mondom, nekem senki se parancsoljon.

– Szóval nem vagy képes elviselni. Azt mondod, nincs miben reménykedni. Erről megkérdezem a feleségedet is – Nyikolaj Gavrilovics be akarta vonni a beszélgetésbe az asszonyt is, de ekkor megindult az oszlop, és megjelent az a zsandár, amelyik elment megtudakolni, miért állnak. Hátra ment a szekérhez, és észrevette, hogy a felügyeletére bízott ember egy paraszttal beszélget. Nyugtalanná vált, siettette az indulást.

A beszélgetést nem tudták befejezni. Ideje volt elbúcsúzni.

– Mennem kell. Isten áldjon, testvér. Isten áldja magát is! – hajolt meg Vlaszov felesége felé. – Szerencsés utat!

A domb mögött egy kis vízmosás volt keskeny híddal. A híd előtt lelassult a menet.

Átkeltek a vízmosáson, lehagyták a fegyenceket, akik az oszlop elején gyalogoltak, és az út újból néptelenné vált.

Elöl, ameddig a szem ellátott, fehér pusztaság terült el.

A KIADÁSÉRT FELEL A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
SZIKRA LAPNYOMDA (84–6270)
FELELŐS VEZETŐ CSÖNDES ZOLTÁN VEZÉRIGAZGATÓ
A KÖTETET SZABÓ MÁRIA SZERKESZTETTE
A BORÍTÓ ÉS A KÖTÉSTERV ERDÉLYI JÁNOS MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ BERECZKI GÁBOR
MŰSZAKI SZERKESZTŐ MIKÓCZI VILMOSNÉ
TERJEDELME 20 (A/5) ÍV

Книга посвящается великому русскому революционеру-демократу, писателю, мыслителю Н. Г. Чернышевскому. Действие повести охватывает два года, начиная со дня обнародования царского манифеста 19 февраля 1861 года Особое место в книге занимает история создания прокламаций, в том числе воззвания «Барским крестьянам».

Владимир Иванович Савченко

РОССИЯ МОЛОДАЯ
Роман
(На венгерском языке)

Будапешт им Кошута, Ужгород «Карпаты»
Перевод с русского Риты Ратцки
Отв редактор Золтан Чендеш
Худож оформление Яноша Эрдейи

ИБ № 1713

Подписано в печать 27 05 85 Формат 60×84 1/16
Бумага тип № 1 Печать офсет Услов печ л 18,37
Услов кр-отт 19,42 Учет изд л 18,8 Тираж 5000 экз
Заказ № 5—178 Цена 2 р 23 к

Отпечатано с диапозитивов типографии «Сикра» (Будапешт, ВНР) Киевской книжной фабрикой «Жовтень»
252053, Киев-53, ул Артема, 25